

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos, 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

The Vayu Purana :

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KALIKA-PRESS.

1880,

वायुपुराणम् ।

—:०:—

महर्षिवेदव्यासप्रणीतम् ।

—:०:—

श्रीलक्ष्मी—

वङ्गदेशीयासियातिक-सीसाइत्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

—

कलिकाताराजधान्यां

कालिकायन्त्रे मुद्रितम् ।

संवत् १९१७ ।

अथ वायुपुराण-प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।

अध्याये	विषयः	पृष्ठं	अध्याये	विषयः	पृष्ठं
१	अनुक्रमनिका	... १	१७	महादेवतनुवर्णनं	... २०१
२	द्वादशवार्षिकसप्तमिरूपणं	२०	१८	ऋषिवंशानुकीर्तनं	... २०८
३-४-५-६	सृष्टिप्रकरणं	... २८	१९	अग्निवंशवर्णनं	... २१४
७	प्रतिसन्धिकीर्तनं	... ४२	२०	दक्षशापवर्णनं	... २२०
८	चतुराश्रमविभागः	... ६०	२१	देववंशवर्णनं	... २५३
९	देवादिसृष्टिवर्णनं	... ७८	२२	द्युधमन्युः	... २६०
१०	मन्वन्तरादिवर्णनं	... ८१	२३	सायम्भुवंशवर्णनं	... २६७
११	प्राशुपतयोगः	... १००	२४-२५	जम्बूद्वीपवर्णनं	... २७४
१२	योगीपसर्गः	... १०६	२६-२७-२८	पूर्व्यादिचतुर्दिग्विभागस्य- संश्लेषादिकीर्तनं	२८३
१३	योगैश्वर्याणि	... १११	२९	शैलस्थितविविधदेवालय- कीर्तनं	... ३०५
१४-१५	प्राशुपतयोगः	... ११४	३०	देवकूटपर्वतसंख्यादा कीर्तनं	... ३१२
१६	शौचाचारलक्षणं	... १२८	३१	कौलासवर्णनं	... ३१५
१७	परमाश्रमप्राप्तिकथनं	... १२४	३२	देवनदीवर्णनं	... ३२४
१८	यतिप्रायश्चित्तविधिः	... १२५	३३-३४	केतुसासवर्णनं	... ३३३
१९	अदिष्टानि	... १२८	३५	भारतवर्षवर्णनं	... ३४०
२०	ऊँकारप्राप्तिलक्षणं	... १३२	३६	किंपुरुषादिवर्षवर्णनं	३५४
२१	कल्पनिरूपणं	... १३७	३७	गङ्गाजतारवर्णनं	... ३५८
२२	कसपसंख्यानिरूपणं	... १४५	३८	जम्बूद्वीपान्तर्वर्तिद्वीप- वर्णनं	... ३६६
२३	माहेश्वरावतारयोगः	... १४८			
२४	शार्ङ्गलव	... १७१			
२५	मधुकैटभीत्यन्तिविनाशवर्णनं	१८८			
२६	सूरीत्यन्तिः	... १८८			

अध्याये	विषयः	पृष्ठे	अध्याये	विषयः	पृष्ठे
४८	ऊचद्वीपादिवर्णनं ...	३७१	५८	चतुर्गुणाख्यानं ...	४८६
५०-५१	ज्योतिःप्रचारः ...	३८०	५९	मृदपिस्तक्षणं ...	५०१
५२	ध्रुवचर्या ...	४९०	६०	सद्वास्थानतीर्थवर्णनं ...	५१३
५३	ज्योतिःसन्निवेशः ...	४९१	६१	प्रजापतिवंशावलीर्णनं	५११
५४	नीलकण्ठस्तवः ...	४४४			
५५	सिद्धोद्भवस्तवः ...	४५७			
५६	पितृवर्णनं ...	४६५			
५७	यज्ञप्रवर्णनं ...	४७३			

PREFACE.

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first, edition of the Váyu Purána, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The Mss. of the work at my disposal are the following:—

क. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size, $14 \times 5\frac{1}{2}$ inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, Nágara. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of Phálguṇa, Śaka, 1688. Purchased by me at Virabhúma. Complete, but very incorrect.

ख. From the Library of Bábu Hitalála Miśra, of Mánakara, Zillah Burdwan. Yellow paper, $20 \times 4\frac{3}{4}$ inches. Folia, 334. Lines 8 to 9 on each page. Character, Bengali. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

ग. From the Library of Mahárāja Kamalakṛishṇa, of Calcutta. Yellow Paper, 17×5 inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, Bengali. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

II

३. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 13×5, inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nāgara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

४. From the Library of the Deccan College, Púna. No. VIII of 1874-75. Paper, 11×5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nāgara. Date, none. Incomplete, but correct.

५. From the Library of Rao Sāhib Viśvanātha Nārāyaṇa Mandalik, C. S. I. Yellow paper, 13½×7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Pūrṇimā) of Māgha, Samvat 1804. Copied by Prānanātha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts ; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

III

eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or Śākhās, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kramapāṭha, Jatāpāṭha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy

IV

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the Rîg Veda, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sāyaṇa's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. xxxvii).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the Vedas and Chāṇḍ's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller - to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in Mss. may be classed under six heads ; 1, Sentences ; 2, Phrases ; 3, Words ; 4, Spelling ; 5, Grammatical concordance ; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded ; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-

VI

ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Paṇḍits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Paṇḍits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chāṇḍ's poem the well known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अनांगपाल. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would not be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ष, च, ख, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as जयति into जयति where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

VII

(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in anushtup particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *ḍr̥ṣha*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Pandits of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my Mss. are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

श्रीश्रीगणेशाय नमः ॥

वायुपुराणम् ।

अथ पूर्वभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमणिका ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत् पिवति(१) ॥

प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्(२) ।

महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिं ॥ १ ॥

ब्रह्माणं लोककर्त्तारं सर्वज्ञमपराजितम् ।

प्रभुं भूतभविष्यस्य सान्प्रतस्य च सत्पतिं ॥ २ ॥

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पतेः ।

एष्वर्थैश्चैव धर्मैश्च सहसिद्धिचतुष्टयम् ॥ ३ ॥

य इमान्पश्यते भावान्नित्यं सदसदात्मकान् ।

आविशन्ति पुनस्तं वै क्रियाभावार्थमीश्वरम् ॥ ४ ॥

१ एतन्मङ्गलाचरणश्लोकद्वयं ख०, ग०, घ, ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

२ पदसत्यमिति ख० ।

लोककल्लोकतत्त्वज्ञो योगमास्थाय तत्त्ववित् ।

असृजत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५ ॥

तमजं विश्वकर्माणं चित्पतिं लोकसाक्षिणं ।

पुराणाख्यानजिज्ञासुर्ब्रजामि शरणं प्रभुं ॥ ६ ॥

ब्रह्मवायुमहेन्द्रेभ्यो नमस्कृत्य समाहितः ।

ऋषीणाञ्च वरिष्ठाय वसिष्ठाय महात्मने ॥ ७ ॥

तन्नम्रं चातियशसे जातूकर्णाय चर्षये ।

वसिष्ठाय च शुचये कृष्णद्वैपायनाय च ॥ ८ ॥

पुराण सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसम्मतम् ।

धर्मार्थन्यायसंयुक्तरागमैः सुविभूषितम् ॥ ९ ॥

असौमकृष्णे विक्रान्ते राजन्येऽनुपमत्विषि ।

प्रशासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १० ॥

ऋषयः संश्रितात्मानः सत्यव्रतपरायणाः ।

ऋजवो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्त्वन्तु द्रेजिरे ।

नद्यास्तूरे दृषद्वत्याः पुण्यायाः शुचिरोधसः ।

दीक्षितास्ते यथाशास्त्रं नैमिषारण्यगोचराः ॥ १२ ॥

द्रष्टुन्तान् स महाबुद्धिः सूतः पौराणिकोत्तमः ।

लोमानि हर्षयाञ्चक्रे श्रीतृष्णां यत् सुभाषितैः ।

कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेऽस्मिन्लोमहर्षणः ॥ १३ ॥

तपःश्रुताचारनिधेर्वेदव्यासस्य धीमतः ।

शिष्यो बभूव मेधावी त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥

पुराणवेदो ह्यखिलस्तस्मिन् सम्यक् प्रतिष्ठितः ।

भारतौ चैव विपुला महाभारतवर्द्धिनौ ॥ १५ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।
 सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावीषधयो यथा ॥ १६ ॥
 स तावत्प्रायेण सुधियो न्यायविश्वनिपुङ्गवान् ।
 अभिगम्योपसंसृत्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 तोषयामास मीमाक्षी प्रणिपातेन तानृषीन् ॥ १७ ॥
 ते चापि सन्निधौ प्रीताः सप्तदस्या महौजसः ।
 तस्मै साम च पूजाञ्च यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ तेषां पुराणस्य शुश्रूषा समपद्यत ।
 दृष्ट्वा तमतिविश्वस्तं विद्वांसं लोमहर्षणम् ॥ १९ ॥
 तस्मिन् सत्रे गृहपतिः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 ब्रह्मतैर्भावनालक्ष्य तेषां सूतमनोदयत्(१) ॥ २० ॥
 त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सस्यगुपासितः ।
 दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्रयां कथां ॥ २१ ॥
 एषाञ्च ऋषिसुख्यानां पुराणं प्रति धीमतां ।
 शुश्रूषाऽस्ति महाबुद्धे तच्छाषयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सर्वे हीमे महात्मानो नानागोत्राः समागताः ।
 स्नान् स्नान् वंशान् पुराणैस्तु शृणुयुर्ब्रह्मवादिनः ॥ २३ ॥
 सपुत्रान् दीर्घसन्नेऽस्मिन् आवयेथा मुनीनय(२) ।
 दीक्षित्यमाणैरस्माभिस्तेन प्रागसि संस्मृतः ॥ २४ ॥

१ सूतमनोदयदिति ख० ।

२ सुखीन् आवय भो मुनीनिति ख०, घ० च ।

इतिसन्नीदितः(१) सूतस्तैरेव सुनिभिः पुरा ।
 पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २५ ॥
 स्वधर्मं एष सूतस्य सङ्गिष्टंष्टः पुरातनैः ।
 देवतानामृषीणाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसां ॥ २६ ॥
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाञ्च महात्मनां ।
 इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ २७ ॥
 न हि वेदेष्वधीकारः कश्चित् सूतस्य दृश्यते ।
 वैख्यस्य हि पृथोर्थ्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः ।
 सुत्यायामभवत् सूतः प्रथमं वर्णवैकृतः ॥ २८ ॥
 ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं ब्रह्मस्यतेः ।
 शुद्धावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।
 प्रमादात्तत्र सञ्ज्ञज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ॥ २९ ॥
 शिष्यहव्येन यत् पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतः ॥ ३० ॥
 यच्च क्षत्रात् समभवद्वाङ्मनाऽवरयोनितः ।
 ततः पूर्व्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्म्मा प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥
 मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रीपजीवनं ।
 रथनागाश्चचरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥ ३२ ॥
 तत् स्वधर्ममहं पृष्टो भवद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।
 कस्मात् सम्यङ्न विब्रूयां पुराणमृषिपूजितम् ॥ ३३ ॥
 पितृणां मानसौ कन्या वासवी समपद्यत ।
 अपध्याता च पितृभिर्मित्ययोनी बभूव सा ॥ ३४ ॥

अरण्यीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः ।
 तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ ३५ ॥
 तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे ।
 पुरुषाय पुराणाय ऋगुवाक्यप्रवर्त्तिने(१) ।
 मानुषच्छब्दरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ ३६ ॥
 जातमात्रं यं वेद उपतस्थे ससङ्गहः ।
 धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्णादवाप तं ॥ ३७ ॥
 मतिं मन्यानमाविध्य(२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ ३८ ॥
 वेदद्रुमश्च यं प्राप्य सशाखः समपद्यत ।
 भूमिकालगुणान् प्राप्य बहुशाखी यथा द्रुमः ॥ ४९ ॥
 तस्मादहमुपश्रुत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वज्ञात्मव्वेदेषु पूजिताद्दीप्ततेजसः ॥ ४० ॥
 पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यदुक्तं मातरिस्विना ।
 पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः ॥ ४१ ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ।
 अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्वयम्भूर्हेतुरीश्वरः ॥ ४२ ॥
 अव्यक्तं कारणं यद्यन्नित्यं सदसदात्मकम् ।
 महदादिविशेषान्तं सृजतीति विनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 अण्डं हिरण्यमयञ्चैव बभूवाप्रतिमन्ततः ।
 अण्डस्यावरणञ्चाद्भिरपामपि च तेजसा ॥ ४४ ॥

१ ऋगुवाक्यार्थवर्त्तिन इति ख० ।

२ मन्यानमाविश्येति ख० ।

वायुना तस्य नभसा नभो भूतादिना हृतं ।
 भूतादिर्महता चैव अव्यक्तेनाहृतो महान् ॥ ४५ ॥
 अतोऽत्र विश्वदेवानामृषीणाञ्चोपवर्णितम् ।
 नदीनां पर्वतानाञ्च प्रादुर्भावोऽत्र शस्यते ॥ ४६ ॥
 मन्वन्तराणां सर्वेषां कल्पानाञ्चोपवर्णनम् ।
 कीर्त्तनं ब्रह्मचरस्य ब्रह्मजन्म च कीर्त्त्यते ॥ ४७ ॥
 अतो ब्रह्मणि स्रष्टृत्वं प्रजासर्गोपवर्णनम् ।
 अवस्थाद्यात्र कीर्त्त्यन्ते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ४८ ॥
 कल्पानां वत्सरञ्चैव जगतः स्थापनन्तथा ।
 शयनञ्च हरेरत्र पृथिव्युत्तरणन्तथा ॥ ४९ ॥
 सन्निवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागस्य ।
 वृक्षाणां गृहसंस्थानां सिद्धानाञ्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥
 योजनानां पथाञ्चैव सञ्चरं बहुविस्तरं ।
 स्वर्गे स्थानविभागञ्च मर्त्यानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥
 वृक्षाणामोषधीनाञ्च वीरुधाञ्च प्रकीर्त्तनं ।
 वृक्षनारकिकीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्त्तनम् ॥ ५२ ॥
 देवतानामृषीणाञ्च द्वे सृती परिकीर्त्तिते ।
 अन्नादीनां तनूनाञ्च सृजनन्त्यजनन्तथा ॥ ५३ ॥
 प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणो स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥
 अङ्गानि धर्मशास्त्रञ्च व्रतानि नियमास्तथा ।
 पशूनां पुरुषाणाञ्च सम्भवः परिकीर्त्तितः ॥ ५५ ॥

तथा निर्व्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ।
 नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणो बुद्धिपूर्व्वकाः ॥ ५६ ॥
 तयोऽन्ये बुद्धिपूर्व्वस्तु ततो लोकानकल्पयत् ।
 ब्रह्मणोऽवयवेभ्यश्च धर्मादीनां समुद्भवः ॥ ५७ ॥
 ये ह्यदस्य प्रसूयन्ते प्रजाः कल्पो पुनः पुनः ।
 कल्पयोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसन्धिश्च यस्तयोः ॥ ५८ ॥
 तमोमात्रावृतत्वाच्च ब्रह्मणोऽधर्मसम्भवः ।
 तथैव शतरूपायाः सम्भवश्च ततः परम् ॥ ५९ ॥
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसृत्याकृतयश्च ताः ।
 कीर्त्यन्ते धृतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६० ॥
 रुचेः प्रजापतेर्षोडशमाकृत्यां मिथुनोद्भवः ।
 प्रसृत्यामपि दत्तस्य कन्यानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥
 दाक्षायणीषु चाप्यूर्ध्वं अद्वाद्यासु महात्मनाम् ।
 धर्मस्य कीर्त्यते सर्गः सात्विकस्य सुखोदयः ॥ ६२ ॥
 तथाऽधर्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः ।
 महेश्वरस्य सत्याच्च प्रजासर्गः प्रकीर्तितः ॥ ६३ ॥
 निरामयश्च ब्रह्माणं तादृशं कीर्तितं पुनः ।
 योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां मुक्तिकाङ्क्षिणं ॥ ६४ ॥
 अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च ।
 त्रैवेदिकां कथाञ्चापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मनारायणाभ्याश्च यत्र स्तोत्रं प्रकीर्तितम् ।
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतोऽपि भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥
 प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्गे महात्मनः ।

कीर्त्यते नाम हेतुश्च यथाऽरोदीन्महामनाः ॥ ६७ ॥
 रुद्रादीनि यथा ज्ञष्टी नामान्याप्नोत् स्वयम्भुवः ।
 यथा च तैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६८ ॥
 भृग्व्यादीनामृषीणाञ्च प्रजासर्गोपवर्णनम् ।
 वशिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्यत्र गोत्रानुकीर्त्तनम् ॥ ६९ ॥
 अग्नेः प्रजायाः सम्भूतिः स्वाहायां यत्र कीर्त्तिता ।
 पितॄणां द्विप्रकाराणां स्वधायास्तदनन्तरं ॥ ७० ॥
 पितृवंशप्रसङ्गेन कीर्त्यते च महेश्वरात् ।
 दक्षस्य शापः सत्यर्थे भृग्व्यादीनाञ्च धीमतां ॥ ७१ ॥
 प्रतिशापश्च रुद्रस्य दक्षादद्भुतकर्मणः ।
 प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्तयते यत्र विस्तरः ॥ ७२ ॥
 तेषां नियोगो द्वीपेषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ७३ ॥
 स्वायम्भुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्त्त्यनम् ।
 उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रजसश्च महात्मनः ॥ ७४ ॥
 द्वीपानां सप्तमुद्राणां पर्वतानाञ्च कीर्त्तनम् ।
 वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च तद्भेदानाञ्च सर्वशः ॥ ७५ ॥
 द्वीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदश्च सप्तसु ।
 विस्तरान् मण्डलाञ्चैव जम्बुद्वीपसमुद्रयोः ।
 प्रमाणं योजनाग्रेण कीर्त्यते पर्वतैः सह ॥ ७६ ॥
 हिमवान् हिमकूटस्तु निषधी मेरुरेव च(१) ।
 नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च कीर्त्यन्ते वर्षपर्वताः ॥ ७७ ॥
 तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छायायामविस्तराः ।

कीर्त्यन्ते योजनाग्रेण ये च तत्र निवासिनः ॥ ७८ ॥
 भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा ।
 भूतैश्चोपनिविष्टानि गतिमद्भिर्ध्रुवैस्तथा ॥ ७९ ॥
 जम्बुद्वीपादयो द्वीपाः समुद्रैः समभिर्वृताः ।
 ततश्चाप्यमयी भूमिलोकालोकश्च कीर्त्यते ॥ ८० ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनी ।
 भूरादयश्च कीर्त्यन्ते वरणैः प्राक्तनैः सह ॥ ८१ ॥
 सर्वञ्च तत्प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ।
 सव्यासपरिमाणञ्च सङ्क्षेपेणैव कीर्त्यते ॥ ८२ ॥
 सूर्याचन्द्रमसौश्चैव पृथिव्याश्चाप्यशेषतः ।
 प्रमाणं योजनाग्रेण साम्प्रतैरभिमानिभिः ।
 महेन्द्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरमूर्धनि ॥ ८३ ॥
 अत ऊर्ध्वं गतिश्रोता स्वर्गस्थालातचक्रवत् ।
 नागवीथ्यजवीथ्योश्च लक्षणं परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥
 काष्ठयोर्लङ्घयोश्चैव मण्डलानाञ्च योजनैः ।
 लोकालोकस्य सव्याया अङ्गी विषुवतस्तथा ॥ ८५ ॥
 लोकपालाः स्थिताश्चोर्ध्वं कीर्त्यन्ते ये चतुर्दिशं ।
 पितॄणां देवतानाञ्च पत्न्यानी दक्षिणोत्तरौ ॥ ८६ ॥
 गृह्णिणां न्यासिनाञ्चोक्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात् ।
 कीर्त्यते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिष्ठिताः ॥ ८७ ॥
 सूर्याचन्द्रमसौश्चारो ग्रहाणां ज्योतिषान्तथा ।
 कीर्त्यते ध्रुवसामर्थ्यात् प्रजानाञ्च शुभाशुभं ॥ ८८ ॥
 ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्यन्दनोऽर्थवशात् स्वयं ।

कीर्त्यते भगवान् येन प्रसर्पति दिवि स्वयं ॥ ८८ ॥
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ ८९ ॥
 अपां सारमयश्चेन्दोः कीर्त्यते च रथस्तथा ।
 वृद्धिचक्षो च सीमस्य कीर्त्यते सूर्यकारितौ ॥ ९० ॥
 सूर्यादीनां स्यन्दनानां ध्रुवादेव प्रकीर्तनं ।
 कीर्त्यते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः ॥ ९१ ॥
 तारारूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।
 निवासा यत्र कीर्त्यन्ते देवानां पुण्यकारिणां ॥ ९२ ॥
 सूर्यरश्मिसहस्रे च वर्षशीतोष्णनिःस्रवः ।
 प्रविभागश्च रश्मीनां नामतः कर्मतोऽर्धतः ॥ ९३ ॥
 परिमाणगती चोक्ते ग्रहाणां सूर्यसंश्रयात् ।
 यथा चाशु विषात् प्राप्ता शम्भोः कण्ठस्य नीलता ॥ ९४ ॥
 ब्रह्मप्रसादितस्याशु विषादः शूलपाणिनः ।
 स्तूयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरं ॥ ९५ ॥
 लिङ्गोद्भवकथा पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी ।
 विश्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ ९६ ॥
 पुरुर्वस ऐलस्य माहात्म्यानुप्रकीर्तनं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां तर्पणञ्चामृतस्य वै ॥ ९७ ॥
 ततः पर्व्याणि कीर्त्यन्ते पर्वणाञ्चैव सन्धयः ।
 स्वर्गलोकगतानाञ्च प्राप्तानाञ्चाप्यधोगतिं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां आर्द्धेनानुग्रहो महान् ॥ ९८ ॥
 युगसंख्या प्रमाणञ्च कीर्त्यते च कृते युगे ।

त्रेतायुगे चापकर्षाद्वार्त्तायाः संप्रवर्त्तनं ॥ १०० ॥
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च संख्यानाञ्च प्रवर्त्तनं ।
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च संस्थितिर्धर्मस्तथा ॥ १०१ ॥
 यज्ञप्रवर्त्तनञ्चैव संवादी यत्र कीर्त्यते ।
 ऋषीणां वसुना सार्धं वसीञ्चाधःपुनर्गतिः ॥ १०२ ॥
 प्रश्नानां दुर्वचत्वञ्च स्वायम्भुवमृते मनं ।
 प्रशंसा तपसञ्चोक्ता युगावस्थाञ्च कृत्स्नशः ।
 हापरस्य कलेश्चात्र सङ्क्षेपेण प्रकीर्त्तनं ॥ १०३ ॥
 देवतिर्य्यङ्मनुष्याणां प्रमाणानि युगे युगे ।
 कीर्त्यन्ते युगसामर्थ्यात् परिणाहोच्छ्रयायुषः ॥ १०४ ॥
 शिष्टादीनाञ्च निर्देशः प्रादुर्भावश्च कीर्त्यते ।
 वेदस्य तद्विजातानां मन्त्राणाञ्च प्रकीर्त्तनं ॥ १०५ ॥
 शास्त्रानां परिमाणञ्च वेदव्यासादिशब्दनं ।
 मन्वन्तराणां संहारः संहारान्ते च सम्भवः ॥ १०६ ॥
 देवतानाञ्च ऋषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ।
 न शक्यं विस्तराद्वक्तुमित्युक्तञ्च समासतः ॥ १०७ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्त्तिता ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥
 अतीतानागतानाञ्च वर्त्तमानेन कीर्त्यते ।
 तथा मन्वन्तराणाञ्च प्रतिसन्धानलक्षणम् ॥ १०९ ॥
 अतीतानागतानाञ्च प्रोक्तं स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मन्वन्तरत्रयञ्चैव कालज्ञानञ्च कीर्त्यते ॥ ११० ॥
 मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानाञ्च कीर्त्तनं ।

दक्षस्य चापि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः ।
 ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥ १११ ॥
 सावर्णाद्याश्च कौत्स्यन्ते मनवो मेरुमाश्रिताः ।
 ध्रुवस्योत्तानपादस्य प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ११२ ॥
 पृथुनापि च वैष्णवेन भूमिर्दीहप्रवर्त्तनम् ।
 पात्राणां पयसाञ्चैव वंशानाञ्च विशेषणम् ।
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चैयं वसुन्धरा ॥ ११३ ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां(१) प्रजापतेः ।
 दक्षस्य कौत्स्यते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः ॥ ११४ ॥
 भूतभव्यभवेशत्व^१ महेन्द्राणाञ्च कौत्स्यते ।
 मन्वादिका भविष्यन्ति आख्यानैर्बहुभिर्हताः ॥ ११५ ॥
 वैवस्वतस्य च मनोः कौत्स्यते सर्गविस्तरः ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।
 ब्रह्मशुक्रात् समुत्पत्तिर्भृग्वेदीनाञ्च कौत्स्यते ॥ ११६ ॥
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे चाक्षुषस्य मनोः शुभे ।
 दक्षस्य कौत्स्यते सर्गो ध्यानाद्देवस्वतेऽन्तरे ॥ ११७ ॥
 नारदः प्रियसंवादी दक्षपुत्रात्महावलान् ।
 नाशयामास शापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षोऽसृजत् कन्या वीरिण्यामेव विश्रुताः ।
 कौत्स्यते धर्मसर्गश्च कश्यपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥
 अत ऊर्ध्वं ब्रह्मणश्च विष्णोश्चैव भवस्य च ।
 एकत्वञ्च पृथक्ताञ्च विशेषत्वञ्च कौत्स्यते ॥ १२० ॥

ईशत्वाच्च यथा शप्त जाता देवाः स्वयम्भुवा ।
 मरुत्प्रसादो मरुतां दिव्या देवांशसम्भवाः ॥ १२१ ॥
 कीर्त्यन्ते मरुताच्चाथ गणास्ते सप्तसप्तकाः ।
 देवत्वं पितृवाक्येन वायुस्तम्भेन चाश्रयः ॥ १२२ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ।
 उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्यन्ते बहुविस्तरात् ॥ १२३ ॥
 समुद्रसंयोगकृतं जन्मैरावतहस्तिनः ।
 वैनतेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् ॥ १२४ ॥
 भृगूणां विस्तरश्चोक्तस्तथाचाङ्गिरसामपि ।
 कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवात्रैर्महात्मनः ॥ १२५ ॥
 पराशरस्य च मुनेः प्रजानां यत्र विस्तरः ।
 देवतानामृषीणाञ्च प्रजोत्पत्तिस्ततःपरं ॥ १२६ ॥
 तिस्रः कन्याः प्रकीर्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 पितृदौहित्यनिर्द्देशो देवानां जन्म चोच्यते ॥ १२७ ॥
 विस्तरस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहात्मनां ।
 इलाया विस्तरश्चोक्त आदित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥
 विष्णुचित्रितश्चोक्तं धुन्वीश्चैव निर्वहणम् ।
 बृहद्वलान्तसंचेपादिक्लाक्लाद्याः प्रकीर्तिताः ॥ १२९ ॥
 निम्यादीनां चित्तीशानां यावज्जङ्गमणादिति ।
 कीर्त्यन्ते विस्तरौ यश्च यथातेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥
 यदुवंशसमुद्देशो हैहयस्य च विस्तरः ।
 क्रीटीरनन्तरं चोक्तस्तथा वंशस्य विस्तरः ॥ १३१ ॥

ज्यामद्यस्य च(१) माहात्म्यं प्रजासर्गश्च कीर्त्यते ।
 देवावधस्य त्वत्स्य वृष्टेश्चैव महात्मनः ॥ १३२ ॥
 अत्रिमित्रान्वयश्चैव विष्णोर्द्विव्याभिशंसनं ।
 विवस्त्रतोऽथ संप्राप्तिर्मणिरत्नस्य धीमतः ॥ १३३ ॥
 युधाजितः प्रजासर्गः कीर्त्यते च महात्मनः ।
 कीर्त्यते चान्वयः श्रीमान् राजर्षेर्द्वैवमीयुषः(२) ॥ १३४ ॥
 पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितञ्च महात्मनः ।
 कंसस्य चापि दौरात्म्यं एकान्तेन समुद्भवः ॥ १३५ ॥
 वासुदेवस्य देवक्यां विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ।
 विष्णोरनन्तरञ्चापि प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ १३६ ॥
 देवासुरे समुत्पन्ने विष्णुना स्त्रीबधे कृते ।
 संरक्षता शक्रबधं शपः प्राप्तः पुरा भृगोः ।
 भृगुश्चोत्थापयामास दिव्यां शक्रस्य मातरं ॥ १३७ ॥
 देवानामसुरानाञ्च संग्रामाद्वादशायुताः ।
 नारसिंहप्रभृतयः कीर्त्यन्ते प्राणनाशनाः ॥ १३८ ॥
 शुक्रेणाराधनं स्थाणोर्धीरेण तपसा कृतं ।
 वरदानप्रलुब्धेन यत्र शर्वस्तवः कृतः ।
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितं ॥ १३९ ॥
 जयन्त्या सह सक्ते(३) तु यत्र शुक्रे महात्मनि ।
 असुरान्मोहयामास शुक्ररूपेण बुद्धिमान् ।

---

 १ ज्यामद्यस्य चेति ख० ।

२ देवमीयुष इति क० ।

३ युक्ते इति ग० ।

वृहस्पतिस्तु तान् शुक्रः शशाप समहाद्युतिः ॥ १४० ॥

उक्ताञ्च विष्णुमाहात्म्यं विष्णोर्जन्मादिशब्दनं ।

तुर्वसुः शुक्रदौहित्री देवयान्या यदोरभूत् ।

अनुद्धुस्तथा पूर्यथातितनया नृपाः ॥ १४१ ॥

अत्र वंशा महात्मानस्तेषां पार्थिवसत्तमाः ।

कीर्त्यन्ते दीर्घयशसो भूरिद्रविणतेजसः ॥ १४२ ॥

कुशिकस्य च विप्रर्षेः सम्यग्यो धर्मसंश्रयः ।

वार्हस्पत्यन्तु सुरभिर्वच शापमिहानुदत् ॥ १४३ ॥

कीर्त्तनं जङ्गवंशस्य शान्तनोर्वीर्यशब्दनं ।

भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनं ॥ १४४ ॥

अनागतानां समानां मनूनाञ्चोपवर्णनं ।

भौमस्यान्ते कलियुगे क्षीणे संहारवर्णनं ॥ १४५ ॥

परार्द्धपरयोश्चैव लक्षणं परिकीर्त्यते ।

ब्रह्मेणो योजनायेण परिमाणविनिर्णयः ॥ १४६ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिकः स्मृतः ।

त्रिविधः सर्वभूतानां कीर्त्यन्ते प्रतिसञ्चरः ॥ १४७ ॥

अनार्हाष्टर्भास्कराच्च घोरः संवत्सकोऽनलः ।

मेघो ह्येकार्णवं वायुस्तथा रात्रिर्महात्मनः ॥ १४८ ॥

संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः ।

भूरादीनाञ्च लोकानां समानामुपवर्णनं ।

कीर्त्यन्ते चात्र निरयाः पापानां रौरवादयः ॥ १४९ ॥

ब्रह्मलोकोपरिष्ठात्तु शिवस्य स्थानमुत्तमं ।

यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि सङ्गये ॥ १५० ॥

सर्वेषाञ्चैव सत्वानां परिणामविनिर्णयः ।
 ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गे सर्वसंहारवर्णनं ॥ १५१ ॥
 अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्याष्टकमेव च ।
 गतिश्चोर्ध्वमधश्चोक्ता धर्माधर्मसमाश्रयात् ॥ १५२ ॥
 कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि सङ्ख्यः ।
 प्रसङ्गय च दुखानि ब्रह्मणश्चाप्यनित्यता ॥ १५३ ॥
 दौरात्म्यञ्चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः ।
 दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य वैराग्यादोषदर्शनं ॥ १५४ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितं ।
 नानात्वदर्शनाच्छुद्धं ततस्तदभिवर्त्तते (१) ॥ १५५ ॥
 ततस्तापत्रयातीतो नीरूपाख्यो निरञ्जनः ।
 आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कुतश्चन ॥ १५६ ॥
 कीर्त्यते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।
 कीर्त्यते ऋषिवंशश्च सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥
 इति कृत्यसमुद्देशः पुराणस्योपवर्णितः ।
 कीर्त्यन्ते जगतोऽह्यत्र सर्वप्रलयविक्रियाः ।
 प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च ॥ १५८ ॥
 प्रादुर्भावी वशिष्ठस्य शक्तेर्जन्म तथैव च ।
 सौदासान्निग्रहस्तस्य विश्वामित्रकृतेन च ॥ १५९ ॥
 पराशरस्य चोत्पत्तिरदृश्यत्वं यथा विभोः ।
 जज्ञे पितृणां कन्यायां व्यासश्चापि यथा मुनिः ॥ १६० ॥
 शुकस्य च तथा जन्म सह पुत्रस्य धीमतः ।

पराशरस्य प्रहेषो विश्वामित्रकृतो यथा ॥ १६१ ॥
 वशिष्ठसम्भृतश्चाग्निर्विश्वामित्रजिघांसया ।
 सन्तानहेतोर्विभुना चौर्यैः स्कन्देन धीमता ।
 दैवेन विधिना विग्र विश्वामित्रहितैषिणा ॥ १६२ ॥
 एकं वेदञ्चतुष्टादञ्चतुर्धा पुनरीश्वरः ।
 यथा विभेद भगवान् व्यासः सर्वान् स्तवुद्धितः (१) ।
 तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः ॥ १६३ ॥
 प्रयोगैः षड्गुणीयैश्च यथा पृष्टः स्वयम्भुवा ।
 पृष्टेन चानुपृष्टास्ते सुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।
 देशं पुण्यमभीप्सन्तो विभुना तद्वितैषिणा ॥ १६४ ॥
 सुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्याङ्गं शुभविक्रमं ।
 अनौपम्यमिदञ्चक्रं वर्त्तमानमतन्द्रिताः ।
 पृष्ठतो यात नियतास्ततः प्राप्ताथ यद्वितम् ॥ १६५ ॥
 गच्छतो धर्मचक्रस्य यत्र नैमिर्विशीर्यते ।
 पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।
 उक्त्वा चैवमृषीन् ब्रह्मा ह्यदृश्यत्वमगात्पुनः ॥ १६६ ॥
 गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च ।
 ईजिरे चैव सचैष सुनयो नैमिषे तदा ।
 मृते शरहति तथा तस्य चोत्थापनं कृतं ॥ १६७ ॥
 ऋषयो नैमिषेयास्तु अद्वया परया पुनः ।
 निःसीमां गामिमां कृत्स्नां कृत्वा राजानमाहरन् ।
 यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

प्रीतं तथाकृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा ।
 अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत् ॥ १६९ ॥
 अनुससृहृतं चापि नृपमैडं यथा पुरा ।
 गन्धर्व्वसहितं दृष्ट्वा कलापग्रामवासिनं ॥ १७० ॥
 सन्निपातः पुनस्तस्य यथा यज्ञे महर्षिभिः ।
 दृष्ट्वा हिरण्मयं सर्व्वं यज्ञे वस्तु महात्मनां ॥ १७१ ॥
 तदा वै नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 यथा विवदमानस्तु ऐडः संस्थापितस्तु तैः ॥ १७२ ॥
 जनयित्वा त्वरण्यान्ते ऐडपुत्रं यथायुषं ।
 समापयित्वा तत्सत्रमायुषं पर्य्युपासते ॥ १७३ ॥
 एतत्सर्व्वं यथावत्तं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः ।
 ऋषीणां परमं चात्र लोकतत्तमनुत्तमम् ॥ १७४ ॥
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानमुत्तमं ।
 अवतारश्च रुद्रस्य द्विजानुग्रहकारणात् ॥ १७५ ॥
 तथा पाशुपता योगा स्थानानाञ्चैव कीर्त्तनं ।
 लिङ्गोद्भवस्य देवस्य नीलकण्ठत्वमेव च ॥ १७६ ॥
 कथ्यते यत्र विप्राणां वायुना ब्रह्मवादिना ।
 धन्यं यश्चसमायुष्यं पुण्यं पापप्रणाशनं ।
 कीर्त्तनं श्रवणं चास्य धारणञ्च विशेषतः ॥ १७७ ॥
 अनेन हि क्रमेणेदं पुराणं संप्रचक्ष्यते ।
 सुखमर्थः समासेन महानप्युपलभ्यते ।
 तस्मात् किञ्चित्समुद्दिश्य पश्चाद्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १७८ ॥
 पादमाद्यमिदं सस्यक् योऽधीयीत जितेन्द्रियः ।

तेनाधीतं पुराणं तत् सर्व्वं नास्त्यत्र संशयः ॥ १७८ ॥

यो विद्याचतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।

न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्वाह्विचक्षणः ॥ १८० ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति ॥ १८१ ॥

अभ्यसन्निममध्यायं साक्षात् प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।

आपदं प्राप्य मुचेत यथेष्टां ब्राह्मयाज्ञतिं ॥ १८२ ॥

यस्मात्पुरा ज्ञानतीदं पुराणं तेन तत् स्मृतं ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८३ ॥

नारायणः सर्व्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्त्तते ।

तस्यापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥

अतथ संक्षेपमिमं शृणुध्वं

महेश्वरः सर्व्वमिदं पुराणं ।

स सर्गकाले च करोति सर्गान्

संहारकाले पुनराददीत ॥ १८५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुक्रमणिका नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वादशवार्तिकसचनिरूपणं ।

शुक उवाच ।

प्रत्यब्रुवन् पुनः सूतसृष्टयस्ते तपोधनाः ।
कुत्र सत्रं समभवत् तेषामद्भुतकर्मणाम् ॥ १ ॥
क्रियन्तश्चैव तत्कालं कथञ्च समवर्त्तत ।
आचचक्ष पुराणञ्च कथं तेभ्यः प्रभञ्जनः ॥ २ ॥
आचक्ष्व विस्तरेणैदम्परं कीतूहलं हि नः ।
इति सन्नोदितः सूतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३ ॥
शृणुध्वं यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रमुत्तमं ।
यावन्तञ्चाभवत् कालं यथा च समवर्त्तत ॥ ४ ॥
सिद्धचमाणा विश्वं हि यत्र विश्वसृजः पुरा ।
सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ५ ॥
तपोगृहपतिर्यत्र ब्रह्मा ब्रह्माऽभवत्स्वयं ।
इलाया यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् ।
मृत्युञ्जकी महातेजास्तस्मिन् सत्रे महात्मनां ॥ ६ ॥
विबुधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवत्सरान्
भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत ।
कर्मणा तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितं ॥ ७ ॥
यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता ।
रोहिणी सुषुवे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सूतः ॥ ८ ॥
शक्तिर्न्येष्टः समभवत् वशिष्ठस्य महात्मनः ।

अरुन्धत्याः सुता यत्र शतसुत्तमतेजसः ॥ ८ ॥
 कल्पाषपादी नृपतिर्यत्र शतश्च शक्तिषा ।
 यत्र वैरं समभवद्विष्णुमित्रवशिष्ठयोः ॥ १० ॥
 अदृश्यत्वां समभवन्मुनिर्व्यत्र पराशरः ।
 पराभवो वशिष्ठस्य यस्मिन् जातेऽप्यवर्त्तत ॥ ११ ॥
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः ।
 नैमिषे ईजिरे यत्र नैमिषेयास्ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
 तत्त्वत्रमभवत्तेषां समाः द्वादश धीमतां ।
 पुरुरवसि विक्रान्ते प्रशासति वसुन्धरां ॥ १३ ॥
 अष्टादश समुद्रस्य क्षीपानश्नन्पुरुरवाः ।
 तुतीष नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतं ॥ १४ ॥
 उर्व्वशी चकमे यच्च देवहूतिप्रणीदिता ।
 आजहार च तत्त्वत्रं सर्वेऽस्यासहसङ्गतः ॥ १५ ॥
 तस्मिन्नरपतौ सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे ।
 यं गर्भे सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसं ।
 तदुल्लं पर्व्वतेन्यस्तं हिरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
 हिरण्यमयन्ततश्चक्रे यज्ञवाटं महात्मनां ।
 विश्वकर्मां स्त्रियं देवो भावयन् लोकभावनं ॥ १७ ॥
 बृहस्पतिस्ततस्तत्र तेषाममिततेजसां ।
 ऐडः पुरुरवा भेजे तं देशं मृगयां चरन् ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं यज्ञवाटं हिरण्यमयं ।
 लोभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
 नैमिषेयास्ततस्तस्य चुक्रुधुर्नृपतेर्भृशं ।

निजघ्नश्चापि संक्रुद्धाः कुशवज्रैर्मनीषिणः ।
 ततो निशान्ते राजानं मुनयो दैवनीदिताः ॥ २० ॥
 कुशवज्रैर्विनिष्पिष्टः स राजा व्यजहात्तनुं ।
 श्रीर्वृशेयं ततस्तस्य पुत्रञ्चक्रुर्दुर्गं भुवि ॥ २१ ॥
 नहुषस्य महात्मानं पितरं यं प्रचक्षते ।
 स तेषु वर्तते सम्यक् धर्मशीलो महीपतिः ।
 आयुरारोग्यमत्युग्रं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥
 सान्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदां वराः ।
 सत्रमारेभिरे कर्तुं यथावद्वर्त्मभूतये ॥ २३ ॥
 बभूव सत्रं तत्तेषां ब्रह्माश्चर्यं महात्मनां ।
 विश्वं सिष्टक्षमाणानां पुरा विश्वसृजामिव ॥ २४ ॥
 वैश्वानसैः प्रियसखैर्बालखिलैर्मरीचिकैः ।
 अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवैश्वानरप्रभैः ॥ २५ ॥
 पितृदेवाप्सरःसिद्धैर्गन्धर्वैरगचारणैः ।
 सन्भारैस्तु शुभैर्जुष्टन्तैरेवेन्द्रसदो यथा ॥ २६ ॥
 स्तोत्रसत्रग्रहैर्देवान् पितृन् पित्रैश्च कर्मभिः ।
 आनर्तुश्च यथाजाति गन्धर्वादीन् यथाविधि ॥ २७ ॥
 आराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्मान्तरेष्वथ ।
 जगुः सामानि गन्धर्वा नमृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ २८ ॥
 व्याजङ्गुर्मुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभां ।
 मन्त्रादितत्त्वविद्वांसो जगदुच्च परस्परं ॥ २९ ॥
 वितण्डावचनाच्चैके निजघ्नः प्रतिवादिनः ।
 ऋषयस्तत्र विद्वांसः साङ्ख्यार्थन्यायकोविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिदिदधुर्ब्रह्मराक्षसाः ।
 न च यज्ञह्नो दैत्या न च यज्ञमुषोऽसुराः ॥ ३१ ॥
 प्रायश्चित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।
 शक्तिप्रज्ञाक्रियायोगैर्बिभ्रिषीरासीत् खलुष्ठितः ॥ ३२ ॥
 एवं वितेनिरे(१) सचं ह्यादशाब्दं मनीषिणः ।
 भृगवाद्या ऋषयो धीरा ज्योतिष्ठीमान् पृथक् पृथक् ।
 चक्रिरे पृष्ठगमनान् सर्वानयुतदक्षिणान् ॥ ३३ ॥
 समाप्तयन्नास्ते सर्वे वायुमेव महाधिपं ।
 पप्रच्छुरमितात्मानं भवार्थिदहं हिजाः ।
 प्रनोदितश्च वंशार्थं स च तानब्रवीत्प्रभुः ॥ ३४ ॥
 शिष्यः स्वयम्भुजो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्ब्रवी ।
 अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैर्यः समन्वितः ॥ ३५ ॥
 तिर्यग्योन्यादिभिर्द्वैतैः सर्वलोकान्विभर्ति यः ।
 सप्तस्त्रन्धादिकं शश्वत् प्लवते योजनाद्वरः ॥ ३६ ॥
 विषये नियता यस्य संस्थिताः सप्तका गणाः ।
 व्यूहांस्त्रयाणां भूतानां कुर्वन् यश्च महाबलः ।
 तेजसश्चायुः पञ्चानन्दधातीमं शरीरिणं ॥ ३७ ॥
 प्राणाद्यावृत्तयः पञ्च करणानाञ्च वृत्तिभिः ।
 प्रेक्ष्यमाणाः शरीराणां कुर्वन्ते यास्तु धारणं ॥ ३८ ॥
 आकाशयोनिर्द्दिगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः ।
 तैजसप्रकृतिश्चोक्तीऽप्ययं भावो मनीषिभिः ॥ ३९ ॥
 तत्राभिमानी भगवान् वायुश्चातिक्रियात्मकः ।

वातारणिः समाख्यातः शब्दशास्त्रविशारदः ॥ ४० ॥

भारत्या श्लाघ्यया सर्वान् सुनीन् प्रह्लादयन्निव ।

पुराणज्ञः सुमनसः पुराणाश्रययुक्तया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशवार्षिकसत्रनिरूपणं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—000—

प्रजापतिसृष्टिकथनं ।

सूत उवाच । महेश्वरायोत्तमवीर्यकर्मणे
सुरर्षभायामितबुद्धितेजसे ।
सहस्रसूर्यान्लवच्चसे नम-
स्त्रिलोकसंहारविसृष्टये नमः ॥ १ ॥
प्रजापतीन् लोकनमस्कृतांस्तथा
स्वयम्भुरुद्रप्रभृतीन् महेश्वरान् ।
भृगुं मरीचिं परमेष्ठिनं भनुं
रजस्तमोधर्ममथापि कश्यपं ॥ २ ॥
वशिष्ठदक्षान्निपुलस्त्यकर्दमान्
रुचिं विवस्वन्तमथापि च क्रतुं ।
मुनिन्तथैवाङ्गिरसं प्रजापतिं
प्रणम्य ब्रूङ्ना पुलहञ्च भावतः ॥ ३ ॥
तथैव चक्रो धनमेवंकशितं

प्रजाविद्वद्वापि तकार्यशासनं ।
 पुरातनानप्यपरांश्च शाश्वता-
 स्तथैव चान्यान् सगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥
 तथैव चान्यानपि धैर्यशौभिनः
 सुनीन् ब्रह्मस्युशनः पुरोगमान् ।
 तपःशुभाचारऋषीन् दयान्वितान्
 प्रणम्य बह्व्ये कलिपापनाशिनीं ॥ ५ ॥
 प्रजापतेः सृष्टिमिमामनुत्तमां
 सुरेशदेवर्षिगणैरलङ्कृतां
 शुभामतुल्याममहासृष्टिप्रियां ।
 प्रजापतीनामपि चोत्तमार्चिषां
 विशुद्धवाग्बुद्धिशरीरतेजसां ॥ ६ ॥
 तपोभृतां ब्रह्मदिनादिकालिकीं
 प्रभूतमाविष्कृतपौरुषश्रियं ।
 श्रुतौ स्मृतौ च प्रसृतामुदाहृतां
 परां पराणामनिलप्रकीर्त्तितां ॥ ७ ॥
 समासबन्धैर्नियतैर्यथातथं
 विशब्देनापि मनःप्रहर्षिणीं ।
 यस्याच्च ब्रह्मा प्रथमा प्रवृत्तिः
 प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ॥ ८ ॥
 यत्तत्सृष्टं कारणमप्रमेयं
 ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसृति ।
 आत्मा गुहा योनिरथापि चक्षुः

क्षेत्रं तथैवास्तमच्चरच्च ॥ ८ ॥
 शुक्रं तपः सत्वमतिप्रकाशं
 तद्वगष्टि नित्यं पुरुषं द्वितीयं ।
 तमप्रमियं पुरुषेण युक्तं
 स्वयम्भवा लोकपितामहेन ॥ १० ॥
 उत्पादकत्वाद्भजसीतिरेकात्
 कालस्य योगान्नियमावधेश्च ।
 क्षेत्रज्ञयुक्तान् नियतान्विकारान्
 लोकस्य सन्तानविष्टद्विहेतून् ।
 प्रकृत्यवस्थां सुषुप्ते तथाष्टौ
 सङ्कल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ ११ ॥
 देवासुराद्रिद्रुमसागराणां
 मनुप्रजेशर्षिपितृद्विजानां ।
 पिशाचयक्षीरगराक्षसानां
 ताराग्रहार्कैर्चनिशाचराणां ॥ १२ ॥
 मासर्तुसंवत्सररात्र्यहानां
 दिक्कालयोगादियुगायनानां ।
 वनौषधीनामपि वीरुधाञ्च
 जल्लोकसामप्सरसां पशूनां ॥ १३ ॥
 विद्युत्क्षरिन्नेधविहङ्गमानां ।
 यत्सूक्ष्मं यद्भूवि यद्वियत्स्थं
 यत्स्थावरं यच्च यदस्ति किञ्चित् ।
 सर्वस्य तस्यास्ति गतिर्विभक्ति-

रात्रिर्ह्यणी यावदियं प्रसूतिः ॥ १४ ॥
 छन्दांसि वेदाः सक्वचो यजूंषि
 सामानि सोमश्च तथैव यज्ञः ।
 आजीव्यमेषां यदभीप्सितञ्च
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥
 वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्
 सम्भूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषां ।
 येषामिदं पुण्यकृतां प्रसूत्या
 लोकत्रयं लोकनमस्कृतानां ।
 सुरेशदेवर्षिमनुप्रधीना-
 मापूरितञ्चोपरिभूषितञ्च ॥ १६ ॥
 रुद्रस्य शापात् पुनरुद्भवश्च
 दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलोके ।
 वासः क्षिती वा नियमाद्भवस्य
 दक्षस्य चात्र प्रतिशापलाभः ॥ १७ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 युगेषु सम्भूतिविकल्पनञ्च ।
 ऋषित्वमार्षस्य च संप्रहृष्टि-
 र्यथायुगादिष्वपि चित्तदत्त ॥ १८ ॥
 ये ह्यपरेषु प्रथयन्ति वेदान्
 व्यासाश्च तेऽत्र क्रमशो निबद्धाः ।
 कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या
 ब्राह्मस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ १९ ॥

अण्डोद्भिज(१) स्वेदजरायुजानां
 धर्मात्मनां स्वर्गनिवासिनां वा ।
 ये यातनास्थानगताश्च जीवा-
 स्तर्केण तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥
 आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं
 नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।
 बन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तत्र
 प्रीक्षा च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥
 प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु
 या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।
 तच्छास्त्रयुक्त्या स्वमतिप्रयत्नात्
 समस्तमाविष्कृतधीधृतिभ्यः ।
 विप्रा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यत्
 यथातथन्तच्छृणुतोच्यमानं ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

ऋषयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
प्रत्यचुस्ते ततः सर्वे सृतं पथ्याकुलेक्षणाः ॥ १ ॥
भवान् वै वंशकुशलो व्यासात् प्रत्यक्षदर्शवान् ।
तस्मात्त्वं भवनं कृत्स्नं लोकस्यामुष्य वर्णय ॥ २ ॥
यस्य यस्यान्वया ये ये तांस्तानिक्लाम वेदितुं ।
तेषां पूर्व्वर्षिसृष्टिञ्च विचिन्तान्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥
असक्तत्परिपृष्टस्तैर्महात्मा लोमहर्षणः ।
विस्तरेणानुपूर्व्व्यां च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥
लोमहर्षण उवाच ॥

पृष्टाञ्चैतां कथां दिव्यां श्रद्धां पापप्रणाशिनीं ।
कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसम्भतां ॥ ५ ॥
यश्चेमान्धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
आवयेच्चापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६ ॥
शुचिः पर्व्वसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्त्तनात् ।
स्ववंशधारनं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥
विस्तारावयवं तेषां यथाशब्दं यथाश्रुतं ।
कीर्त्तयमानं निबोधध्वं सर्व्वेषां कीर्त्तिवर्द्धनं ॥ ८ ॥
धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्ग्यमायुर्विवर्द्धनं ।

कीर्त्तनं स्थिरकीर्त्तीनां सर्वेषां पुण्यकारिणां ॥ ८ ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणं ॥ १० ॥
 कल्पेभ्योऽपि हि यः कल्पः शुचिभ्यो नियतः शुचिः ।
 पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि मारुतं वेदसंस्कृतं ॥ ११ ॥
 प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ।
 प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः ॥ १२ ॥
 उपोद्घातोऽनुषङ्गश्च उपसंहार एव च ।
 धर्म्मो यशस्यमायुश्च सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥
 एवं हि पादाश्चत्वारः समासात् कीर्त्तिता मया ।
 वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु विस्तरेण यथाक्रमं ॥ १४ ॥
 तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायैश्वराय च ।
 अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने ।
 ब्रह्मणे लोकतन्त्राय नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ॥ १५ ॥
 महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरूप्यं सलक्षणं ।
 पञ्चप्रमाणं षट्स्थितं पुरुषाधिष्ठितं नृतं ।
 असंशयात् प्रवक्ष्यामि भूतमर्गमनुत्तमं ॥ १६ ॥
 अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सद्सदात्मकं ।
 प्रधानं प्रकृतिश्चैव यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥
 गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितं ।
 अजातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितं ॥ १८ ॥
 जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनं ।
 विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल ॥ १९ ॥

अनाद्यत्नमजं सूक्ष्मन्निगुणं प्रभवान्वयं ।
 असांस्तमविज्ञेयं ब्रह्माये समवर्त्तत ॥ २० ॥
 तस्यात्मना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमोमयं ।
 गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोमये ॥ २१ ॥
 सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै ।
 गुणभावाद्वाच्यमानो महान् प्रादुर्बभूव ह ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ।
 सत्त्वोद्विक्तो महानये सत्वमात्रप्रकाशकम् ।
 मनो महांश्च विज्ञेयो मनस्तत्कारणं स्मृतं ॥ २३ ॥
 लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।
 धर्मादीनान्तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ।
 महांस्तु सृष्टिं कुरुते नीयमानः सिसृक्षया ॥ २४ ॥
 मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा चित्तिः स्मृतिः संवित् विपुरं चोच्यते बुधैः ॥ २५ ॥
 मनुते सर्वं भूतानां यस्माच्चेष्टाफलं विभुः ।
 सौक्ष्मत्वेन विवृद्धानां तेन तन्मन उच्यते ॥ २६ ॥
 तत्त्वानामग्रजो यस्मान्महांश्च परिमाणतः ।
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ (१) महानिति ततः स्मृतः ॥ २७ ॥
 विभर्त्सि मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।
 पुरुषो भोगसम्बन्धात् तेन चासौ मतिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 बृहत्त्वाद्वृंहणत्वाच्च भावावां सलिलाश्रयात् ।
 यस्माद्वृंहयते भावान् ब्रह्मा तेन निरुच्यते ॥ २९ ॥

(१) शेषेभ्यो गुणतत्त्वैभ्य इति ख०, घ०, ङ० च ।

आपूरयित्वा तस्माच्च कृतज्ञान्देहाननुग्रहेः ।
 तत्त्वभावांश्च नियतान् तेन पूरिति चोच्यते ॥ ३० ॥
 बुध्यते पुरुषश्चात्र सर्व्वभावान् हिताहितान् ।
 यस्मादबोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ख्यातिः प्रसुप्तभोगश्च यस्मात् संवर्त्तते ततः ।
 भोगस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति स्मृतः ॥ ३२ ॥
 ख्यायते तद्गुणैर्वापि नामादिभिरनेकशः ।
 तस्माच्च महतः संज्ञा ख्यातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
 साक्षात् सर्व्वविजानाति महात्मा तेन चेश्वरः ।
 तस्माज्जाता यहाच्चैव प्रज्ञा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानादीनि च रूपाणि कृतकर्मफलानि च ।
 चिनीति यस्माद्भोगार्थन्तेनासौ चितिरुच्यते ॥ ३५ ॥
 वर्त्तमानान्यतीतानि तथा चानागतान्यपि ।
 स्मरते सर्व्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते ॥ ३६ ॥
 कृत्स्नञ्च विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्मा मुच्यते ।
 तस्माद्विदेर्विदेश्चैव संविदित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
 विद्यते स च सर्व्वस्मिन् सर्व्वस्तस्मिंश्च विद्यते ।
 तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्यै बुद्धिमत्तरैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञानात्तु ज्ञानमित्याह भगवान् ज्ञानसन्निधिः ।
 इन्द्रानां विपुरीभावाद्विपुरं प्रोच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥
 सर्व्वेयत्वाच्च लोकानामवश्यञ्च तथेश्वरः ।
 वृहत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भव उच्यते ॥ ४० ॥
 अत्रचेत्रज्ञविज्ञानादेकत्वाच्च स कः स्मृतः ।

यस्मात्पुन्यनुश्रुते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्यादितत्त्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति चोच्यते ॥ ४१ ॥
 पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वमाद्यमनुत्तमम् ।
 व्याख्यातं तत्त्वभावज्ञैरेवं सन्नावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥
 महान् सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानः सिसृक्षया ।
 सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं स्मृतम् ॥ ४३ ॥
 धर्मादीनि च रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ।
 त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वरजसतामसः ॥ ४४ ॥
 त्रिगुणाद्रजसोद्रिक्तादहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
 महताचावृतः सर्गो भूतादिविष्कतस्तु सः ॥ ४५ ॥
 तस्माच्च तमसोद्रिक्तादहङ्कारादजायत ।
 भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः ॥ ४६ ॥
 आकाशं शुभिरं तस्मादुद्रिक्तं शब्दलक्षणं ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिषावृणोत् पुनः ॥ ४७ ॥
 शब्दमात्रन्तदाकाशं स्पर्शमात्रं ससर्जं ह ।
 भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः शब्दमात्रं ससर्जं ह ॥ ४८ ॥
 बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ४९ ॥
 रसमात्रास्तु ता ह्यापी रूपमात्राभिरावृणोत् ।
 आपी रसान् विकुर्व्वाणो गन्धमात्रं ससर्जिरे ॥ ५० ॥
 सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ।
 रसमात्रन्तु तत्तोयं गन्धमात्रं समावृणोत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ।

अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः ।
 अशान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५२ ॥
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परस्वरात् ।
 वैकारिकादहङ्कारात्सर्वोद्भितात् सारिकात् ।
 वैकारिकाः स सर्गस्तु युगपत्सम्प्रवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
 साधकानीन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश ।
 एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ५४ ॥
 ओन्नत्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 शब्दादीनामवामार्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ॥ ५५ ॥
 पादौ पायुरपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ।
 गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यञ्च कर्म च ॥ ५६ ॥
 आकाशं शब्दमात्रञ्च स्पर्शमात्रं समाविशेत् ।
 द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥ ५७ ॥
 रूपन्तयैव विशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।
 त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ५८ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपञ्च रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता रसात्मिकाः ॥ ५९ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपेषु गन्धस्तेषु समाविशत् ।
 संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्ति महीमिमां ।
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते ॥ ६० ॥
 शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ॥ ६१ ॥

भूमेरन्तस्त्रिदं सर्वं लोकोलोकवनाहतम् ।
 विशेषा इन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ॥ ६३ ॥
 गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्तुस्तरोत्तरम् ।
 तेषां यावच्च यद्यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ६४ ॥
 उपलभ्य शुचिर्गन्धं केचिद्वायोरनैपुण्यात् ।
 पृथिव्यामेव तद्विद्यादेवां वायोश्च संश्रयात् ॥ ६४ ॥
 एते सप्त महावीर्या नानाभूताः पृथक् पृथक् ।
 नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
 ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योन्यस्यैव संश्रयात् ॥ ६५ ॥
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अथ्यज्ञानुग्रहेण च ।
 महदादयो विशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ६६ ॥
 एककाक्षं समुत्पन्नं जलबुद्बुदवच्च तत् ।
 विशेषेभ्योऽण्डमभवत् बृहत्तदुदकञ्च यत् ।
 तत्तस्मिन् कार्यकरणं संसिद्धं ब्रह्मणस्तदा ॥ ६७ ॥
 प्राकृतेऽण्डे विबुधे सन् क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ ६८ ॥
 आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत ।
 हिरण्यगर्भः सोऽग्रेऽस्मिन् प्रादुर्भूतश्चतुर्मुखः ।
 सर्गे च प्रतिसर्गे च क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ६९ ॥
 कारणैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्यजन्ति च ।
 भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसन्धिषु (१) ॥ ७० ॥

हिरन्मयस्तु यो मेरुस्तस्योर्ध्वं तन्महात्मनः ।
 गर्भीदकं समुद्राच्च जराद्यस्थीनि पर्वताः ॥ ७१ ॥
 तस्मिन्नण्डे त्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै ।
 सप्तद्वीपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥
 पर्वतैः समुद्रज्जिह्व नदीभिश्च सहस्रशः ।
 अन्तस्तस्मिंस्त्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदञ्चगत् ॥ ७३ ॥
 चन्द्रादित्यौ सनच्चतौ सप्तद्वी सह वायुना ।
 लोकालोकञ्च यत्किञ्चिच्चाण्डे तस्मिन् समर्पितम् ॥ ७४ ॥
 अद्भिर्दशगुणाभिस्तु वाञ्छतोऽण्डं समावृतम् ।
 आपो दशगुणा ह्येवन्तेजसा वाञ्छतो वृताः (१) ॥ ७५ ॥
 तेजोदशगुणेनैव वाञ्छतो वायुना वृतम् ।
 वायोर्दशगुणेनैव वाञ्छतो नभसा वृतं ॥ ७६ ॥
 आकाशेन वृतो वायुः खञ्च भूतादिना वृतम् ।
 भूतादिर्भूतता चापि अव्यक्तेन वृतो महान्
 एतैरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥ ७७ ॥
 एताश्चावृत्य चान्धोन्यमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ।
 प्रसर्गकाले स्थित्वा च यसन्तेऽगताः परस्परम् ॥ ७८ ॥
 एवं परस्परतोत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ।
 आधाराधेयभावेन विकारस्य विकारिषु ॥ ७९ ॥
 अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।

अवुद्धिपूर्व्यं प्रागासीत् प्रादुर्भूता तद्विद्यया ॥ ८० ॥

एतच्चिरण्यगर्भस्य जन्म यो वेद तत्त्वतः ।

आयुष्मान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांस भवत्युत ॥ ८१ ॥

निवृत्तिकामोऽपि नरः शुद्धात्मा लभते गतिम् ।

पुराणश्रवणान्नित्यं सुखञ्च जेममाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

—000—

लीमहर्षण उवाच । यद्विसृष्टेस्तु संख्यातं मया कालान्तरन्विजाः ।

एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहर्वै पारमेश्वरम् ॥ १ ॥

रात्रिस्त्रेतावती ज्ञेया परमेशस्य क्षतस्त्रयः ।

अहस्तास्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २ ॥

अहश्च विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा ।

उपचारः प्रक्रियते लोकाणां हितकाम्यया ॥ ३ ॥

प्रजाः प्रजानाम्प्रतय ऋषयो मुनिभिः सह ।

ऋषीन् सनत्कुमाराख्यान् ब्रह्मसायुज्यगैः सह ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।

तन्मात्रा इन्द्रियगणो ब्रह्मिश्च मनसा सह ॥ ५ ॥

अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः ।

अहरन्ते प्रलीयन्ते रात्र्यन्ते विश्वसम्भवः ॥ ६ ॥

स्वात्मन्यवस्थिते सत्वे विकारे प्रतिसंहते ।

साधर्म्येणावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावभौ ॥ ७ ॥

तमःसत्त्वगुणावेतौ समत्वेन व्यवस्थितौ ।

अनीदृक्त्वौ प्रसूतौ च तौ तथा च परस्परम् ।

गुणसाम्ये लयी ज्ञेयो वैषम्ये सृष्टिरुच्यते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैलं द्रुतं पयसि वा स्थितम् ।
 तथा तमसि सत्वे च रजोऽव्यक्ताश्रितं स्थितम् ॥ ८ ॥
 उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ।
 अहर्मुखे प्रवृत्ते च पुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ ९ ॥
 क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव प्रविश्याण्डं महेश्वरः ॥ १० ॥
 प्रधानात् क्षोभ्यमानात्तु रजो वै समवर्तत ।
 रजः प्रवर्तकं तत्र बीजेष्वपि यथा जलम् ॥ ११ ॥
 गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ।
 गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्तयो देवा विजिज्ञिरे ।
 आश्रिताः परमा गुह्याः सर्व्वात्मानः शरीरिणः ॥ १२ ॥
 रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत ।
 रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्मृतृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
 तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः ।
 सत्त्वप्रकाशको विष्णुरीदासीन्ये व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ।
 परस्परश्रिता ह्येते परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 परस्परेण वर्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ।
 अन्योन्यमिधुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः ।
 क्षणं वियोगो न ह्येषान्न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १६ ॥
 ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः ।
 ब्रह्मा तु रजसोद्भिक्तः सर्गादेह प्रवर्तते ।
 परश्च पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा स्मृता ॥ १७ ॥

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण

प्रवर्त्तते चीदयमानः समन्तात् ।

अनुप्रवर्त्तन्ति महान्त एव

चिरस्थिताः स्वे विषये प्रियत्वात् ॥ १८ ॥

प्रधानं गुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्त्तते ।

ईश्वराधिष्ठितात् पूर्वन्तस्मात्सदात्मकात् ।

ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्सम्भूवतुः ॥ २० ॥

तस्मात्तमोऽव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञी ब्रह्मसंज्ञितः ।

संसिद्धः कार्यकरणैर्ब्रह्माऽग्रे समर्त्तत ॥ २१ ॥

तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ।

स वै शरीरी प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

अप्रतीघेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽन्वितः ।

धर्मेण चाप्रतीघेन वैराग्येण समन्वितः ॥ २३ ॥

तस्येश्वरस्याप्रतिघं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।

धर्मैश्वर्यकृता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥

अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ।

वशीकृतत्वाद्देगुण्यात् सुरेशत्वात्स्वभावतः ॥ २५ ॥

चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तकोऽभवत् ।

सहस्रमूर्धा पुरुषस्त्रिस्त्रीऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥

सत्त्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ।

सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥

लोकान् सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संचिपत्यपि ।

पुरुषत्वे ह्युदासीनस्त्रिस्त्रीऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

ब्रह्मा कमलगर्भाभः कालो जात्याञ्जनप्रभः ।
 पुरुषः पुण्डरीकाक्षो रूपं तत्परमात्मनः ॥ २८ ॥
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
 नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः खलीलया ॥ २९ ॥
 त्रिधा यद्वर्त्तते लोके तस्मान्निगुण उच्यते ।
 चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्तितः ॥ ३० ॥
 यदाप्नोति यदादत्ते यच्चास्ति विषयं प्रति ।
 तच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मा निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यात्स्वयं प्रभुः ।
 स्वामित्वमस्य तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ ३२ ॥
 भगवान् भगसद्भावाद्भागो रागस्य शासनात् ।
 परश्च तु प्रकृतत्वादवनादोमिति स्मृतः ॥ ३३ ॥
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं यतस्ततः ।
 नारायणमयं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 त्रिधा विभज्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं सम्प्रवर्त्तते ।
 सृजते असते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु यत् ।
 अग्ने हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भू तच्चतुर्मुखः ॥ ३५ ॥
 आदित्वाच्चादिदेवोऽसावजातत्वादजः स्मृतः ।
 पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरतः स्मृतः ॥ ३६ ॥
 देवेषु च महान् देवो महादेवस्ततः स्मृतः ।
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामवशत्वात्तथेश्वरः ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते ।
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानाद्दिभुः सर्वगतो यतः ॥ ३८ ॥

यस्मात् पुर्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 नोत्पादितत्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥
 द्वेज्यत्वादुच्यते यज्ञः कविर्विक्रान्तदर्शनात्(१) ।
 क्रमणः क्रमणीयत्वाद्दणकस्याभिपालनात् ॥ ४१ ॥
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्वग्रजोऽग्निरिति स्मृतः ।
 हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्विरण्यस्यापि गर्भजः ।
 तस्माद्विरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते ॥ ४२ ॥
 स्वयम्भूवो निवृत्तस्य कालो वर्षाग्रजस्तु यः ।
 न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षाग्रतैरपि ॥ ४३ ॥
 कल्पसंख्यानिवृत्तेस्तु पराख्यो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 तावच्छेषोऽस्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिसृज्यते ॥ ४४ ॥
 कोटिकोटिसहस्राणि अन्तर्भूतानि यानि वै ।
 समतीतानि कल्पानान्तावच्छेषाः परास्तु ये ॥ ४५ ॥
 यस्त्वयं वर्त्तते कल्पो वाराहन्तं निबोधत ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ ४६ ॥
 तस्मिन् स्वायम्भुवाद्यास्तु मनवः सुश्रुतर्ह्येव ।
 अतीता वर्त्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः ॥ ४७ ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा समन्ततः ।
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः ।
 प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणुत विस्तरं ॥ ४८ ॥

मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
 भविष्याणि भविष्यैश्च कल्पः कल्पेन चैव ह ॥ ४९ ॥
 अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सृष्टान्वयैः ।
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विज्ञानता ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

— ००० —

सूत उवाच । आपो ह्यग्नेः समभवन्नष्टेऽग्नी पृथिवीतले ।
सान्तरालैकलीनेऽस्मान्नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १ ॥
एकार्णवे तदा तस्मिन् न प्राज्ञायत किञ्चन ।
तदा स भगवान् ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णोऽद्यतीन्द्रियः ।
ब्रह्मा नारायणाख्यः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३ ॥
सत्त्वोद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमुदीक्ष्य सः ।
इमञ्चीदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥
आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शशुमः ।
अप्सु शीते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥
तुल्यं युगसहस्रस्य नैशङ्कालमुपास्य सः ।
शर्व्वीर्य्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥
ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः ॥ ७ ॥
ततस्तु सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।
अनुमानादसंमूढो भूमिरुद्धरणं प्रति ॥ ८ ॥
अकरोत् स तनुन्वन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ८ ॥
 सलिलेनाभुता भूमिन्दृष्ट्वा स तु समन्ततः ।
 किञ्च रूपं महत् कृत्वा उदरेयमहं महीं ॥ १० ॥
 जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् ।
 अष्टमं सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितं ॥ ११ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनसुष्ठुतं ।
 नीलमेषप्रतीकाशं मेषस्तनितनिस्स्रनं ॥ १२ ॥
 महापर्श्वतवर्माणं श्वेतस्तीक्ष्णोदङ्घ्रिणं ।
 विदुरदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसं ॥ १३ ॥
 पीनवृत्तायतस्तम्भं सिंहविक्रान्तगामिनं ।
 पीनोन्नतकटीदेशं सुसङ्घर्षं शुभलक्षणं ॥ १४ ॥
 रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ।
 पृथिव्युत्तरणार्थाय प्रविवेश रसातलं ॥ १५ ॥
 स वेदवाद्युपदंष्ट्रः क्रतुवन्नायितीमुखः ।
 अग्निजिह्वो दर्भरीमा ब्रह्मशैवी महातपाः ॥ १६ ॥
 अहोरात्रेक्षणेधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
 आज्यनाशः क्षुब्धतुण्डः सामघोषस्त्रनो महान् ॥ १७ ॥
 सत्यधर्ममयः श्रीमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।
 प्रायश्चित्तरतो घोरः पशुजानुर्महाकृतिः ॥ १८ ॥
 ऊर्ध्वगात्रो होमजिह्वः स्थानवीजो महौषधिः ।
 वेदान्तरात्मा मन्त्रस्तिगान्धर्वसृक् सोमशीघ्रितः ॥ १९ ॥
 वेदस्तम्भो हविर्गन्धो हृद्यकव्यातिवेगवान् ।
 प्राग्बंशकायो व्युत्तिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ २० ॥

दक्षिणाहृदयो योगी महासतमयो विभुः ।
 उपाकर्मैष्टिरुचिरः प्रवर्यवित्तभूषणः ॥ २१ ॥
 नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
 छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः ।
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः स प्राविशत् प्रभुः ॥ २२ ॥
 अङ्घ्रिः संछादितामुर्वी स तामश्नन् प्रजापतिः ।
 उपगम्योज्ज्वाराशु अपस्ताश्च स विन्यसत्(१) ॥ २३ ॥
 सासुद्रौर्वी समुद्रेषु नादेयीश्च नदीष्वथ ।
 रसातलतले मग्नां रसातलतले गतां ।
 प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राभ्युज्जहार गां ॥ २४ ॥
 ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीकरः ।
 सुमोच पूर्वमनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २५ ॥
 तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थितः ।
 चरितत्वाच्च देवस्य न मही याति विप्लवम् ॥ २६ ॥
 ततोद्भृत्य क्षितिन्देवो जगतः स्थापनेकया ।
 पृथिव्याः प्रविभागाय मनश्चक्रेऽम्बुजेक्षणः ।
 पृथिवीन्तु समीकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरौन् ॥ २७ ॥
 प्राक्सर्वे दह्यमनास्तु तदा सम्बर्त्तकाग्निना ।
 तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ २८ ॥
 शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संहताः ।
 निषिक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलीऽभवत् ॥ २९ ॥
 स्तत्राचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।

गिरयोऽन्तर्निर्गोर्णत्वाच्चयनाच्च शिलोच्चयाः ॥ ३० ॥
 ततस्तेषु विशीर्णेषु लोकोदधिगिरिष्वथ ।
 विश्वकर्मा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 ससमुद्रामिमां पृथ्वीं सप्तद्वीपां सपर्वतां ।
 भूराद्याश्चतुरो लोकान् पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् ।
 लोकान् प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
 ससर्ज सृष्टिन्तद्रूपां कल्पादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥
 तस्याभिधायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।
 प्रधानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३४ ॥
 तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो अन्धसंज्ञितः ।
 अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३५ ॥
 पञ्चधा चाश्रितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
 सर्वतस्तमसा चैव दीपः कुम्भवदावृतः ।
 बहिरन्तःप्रकाशश्च शुद्धो निःसंज्ञ एव च ॥ ३६ ॥
 यस्मात्तैः संवृता बुद्धिर्मुख्यानि करणानि च ।
 तस्मात्ते संवृतात्मानो नगा मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३७ ॥
 मुख्यसर्गं तथा भूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ह्यसाधकं ।
 अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यमन्यत ॥ ३८ ॥
 तस्याभिधायतस्तत्र तिर्यक् स्तोतोऽभ्यवर्त्तत ।
 यस्मात्तिर्यग्भ्यवर्त्तत तिर्यक् स्तोतस्ततः स्मृतं ॥ ३९ ॥
 तमोबहुत्वात्ते सर्वे ह्यज्ञानबहुलाः स्मृताः ।
 उत्पद्यथाहिण्यपि ते ध्यानाज्ञानमानिनः ॥ ४० ॥

तिर्यक्स्त्रोतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।

अहं कृता अहंमना अष्टाविंशद्विधात्मकाः ॥ ४१ ॥

एकादशेन्द्रियविधा नवधा चोदयस्तथा ।

अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ॥ ४२ ॥

अतः प्रकाशास्ते सर्वे आवृताश्च वह्निः पुनः ।

यस्मात्तिर्यक् प्रवर्त्तत तिर्यक्स्त्रोताः स उच्यते ॥ ४३ ॥

तिर्यक् स्त्रोताश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।

अभिप्रायमथोद्भुतं दृष्ट्वा सर्व्वन्तथाभिधं ।

तस्याभिधायतो नित्यं सात्त्विकः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥

जर्द्धस्त्रोतास्तृतीयस्तु स चैवोर्ध्वव्यवस्थितः ।

यस्माद्वर्त्तते तैर्जन्तु जर्द्धस्त्रोतास्ततः स्मृतः ॥ ४५ ॥

ते सुखप्रीतिबहुला वहिरन्तश्च संवृताः ।

प्रकाशा वहिरन्तश्च जर्द्धस्त्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ ४६ ॥

तेन वातादयो ज्ञेयाः सृष्टात्मानो व्यवस्थिताः ।

जर्द्धस्त्रोतास्तृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥

जर्द्धस्त्रोतःसु सृष्टेषु देवेषु स तदा प्रभुः ।

प्रीतिमानऽभवद्ब्रह्मा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ।

ससर्ज्जं सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः ॥ ४८ ॥

अथाभिधायतस्तस्य सत्याभिधायिनस्तदा ।

प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्त्रोतः सुसाधकं ।

यस्मादर्वाक् व्यवर्त्तत ततोऽर्वाक्स्त्रोत उच्यते ॥ ४९ ॥

ते च प्रकाशबहुलास्तमःसत्त्वरजोधिकाः ।

तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ।
 लक्षणैस्तारकाद्यैस्ते अष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहधर्मिणः ।
 इत्येष तेजसः सर्गीं ह्यर्वाक्स्त्रीताः प्रकीर्त्तितः ॥ ५२ ॥
 पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गश्चतुर्धा स व्यवस्थितः ।
 विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च ।
 विष्टुत्तं वर्त्तमानश्च तेऽथ जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥
 भूतादिकानां सत्त्वानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ।
 विपर्ययेण भूतादिरशक्त्या च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 प्रथमो महतः सर्गीं विज्ञेयो महतस्तु सः ।
 तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ ५५ ॥
 वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गं ऐन्द्रियकाः स्मृतः ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥
 मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ।
 तिर्यक् स्त्रीताश्च यः सर्गस्तिर्यग्योनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
 तथोर्वस्त्रीतसां षष्ठो देवसर्गस्तु सः स्मृतः ।
 तथार्वाक्स्त्रीतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥ ५८ ॥
 अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसस्तु सः ।
 पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥ ५९ ॥
 प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।
 प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः क्षतास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते ।
 विस्तारानुग्रहं सर्गं कीर्त्त्यमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

चतुर्धावस्थितः सोऽथ सर्वभूतेषु कृत्स्नशः ।
 विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च ॥ ६२ ॥
 स्थावरेषु विपर्यासस्तिर्यग्ग्योनिषु शक्तिता ।
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्द्वेषु कृत्स्नशः ॥ ६३ ॥
 इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः ।
 सर्गाः परस्परस्याथ प्रकारा बहवः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 अथे ससर्जं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनश्च सनकं विद्वांसश्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 विज्ञानेन निवृत्तास्ते वैवर्त्तेन महीजसः ।
 संबुद्धाश्चैव नानात्वादपविद्धास्तयोऽपि ते ।
 असृष्टैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गङ्गताः पुनः ॥ ६६ ॥
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्यान् साधकांश्च तान् ।
 मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः ।
 आभूतसंभवावस्थान्नामतस्तान्निबोधत ॥ ६७ ॥
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।
 स्वर्गं दिवः समुद्रांश्च नदान् शैलान् वनस्पतीन् ॥ ६८ ॥
 ओषधीनां तथात्मानो ह्यःत्मानो हृच्चवीरुधां ।
 स्रवाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्त्ताः सन्धिरात्राहाः ॥ ६९ ॥
 अर्द्धमासाश्च मासाश्च अयनाब्दयुगानि च ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानाख्याश्चैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥
 वक्त्राद्यस्य ब्राह्मणा संप्रसृताः
 तद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ।
 वैश्याश्चोर्वीर्यस्य पद्भ्याश्च शूद्राः

सर्व्वे वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ ७१ ॥

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाब्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा लोकास्तेन कृताः स्वयं ॥ ७२ ॥

एष वः कथितः पादः समासान्न तु विस्तरात् ।

अनेनाद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्त्तितं ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम

षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तः प्रक्रियापादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—080—

प्रतिसन्धिकीर्तनं ।

इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्तितः ।

श्रुत्वा तु संहृष्टमनाः काश्यपेयः सनातनः ॥ १ ॥

सम्बोध्य सृतं वचसा पप्रच्छाद्योत्तरां कथां ।

अतःप्रभृति कल्पज्ञ प्रतिसन्धिं प्रचक्ष नः ॥ २ ॥

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसन्धिर्यतस्तयोः ।

एतद्वेदितुमिच्छामः अत्यन्तकुशलोऽहसि ॥ ३ ॥

लोमहर्षण उवाच । अत्रोऽवोऽहं प्रवक्ष्यामि प्रतिसन्धिञ्च यस्तयोः ।

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

मन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रताः ।

यश्चायं वर्त्तते कल्पो वाराहः साम्प्रतः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थान्निबोधत ॥ ६ ॥

प्रत्याहृते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिञ्च तत्र वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनाल्लोकात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

व्युच्छिन्नात् प्रतिसन्धेस्तु कल्पात् कल्पः परस्परं ।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशस्तदा ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिर्निगद्यते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरयुगाख्यानामप्युच्छिन्नाश्च सन्धयः ।
 परस्परः प्रवर्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सह ॥ ८ ॥
 उक्ता ये प्रक्रियार्थेन पूर्वकल्पाः समासतः ।
 तेषां परार्द्धकल्पानां पूर्वीं ह्यस्मात्तु यः परः ।
 आसीत् कल्पो व्यतीतो वै परार्द्धेन परस्तु सः ॥ १० ॥
 अन्ये भविष्या ये कल्पा अपरार्द्धाद्गुणीकृताः ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः ॥ ११ ॥
 यस्मिन् पूर्वं परार्द्धं तु द्वितीये पर उच्यते ।
 एतावान् स्थितिकालश्च प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १२ ॥
 अस्मात् कल्पात्तु यः पूर्व कल्पोऽतीतः सनातनः ।
 चतुर्थ्युगसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १३ ॥
 क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन् दाहकाले ह्युपस्थिते ।
 तस्मिन् कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकास्तु ये ॥ १४ ॥
 नक्षत्रग्रहतारास्तु चन्द्रसूर्यग्रहाश्च ये ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः कीदृस्तु सुकृतात्मनां ॥ १५ ॥
 मन्वन्तरे तथैकस्मिन् चतुर्दशसु वै तथा ।
 त्रीणि कीटिशतान्यासन् कीदृा दिनवतिस्तथा ।
 अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा ॥ १६ ॥
 वैमानिकानां देवानां कल्पेऽतीते तु येऽभवन् ।
 एकैकस्मिंस्तु कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः ॥ १७ ॥
 अथ मन्वन्तरेष्वासंख्यतुर्दशसु वै दिवि ।
 देवाश्च पितरश्चैव मुनयो मनवस्तथा ॥ १८ ॥
 तेषामनुचरा ये च मनुपुत्रास्तथैव च ।

वर्णाश्रमिभिरीडयाश्च तस्मिन् काले तु ये सुराः ।
 मन्वन्तरेषु ये ह्यासन् देवलोके दिवौकसः ॥ १९ ॥
 ते तैः संयोजकैः सार्धं प्राप्ते सङ्कलने तथा ।
 तुल्यनिष्ठास्तु ते सर्व्वे प्राप्ते ह्याभूतसंज्ञवे ॥ २० ॥
 ततस्ते वश्यभाविताद्बद्धा पर्यायमात्मनः ।
 त्रेलोक्यवासिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते ह्युपप्लवे ॥ २१ ॥
 तेनौत्सुक्यविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भावतः ।
 महर्त्तीकाय संविग्नास्ततस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥
 ते युक्ता उपपद्यन्ते महसि स्थैः शरीरकैः ।
 विशुद्धिबहुलाः सर्व्वमानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ २३ ॥
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैस्तद्भक्तैश्चापरैर्जनैः ॥ २४ ॥
 मत्वा तु ते महर्त्तीकं देवसङ्घाश्चतुर्दश ।
 ततस्ते जनलोकाय सोद्वेगा दधिरे मतिं ॥ २५ ॥
 विशुद्धिबहुलाः सर्व्वमानसीं सिद्धिमास्थिताः ।
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः ॥ २६ ॥
 दशकृत्व इवावृत्य तस्मान्नच्छन्ति स्वस्तपः ।
 तत्र कल्पान् दश स्थित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः ।
 एतेन क्रमयोगेन यान्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥
 एवं देवयुगानान्तु सहस्राणि परस्परान् ।
 गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥ २८ ॥
 आधिपत्यं विना ते वै ऐश्वर्य्येण तु तत्समाः ।
 भवन्ति ब्रह्मणस्तुल्या रूपेण विषयेण च ॥ २९ ॥

तत्र ते ह्यवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ॥ ३० ॥
 अवश्यभाविनाऽर्थेन प्राकृतेनैव ते स्वयं ।
 नानात्वेनाभिसम्बद्धास्तदा तत्कालभाविनः ॥ ३१ ॥
 स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं यथा भवति जायतः ।
 तत्कालभावि तेषान्तु तथा ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिन्नाभिसूक्ष्मणां ।
 तैः सार्धं प्रतिसृज्यन्ते कार्याणि करणानि च ॥ ३३ ॥
 नानात्वदर्शनात्तेषां ब्रह्मलोकनिवासिनां ।
 विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठतां ॥ ३४ ॥
 ते तुल्यलक्षणाः सिद्धाः शुद्धात्मानो निरञ्जनाः ।
 प्रकृती कारणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥
 प्रख्यापयित्वा (१) ह्यात्मानं प्रकृतिस्त्रेषु सर्व्वयः ।
 पुरुषाव्यवहृतत्वेन प्रतीता न प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 प्रवर्त्तिते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं पुनः ।
 संयोगे प्राकृते तेषां युक्तानां तत्त्वदर्शिनां ॥ ३७ ॥
 अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिनां ।
 अभावः पुनरुत्पत्तौ शान्तानामर्चिषामिव ॥ ३८ ॥
 ततस्त्रेषु गतेषूर्ध्वं त्रैलोक्यालुमहात्मसु ।
 तैः सार्धं ये महर्जोक्तान्तदा नासादिता जनाः ।
 तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्याहेहमुपासते ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः ।

पशवः पक्षिणश्चैव स्थावराः ससरीरुपाः ॥ ४० ॥
 तिष्ठन् तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु ।
 सहस्रं यत्तु रश्मीनां सूर्यस्यैह विभासते ।
 ते सप्तरश्मयो भूत्वा ह्येकैकी जायते रविः ॥ ४१ ॥
 क्रमेणोत्तिष्ठमानास्ते चीन् लोकान् प्रदहन्त्युत ।
 जङ्गमं स्थावरञ्चैव नदीः सर्वांश्च पर्वतान् ।
 पूर्वं शुष्का ह्यनावृष्ट्या सूर्ये स्तैश्च प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥
 तदा ते विविशुः सर्वे निर्द्गन्धाः सूर्यरश्मिभिः ।
 जङ्गमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥ ४३ ॥
 दग्धदेहास्तस्ते वै गताः पापयुगात्त्रये ।
 योन्या तथा ह्यनिमुक्ताः शुभपापानुबन्धया ॥ ४४ ॥
 ततस्ते ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः ।
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ४५ ॥
 उषित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मानसीप्रजाः ॥ ४६ ॥
 ततस्तेषु प्रवृत्तेषु जने त्रैलोक्यवासिषु ।
 निर्द्ग्वेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ।
 हृष्ट्या क्षितौ ग्लान्नितायां विशीर्णेष्वालयेषु च ॥ ४७ ॥
 समुद्राश्चैव मेघाश्च आपः सर्वाश्च पार्थिवाः ।
 व्रजन्त्येकार्णवत्वं हि सलिलाख्यास्तदाश्रिताः ॥ ४८ ॥
 आगतागतिकं तद्वै यदा तु सलिलं बहु ।
 संच्छाद्ये मां स्थितां भूमिमर्णवाख्या तदा च सा ॥ ४९ ॥
 आभाति यस्मान्नाभान्ति भासन्तो व्याप्तिदीप्तिषु ।

सर्वतः समनुप्राप्य तासाञ्चाश्वो विभाव्यते ॥ ५० ॥
 तदश्वस्तनुते यस्मात् सर्वां पृथ्वीं समन्ततः ।
 धातूँस्तनोति विस्तारे तेनाश्वस्तनवः स्मृताः ॥ ५१ ॥
 अरमित्येष शीघ्रन्तु निपातः कविभिः स्मृतः ।
 एकार्णवे भवन्त्यापो न शीघ्रास्तेन ते नराः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ।
 रजन्यां वर्त्तमानायान्तावत्तत्सलिलाब्जना ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।
 प्रशान्तवातेऽन्वकारे निरासीके समन्ततः ॥ ५४ ॥
 येनैवाधिष्ठितं ह्रीदं ब्रह्मा स पुरुषः प्रभुः ।
 विभागमस्य लोकस्य पुनर्वै कर्तुमिच्छति ॥ ५५ ॥
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥
 सहस्रशीर्षा पुरुषो रक्तावर्णो ह्यतीन्द्रियः ।
 ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ॥ ५७ ॥
 सत्त्वाद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।
 इमञ्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥
 आपो नाराय्यास्तनव इत्यपान्नाम शृणुमः ।
 आपूर्थ्यं नाभिं तत्रास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५९ ॥
 सहस्रशीर्षाः सुमनाः सहस्रपात्
 सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रभुक् ।
 सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापति-
 स्तथोपधे यः पुरुषो निरुच्यते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता-

एको ह्यपूर्वः प्रथमन्तराषाट् ।

हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा

स पठ्यते वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥

कल्पादौ रजसोद्विक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत् प्रजाः ।

कल्पान्ते तमसोद्विक्तो कालो भूत्वाऽप्रसत् पुनः ॥ ६२ ॥

स वै नारायणाख्यस्तु सखोद्विक्तोऽर्णवे स्वपन् ।

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोके समवर्त्तत ॥ ६३ ॥

सृजते असते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु तान् ।

एकार्णवे तदा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ ६४ ॥

चतुर्युगसहस्रान्ते सर्व्वतः सलिलावृते ।

ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्णवे स्वपन् ॥ ६५ ॥

चतुर्विधाः प्रजा यस्त्वा ब्राह्मणां रात्र्यां महार्णवे ।

पश्यन्ति तं महर्लोकात् सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ६६ ॥

भृग्वेद्यो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन् महर्षयः ।

ततो विवर्त्तमानैस्त्रैर्महान् परिगतः परः ॥ ६७ ॥

गत्यर्थात् ऋषयो धातोर्नामनिर्वृत्तिरादितः ।

तस्मादृषिपरत्वेन महान्स्त्वाप्तमहर्षयः ॥ ६८ ॥

महर्लोके स्थितैर्दृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः ।

सत्याद्या सप्त ये ह्यासन् कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ६९ ॥

एवं ब्राह्मीषु रात्रीषु ह्यतीतासु सहस्रशः ।

दृष्टवन्तस्तथा ह्यन्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७० ॥

कल्पस्यादौ तु बहुशो यत्कात् संस्थासुतर्द्धशः ।

कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कालो निरुच्यते ॥ ७१ ॥

स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।

व्यक्ताऽव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥

इत्येष प्रतिसन्धिर्वः कौर्त्तितः कल्पयोद्दयोः ।

साम्प्रतातौतयोर्मध्ये प्रागवस्था बभूव या ॥ ७३ ॥

कौत्तिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।

साम्प्रतन्ते प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकीर्तनं

नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराश्रमविभागः ।

—000—

सूत उवाच । तुल्यं युगसहस्रस्य नैशङ्कालंमुपास्य सः ।

शब्दार्थान्ते प्रकुर्वते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ १ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

अन्धकारे तदा तस्मिन् नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २ ॥

जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।

अविभागेन भूतेषु समन्तात्सुस्थितेषु च ॥ ३ ॥

निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः ।

तदाकाशे चरन् सोऽथ वीक्ष्यमाणः स्वयम्भुवः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठाया ह्युपायन्तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः ।

ततस्तु सलिले तस्मिन् ज्ञात्वा ह्यनर्जतां महीं ॥ ५ ॥

अनुमानात्तु सम्बुद्धो भूमेरुद्धरणं प्रति ।

चकारान्यान्यन्तनुच्चैव पूर्वकल्पादिषु स्मृतां ॥ ६ ॥

स तु रूपं वराहस्य कृत्वापः प्राविशत् प्रभुः ।

अङ्गिः सञ्छादितासुर्वीं समीच्याथ प्रजापतिः ॥ ७ ॥

उद्धृत्योर्वीमथाङ्गास्तु अपस्तास्तु स विन्यसत् ।

सासुद्रीस्तु समुद्रेषु नादेयीर्निर्जगास्वपि ।

पार्थिवीस्तु स विन्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् ॥ ८ ॥

प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवत्तं काग्निना ।

तेनाग्निना प्रलीनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ ९ ॥

शैत्यादेकार्णवे तस्मिन् वायुनापस्तु संहताः ।
 निषक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राऽचलोऽभवत् ॥ १० ॥
 स्तन्नाचलत्वाद्चलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।
 गिरयोऽङ्घ्रिर्निर्णीतत्वाच्चयनाच्च शिलोच्चयाः ॥ ११ ॥
 ततस्तु तां समुद्धृत्य क्षितिमन्तर्जालात् प्रभुः ।
 स्वस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत् पुनः ॥ १२ ॥
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ।
 विषमानि समीकृत्य शिलाभिरचिनोद्धिरीन् ॥ १३ ॥
 द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तथैव च ।
 तावन्तः पर्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।
 सर्गादौ सन्निविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥
 सप्तद्वीपाः समुद्राश्च अन्योन्यस्य तु मण्डलं ।
 सन्निविष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परं ॥ १५ ॥
 भूराख्यांश्चतुरो लोकांश्चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह ।
 पूर्वन्तु निर्धमे ब्रह्मा स्थानानीमानि सर्वं शः ॥ १६ ॥
 कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत् स्थानिनः पुरा ।
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षन्दिवन्तथा ॥ १७ ॥
 स्वर्गन्दिशः समुद्राश्च नदीः सर्वाश्च पर्वतान् ।
 ओषधीनां तथात्मानमात्मानं वृक्षवीरुधां ॥ १८ ॥
 लवाः काष्ठाः कलाश्चैव सुहृत् सन्धिरात्राहं ।
 अर्धमासांश्च मासांश्च त्रयनाब्दयुगानि च ॥ १९ ॥
 स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक् पृथक् ।
 स्थानात्मनः स सृष्ट्वा वै युगावस्थां विनिर्धमे ॥ २० ॥

कृतान्तेताद्वापरश्च कलिश्चैव तथा युगं ।
 कल्पस्यादौ कृतयुगे प्रथमे सोऽसृजत् प्रजाः ॥ २१ ॥
 प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः ।
 तस्मिन् संवर्त्तमाने तु कल्पे दग्धास्तदाऽग्निना ॥ २२ ॥
 अप्राप्ता यास्तपोलीकं जनलीकं समाश्रिताः ।
 प्रवर्त्तन्ति पुनः सर्गे वीजार्थन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 वीजार्थेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् ।
 ततस्ताः सृज्यमानास्तु सन्तानार्थं भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामिह ताः साधकाः स्मृताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ॥ २५ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति हि ।
 ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 ये सर्गादेषयुक्तेन कर्मणा ते दिवङ्गताः ।
 आवर्त्तमाना इह ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥ २७ ॥
 स्वकर्मफलशेषेण ख्याताश्चैव तथात्मिकाः ।
 भवन्ति जनाल्लोकात् कर्मशंसयबन्धनात् ॥ २८ ॥
 आश्रयः कारणं तत्र बोद्धव्यं कर्मणान्तु सः ।
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाल्लोकाः शुभाशुभैः ॥ २९ ॥
 गृह्णन्ति ते शरीराणि नानारूपाणि योनिषु ।
 देवाद्यस्यावरान्ते च उत्पद्यन्ते परस्परं ॥ ३० ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्येते प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।

तज्जाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३२ ॥
 कल्पेष्वासन् व्यतीतेषु रूपनामानि ग्रानि च ।
 तान्येवानागते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥
 तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे ।
 पुनः पुनस्ते कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥
 ततः सर्गे ह्यवष्टब्धे सिद्धचोर्ब्रह्मणस्तु वै ।
 प्रजास्ता ध्यायतस्तस्य सत्याभिधायिनस्तदा ॥ ३५ ॥
 मिथुनानां सहस्रन्तु सोऽसृजद्वै सुखात्तदा ।
 जनास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्भक्ताः सुचेतसः ॥ ३६ ॥
 सहस्रमन्यवस्तो मिथुनानां ससर्ज ह ।
 ते सर्वे रजसोद्भक्ता शुष्णिग्वाप्यशुष्णिगः ॥ ३७ ॥
 ऋष्टा सहस्रमन्यत्तु बन्धनान्मूढतः पुनः ।
 रजस्तमोभ्यामुद्भक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ॥ ३८ ॥
 पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनानां ससर्ज ह ।
 उद्भक्तास्तमसो सर्वे निःश्रीका ह्यल्पतेजसः ॥ ३९ ॥
 ततो वै हर्षमानास्ते बन्धोत्पन्नास्तु प्राणिनः ।
 अन्योन्या हृच्छयाविष्टा मैथुनायोपचक्रमुः ॥ ४० ॥
 ततः प्रभृतिकल्पे ऽस्मिन् मिथुनोत्पत्तिरुच्यते ।
 मासे मासेर्त्तवं यद्यत्तदाज्ञासीद्वि योषितां ॥ ४१ ॥
 तस्मात्तदा न सुषुवुः सेवितैरपि मैथुनैः ।
 आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सक्तत् ॥ ४२ ॥
 कुटकाः कुविकाश्चैव(१) उत्पद्यन्ते सुमूर्षिताः ।

ततः प्रभृतिकल्पेऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ४३ ॥
 ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् ।
 शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणः ॥ ४४ ॥
 इत्येवं मनसा पूर्वं प्राक्सृष्टिर्यां प्रजापतेः ।
 तस्यान्ववाये सम्भूता यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥
 सरित्सरःसमुद्रांश्च सेवन्ते पर्वतानपि ।
 तदा नात्यम्बुशीतोष्णा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥
 पृथ्वीरसोद्भवं नाम आहारं ह्याहरन्ति वै ।
 ताः प्रजाः कामचारिण्यो मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ४७ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्वास्तां निर्विशेषाः प्रजास्तु ताः ।
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ ४८ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्वास्तां कल्पादौ तु कृते युगे ।
 स्नेन स्नेनाधिकारेण जज्ञिरे ते कृते युगे ॥ ४९ ॥
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां दिव्यसंख्यया ।
 आयुःकृतयुगं प्राहुः सन्धानान्तु चतुःशतं ॥ ५० ॥
 ततः सहस्रशस्तासु प्रजासु प्रथितास्त्रपि ।
 न तासाम्प्रतिघातोऽस्ति न हन्वन्नापि च क्रमः ॥ ५१ ॥
 पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेताश्चयास्तु ताः ।
 विशोकाः सत्त्वबहुलाः एकान्तसुखितप्रजाः ॥ ५२ ॥
 ता वै निकामचारिण्यो नित्यं सुदितमानसाः ।
 पशवः पक्षिणश्चैव न तदामन् सरीसृपाः ॥ ५३ ॥
 नोद्भिज्जा नारकाश्चैव ते ह्यधर्मप्रसूतयः ।
 न मूलफलपुष्पञ्च नार्त्तवं ऋतवी न च ॥ ५४ ॥
 सर्वकामसुखः कालो नात्यर्थं ह्युपगृहीतता ।

मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥ ५५ ॥
 उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै तामिध्याता रसोत्थिताः ।
 बलवर्णकरी तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनी ॥ ५६ ॥
 असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरधीवताः ।
 तासां विशुद्धात् सङ्ख्याज्जायन्ते मियुनाः प्रजाः ॥ ५७ ॥
 समं जन्म च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ताः समं ।
 तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टिः सुखन्दमः ॥ ५८ ॥
 निर्विशेषाः क्षताः सर्वा रूपायुःशीलचेष्टितैः ।
 अबुद्धिपूर्व्वकं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयं ॥ ५९ ॥
 अप्रवृत्तिः क्षतयुगे कर्मण्योः शुभपापयोः ।
 वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन्न सङ्करः ॥ ६० ॥
 अनिच्छाद्वेषयुक्तास्ते वर्त्तयन्ति परस्परं ।
 तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोत्तमवर्जिताः ॥ ६१ ॥
 सुखप्राया ह्यशोकाश्च उत्पद्यन्ते क्षते युगे ।
 नित्यप्रहृष्टमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६२ ॥
 लाभालाभौ न तास्तास्तां मित्रामित्रे प्रियाप्रिये ।
 मनसा विषयस्तासान्निरीहाणां प्रवर्त्तते ।
 न लिप्सन्ति हि ताऽन्योन्यान्मानुषं हन्ति चैव हि ॥ ६३ ॥
 ध्यानं परं क्षतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 प्रवृत्तं ह्यपरे यज्ञं दानं कलियुगे वरं ॥ ६४ ॥
 सत्त्वं क्षतं रजस्त्रेता ह्यपरन्तु रजस्तमौ ।
 कालौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु ॥ ६५ ॥
 कालः क्षते युगे त्वेष तस्य संख्यान्निबोधत ।

चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणान्तत् कृतं युगम् ॥ ६६ ॥
 सन्ध्यांशो तस्य दिव्यानि शतान्यष्टौ च संख्यया ।
 तदा तासां बभूवायुर्न च क्षेशविपत्तयः ॥ ६७ ॥
 ततः कृतयुगे तस्मिन् सन्ध्यांशे हि गते तु वै ।
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वशः ॥ ६८ ॥
 सन्ध्यायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु ।
 पादतच्चावतिष्ठेत्तु सन्ध्याधर्मो युगस्य तु ।
 एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्वन्तर्द्वये तदा ॥ ६९ ॥
 तस्याच्च सिद्धौ भ्रष्टायां मानस्यामभवत्ततः ।
 सिद्धिरन्या युगे तस्मिंस्ते तायामन्तरे कृता ॥ ७० ॥
 सर्गादौ या मयाष्टौ तु मानस्यो वै प्रकीर्त्तिताः ।
 अष्टौ ताः क्रमयोगेन सिद्धयो यान्ति संक्षयं ॥ ७१ ॥
 कल्पादौ मानसी ह्येषा सिद्धिर्भवति सा कृते ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
 वर्षांश्चमाचारकृतः कर्मविहीनवः स्मृतः ॥ ७२ ॥
 सन्ध्याकृतस्य पादेन सन्ध्यापादेन चांशतः ।
 कृतसन्ध्यांशका ह्येते चींस्त्रीन् पादान् परस्परान् ।
 हसन्ति युगधर्मस्ते तपःश्रुतबलायुषैः ॥ ७३ ॥
 ततः कृतांशे चीणे तु बभूव तदनन्तरं ।
 चेतायां युगमन्यन्तु कृतांशमृषिसत्तमाः ॥ ७४ ॥
 तस्मिन् चीणे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्त्रिह ।
 कल्पादौ संप्रवृत्तायास्त्रेतायाः प्रमुखे तदा ॥ ७५ ॥
 प्रणश्यति तदा सिद्धिः कालयोगेन नान्यथा ।

तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तते ॥ ७६ ॥
 अपां सौख्ये प्रतिगते तदा मेधात्मना तु तौ ।
 मेधेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनं ॥ ७७ ॥
 सद्यदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ॥ ७८ ॥
 सर्वप्रत्युपभोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति हि तेभ्यस्तास्ते तायुगसुखे प्रजाः ॥ ७९ ॥
 ततः कालेन महता तासामिव विपर्ययात् ।
 रागलोभात्मको भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥ ८० ॥
 यत्तद्भवति नारीणां जीवितान्ते तदार्त्तवत् ।
 तदा तच्च न भवति पुनर्युगबलेन तु ॥ ८१ ॥
 तासां पुनः प्रवृत्तन्तु मासे मासे तदार्त्तवत् ।
 ततस्तेनैव योगेन वर्त्ततां मिथुने तदा ॥ ८२ ॥
 तासान्तत् कालभावित्वात्मासि मास्युपगच्छतां ।
 अकाले ह्यार्त्तवीत्यत्तिर्गर्भीत्यत्तिरजायत ॥ ८३ ॥
 विपर्ययेण तासान्तु तेन कालेन भाविना ।
 प्राणश्यन्ति ततः सर्वे वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः ॥ ८४ ॥
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता व्याकुलेन्द्रियाः ।
 अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ८५ ॥
 प्रादुर्बभूवुस्तासाञ्च वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८६ ॥
 तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्णरसान्वितं ।
 अमात्रिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥ ८७ ॥

तेन ता वर्तयन्तिस्म मुखे चेतायुगस्य च ।
 हृष्टतुष्टास्तथा सिद्ध्या प्रजा वै विगतज्वराः ॥ ८८ ॥
 पुनः कालान्तरेणैव पुनर्होभावतास्तु ताः ।
 वृक्षांस्तान् पर्यगृह्णन्त मधु वामाक्षिकं वलात् ॥ ८९ ॥
 तासान्तेनापचारेण पुनर्होक्कृतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 तस्यामेवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा ।
 प्रावर्तन्त तदा तासां हृन्वान्यभ्युत्थितानि तु ॥ ९१ ॥
 शीतवातातपैस्त्रीत्रैस्ततस्ता दुःखिता भृशं ।
 हृन्वैस्ताः पीड्यमानास्तु चक्रावरणानि च ॥ ९२ ॥
 कृत्वा हृन्वप्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे ।
 पूर्व्वं निकामचारास्ते अनिकेताश्च या भृशं ॥ ९३ ॥
 यथायोग्यं यथाप्रीतिं निकेतेष्ववसन् पुनः ।
 मरुधन्वसु निम्नेषु पर्व्वतेषु नदीषु च ।
 संश्रयन्ति च दुर्गाणि धन्वानं शाश्वतोदकं ॥ ९४ ॥
 यथायोगं यथाकामं समेषु विषमेषु च ।
 आरब्धास्ते निकेता वै कर्तुं शीतोष्णवारणं ॥ ९५ ॥
 ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च ।
 ग्रामांश्चैव यथाभागं तथैवान्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥
 तांसामायामविष्कम्भान् सन्निवेशान्तराणि च ।
 चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं प्रदेशः संज्ञितस्तु तैः ॥ ९७ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते ।
 तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुल उच्यते ।
 रत्निरङ्गुलपञ्चांशु संख्यया त्वेकविंशतिः ॥ ८८ ॥
 चतुर्विंशतिभिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ।
 किस्तुः स्मृती द्विरन्तिस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलं ॥ १०० ॥
 चतुर्हस्तं धनुर्दण्डी नालिकायुगमेव च ।
 धनुःसहस्रे द्वे तत्र गव्यूतिस्रैर्विभाव्यते ॥ १०१ ॥
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तैर्निरुच्यते ।
 एतेन योजनेनैव सन्निवेशस्ततः कृतः ॥ १०२ ॥
 चतुर्थमिव दुर्गाणां स्वसमुत्थानि त्रीणि तु ।
 चतुर्थं कृत्रिमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यहं विधिं ॥ १०३ ॥
 सौधोच्चवप्रप्राकारं सर्वतश्चातकावृतं ।
 तदेकं स्वस्तिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०४ ॥
 श्रोतसीसह तद्वारं निखातं पुनरेव च ।
 हस्ताष्टौ च दश श्रेष्ठा नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ १०५ ॥
 खिटानां नगराणाञ्च ग्रामाणाञ्चैव सर्वं शः ।
 त्रिविधानाञ्च दुर्गाणां पञ्चोत्तीदकबन्धनं ॥ १०६ ॥
 त्रिविधाणाञ्च दुर्गाणां विष्कम्भायाममेव च ।
 योजनानाञ्च विष्कम्भमष्टभागार्द्धमायतं ॥ १०७ ॥
 परमार्द्धार्द्धमायामं प्रागुदप्रवरं पुरं ।
 छिन्नकर्णं विकर्णन्तु व्यञ्जनं क्लृप्तस्थितं ॥ १०८ ॥
 वृत्तं हीनञ्च दीर्घञ्च नगरं न प्रशस्यते ।
 चतुरस्रार्द्धवन्दिकस्थं प्रशस्तं वै पुरं परं ॥ १०९ ॥
 चतुर्विंशतिराद्यन्तु हस्तानष्टशतं परं ।

अत्र मध्यं प्रशंसन्ति ऋक्षोत्कृष्टविवर्जितं ॥ ११० ॥
 अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुख्यनिवेशनं ।
 नगरादर्धविष्कम्भं खेटं ग्रामं ततो बहिः(१) ॥ १११ ॥
 नगराद्द्विजनं खेटं खेटाद्भामोऽर्धयोजनं ।
 द्विक्रीशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ॥ ११२ ॥
 विंशद्वनूषि विस्तीर्णी दिशां मार्गस्तु तैः कृतः ।
 विंशद्वनुग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥ ११३ ॥
 धनूषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः ।
 नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥ ११४ ॥
 धनूषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु तैः कृताः ।
 गृहरथ्योपरथ्याश्च द्विकाथाप्युपरथ्यकाः ॥ ११५ ॥
 घण्टापथश्चतुष्पादस्त्रिपदश्च गृहान्तरं ।
 वृत्तिमार्गस्त्वर्ध्वपदं प्राग्वंशः पदिकः स्मृतः ॥ ११६ ॥
 अवस्करं(२) परीवाहं पदमात्रं समन्ततः ।
 कृतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्गृहाणि वै ॥ ११७ ॥
 यथा ते पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ।
 तथा कर्तुं समारब्धास्त्रिंशन्तित्वा पुनः पुनः ॥ ११८ ॥
 वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताश्चैव परागताः ।
 अत ऊर्ध्वं गताश्चान्या एवं तिर्य्यग्गताः पुरा ॥ ११९ ॥
 बुद्ध्वाऽन्विष्यस्तथा न्यायो वृक्षशाखा यथा गताः ।
 तथा कृतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छालास्तु ताः स्मृताः ॥ १२० ॥

१ ततोर्द्धत इति ख०, घ०, ङ० च ।

२ अवस्करे इति क०

एवं प्रसिद्धाः शाखाभ्यः शालाश्चैव गृहाणि च ।
 तस्मात्ता वै स्मृताः शालाः शालात्वञ्चैव तासु तत् ॥ १२१ ॥
 प्रसीदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।
 तस्माद्गृहाणि शालाश्च प्रासादाश्चैव संज्ञिताः ॥ १२२ ॥
 कृत्वा हन्त्रोपघातांस्तान् वार्त्तापायमचिन्तयन् ।
 नष्टेषु मधुना सार्द्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ।
 विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्णाक्षुधात्मिकाः ॥ १२३ ॥
 ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तार्थसाधिकाप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः ॥ १२४ ॥
 तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नैर्गतानि तु ।
 वृष्ट्या तदभवत्स्त्रोतः खातानि निम्नगाः स्मृताः ॥ १२५ ॥
 एवं नद्यः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने ।
 ये परस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले ॥ १२६ ॥
 अपाभूभेष संयोगादोषध्यस्तासु चाभवन् ।
 पुष्पमूलफलित्यस्तु औषध्यस्ताः प्रजज्ञिरे ॥ १२७ ॥
 अफालकृष्टाश्चानुष्ठा ग्राम्याऽरण्याश्चतुर्दश ।
 ऋतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षा गुल्मीश्च जज्ञिरे ॥ १२८ ॥
 प्रादुर्भावश्च त्रेतायां वार्त्तायामौषधस्य तु ।
 तेनौषधेन वर्त्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा ॥ १२९ ॥
 ततः पुनरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्वशः ।
 अवश्यम्भाविनार्थेन त्रेतायुगवशेन तु ॥ १३० ॥
 ततस्ताः पर्यगृह्णन्ते नदीक्षेत्राणि पर्यतान् ।
 वृक्षान् गुल्मीषधीश्चैव प्रसहन्तु यथाबलं ॥ १३१ ॥

सिद्धात्मानस्तु ये पूर्व्वं व्याख्याताः प्राकृते मया ।
 ब्रह्मणा मानवास्ते वै उत्पन्ना योजनादिह ॥ १३२ ॥
 शान्ताश्च शुष्मिणश्चैव कर्मिणी दुःखिनस्तदा ।
 ततः प्रवर्त्तमानास्ते त्रेतायां जज्ञिरे पुनः ॥ १३३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा द्रोहिजनास्तथा ।
 भाविताः पूर्व्वजातीषु कर्मभिश्चाशुभाशुभैः ॥ १३४ ॥
 इतस्तेभ्यो बला ये तु सत्यशीला ह्यहिंसकाः ।
 वीतलोभा जितात्मानो निवसन्तिस्म तेषु वै ॥ १३५ ॥
 प्रतिगृह्णन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः ।
 एवं विप्रतिपन्नेषु प्रपन्नेषु परस्परं ॥ १३६ ॥
 तेन दोषेण तेषान्ता ओषध्यो मिषतां तदा ।
 प्रनष्टा क्रियमाणा वै सृष्टिभ्यां सिकता यथा ॥ १३७ ॥
 अग्रसङ्गूर्य्यु गवलाङ्गाम्यारण्याश्चतुर्दश ।
 फलं गृह्णन्ति पुष्पैश्च पुष्पं पतैश्च याः पुनः ॥ १३८ ॥
 ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा ।
 स्वयम्भुवं प्रभुञ्जग्मुः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिं ॥ १३९ ॥
 वृत्त्यर्थमभिलिप्सन्त आदौ त्रेतायुगस्य तु ।
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् ज्ञात्वा तासां मनीषितं ॥ १४० ॥
 युक्तं प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य्य च ।
 अस्ताः पृथिव्या ओषध्यो ज्ञात्वा प्रत्यदुहत्पुनः ॥ १४१ ॥
 कृत्वा वत्सं सुमेरुन्तु दुदोह पृथिवीमिमां ।
 दुग्धेयं गौस्तदा तेन वीजानि पृथिवीतले ॥ १४२ ॥
 जज्ञिरे तानि वीजानि आम्यारण्यास्तु ताः पुनः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः समसप्तदशास्तु ताः ॥ १४३ ॥
 ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।
 प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कारुषाश्च सवीनकाः ॥ १४४ ॥
 माषा सुज्ञा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
 आढक्यश्चणकाश्चैव समसप्तदशाः स्मृताः ॥ १४५ ॥
 इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।
 ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १४६ ॥
 ब्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।
 प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमी तु कुलत्थिका ॥ १४७ ॥
 श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।
 कुरुविन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये ॥ १४८ ॥
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ।
 उत्पन्नाः प्रथमा ह्येता आदौ ते तायुगस्य तु ॥ १४९ ॥
 अफालकृष्टा ओषध्यो ग्राम्यारण्यास्तु सर्व्वशः ।
 वृक्षा गुल्मलता वल्ली वीरूधस्तृणजातयः ॥ १५० ॥
 मूलैः फलैश्च रोहिण्यो गृह्णन् पुष्पैश्च जायते(१) ।
 प्रथी दुग्धा तु बीजानि यानि पूर्वं स्वयम्भुवा ॥ १५१ ॥
 ऋतुपुष्पफलास्ता वै ओषध्यो जज्ञिरे त्विह ।
 यदा प्रष्टृष्टा ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५२ ॥
 ततः स तासां वृत्त्यर्थं वार्त्तीपायञ्चकार ह ।
 ब्रह्मा स्वयम्भू भगवान् दृष्ट्वा सिद्धिन्तु कर्मजां ॥ १५३ ॥

ततः प्रभृत्यथौषधः कृष्टपचास्तु जज्ञिरे ।
 संसिद्धायान्तु वार्त्तायान्ततस्तासां स्वयम्भुवः ।
 मर्यादाः स्थापयामास यथारब्धाः परस्परं ॥ १५४ ॥
 ये वै परिगृहीतारस्तासामासन्विविधात्मकाः ।
 इतरेषां कृतव्राणाः स्थापयामास चक्षिणान् ॥ १५५ ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै यावन्तो निर्भयास्तथा ।
 सत्यं ब्रह्म यथा भूतं ब्रुवन्तो ब्राह्मणाश्च ते ॥ १५६ ॥
 ये चान्ये प्यबलास्तेषां वैश्यसंकर्मसंस्थिताः ।
 कौनाशानाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ।
 वैश्यानेव तु तानाहुः कौनाशान् वृत्तिसाधकान् ॥ १५७ ॥
 शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ।
 निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रास्तानब्रवीत्तु सः ॥ १५८ ॥
 तेषां कर्माणि धर्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ।
 संस्थितौ प्राकृतायान्तु चातुर्वर्णस्य सवर्गशः ॥ १५९ ॥
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात् तान् धर्मान्तानपालयन् ।
 वर्णधर्मैरजीवन्त्यो(१) व्यरुध्यन्त परस्परं ॥ १६० ॥
 ब्रह्मा तमर्थं बुद्ध्वा तु याथातथ्येन वै प्रभुः ।
 क्षत्रियाणां वलं दण्डं युद्धमाजीवमादिशत् ॥ १६१ ॥
 याजनाध्यापनञ्चैव तृतीयञ्च प्रहिग्रहं ।
 ब्राह्मणानां विभुस्तेषां कर्माख्येतान्यथादिशत् ॥ १६२ ॥
 पाशुपाल्यं वाणिज्यञ्च कृषिञ्चैव विशान्ददी ।

शिल्पाजीवं भृतिञ्चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६३ ॥
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविशां पुनः ।
 यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥
 कर्माजीवन्ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परं ।
 लोकान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्ध्याऽददत् प्रभुः ॥ १६५ ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां ।
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनां ॥ १६६ ॥
 वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनां ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥
 स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्वयं ।
 ततः स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाश्रमान् ॥ १६८ ॥
 गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं सभिच्छुक्रं ।
 आश्रमांश्चतुरो ह्येतान् पूर्वमास्थापयत् प्रभुः ॥ १६९ ॥
 वर्णकर्माणि ये केचित्तेषामिह न कुर्वन्ते ।
 कुतः कर्माच्चित्तिं प्राहुराश्रमस्थानवासिनः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास आश्रमाव्रामनामतः ।
 निर्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मान् प्रभाषत् ।
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह ॥ १७१ ॥
 चातुर्वर्णिककः पूर्वं गृहस्थश्चाश्रमः स्मृतः ।
 त्रयाणामाश्रमाणाञ्च प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते ॥ १७२ ॥
 द्वादाऽग्नयेऽथातिथेयइज्याश्राद्धक्रियाः प्रजाः ।
 इत्येष वै गृहस्थस्य समासावर्त्मसंग्रहः ॥ १७३ ॥

दण्डी च मेखली चैव ह्यधःशायी तथा जटी ।
 गुरुशुश्रूषणमैवं विद्याद्वै ब्रह्मचारिणः ॥ १७४ ॥
 चौरपताजिनानि स्युर्हान्यमूलफलौषधं ।
 उभे सन्ध्याऽवगाहश्च होमश्चारण्यवासिनां ॥ १७५ ॥
 आसन्नमुसले भैक्षमस्ते यं शौचमेव च ।
 अप्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा ॥ १७६ ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यञ्च दशमं स्मृतं ।
 दशलक्षणिको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥ १७७ ॥
 भिक्षोर्ब्रतानि पञ्चात्र पञ्चैवोपव्रतानि च ।
 आचारशुद्धिर्नियमः शौचञ्च प्रतिकर्म च ।
 सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवोपव्रतान्यपि ॥ १७८ ॥
 ध्यानं समाधिर्मनसेन्द्रियाणां
 ससागरैर्भक्ष्यमथोपगम्य ।
 मौनं पवित्रोपचितैर्विमुक्तिः
 परिव्रजो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥
 सर्वे ते श्रेयसे प्रोक्ता आश्रमा ब्रह्मणा स्वयं ।
 सत्यार्ज्यन्तपः क्षान्तिः योगेज्या दमपूर्विका ॥ १८० ॥
 वेदाः साङ्गाश्च यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 न सिद्ध्यन्ति प्रदुष्टस्य भावदोष उपागते ॥ १८१ ॥
 वह्निः कर्माणि सर्वाणि प्रसिद्ध्यन्ति कदा च न ।
 अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्वतोऽपि पराक्रमान् ॥ १८२ ॥
 सर्वस्वमपि यो दद्यात् कलुषेणान्तरात्मना ।
 न तेन धर्मभाक् स साङ्गाव एवात्र कारणं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा ।
 तेषां स्थानमसुप्तिंस्तु संस्थितानां प्रचक्ष्यते ॥ १८४ ॥
 अष्टाऽशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसां ।
 स्मृतन्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥ १८५ ॥
 सप्तर्षीणान्तु यत्स्थानं स्मृतन्तु द्विवीकसां ।
 प्राजापत्यं ऋद्धस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षयः ।
 योगिनामसृतं स्थानं नानाधीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥
 स्थानान्याश्रमिणां तानि ये स्वधर्मे व्यवस्थिताः ।
 चत्वार एते प्रत्यानी देवयाना विनिर्मिताः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्मणा लोकतन्त्रेण आद्ये मन्वन्तरे भुवि ।
 प्रत्यानी देवयानाय तेषां द्वारं रविः स्मृतः ॥ १८८ ॥
 तथैव पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥
 एवं वर्णाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा ।
 यदास्य न व्यवर्तन्त प्रजा वर्णाश्रमात्मिकाः ॥ १८९ ॥
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ चेतामध्येऽसृजत् प्रजाः ।
 आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याच्चैवात्मना तु वै ॥ १९० ॥
 तस्मिन्चेतायुगे त्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु ।
 ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १९१ ॥
 ततः सत्त्वरजोद्रिक्ताः प्रजाः सोऽथासृजत्प्रभुः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां वार्त्तायाश्चैव साधिकाः ॥ १९२ ॥
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ।
 युगानुरूपा धर्मेण यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥
 उपस्थिते तदा तस्मिन् प्रजाधर्मे स्वयम्भुवः ।

अभिदध्यौ प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसीः ॥ १८४ ॥
 पूर्वोक्ता या मया तुभ्यञ्जनलोकं समाश्रिताः ।
 कल्पेऽतीते तु ते ह्यासन् देवाद्यास्तु प्रजा इह ॥ १८५ ॥
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सन्धूत्यर्धमुपस्थिताः ।
 मन्वन्तरक्रमेणेह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥
 ख्यात्यानुबन्धैस्तैस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः ।
 कुशलाकुशलप्रायैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः ।
 तत्कर्मफलशेषेण उपष्टयाः प्रजज्ञिरे ॥ १८७ ॥
 देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ।
 वृक्षनारिकीटत्वैस्तैस्तैर्भावैरुपस्थिताः ।
 आधीनार्थं प्रजानाञ्च आत्मनो वै विनिर्भमे ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुराश्रविभागी
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिसृष्टिवर्णनं ।

—000—

सूत उवाच । ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीप्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।
चेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥
ततो देवासुरपितृन् मानवञ्च चतुष्टयं ।
सिष्टक्षुरभ्रांस्त्रेतांश्च स्वात्मना समयूयुजत् ॥ २ ॥
युक्तान्नस्ततस्तस्य ततो मात्रा स्वयम्भुवः ।
तमभिधायतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥
ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे सुताः ।
असुः प्राणः स्मृतो विप्रास्तज्जन्मानस्ततोऽसुराः ॥ ४ ॥
यया सृष्टाः सुरास्तन्वा तां तनुं स व्यपीडत ।
सापविद्धातनुस्तेन सद्योरात्रिरजायत ॥ ५ ॥
सा तमोबहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रियामिका ।
आवृतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात् स्वयम्भुनः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा सुरांस्तु(१) देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।
अव्यक्तां सत्त्वबहुलां ततस्तां सोऽभ्ययूयुजत् ।

ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभोः किल ॥ ७ ॥
 ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः ।
 यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥
 धातुर्हिवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स विभाव्यते ।
 तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः ॥ ९ ॥
 देवान् सृष्ट्वाथ देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।
 सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्ततोऽन्यां सोऽभ्यपद्यत ॥ १० ॥
 पितृवन्मन्यमानस्तान् पुत्रान् प्राध्यायत प्रभुः ।
 पितरो ह्युपपन्नाभ्यां(१) रात्राङ्गोरन्तरासृजत् ।
 तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वन्तेन तेषु तत् ॥ ११ ॥
 यथा सृष्टास्तु पितरस्तान्तनुं स व्यपोहत ।
 सापविद्धा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या प्रजायत ॥ १२ ॥
 तस्मादहस्तु देवानां रात्रिर्या सासुरी स्मृता ।
 तयोर्मध्ये तु वै पैत्रो या तनुः सा गरीयसी ॥ १३ ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्वे ऋषयो मनवस्तथा ।
 ते युक्तास्तामुपासन्ते ब्रह्मणी मध्यमान्तनुं ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ।
 रजोमात्रात्मिकायान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥
 रजःप्रायात् ततः सोऽथ मानसानसृजत् सुतान् ।
 मनसस्तु ततस्तस्य मानसा जज्ञिरे प्रजाः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा पुनः प्रजाश्चापि स्वान्तनुन्तामपोहत ।

सापविद्धा तमुत्सेन ज्योत्स्ना सद्यस्त्वजायत ॥ १७ ॥
 तस्माद्भवन्ति संहृष्टा ज्योत्स्नाया उद्भवे प्रजाः ।
 इत्येतास्तनवस्तेन व्यपविद्धा महात्मना ॥ १८ ॥
 सद्योरात्राहनी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे ।
 ज्योत्स्ना सन्ध्या तथाहय सत्त्वमात्रात्मकं स्रयं ।
 तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात् त्रियामिका ॥ १९ ॥
 तस्माद्देवा दिव्यतत्त्वा हृष्टाः सृष्टा सुखात्तु वै ।
 यस्मात्तेषां दिवा जन्म वलिनस्तेन ते दिवा ॥ २० ॥
 तन्वा यदसुरान् रात्रौ जघनादसृजत् प्रभुः ।
 प्राणेश्यो रात्रिजन्मानो ह्यसह्या निशि तेन ते ॥ २१ ॥
 एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह ।
 पित्राणां मानवानाञ्च अतीतानागतेषु वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषाम् निमित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥
 ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्यर्थाभासिताति वै ।
 भान्ति यस्मात्ततो भासि भाषण्दीप्त्यं मनोषिभिः ।
 व्याप्तिदीप्तां निगदितः पुनश्चाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 सोऽर्थास्येतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान् ।
 पित्रं च वासुजस्रोऽन्यानात्मनो विषुधान् पुनः ॥ २४ ॥
 तामुत्कृत्य तनुं कृत्स्नान्ततोऽन्यामसृजत् प्रभुः ।
 मूर्तिं रजस्तमःप्रायां पुनरेवाभ्य यूयुजत् ॥ २५ ॥
 अन्धकारे क्षुधाविष्टः ततोऽन्यां सृजते पुनः ।
 तेन सृष्टाः क्षुधात्मानस्तेऽर्थास्यादातुमुद्यताः ॥ २६ ॥
 अर्थास्येतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च ।

राक्षसास्ते स्मृता लोके क्रोधात्मनो निशाचराः ॥ २७ ॥
 येऽब्रुवन् क्षिण्मोऽन्धांसि तेषां हृष्टाः परस्परं ।
 तेन ते कर्मणा यक्षा गुह्यकाः क्रूरकर्म्मिणः ॥ २८ ॥
 रक्षणे पालने चापि धातुरेष विभाव्यते ।
 य एष क्षितिधातुर्वै क्षणे सन्निरुच्यते ॥ २९ ॥
 तान्दृष्ट्वा ह्यप्रियेणास्य केशाः शीर्यन्त धीमतः ।
 शीतोष्णाशीच्छिता ह्लूयन्तदारोहन्त तं प्रभुं ॥ ३० ॥
 हीना मञ्छिरसो व्याला यस्माच्चैवापसर्प्यिताः ।
 व्यालात्मानः स्मृता व्यालात् हीनत्वादहयः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 पन्नत्वात्पन्नगाश्चैव सर्पाश्चैवापसर्प्यिणः ।
 तेषां पृथिव्यां निलयाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ ३२ ॥
 तस्य क्रोधोद्भवो योऽसावग्निगर्भसुदारुणः ।
 स तु सर्पसहोत्पन्नानाविवेश विषात्मिकान् ॥ ३३ ॥
 सर्पान् सृष्ट्वा ततः क्रोधात् क्रोधात्मनो विनिर्गमे ।
 वर्णेन कपिशेनीयास्ते भूताः पिशिताशनाः ॥ ३४ ॥
 भूतत्वात्ते स्मृताः भूताः पिशाचाः पिशिताशनात् ।
 बयतो गास्ततस्तस्य गन्धर्वा जज्ञिरे तदा ॥ ३५ ॥
 ध्यायतीत्येष धातुर्वै यात्रार्थं परिपठ्यते ।
 पिवतो जज्ञिरे गास्तु गन्धर्वास्तेन ते स्मृताः ॥ ३६ ॥
 अष्टास्त्रेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः ।
 ततः स्रच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ३७ ॥
 द्वाद्यतस्तानि द्वादसि वयसोपि वयांस्यति ।
 शून्यान्दृष्ट्वा तु देवो वै सृजत्यग्निगणानपि ॥ ३८ ॥

सुखतोऽजान् ससर्जाश्च वक्षसश्च वयोऽसृजत् ।
 गाथैवाथोदराद् ब्रह्मा पाश्चाभ्याश्च विनिर्गमे ॥ ३८ ॥
 पद्माश्चाश्वान् समातङ्गान्शरभान् गवयान् सृगान् ।
 उद्गानश्चतरांश्चैव ताश्चान्याश्चैव जातयः ॥ ४० ॥
 ओषधः फलमूलानि रोमतस्तस्य जज्ञिरे ।
 एवं पश्वोषधीः सृष्ट्वा न्ययुञ्जत्सोऽध्वरे प्रभुः ॥ ४१ ॥
 तस्मादादौ तु कल्पस्य चेतायुगसुखे तदा ।
 गौरजः पुरुषो मेघो ह्यश्वोऽश्वतरगर्दभौ ।
 एतान् ग्राम्यान्पशूनाङ्गुरारण्यांश्च निबोधत ॥ ४२ ॥
 श्वापदा द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमाः ।
 उन्दकाः पशवः सृष्ट्वाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ४३ ॥
 गायत्रं वरुणश्चैव त्रिवृत्सोम्यं रथन्तरं ।
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्गमे प्रथमान्सुखात् ॥ ४४ ॥
 छन्दांसि त्रैष्टुभङ्कर्म्मस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
 बृहत्साममथोकथश्च दक्षिणात्सोऽसृजन्मुखात् ॥ ४५ ॥
 सामानि जगतीच्छन्दस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
 वैरुप्समतिरात्रश्च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ४६ ॥
 एकविंशमथर्वाणमाप्तीर्थ्यामाणमेव च ।
 अनुष्टुभं सवैराजसुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ४७ ॥
 विद्युतोऽग्निमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
 वयांसि च ससर्जादौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥
 उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ब्रह्मणस्तु प्रजासर्गं सृजती हि प्रजापतिः ॥ ४९ ॥

सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृन् प्रजाः ।
 ततः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५० ॥
 यज्जान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाङ्गणान् ।
 नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ५१ ॥
 अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमं ।
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
 तज्जाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ५३ ॥
 महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु ।
 विनियोगञ्च भूतानां धातैव व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥
 केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्म च मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचित्तकाः ॥ ५५ ॥
 प्रौरुषं कर्म दैवञ्च फलवृत्तिस्रभावतः ।
 न चैकं न पृथक्भावमधिकं न तयोर्विदुः ।
 एतदेवञ्च नैकञ्च न चोभे न च वाप्युभे ॥ ५६ ॥
 कर्मस्थान् विषयान्ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ।
 नामरूपञ्च भूतानां कृतानाञ्च प्रपञ्चनं ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्म्ममे स महेश्वरः ॥ ५७ ॥
 ऋषीणां नामधेयानि याश्च देवेषु दृष्टयः ।
 शर्व्वर्थ्यन्ते प्रसृतानां तान्येवास्य दधाति सः ॥ ५८ ॥
 यद्यर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ५९ ॥

एवम्विधासु ऋष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना ।
 शर्व्वर्थ्यन्ते प्रदृश्यन्ते सिद्धिमाश्रित्य मानसीं ॥ ६० ॥
 एवञ्चुतानि ऋष्टानि चराणि स्थावराणि च ।
 यदास्य ताः प्रजाः ऋष्टाः न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ ६१ ॥
 अथान्यान्मानसान्पुत्रान् सदृशानात्मनोऽऋजत् ।
 ऋगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमाङ्गिरसन्तथा ॥ ६२ ॥
 मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वसिष्ठञ्चैव मानसं ।
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयङ्गताः ।
 तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सञ्ज्ञेषां ब्रह्मवादिनां ॥ ६३ ॥
 ततोऽऋजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसम्भवं ।
 सङ्कल्पञ्चैव धर्मञ्च पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः ॥ ६४ ॥
 अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनं ससनकं विहांसञ्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 सनत्कुमारञ्च विभुं सनकञ्च सनन्दनं ।
 न ते लोकेषु सर्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥
 सर्व्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सरा ।
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकवृत्तानुकारणात्(१) ॥ ६७ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् परमेष्ठौ ह्यचिन्तयत् ।
 तस्य रोषात्मसुत्पन्नः पुरुषोऽर्कसमद्युतिः ।
 अर्धनारीनरवपुः तेजसा ज्वलनीपमः ॥ ६८ ॥
 सर्व्वन्तेजोमयञ्चातमादित्यसमतेजसं ।

विभजात्मानमित्युक्ता तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६८ ॥
 एवमुक्ता द्विधाभूतः पृथक् स्त्री पुरुषः पृथक् ।
 स चैकादशधा जज्ञे अर्द्धमात्मानमीश्वरः ॥ ७० ॥
 तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्वे एव महात्मना ।
 जगतो बहुलीभावमधिकृत्य हितैषिणः ॥ ७१ ॥
 लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः ।
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७२ ॥
 एवमुक्तास्तु रुद्रदुर्दुद्रुवश्च समन्ततः ।
 रोदनाद्वावणाच्चैव रुद्रा नाम्नेतिविश्रुताः ॥ ७३ ॥
 यैर्हि व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
 तेषामनुचरा लोके सर्व्वलोकपरायणाः (१) ॥ ७४ ॥
 नैकनागायुतबला विक्रान्ताश्च गणेश्वराः ।
 तंच या सा महाभागा शङ्करस्यार्द्धकायिनी ॥ ७५ ॥
 प्रागुक्ता तु मया तुभ्यं स्त्री स्वयम्भोर्मुखोद्भवा ।
 कायार्द्धं दक्षिणन्तस्याः शुक्लं वामन्तथाऽसितं ॥ ७६ ॥
 आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवी स्वयम्भुवा ।
 सा तु प्रोक्ता द्विधाभूता शुक्ला कृष्णा च वै द्विजाः ।
 तस्या नामानि वक्ष्यामि शृणुष्वंसुसमाहिताः ॥ ७७ ॥
 स्नाहा स्त्रधा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 अर्पणा चैकपर्णा च तथा स्यादेव पाटला ॥ ७८ ॥
 उमा हैमवती षष्ठी कल्याणी चैव नामतः ।
 ख्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीतिविश्रुता ॥ ७९ ॥

विश्वरूपमथार्यायाः पृथग्देहविभावनात् ।
 शृणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ८० ॥
 प्रकृतिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी ।
 कालरात्रिर्महामाया रेवती भूतनायिका ॥ ८१ ॥
 हापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ।
 गौतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती ॥ ८२ ॥
 कुमारी यादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।
 बहिर्ध्वजा (२) शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ ८३ ॥
 माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकन्यैकवाससी ।
 अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी ॥ ८४ ॥
 एकानसा दैत्यहनी माया सहिषमर्दिनी ।
 अमोघा विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका ॥ ८५ ॥
 देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमं ।
 भद्रकात्यास्तोक्तानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥
 ये पठन्ति नरास्तेषां विद्यते न पराभवः ।
 अरण्ये प्रान्तरे वापि पुरे वापि गृहेपि वा ॥ ८७ ॥
 रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वापि स्थलेपि वा ।
 व्याघ्रकुम्भीरचौरैभ्यो भूतस्थाने विशेषतः ।
 आधिष्णपि च सर्व्वसु देव्या नामानि कीर्त्तयेत् ॥ ८८ ॥
 अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामाढभिः सदा ।
 अभ्यर्दितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

---

 १ कृष्णपिङ्गला इति ।

२ बहिर्ध्वज इति ख० ।

महादेवी कुले द्वे तु प्रज्ञा श्रीश्च प्रकीर्त्यते ।
 आभ्यां देवीसहस्राणि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ ८० ॥
 साऽसृजदव्यवसायन्तु धर्मं भूतसुखावहं ।
 सङ्कल्पश्चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽव्यक्तयोनिनः ॥ ८१ ॥
 मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।
 प्राणात् स्वादसृजद्वत्तुभ्याञ्च मरीचिकं ॥ ८२ ॥
 भृगुस्तु हृदयाज्ज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः ।
 शिरसोऽङ्गिरसश्चैव श्रीलादत्रिन्तथैव च ॥ ८३ ॥
 पुलस्त्यश्च तथोदानाद्गानाच्च पुलहं पुनः ।
 समानजं वशिष्ठस्तु अपानान्निर्ममे क्रतुं ॥ ८४ ॥
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्म्ममे नीललोहितं ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः ॥ ८५ ॥
 इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।
 भृगवादयस्तु ये सृष्टा न चैते ब्रह्मवादिनः ॥ ८६ ॥
 ऋहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्तै प्राक्प्रवर्त्तितः ।
 द्वादशैते प्रवर्त्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ ८७ ॥
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावेतावूर्ध्वरेतसौ ।
 पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥
 व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ ।
 वैराजे तावभौ लोके तेजः संचिप्य चास्थितौ ॥ ८९ ॥
 तावभौ योगधर्माणावारोप्यात्मानमात्मनि ।
 प्रजाधर्मश्च कामश्च वर्त्तयेतां महोजसा ॥ ९० ॥
 यथोत्पन्नस्तथैवैह कुमार इति चोच्यते ।

तस्मात्सन्तकुमारोयमिति नामास्य कीर्तितं ॥ १०१ ॥

तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः ।

क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥ १०२ ॥

इत्येष कारणोद्भूतो लोकान् स्रष्टुं स्वयंभुवः ।

महदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्वयं ॥ १०३ ॥

चन्द्रसूर्यप्रभालोको ग्रहनक्षत्रमण्डितः ।

नदीभिश्च समुद्रेष्वपर्वतैश्च समावृतः ॥ १०४ ॥

पुरेष्विव विविधाकारैः प्रतीर्त्तैर्जनपदैस्तथा ।

तस्मिन् ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरी ॥ १०५ ॥

अव्यक्तबीजप्रभवस्तत्स्वेवानुग्रहोत्थितः ।

बुद्धिस्तन्मयश्चैव इन्द्रियाङ्गुरकीटरः ॥ १०६ ॥

महाभूतप्रशास्त्रश्च विशेषैः पञ्चवांस्तथा ।

धर्माधर्मसुषुप्नस्तु सुखदुःखफलोदयः ॥ १०७ ॥

आजीवः सर्वभूतानामयं ब्रह्मः सनातनः ।

एतद् ब्रह्मबलैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥

अव्यक्तं कारणं यत् नित्यं सदसदात्मकं ।

इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राकृतस्तु यः ॥ १०९ ॥

सुख्यादयस्तु षट्सर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः ।

त्रैकाले समवर्तन्त ब्रह्मणस्तोऽभिमानिनः ॥ ११० ॥

सर्गाः परस्परस्याथ कारणान्ते बध्नैः स्मृताः ।

द्विष्यो संपर्णौ सयुजौ सशाखौ षट्विद्रुमौ ॥ १११ ॥

एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वान्नस्ततः ।

द्यौर्मूर्धनं यस्य विप्रास्तु वन्ति

खन्नाभिं वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

हिशः श्रोत्रे चरणौ चास्य भूमिः

सोऽचिन्त्यात्मा सर्व भूतप्रसूतिः ॥ ११२ ॥

वक्त्रादुदयस्य ब्रह्मणाः संप्रसूताः

यद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वं भागे ।

वैश्याश्चोरोर्यस्य पद्भ्याश्च शूद्राः

सर्वे वर्णा गालतः संप्रसूताः ॥ ११३ ॥

महेन्द्रः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा येन लोकाः कृतास्त्वमे ॥ ११४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिसृष्टिवर्णनं

नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

— ००० —

मन्त्रन्तरवर्णनं ।

सूत उवाच । एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।

यदा ता न प्रवर्त्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १ ॥

तमोमात्रावतो ब्रह्मा तदाप्रभृति दुःखितः ।

ततः स विदधे बुद्धिमर्थनिश्चयगामिनीं ॥ २ ॥

अथात्मनि समस्त्राक्षीत्तमोमात्रां नित्यामिकां ।

राजसत्त्वं पराजित्य वर्त्तमानं स धर्म्मतः ।

तप्यते तेन दुःखेन शोकचक्रे जगत्पतिः ॥ ३ ॥

तमश्च व्यनुदत्तस्माद्रजस्तमसमावृणोत् ॥ ४ ॥

तत्तमः प्रतिनुत्तं वै मिथुनं स व्यजायत ।

अधर्म्माचरणाज्जिहंसा शोकादजायत ॥ ५ ॥

ततस्सस्मिन् समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि ।

ततश्च भगवानासीत् प्रीतश्चैवमग्निश्चियत् ॥ ६ ॥

स्त्रां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपोहृद्भास्वरां ।

द्विधाकरोक्तं तं देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥

अर्द्धेन नारी सा तस्य शतरूपा व्यजायत ।

प्राकृतां भूतधात्रीं तां कामान्वै सृष्टवान् विभुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पृथिवीञ्चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठिता ।
 ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वादिवमा वृक्ष्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 या त्वर्द्धात् सृजते नारी शतरूपा व्यजायत ।
 सा देवी निशुतन्तस्त्रा तपः परमदुश्चरं ॥ १० ॥
 भर्तारन्दीप्तयशसं पुरुषं प्रत्यपच्यत ।
 स वै स्वायम्भवः पूर्वं पुरुषो मनुश्च्यते ॥ ११ ॥
 तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ।
 कृत्वा तु पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोजिजा ॥ १२ ॥
 तथा स रमते सार्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते ।
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्त्तत ॥ १३ ॥
 विराजमसृजत् ब्रह्मा सोऽभवत् पुरुषो विशाट् ।
 सस्मान्मानसरूपात् वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १४ ॥
 स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गे पुरुषो मनुः ।
 वैराजात्पुरुषाद्दीराच्छतरूपा व्यजायत ॥ १५ ॥
 प्रियव्रतीज्योत्तपादौ पुत्रौ पुत्रवती वरौ ।
 कन्ये द्वे च महाभागे याभ्यां जाताः प्रजास्त्रिमाः ॥ १६ ॥
 देवी नाम्ना तथाकूतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे ।
 स्वायम्भवः प्रसूतिस्तु दक्षाय व्यसृजत् प्रभुः ॥ १७ ॥
 प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः सङ्कल्पो मनुश्च्यते ।
 रुचेः प्रजापते चैव आकूतिं प्रत्यपादयत् ॥ १८ ॥
 आकूत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभं ।
 यज्ञश्च दक्षिणा चैव यमकौ सम्बभूवतुः ॥ १९ ॥
 यज्ञस्य दक्षिणायाञ्च पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २० ॥
 यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः ।
 अजितायैव शुकाश्च मयी द्वौ ब्रह्मणः स्मृतौ ॥ २१ ॥
 यामाः पूर्वं परिक्रान्ताः यतः संज्ञा द्विवीकसः ।
 स्वायम्भुवसुतायान्तु प्रसूत्यां लोकमातरः ॥ २२ ॥
 तस्यां कन्याश्चतुर्विंशद्भस्वजनयत् प्रभुः ।
 सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २३ ॥
 योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ।
 अद्या लज्जीभृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा क्रिया तथा ।
 बुद्धिर्ज्ञा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्वयोदशी ॥ २४ ॥
 पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दात्रायणीः प्रभुः ।
 हाराख्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयम्भवा ॥ २५ ॥
 ताभ्यः शिष्टा दवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
 ख्यातिः सत्यश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥ २६ ॥
 सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।
 तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ २७ ॥
 रुद्रो भृगुर्मरौचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 पुलस्त्योऽतिर्वशिष्ठश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २८ ॥
 सती भवाय प्रायच्छत् ख्यातिश्च भृगवे तथा ।
 मरीचये च संभूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९ ॥
 प्रीतिश्चैव पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च ।
 क्रतवे सन्नतिं नाम अनसूयान्तथाऽचये ॥ ३० ॥
 ऊर्जां ददौ वशिष्ठाय स्वाहां वै ह्यग्नये ददौ ।

स्वधाश्चैव पित्रभ्यस्तु तास्रपत्यानि वक्ष्यते ॥ ३१ ॥
 एते सर्वे महाभागाः प्रजाः खानुष्ठिताः स्थिताः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाहृतसंप्लवं ॥ ३२ ॥
 अत्रा कामं विजज्ञे वै दपो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः सन्तोष उच्यते ॥ ३३ ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ॥ ३४ ॥
 बुद्धेर्बोधसुतश्चापि अप्रमादश्च तावुभौ ।
 लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो वपुःसुतः (१) ॥ ३५ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 यशः कीर्तिः सुतश्चापि इत्येते धर्मसूनवः ॥ ३६ ॥
 कामस्य हर्षः पुत्रो वै देव्यारत्या व्यजायत ।
 इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ ३७ ॥
 जज्ञे हिंसा त्वधर्माद्दे निष्कृतिशान्तावुभौ ।
 निष्कृत्यामृतयोर्जज्ञे भयं नरक एव च ॥ ३८ ॥
 माया च वेदना चापि मिथुनद्वन्द्वमेतयोः ।
 भयाज्जज्ञेऽथ सा माया मृतुं भूतापहारिणं ॥ ३९ ॥
 वेदनायास्ततश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
 मृत्योर्व्याधिज्जुराः शोकाः क्रोधोऽसूया च जज्ञिरे ।
 दुःखान्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ॥ ४० ॥
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं निधनाः स्मृताः ।

इत्येषतामसः सर्गो जज्ञे धर्मनियामकः ॥ ४१ ॥
 प्रजाः सृजेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ।
 सोऽभिधाय सतीं भार्यान्निर्ममे ह्यात्मसम्भवां ॥ ४२ ॥
 नाधिकान्न च हीनांस्तान्मानसानात्मनः समान् ।
 सहस्रं हि सहस्राणामसृजत् कृमिवाससा ।
 तुल्याथैवात्मनः सत्त्वं रूपतेजोबलश्रुतैः ॥ ४३ ॥
 पिङ्गलान् सन्निवङ्गांश्च सकपदीन् विलोहितान् ।
 विवासान् हरिकेशांश्च दृष्टिप्लांश्च कपालिनः ॥ ४४ ॥
 बहुरूपान् विरूपांश्च विश्वरूपांश्च रूपिणः ।
 रथिनो वर्णिणश्चैव धर्मिनश्च वरूथिनः ॥ ४५ ॥
 सहस्रगतवाहंश्च दिव्यान् भीमान्तरिक्षगान् ।
 स्थूलग्रीवांश्च दंष्ट्रानुद्विजिह्वांश्चिलोचनान् ॥ ४६ ॥
 अन्नादान् पिशितादांश्च आन्यपान् सोमपांस्तथा ।
 मेदपांश्चातिकायांश्च शितिकण्ठोपमन्यवः ॥ ४७ ॥
 सीपासङ्गतलचांश्च धन्विनो ह्यपवर्णिणः ।
 आसीनान् धावतश्चैव जुम्भिनश्चैव धिष्ठितान् ॥ ४८ ॥
 अध्यापिनोऽथ जपतो युञ्जतोऽध्यायतस्तथा ।
 ज्वलतो वर्षतश्चैव द्योतमानान् प्रधूपितान् ॥ ४९ ॥
 बुबान् बुधतमांश्चैव ब्रह्मिष्ठान् शुभदर्शनान् ।
 नीलग्रीवान् सहस्राक्षान् सर्वांश्चाथ क्षपाचरान् ॥ ५० ॥
 अदृश्यान् सर्वभूतानां महायोगान् महोजसः ।
 रुदतो द्रवतश्चैव एवं युक्तान् सहस्रशः ।
 क्षपातयामानसृजत् रुद्ररूपान् सरोक्षमान् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा दृष्ट्वा ब्रवीदेतान्मास्त्राक्षीरौदृशीः प्रजाः ।
 स्रष्टव्या नात्मनस्तुल्याः प्रजा नैवाधिकास्त्वया ।
 अन्याः सृज त्वं भद्रन्ते स्थितोहन्त्वं सृज प्रजाः ॥ ५२ ॥
 एते ये वै मया सृष्टा विरूपा नीललोहिताः ।
 सहस्राणां सहस्रान्तु आत्मनोपमनिश्चिताः ॥ ५३ ॥
 एते देवा भविष्यन्ति रुद्रा नाम महाबलाः ।
 पृथिव्यामन्तरिक्षे च रुद्रनाम्ना प्रतिश्रुताः ॥ ५४ ॥
 शतरुद्रसमान्जाता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्व्वदेवयुगैः सह ॥ ५५ ॥
 सन्त्यन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह च्छन्दजाः ।
 तैः सार्व्वमोज्यमानास्ते स्थास्यन्तीह युगक्षयात् ॥ ५६ ॥
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा महादेवेन धीमता ।
 प्रतुवाच तदा भीमं हृष्यमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
 एवं भवतु भद्रन्ते यथा ते व्याहृतं प्रभो ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते सदा सर्व्वमभूत्किल ॥ ५८ ॥
 ततः प्रभृति देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ।
 ऊर्ध्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंज्ञवं ।
 यस्माक्षीकं स्थितोऽस्मीति ततः स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ५९ ॥
 ज्ञानं वेराग्यमैश्वर्य्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ।
 अथ यानि दशैतानि नित्यन्तिष्ठन्ति शङ्करे ॥ ६० ॥
 सर्व्वान् देवान् ऋषींश्चैव समेतानसुरैः सह ।
 अथ्येति तेजसा देवो महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथेति देवानैश्वर्यादुबलेन च महासुरान् ।

ज्ञानेन च मुनीन् सर्वान् योगाद्भूतानि सर्वशः ॥ ६२ ॥

ऋषय जचुः । योगं तपश्च सत्यञ्च धर्मञ्चापि महासुने ।

माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनञ्च प्रचक्षन्तः ॥ ६३ ॥

येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्स्यन्ति वै द्विजाः ।

तत् सर्वं श्रितुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६४ ॥

वायुरुवाच । पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण ससुदाहताः ।

माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्लिष्टकर्मभिः ॥ ६५ ॥

आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्याञ्चैव सर्वशः ।

मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विबुधास्तथाः ॥ ६६ ॥

यमशक्रपुरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा ।

एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्ते धर्माः पर्युपासिताः ॥ ६७ ॥

ते वै प्रक्षीणकर्मणः शारदाम्बरनिर्मलाः ।

उपासते मुनिगणाः सन्ध्यायात्मानमात्मनि ॥ ६८ ॥

गुरुप्रियहिते युक्ता गुरुणां वै प्रियेस्सवः ।

विमुच्य मानुषं जन्म विहरन्ति च देववत् ॥ ६९ ॥

महेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः ।

तान् सर्वान् क्रमयोगेन उच्यमानान्विबोधत ॥ ७० ॥

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकीर्त्तिताः ॥ ७१ ॥

तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा ।

प्रवक्ष्यामि तथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितं ॥ ७२ ॥

प्राणायामगतिश्चापि प्राणस्यायाम उच्यते ।
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा ॥ ७३ ॥
 प्राणानाञ्च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः ।
 प्राणायामप्रमाणन्तु मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥ ७४ ॥
 मन्दो द्वादशमात्रास्तु उद्धाता द्वादश स्मृताः ।
 मध्यमश्च द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ॥ ७५ ॥
 उत्तमस्तत्त्रिरुद्धातो मात्राः षट्त्रिंशदुच्यते ।
 स्निग्धकम्पविघादानां जननो ह्युत्तमः स्मृतः ॥ ७६ ॥
 इत्येतत् त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणं ।
 प्रमाणञ्च समासेन लक्षणञ्च निबोधत ॥ ७७ ॥
 सिंहो वा कुञ्जरी वापि तथाऽन्यो वा मृगो वने ।
 गृहीतः सेव्यमानस्तु मृदुः समुपजायते ॥ ७८ ॥
 तथा प्राणी दुराधर्षः सर्वेषामकृतात्मनां ।
 योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत् ॥ ७९ ॥
 स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरी वापि दुर्बलः ।
 कालान्तरवशाद्योगाद्भ्रम्यते परिमर्द्नात् ॥ ८० ॥
 परिधाय मनो 'मन्दं' वश्यत्वं चाधिगच्छति ।
 परिधाय मनोदेवं तथा जीवति मारुतः ॥ ८१ ॥
 वश्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छते योगमास्थितः ।
 तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नयते यत्र चेच्छति ॥ ८२ ॥
 यथा सिंहो गजो वापि वश्यत्वादवतिष्ठते ।
 अभयाय मनुष्याणां मृगेभ्यः संप्रवर्त्तते ॥ ८३ ॥
 यथा परिचितश्चायं वायुर्वै विश्वतो मुखः ।

परिधायमानः संरुद्धः शरीरे किल्बिषन्दहेत् ॥ ८४ ॥

प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।

सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थैव जायते ॥ ८५ ॥

तपांसि यानि तप्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये ।

सर्वयज्ञफलैव प्राणायामश्च तत्तमः ॥ ८६ ॥

अव्विन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्रुते ।

संबत्सरशतं सायं प्राणायामश्च तत्तमं ॥ ८७ ॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषं ।

प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ८८ ॥

तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।

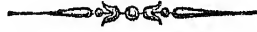
सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मन्वन्तरादिवर्णनं

नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच । एकं महान्तं दिवसमहोराचमथापि वा ।

अर्धमासं तथा मासमयनाव्द्वहृगानि च ॥ १ ॥

महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः ।

उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनं ।

फलञ्चैव विशेषेण यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्य विद्धि वै ।

शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयं ॥ ४ ॥

घोराकारशिवानान्तु कर्मणां फलसम्भवं ।

स्वयङ्मृतानि कालेन ब्रह्मसुखं च देहिनां ॥ ५ ॥

पितृमातृप्रदुष्टानां ज्ञातिसम्बन्धिसङ्करैः ।

क्षपणं हि कषायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६ ॥

लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संयमः ।

ब्रह्मसुखं हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७ ॥

सूर्येन्दुग्रहताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् ।

ऋषीणाञ्च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसम्पदां ॥ ८ ॥

अतीतानागतानाञ्च दर्शनं साम्प्रतस्य च ।

बुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्यात्तप उच्यते ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाञ्च मनः पञ्च च मारुतान् ।

प्रसादयति येनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १० ॥
 इत्येष धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः ।
 सन्निकृष्टफलो ज्ञेयः सद्यः काल प्रसादजः ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणं ।
 आसनञ्च यथा तत्त्वं युजतो योगमेव च ॥ १२ ॥
 ॐ कारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च ।
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममूर्ध्वासनन्तथा ॥ १३ ॥
 समजानुरेकजानुरुत्तानः सुस्थितोऽपि च ।
 समो दृढासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ॥ १४ ॥
 संवृतास्योऽवबद्धाच्च उरो विष्टभ्य चाग्रतः ।
 पाष्णिभ्यां वृषणे च्छाद्य तथा प्रजननं यतः ॥ १५ ॥
 किञ्चिदुन्नामितशिराः शिरीश्रीकां तथैव च ।
 सम्येक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १६ ॥
 तमः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन च्छादयेत् ।
 ततः सत्त्वस्थितो भूत्वा योगं युञ्जन् समाहितः ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च मनः पञ्च स मारुतान् ।
 निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ १८ ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्सीऽङ्गानीव सर्वतः ।
 तथात्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥
 पूरयित्वा शरीरान्तु स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः ।
 आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २० ॥
 कलामात्रस्तु विज्ञेयो निमेषीन्मेष एव च ।
 तथा द्वादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥

धारणाद्वादशायामो योगो वै धारणाद्वयं ।
 तथा वै योगयुक्तश्च ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ।
 वीक्षते परमात्मानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २२ ॥
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थश्चैव जायते ॥ २३ ॥
 एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः ॥ २४ ॥
 अजिता हि महाभूमिर्दोषानुत्पादयेद् वह्नन् ।
 विवर्धयति सम्मोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥
 नालेन तु यथा तीर्यं यन्त्रेणैव बलान्वितः ।
 आपिवेत(१) प्रयत्नेन तथा वायुञ्जितश्चमः ॥ २६ ॥
 नाभ्याश्च हृदये चैव कण्ठे उरसि चानने ।
 नासाग्रे तु तथा नेत्रे भ्रुवोर्मध्येऽथ मूर्धनि ॥ २७ ॥
 किञ्चिद्दूर्ध्वं परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
 प्राणायामसंमारीधात् प्राणायामः स कथ्यते ॥ २८ ॥
 मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ।
 निवृत्तिर्विषयाणान्तु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥
 सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद् योगलक्षणा ।
 तथोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणं ।
 ध्यानयुक्तः सदा पश्येदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ॥ ३० ॥
 सत्त्वस्यानुपपत्तौ तु दर्शनन्तु न विद्यते ।
 अदेशकालयोगस्य दर्शनन्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

अग्न्यभ्यासे वने वापि शुष्कपर्णचये तथा ।
 जन्तुव्याप्ते श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥ ३२ ॥
 सशब्दे सभये वापि चैत्यवल्लीकसञ्चये ।
 उदपाने तथा नद्यान् बाधातः कदाचन ॥ ३३ ॥
 क्षुधाविष्टास्तथाऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः ।
 युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३४ ॥
 एतान् दोषान् विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ॥ ३५ ॥
 जङ्गलं बधिरत्वञ्च मूकत्वञ्चाधिगच्छति ।
 अन्धत्वं स्मृतिलोपश्च जरा रोगस्तथैव च ॥ ३६ ॥
 तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति अज्ञानाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्माज् ज्ञानेन शुद्धेन योगी युञ्जेत्समाहितः ॥ ३७ ॥
 अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान् प्राप्नुयात् क्वचित् ।
 तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणाञ्च यथाक्रमं ।
 यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥ ३८ ॥
 स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तन्नावधारयेत् ।
 एतेन क्रमयोगेन वातशुल्कं प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥
 गुदावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 भुक्त्वा दधि यवागूर्वा वायुरुद्धं ततो व्रजेत् ॥ ४० ॥
 वायुग्रन्थिं ततो भित्त्वा वायुदेशे प्रयोजयेत् ।
 तथापि न विशेषः स्याद्धारणां मूर्द्धि धारयेत् ॥ ४१ ॥
 युञ्जानस्य तनुन्तस्य सत्त्वस्यस्रैव देहिनः ।
 गुदावर्त्तप्रतीघाते एतत् कुर्याच्चिकित्सितं ॥ ४२ ॥

सर्वगात्रप्रक्रमेण समारब्धस्य योगिनः ।
 इमां चिकित्सां कुर्वीत तथा सम्पद्यते सुखी ॥ ४३ ॥
 मनसा यद्गतं किञ्चिद्विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ।
 उरोह्वाते उरःस्थानं कण्ठदेशे च धारयेत् ॥ ४४ ॥
 त्वचोऽवघाते तां वाचि वाधिर्यं श्रोत्रयोस्तथा ।
 जिह्वास्थाने तृषार्त्तस्तु अग्रे स्नेहांश्च तन्तुभिः ।
 फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४५ ॥
 चये कुष्ठे सकीलासे धारयेत्सर्व्वसात्विकीं ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजो देशे तस्मिन् युक्तो विनिर्दिशेत् ॥ ४६ ॥
 योगीत्यन्नस्य विप्रस्य इदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 वंशकीलेन मूर्ध्नि धारयानस्य ताडयेत् ।
 मूर्ध्नि कीलं प्रतिष्ठाप्य काष्ठकाष्ठेन ताडयेत् ॥ ४७ ॥
 भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ।
 अथ वा लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत् ॥ ४८ ॥
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 स्निग्धमल्पञ्च सुञ्जीत ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४९ ॥
 अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगवित् ।
 दिवञ्च पृथिवीञ्चैव वायुमग्निञ्च धारयेत् ॥ ५० ॥
 प्राणायामेन तत्सर्व्वं दह्यमानं वशीभवेत् ।
 अथापि प्रविशेद्देहं ततस्तं प्रतिषेधयेत् ॥ ५१ ॥
 ततः संस्तभ्य योगेन धारयानस्य मूर्ध्नि ।
 प्राणायामाग्निना दग्धं तत्सर्व्वं विलयं व्रजेत् ॥ ५२ ॥
 लक्ष्णसर्पापराधन्तु धारयेद्बृहदयोदरे ।

मही जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥ ५३ ॥

विषस्य तु फलं पीत्वा विषस्यां धारयेत्ततः ।

सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥

हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ।

सहस्रेण घटानाञ्च युक्तः स्नायीत योगवित् ॥ ५५ ॥

उदके कण्ठमात्रे तु धारणं सूक्ष्मं धारयेत् ।

प्रतिश्रोतोविषाविष्टो धारयेत् सर्वगात्रिकीं ॥ ५६ ॥

शीर्णोऽर्कपत्रपुटकैः पिवेद्वलीकसृत्तिकां ।

चिकित्सितविधिर्ह्येष विश्रुतो योगनिर्मितः ॥ ५७ ॥

व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ।

ब्रुवतो लक्षणं विद्धि विप्रस्य कथयेत् क्वचित् ॥ ५८ ॥

अथापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रलीयते ।

तस्मात् प्रवृत्तिर्योगस्य न वक्तव्या कथञ्चन ॥ ५९ ॥

सत्त्वं तथारोग्यमलीलपत्वं

वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।

गन्धः शुभो मूलपुरीषमल्यं

योगप्रवृत्तिः प्रथमा शरीरे ॥ ६० ॥

आत्मानं पृथिवीञ्चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।

कृत्वान्यं विनते चैव विद्यात् सिद्धिमुपस्थितां ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो

नामैकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—००—

योगोपसर्गाः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गां यथा तथा ।

प्रादुर्भवन्ति ये दोषा दृष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १ ॥

मानुष्यान् विविधान् कामान् कामयेत ऋतुं स्त्रियः ।

विद्यादानफलञ्चैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं हविर्यज्ञमेतत्प्रायतनन्तथा ।

सायाकर्म्म धनं स्वर्गमुपसृष्टस्तु काङ्क्षति ॥ ३ ॥

एष कर्म्मसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमायतः ।

उपसृष्टस्तु जानीयात् बुद्ध्या चैव विसर्जयेत् ।

नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गात् प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

जितप्रत्युपसर्गस्य जितष्वासस्य देहिनः ।

उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ॥ ५ ॥

प्रतिभाश्रवणे चैव देवानाञ्चैव दर्शनं ।

अभावर्त्तश्च इत्येते सिद्धिलक्षणसंज्ञिताः ॥ ६ ॥

विद्याकाव्यं तथा शिल्पं सर्व्ववाचावृतानि तु ।

विद्यार्थाद्योपतिष्ठन्ति प्रभावस्यैव लक्षणं ॥ ७ ॥

शृणोति शब्दान् श्रोतव्यान् योजनानां शतादपि ।

सर्व्वज्ञश्च विधिज्ञश्च योगी चोन्मत्तवद्भवेत् ॥ ८ ॥

यच्चराक्षसगन्धर्व्वान् वीक्षत दिव्यमानुषान् ।

वेत्ति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य लक्षणं ॥ ९ ॥

देवदानवगन्धर्वान् ऋषींश्चापि तथा पितृन् ।
 प्रेक्षते सर्वतश्चैव उन्मत्तन्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ १० ॥
 भ्रमेण भ्राम्यते योगी चीद्व्यमानोऽन्तरात्मना ।
 भ्रमेण भ्रान्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति ॥ ११ ॥
 वार्त्ता नाश्रयते चित्तं चीद्व्यमानोऽन्तरात्मना ।
 वर्त्तनाक्रान्तबुद्धेस्तु सर्वज्ञानं प्रणश्यति ॥ १२ ॥
 प्राप्तव्यं मनसा श्रुतं पटं वा कम्बलं तथा ।
 ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवानुचिन्तयेत् ॥ १३ ॥
 तस्माच्चैवात्मनो दोषांस्तूपसार्गानुपस्थितान् ।
 परित्यजेत मेधावी यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ १४ ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षीरगमहासुराः ।
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 तथा सुप्तः सुसूक्ष्मेषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ १६ ॥
 ततस्तु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य योगिनः ।
 उपसर्गाः पुनश्चान्ये जायन्ते प्राणसंज्ञकाः ॥ १७ ॥
 पृथिवीं धारयेत्सर्व्वं ततश्चापो ह्यनन्तरं ।
 ततोऽग्निश्चैव सर्व्वेषामाकाशं मन एव च ॥ १८ ॥
 ततः परां पुनर्बुद्धिं धारयेद्युक्ततो यती ।
 सिद्धीनाञ्चैव लिङ्गानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 पृथ्वीं धारयमाणस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्त्तते ।
 अपोधारयमाणस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति हि ।
 सौता रसाः प्रवर्त्तन्ते सूक्ष्मा अमृतसन्निभाः ॥ २० ॥

तेजोधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनुपश्यति ॥ २१ ॥
 आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मण्डलं प्रभी ।
 आकाशं धारयमानस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥
 पश्यति मण्डलं सूक्ष्मं घोषश्चास्य प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्त्तते ॥ २३ ॥
 तथा मनोधारयती मनः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 मनसा सर्वभूतानां मनस्तु विनश्यते हि सः ।
 बुद्ध्या बुद्धिं यदा युञ्जेत् तदा विज्ञाय बुद्धयते ॥ २४ ॥
 एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा यस्तु योगवित् ।
 परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं व्रजेत् ॥ २५ ॥
 यस्मिन् यस्मिंश्च संयुक्ती भूत ऐश्वर्यलक्षणे ।
 तत्रैव सङ्गं भजते तेनैव प्रविनश्यति ॥ २६ ॥
 तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परं ।
 परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्विजः ॥ २७ ॥
 दृश्यन्ते हि महात्मान ऋषयो दिव्यचक्षुषः ।
 संसक्ताः सूक्ष्मभावेषु ते दोषास्तेषु संज्ञिताः ॥ २८ ॥
 तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ।
 ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चोच्यते ॥ २९ ॥
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरं ।
 प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३० ॥
 सर्वज्ञता तस्मिन्नादिबोधः
 स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः

षडङ्गहुरङ्गानि भङ्गेस्वरस्य ॥ ३१ ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्तः (१) उपसर्गः प्रमुच्यते ।

जितस्वासीपसर्गस्य जितरागस्य योगिनः ।

एका वह्निः शरीरेऽस्मिन् धारणा सर्व्वकामिकी ॥ ३२ ॥

विशेष्यदा द्विजो युक्तो यच्च यत्राप्येकमनः ।

भूतान्याविशते वापि त्रैलोक्यञ्चापि कम्पयेत् ॥ ३३ ॥

एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्विह ।

मनोद्वारं हि योगानामादित्यश्च विनिर्द्दिशेत् ॥ ३४ ॥

आदानादिक्रियाणान्तु आदित्य इति चोच्यते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मवर्जितः ।

प्रकृतिं समतिक्राम्य रुद्रलोको महीयते ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्य्यगुणसम्प्राप्तं ब्रह्मभूतन्तु तं प्रभुं ।

देवस्थानेषु सर्व्वेषु सर्व्वतस्तु निवर्त्तते ॥ ३६ ॥

पैशाचेन पिशाचांश्च राज्ञसेन च राजसान् ।

गान्धर्व्वेण च गन्धर्व्वान् कौबेरेण कुबेरजान् ॥ ३७ ॥

द्रुम्भैन्द्रेण स्थानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मं ब्राह्मेन चाप्येवमुपामन्तयते प्रभुं ।

तत्र सक्तस्तु उन्नतस्तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥

नित्यं ब्रह्मपरोयुक्तः स्थानान्ये तानि वै त्यजेत् ।

असज्यमानः स्थानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गनिरूपणं
नाम द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

योगैश्वर्याणि ।

वायुस्तदाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरं ।
येन योगविशेषेण सर्व्वलीकानतिक्रमेत् ॥ १ ॥
तन्नाष्टगुणमैश्वर्य्यं योगिनां समुदाहृतं ।
तत्सर्व्वं क्लमयोगेन उच्यमानं निबोधत ॥ २ ॥
अणिमां लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यञ्चैव सर्व्वं त इशित्वञ्चैव सर्व्वतः ॥ ३ ॥
वशित्वमथ सर्व्वं च यत्र कामावसायिता ।
तच्चापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्य्यं सर्व्वकामिकं ॥ ४ ॥
सावद्यं निरवद्यञ्च सूक्ष्मञ्चैव प्रवर्त्तते ।
सावद्यं नाम तत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ॥ ५ ॥
निरवद्यं तथा नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव अहङ्कारश्च वै स्मृतं ॥ ६ ॥
तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तन्तु पञ्चभूतात्मकं पुनः ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्ध्याहङ्कारसंज्ञितं ॥ ७ ॥
तथा सर्व्वमयञ्चैव आत्मस्या ख्यातिरेव च ।
संयोग एवं त्रिविधः सूक्ष्मेष्वेव प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥
पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाथ प्रवर्त्तते ।
तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्थानियतः स्मृतः ।
 अणिमा च यथाव्यक्तं सर्वं तत्र प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुःस्वप्राप्यं ससुदाहृतं ।
 तच्चापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां बलात् ॥ ११ ॥
 लम्बनं प्लवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् ।
 शीघ्रगं सर्वभूतेषु द्वितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।
 महिमा चापि यो यस्मिंस्तृतीयो योगः ॥ १३ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतं ।
 प्रकामान् विषयान् भुङ्क्ते न च प्रतिहतः क्वचित् ।
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 ईशो भवति सर्वं च प्रविभागेन योगवित् ।
 वश्यानि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 भवन्ति सर्वकार्येषु इच्छती न भवन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 इच्छया चेन्द्रियाणि स्युर्भवन्ति न भवन्ति च ॥ १६ ॥
 शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपञ्चैव मनस्तथा ।
 प्रवर्त्ततेऽस्य चेच्छातो न भवन्ति तथेच्छया ॥ १७ ॥
 न जायते न स्त्रियते भिद्यते न च छिद्यते ।
 न दह्यते न सुह्यते ह्यीयते न च लिप्यते ॥ १८ ॥
 न क्षीयते न क्षरति न खिद्यति कदाचन ।
 क्रियते चैव सर्वत्र तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥
 अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः ।

अवर्णो ह्यवरश्चैव तथा वर्णस्य कर्हिचित् ॥ २० ॥

भुङ्क्तेऽथ विषयाश्चैव विषयैर्न च युज्यते ।

ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाच्चापवर्गकः ॥ २१ ॥

व्यापकश्चपवर्गाच्च व्यापित्वात् पुरुषः स्मृतः ।

पुरुषः सूक्ष्मभावात्तु ऐश्वर्यं परतः स्थितः ॥ २२ ॥

गुणान्तरन्तु ऐश्वर्यं सर्वतः सूक्ष्म उच्यते ।

ऐश्वर्यमप्रतिवाति प्राप्य योगमनुत्तमं ।

अपवर्गं ततो गच्छेत् सुसूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगैश्वर्याणि
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच । न चैवमागतो ज्ञानाद्रागात् कर्म समाचरेत् ।

राजसन्तामस वापि भुक्त्वा तत्रैव युज्यते ॥ १ ॥

तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समश्नुते ।

तस्मात् स्थानात् पुनर्भूमी मानुष्यमनुपद्यते ॥ २ ॥

तस्माद् ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म शाश्वतमुच्यते ।

ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखं ॥ ३ ॥

परिश्रमस्तु यज्जानां महतीर्थेन वर्तते ।

भूयो मृत्युवशं याति तस्मान् मोक्षः परं सुखं ॥ ४ ॥

अथ वै ध्यानसंयुक्ती ब्रह्मयज्ञपरायणः ।

न स स्याद् व्यापितुं शक्यो मन्वन्तरशतैरपि ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा तु पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वरूपिणं ।

विश्वपादशिरोघ्नीं विश्वेशं विश्वभावनं ।

विश्वगन्धं विश्वमाल्यं विश्वाम्बरधरं प्रभुं ॥ ६ ॥

गोभिर्महौ संयतते पतत्रिणं

महात्मानं परममतिं वरेण्यं ।

कविं पुराणमनुशासितारं

सूक्ष्माद्य सूक्ष्मं महतो महान्तं ।

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं
 निरिन्द्रियं पुरुषं कक्षवर्णं ॥ ७ ॥
 अलिङ्गितं पुरुषं कक्षवर्णं
 अलिङ्गितं निर्गुणं चेतनञ्च ।
 नित्यं सदा सर्वगतन्तु शीघ्रं
 पश्यन्ति युक्त्वा ह्यचलं प्रकाशं ॥ ८ ॥
 तद्भावितास्तेजसा दीप्यमानः
 अपाणिपादीदरपार्श्वजिह्वः ।
 अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः
 पश्यत्यचक्षुः स श्रुत्योत्कर्षः ॥ ९ ॥
 नास्यास्य मुखं न च बुद्धिरस्ति
 स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः ।
 तमाहुर्द्यौः पुरुषं महान्तं
 सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं ॥ १० ॥

तमाहुर्मुनयः सर्वं लोके प्रसवधर्मिणी ।
 प्रकृतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ ११ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ।
 सर्वतः श्रुतिमाहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 युक्ता योगेन चेशानं सर्वतश्च सनातनं ।
 पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्वाता न मुह्यते ॥ १३ ॥
 भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययं ।
 सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्वै ध्यात्वा न मुह्यति ॥ १४ ॥
 पवनो हि यथा ब्राह्मी विचरन् सर्वमूर्त्तिषु ।

पुरि शीते तथाश्ने च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अथ चेक्षुमधर्मात्तु स विशेवैष कर्मभिः ॥ १५ ॥
 ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै शुक्रगोपितसंयुतं ।
 स्त्रीपुमांसप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।
 कालेन कलनञ्चापि बुद्बुदस्य प्रजायते ॥ १७ ॥
 सृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रवत्तेन पीडितः ।
 हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विश्वत्वमुपगच्छति ॥ १८ ॥
 एवमात्मास्थिसंयुक्तो वायुना समुदीरितः ।
 जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्जायते जलं ।
 जलात्सम्भवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्धते ॥ २० ॥
 रक्तभागास्त्रयस्त्रिंशच्छुक्रभागास्तुर्दश ।
 भागतोऽर्धपलङ्कत्वा ततो गर्भे निषवते ॥ २१ ॥
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पञ्चभिर्वायुभिर्हृतः ।
 पितुः शरीरात् प्रत्यङ्गरूपमस्योपजायते ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य मातुराहारात् पीतलोढप्रवेशितं ।
 नाभिः स्त्रोतःप्रवेशेन प्राणाधारी हि देहिनां ॥ २३ ॥
 नवमासान् परिक्रान्तः संवेष्टितशिरोधरः ।
 वेष्टितः सर्व्वगालैश्च अपर्थायक्रममागतः ।
 नवमासोपितश्चैव योनिच्छिद्रादवाप्नुस्तः ॥ २४ ॥
 ततस्तु कर्मभिः पापैर्निरयं प्रतिपद्यते ।
 असिपत्रवनञ्चैव शास्त्रलीच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तत्र निर्भर्त्सनञ्चैव तथा शोणितभोजनं ।

एतास्तु यातना घोरः कुम्भीपाकसुदुःसहाः ॥ २६ ॥

यथा ह्यापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै ।

तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः ॥ २७ ॥

एवं जीवस्तु तैः पापैस्तप्यमानः स्वयं कृतैः ।

प्राप्नुयात् कर्मभिर्दुःखं शेषं वा यदि चेतरे ॥ २८ ॥

एकेनैव तु गन्तव्यं सर्वस्य निवेशनं ।

एकेनैव च भोक्तव्यं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ २९ ॥

न ह्येनं प्रस्थितं कश्चिद्विच्छन्तमनुगच्छति ।

यदेनेन कृतं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥

ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः

क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।

शुष्यन्ते परिगतवेदनाशरीराः

वह्नीभिः सुशृण्वधर्मयातनाभिः ॥ ३१ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यदभीष्टं निषेव्यते ।

तत्प्रसह्य हरेत् पापं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ ३२ ॥

यादृग् जातानि पापानि पूर्व्वं कर्माणि देहिनः ।

संसारन्तामसं तादृक् षड्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

मानुष्यमशुभावश्च पशुभावान्मृगो भवेत् ।

मृगत्वात् पक्षिभावन्तु तस्माच्चैव सरीसृपः ॥ ३४ ॥

सरीसृपत्वाद्बिच्छिन्नाः स्थावरत्वन्न संशयः ।

स्थावरत्वं पुनः प्राप्नो यावदुन्निषते नरः ।

कुसालचक्रवद्भ्रान्तस्तत्रैव परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥

इत्येवं हि मनुष्यादिः संसारे स्थावरान्तके ।
 विज्ञेयस्तामसी नाम तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 सात्विकश्चापि संसारो ब्रह्मादिः परिकीर्त्तितः ।
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्थावरे केवलं तमः ।
 चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भकं रजः ।
 मर्म्मसु क्लिद्यमानेषु वेदनार्त्तस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति ।
 संस्कारात् पूर्व्वधर्म्मस्य भावनायां प्रनोदितः ।
 मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्नित्यं समादधेत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—000@000—

पाशुपतयोगः ।

वायुर्वाच । चतुर्दशविधं ह्येतत् बुद्ध्वा संसारमण्डलं ।
तथा समारभेत् कर्म संसारभयपीडितः ॥ १ ॥
ततः स्मरति संसारचक्रेण परिवर्तितः ।
तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुञ्जकः ।
तथा समारभेद्योगं यथात्मानं स पश्यति ॥ २ ॥
एष आद्यः परं ज्योतिरेष सेतुरनुत्तमः ।
विठ्ठो ह्येष भूतानां न सन्नेदश्च शाश्वतः ॥ ३ ॥
तदेनं सेतुमात्मानं अग्निं वै विश्वतोमुखं ।
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानवित् ॥ ४ ॥
हुत्वाष्टावाहुतीः सम्यक् शुचिस्तद्गतमानसः ।
वैश्वानरं हृदिस्थम् यथावदनुपूर्वशः ।
अपः पूर्वं संकृत् प्राश्य तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥
प्राणायामेति तप्तस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता ।
अपानाय द्वितीया तु समानायामेति चापरा ॥ ६ ॥
उदानाय चतुर्थीति व्यानायामेति च पञ्चमी ।
स्नाहाकारैः परं हुत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ।
अपः पुनः संकृत् प्राश्य त्राचम्य हृदयं स्मृतेत् ॥ ७ ॥

श्रीप्राणानां ग्रन्थिरस्यात्मा रुद्री ह्यात्मा विश्रान्तकः ।
 स रुद्री ह्यात्मनः प्राणा एवमाध्याययेत् स्वयं ॥ ८ ॥
 त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उग्रस्त्वच्चतुरो वृषा ।
 मृत्युघ्नोऽसि त्वमस्मभ्यं भद्रमेतद्भुतं हविः ॥ ९ ॥
 एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 विश्राव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्पृशेत् ।
 ततः पुनरुपस्पृश्य चात्मानमभिसंस्पृशेत् ॥ १० ॥
 अक्षिणी नासिका श्रोत्रे हृदयं शिर एव च ।
 हावात्मानावुभावेतौ प्राणापानावुदाहृतौ ॥ ११ ॥
 तयोः प्राणोऽन्तरात्मास्य बाह्योऽपानोऽत उच्यते ।
 अन्नं प्राणस्तथापानं मृत्युर्जीवितमेव च ॥ १२ ॥
 अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेत्यते ।
 वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नन्तदुच्यते ॥ १३ ॥
 तदेवाग्नी हुतं ह्यन्नं भुञ्जते देवदानवाः ।
 गन्धर्व्यक्षरक्षांसि पिशाचाश्चान्नमेव हि ॥ १४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगी
 नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

—000@000—

शौचाचारलक्षणं ।

।युरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शौचाचारस्य लक्षणं ।

यदनुष्ठाय शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥

उदकार्थी तु शौचानां मुनीनामुत्तमं पदं ।

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्नृवसीदति ॥ २ ॥

मानावमानो द्वावेतौ तावेवाहुर्विषामृते ।

अवमानं विप्रन्तत्र मानन्त्वमृतमुच्यते ॥ ३ ॥

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्नृवसीदति ।

गुरोः प्रियहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ॥ ४ ॥

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ।

प्राप्यानुज्ञान्ततश्चैव ज्ञानागमनमुत्तमं ।

अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥

चक्षुःपूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाणीमिति धर्मानुशासनं ॥ ६ ॥

आतिथ्यं आह्वयज्ञेषु न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ।

एवं ह्यहिंसकी योगी भवेदिति विचारणा ॥ ७ ॥

वक्त्रे विधूमे व्यङ्गारे सर्वस्मिन् भुक्तवज्जने ।

विचरेन्नतिमान् योगी न तु तेष्वेव नित्यशः ॥ ८ ॥

यथैवमवमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ।

युक्तस्तथाचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ६ ॥
 भैक्ष्यं चरेद् गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ।
 श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते ॥ १० ॥
 अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु ब्राह्मीनेषु चरेद्द्विजः ।
 अद्वानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ।
 भैक्षचर्या विवर्येषु जघन्या वृत्तिरुच्यते ॥ १२ ॥
 भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव च ।
 फलमूलं विपक्वं वा पिण्याकं शक्तितोपि वा ॥ १३ ॥
 इत्येते वै मया प्रोक्ता योगिनां सिद्धिवर्धनाः ।
 आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति स्मृतं ॥ १४ ॥
 अक्विन्दुं यः कुशलेण मासे मासे समश्रुते ।
 न्यायतो यस्तु भिचेत स पूर्वोक्ताद्विशिष्यते ॥ १५ ॥
 योगिनाञ्चैव सर्वेषां श्रेष्ठश्चान्द्रायणं स्मृतं ।
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥
 अस्तेयं ब्रह्मचर्यञ्च अलोभस्त्याग एव च ।
 व्रतानि चैव भिक्षूणामहिंसा परमार्थिता ॥ १७ ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शीचमाहारलाघवं ।
 नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ १८ ॥
 बीजयोनिर्गुणवपुर्वहः कर्मभिरेव च ।
 यथा द्विप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते ॥ १९ ॥
 प्राप्यते वाचिरादेवाद्भुतेन निवारितः ।
 एवं ज्ञानेन शुभेन दग्धबीजो ह्यकस्मात् ॥ २० ॥

विमुक्तबन्धः शान्तोऽसौ मुक्त इत्यभिधीयते ।

वेदैस्तुत्याः सर्व्वयज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्यं ज्ञानिनामाहुरग्रं ।

ज्ञानाद्विज्ञानं सङ्गरागव्यपेतं

तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २१ ॥

दमः शमः सत्यमकल्मषत्वं

मौनञ्च भूतेष्वखिलेष्वथार्ज्वं ।

अतीन्द्रियज्ञानमिदं तथार्ज्वं(१)

प्राहुस्तथा ज्ञानविशदसत्त्वाः ॥ २२ ॥

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादो

शुचिस्तथैवात्मरतिजितेन्द्रियः ।

समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो-

महर्षयस्यैवमनिन्दितामलाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रीवाचारलक्षणं नाम

षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

परमाश्रमप्राप्तिकथनं ।

वायुरुवाच । आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमं ।

अतः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ १ ॥

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव विचरेत् पृथिवीमिमां ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यज्ज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यस्तुषितश्चरेत् ।

अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

पिपाय बुद्ध्या हाराणि ध्याने ह्येवं मनो दधेत् ॥ ४ ॥

शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वने तथा ।

नदीनां पुलिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी व्यवस्थितः ॥ ६ ॥

अवस्थितो ध्यानरतिजितेन्द्रियः

शुभाशुभे हित्य च कर्मणी उभे ।

इदं शरीरं प्रविमुच्य शास्त्रतो

न जायते म्रियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमाश्रमप्राप्तिकथनं

नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

—०००—

यतिप्रायश्चित्तविधिः ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यतीनामिह निश्चयं ।

प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन यान्यकामकृतानि तु ।

अथ कामकृतेष्व्याहुः सूक्ष्मधर्मविदो जनाः ॥ १ ॥

पापञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वाङ्मनःकायसम्भवं ।

सततं हि दिवा रात्रौ येनेदं बध्यते जगत् ॥ २ ॥

न कर्माणि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ।

क्षणमेव प्रयोज्यन्तु आयुषस्तु विधारणात् ॥ ३ ॥

भवेद्दीरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं बलं ।

न हि योगात्परं किञ्चिन्नराणामिह दृश्यते ।

तस्माद्योगं प्रशंसन्ति धर्मयुक्ता मनोविणः ॥ ४ ॥

अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्यैश्वर्यमनुत्तमं ।

दृष्ट्वा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदं ॥ ५ ॥

व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।

एकैकापक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ६ ॥

उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सान्त्वयन् तथा ॥ ७ ॥

ततश्चरति निर्द्वेषं कच्छस्यान्ते समाहितः ।

पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ।

न मर्भयुक्तं वचनं हिनस्तीति मनोविणः ॥ ८ ॥

तथापि च न कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ।
 अहोरात्राधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति श्रुतिः ॥ ८ ॥
 हिंसा ह्येषा परा सृष्टा दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
 यदेतद्भविष्यं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १० ॥
 एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतात्च्युतः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतं ॥ ११ ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
 ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रक्षीणकल्मषः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 अहिंसा सर्व्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।
 अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून् मृगान् ।
 कच्छातिक्कच्छं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ १३ ॥
 स्कन्देदिन्द्रियदौर्ब्वल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १४ ॥
 दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 निरात्रमुपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥ १५ ॥
 रात्रौ स्कन्नः शुचिः स्नातो द्वादशैव तु धारणाः ।
 प्राणायामेन शुद्धात्मा विरजा जायते द्विजः ॥ १६ ॥
 एकान्नं मधु मांसं वा ह्यामश्यान्नं तथैव च ।
 अभोज्यानि यतीनाञ्च प्रत्यक्षलवणानि च ॥ १७ ॥
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राजापत्येन कच्छेण ततः पापात् प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्वाङ्मनःकायसम्भवं ।

सद्भिः सह विनिश्चित्य यद्वयुस्तत्समाचरेत् ॥ १९ ॥

विशुद्धवृद्धिः समलोष्टकाञ्चनः

समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।

स्थानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां

परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यतिप्रायश्चित्तविधिर्ना-

माष्टादशोऽध्यायः ।

अथोनिंशोऽध्यायः ।

—000—

अरिष्टानि ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अरिष्टानि निबोधत ।

येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यति चात्मनः ॥ १ ॥

अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव सीमच्छायां महापथं ।

यो न पश्येत्स नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परं ॥ २ ॥

अरश्मिवन्तमादित्यं रश्मिवन्तश्च पावकं ।

यः पश्येन्न च जीवेत मासादेकादशात्परं ॥ ३ ॥

वमेन्मूत्रं करीषं वा सुवर्णं रजतं तथा ।

प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने दशमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अग्रतः पृष्ठतो वापि खण्डं यस्य पदम्भवेत् ।

पांशुले कर्दमे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

काकः कपोतो गृध्रो वा निलीयेद्यस्य मूर्धनि ।

क्रव्यादो वा खगः कश्चित् घण्टासान्नातिवर्त्तते ॥ ६ ॥

बध्येहायसपङ्क्तौभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

छायां वा विकृतां पश्येच्चतुः पञ्च स जीवति ॥ ७ ॥

अनभ्रे विद्युतं पश्येद् दक्षिणां दिशमाश्रितां ।

उदकेन्द्रधनुर्वापि त्रयो द्वौवा स जीवति ॥ ८ ॥

अप्सु वा यदि वादर्शे आत्मानं यो न पश्यति ।

अशिरस्कन्तथात्मानं मासादूर्ध्वं न जीवति ॥ ९ ॥

श्रवणं भवेद्वाचं वशागन्धिं ह्यथापि वा ।
 मृत्युर्ह्युपस्थितस्तस्य अर्द्धमासं स जीवति ॥ १० ॥
 सन्निव्रो मारुतो यस्य मर्मेस्थानानि क्लृप्ता ।
 अग्निः स्पृष्टो न हृथ्येच्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ११ ॥
 ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनाशान्तु दक्षिणां ।
 गायत्रयं व्रजेत् स्वप्ने विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥ १२ ॥
 कृष्णाश्वरधरा श्यामा गायन्ती वाद्यं चाङ्गना ।
 यन्नयेदक्षिणामाशां स्वप्ने सेऽपि न जीवति ॥ १३ ॥
 क्षिप्रं वासश्च कृष्णश्च स्वप्ने यो विधृयान्नरः ।
 भग्नं वा श्ववणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥ १४ ॥
 आमस्तकतलाद्यस्तु निमज्जेत्पङ्कसागरे ।
 दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्नं सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥
 भस्माङ्गरांश्च केशांश्च नदीं शृङ्गां भुजङ्गमान् ।
 पश्येद्यो दशरात्रन्तु न स जीवति तादृशः ॥ १६ ॥
 कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पात्राणैस्ताड्यते स्वप्ने यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥
 सूर्योदये प्रत्यूषसि प्रत्यहं यस्य वै शिवा ।
 क्रोशन्ती सन्मुखाम्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥ १८ ॥
 यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पौड्यते मृगं ।
 जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥
 भूयो भूयः श्वसेद्यस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 दीपगन्धश्च नो वेत्ति विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥ २० ॥
 रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद् दिवा तच्च त्रिमण्डलं ।

परनेत्रेषु चात्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २१ ॥
 नेत्रमेकं श्रवेद्यस्य कर्णौ स्थानाच्च भ्रस्यतः ।
 नासा च वक्त्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥
 यस्य कृष्णा खरा जिह्वा पङ्कभासश्च वै मुखं ।
 गण्डे चिपिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २३ ॥
 मुक्तकेशो हसंश्चैव गायन् नृत्यंश्च यो नरः ।
 याम्याशाभिमुखो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥
 यस्य खेदसमुद्भूताः श्वेतसर्षपसन्निभाः ।
 खेदा भवन्ति ह्यसक्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २५ ॥
 उष्ट्रा वा रासभा वापि युक्ताः स्वप्ने रथेऽशुभाः ।
 यस्य सोपि न जीवेत् दक्षिणाभिमुखो गतः ॥ २६ ॥
 इ चात्र परमेऽरिष्टे एतद्रूपं परं भवेत् ।
 घोषं न शृणुयात् कर्णे ज्योतिर्नैत्रे न पश्यति ॥ २७ ॥
 श्वभ्रे यो निपतेत् स्वप्ने द्वारच्चास्य न विद्यते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥
 जङ्घां च दृष्टिर्न च सम्प्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः सम्परिवर्त्तमाना ।
 मुखस्य चोष्णा शुषिरा च नाभि-
 रत्युष्णमूत्रो विषमस्य एव ॥ २९ ॥
 दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिहन्यते ।
 तं पश्येद्य हन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३० ॥
 अग्निप्रवेशं कुरुते स्वप्नान्ते यस्तु मानवः ।
 स्मृतिं नोपलभेच्चापि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरणं शुक्तं स्वकं पश्यति मानवः ।
 रक्तं कणामपि स्वप्ने तस्य सृत्पुरुषस्थितः ॥ ३२ ॥
 अरिष्टसूचिते देहे तस्मिन्काल उपागते ।
 त्यक्त्वा भयविषादश्च उदगच्छेद्बुद्धिमान्नरः ॥ ३३ ॥
 प्राचीं वा यदि बोदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः ।
 समीतिस्थावरे देशे विविक्ते जनवर्जिते ॥ ३४ ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्वस्थः स्वाचान्त एव च ।
 स्वस्तिकोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा महेश्वरं ।
 समकायशिरोभ्रीवन्धारयेन्नावलीकयेत् ॥ ३५ ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 प्रागुदक्प्रवणे देशे तस्माद्युच्चीत योगवित् ॥ ३६ ॥
 प्राणे च रमते नित्यं चक्षुषोः स्पर्शने तथा ।
 श्रोत्रे मनसि बुद्धौ च तथा वक्षसि धारयेत् ॥ ३७ ॥
 कालथर्मैश्च विज्ञाय समूहश्चैव सर्वशः ।
 द्वादशाध्याव्य इत्येवं योगधारणमुच्यते ॥ ३८ ॥
 शतमष्टशतं वापि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 न तस्य धारणायोगाद्वायुः सर्वं प्रवर्तते ॥ ३९ ॥
 ततस्त्वापूरयेद्देहं ओंकारेण समाहितः ।
 अथोद्धारमथो योगी न क्षरेत्क्ष्वरी भवेत् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अरिष्टानि नामीन-
 विंशोऽध्यायः ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

ओंकारप्राप्तिलक्षणं ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ओंकारप्राप्तिलक्षणं ।

एष त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनश्चात्र सस्वरं ॥ १ ॥

प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी स्मृता ।

तृतीया निगुंणी विद्यान्मात्रामक्षरगामिनी ॥ २ ॥

गन्धर्वीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसम्भवा ।

पिपीलिकासमस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३ ॥

तथा प्रयुक्तमोङ्कारं प्रतिनिर्वाति मूर्ध्नि ।

तथोङ्कारमयो योगी ह्यक्षरे त्वक्षरी भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणवी धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन चेदुबध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदं ।

ओमित्येतत् त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः ।

विष्णुक्रमास्त्रयस्त्वे ते ऋक्सामानि यजूंषि च ॥ ६ ॥

मात्राश्चात्र चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।

तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् ॥ ७ ॥

अकारस्त्वक्षरो ज्ञेय उकारः स्वरितः स्मृतः ।

मकारस्तु मुतो ज्ञेयस्त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥ ८ ॥

अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ।

सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकाश्च विधीयते ॥ ८ ॥
 ओंकारस्तु तथो लोकाः शिरस्तस्य त्रिपिष्टपं ।
 भुवनान्तश्च तत्सर्वं ब्राह्मन्तत्पदमुच्यते ॥ १० ॥
 मात्रापदं रुद्रलोको ह्यमात्रस्तु शिवं पदं ।
 एवम्व्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ ११ ॥
 तस्माद्व्यानरतिर्नित्यममात्रं हि तदक्षरं ।
 उपास्यं हि प्रयत्नेन शाश्वतं पदमिच्छता ॥ १२ ॥
 ऋखा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरं ।
 ततः झुतवती चैव तृतीया उपदिश्यते ॥ १३ ॥
 एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः ।
 यावच्चैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हि ॥ १४ ॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ।
 अत्राष्टमात्रमपि चेच्छृणुयात्फलमाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 मासे मासेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न स तत् प्राप्नुयात् पुण्यं मात्रया यदवाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 अविन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे पिवेन्नरः ।
 संवत्सरशतं पूर्णं मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 दृष्टापूर्तस्य यज्ञस्य सत्यवाक्ये च यत्फलं ।
 अतज्जणे च मांसस्य मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ १८ ॥
 स्वाम्यर्थं युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां(१) ।
 यज्ञवेत्तत्फलं दृष्टं मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ १९ ॥

न तथा तपसोऽग्रेण न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।

यत्फलं प्राप्नुयात् सम्यक् मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ २० ॥

तत्र वै योऽर्द्धमात्रो यः क्षुतो नामोपदिश्यते ।

एषा एव भवेत्कार्थ्या गृहस्थानान्तु योगिनां ॥ २१ ॥

एषा चैव विशेषेण ऐश्वर्यसमलक्षणा ।

योगिनान्तु विशेषेण ऐश्वर्यं ह्यष्टलक्षणे ।

अणिमाद्येतिविज्ञेया तस्माद्युज्जीत तां द्विजः ॥ २२ ॥

एवं हि योगी संयुक्तः शुचिर्दान्तो जितेन्द्रियः ।

आत्मानं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजः ॥ २३ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा ।

योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥

सर्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।

योगिसङ्ग्रमणं कृत्वा याति वै शाश्वतं पदं ॥ २५ ॥

अपि चात्र चतुर्ह्येतां ध्यायमानश्चतुर्मुखी ।

प्रकृतिं विश्वरूपाख्यां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥

अजामेतां लोहितशुक्लकणां वह्नीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपां ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।

अष्टाक्षरां षोडशपाणिपादां

चतुर्मुखीं त्रिभिर्भुजैकशृङ्गां ।

आद्यामजां विश्वसृजां स्वरूपां

ज्ञात्वा बुधास्त्वमृतत्वं व्रजन्ति ।

ये ब्राह्मणाः प्रणवं वेदयन्ति

न ते पुनः संसरन्तीह भूयः ॥ २७ ॥

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदयते सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥ २८ ॥

संसारचक्रमृत्सृज्य मुक्तबन्धनबन्धनः ।

अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंशयः ।

इत्येतद्वै मया प्रोक्तमोङ्कारप्राप्तिलक्षणं ॥ २९ ॥

नमो लीकेश्वराय सङ्कल्पकल्पग्रहणाय(१) महान्तमुपतिष्ठते
तद्वो हितं यदुब्रह्मणे नमः ।

सर्वत्र स्थानिने निर्गुणाय सम्भक्तयोगीश्वराय च ।

पुष्करपर्णमिवाग्निर्विशुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्यवित्तं पवित्राणां
पवित्रं पवित्रेण परिपूरितेन पवित्रेण ऋक्सन्दीर्घमुतमिति
तदेतमोङ्कारमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धं पर्युपासेत् अविद्येशा-
नाय विश्वरूपी न तस्य अविद्येशानाय नमो योगीश्वरायेति च
येन द्यौरुग्र्या पृथिवी च दृढा येन स्वस्तनितं येन नाकस्तयोरन्त-
रीक्षं इमे वरीयसो देवानां हृदयं विश्वरूपी न तस्य प्राणापानौ-
पम्यच्चास्ति ओंकारोविश्वविष्वा वै यज्ञः यज्ञो वै वेदः वेदो वै
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगेश्वराधिपतये नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं सायं प्रातर्मध्याह्ने नम इति ।

सर्वकामफलो रुद्रः ।

यथा वृन्तात्फलं पक्वं पवनेन समीरितं ।

नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्माफलो भूवः ।

अन्यदेवनमस्कारो न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्त्रिषवणं योगो उपासीत महेश्वरं ।
 दशविस्तारकं ब्रह्म तथा च ब्रह्म विस्तरं ॥ ३२ ॥
 ओंकारं सर्वतः काले सर्वं विहितवान् प्रभुः ।
 तेन तेन तु विष्णुत्वं नमस्कारं महायशाः ॥ ३३ ॥
 नमस्कारस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभुः ।
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥
 इत्येतानि रहस्यानि यतीनां वै यथाक्रमं ।
 यस्तु वेदयते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ओंकारप्राप्तिलक्षणं
 नाम विंशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

कल्पनिरूपणं ।

सूत उवाच । ऋषीणामग्निकल्पानां नैमिवारण्यवासिनां ।
ऋषिः सुतिधरः प्राज्ञः सावर्णिर्नाम नामतः ॥ १ ॥
तैषां सोम्यऽग्रतो भूत्वा वायुं वाक्विशारदः ।
सातत्त्वं तत्र कुर्वन्तं प्रियार्थं सत्रयाजिनां ।
विनयेनोपसङ्गम्य यमच्छ स महाद्युतिं ॥ २ ॥
सावर्णिरुवाच । विभो पुराणसम्बद्धां कथां वै वेदसन्वितां ।
श्रोतुमिच्छामहे सम्यक् प्रसादात्सर्व्वदर्शिनः ॥ ३ ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् ललाटान्नौललोहितं ।
कथं तत्तेजसन्देवं लब्धवान् पुत्रमात्मनः ॥ ४ ॥
कथञ्च भगवान् जज्ञे ब्रह्मा कमलसम्भवः ।
बद्धत्वचैव शर्व्वस्य स्वात्मजस्य कथं पुनः ॥ ५ ॥
कथञ्च विष्णोरुद्रेण सार्धं प्रीतिरनुत्तमा ।
सर्व्वे विष्णुमया देवा सर्व्व विष्णुमया गणाः ॥ ६ ॥
न च विष्णुसभा काचिद्भतिरन्या विधीयते ।
इत्येवं सततं देवा गायन्ते नात्र संशयः ।
भवस्य स कथं नित्यं प्रणामं कुरुते हरिः ॥ ७ ॥
सूत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वायुः सावर्णिमब्रवीत् ।
अहो साधु त्वया साधो पृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः ॥ ८ ॥

भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्यथा ।

ब्रह्मणः पद्मयोनिन्यं रुद्रत्वं शङ्करस्य च ॥ ८ ॥

द्वाभ्यामपि च सम्प्रीतिर्विष्णोश्चैव भवस्य च ।

यच्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं शङ्करस्य च ।

विस्तरेणानुपूर्वाच्च शृणुत ब्रुवतो मम ॥ १० ॥

मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य महाकालः ।

आसीत्तु सप्तमः कल्पः पद्मोनाम (१) द्विजीप्तम ।

वाराहः साम्प्रतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ११ ॥

सावर्णिखवाच । कियता चैव कालेन कल्पः सम्भवते कथं ।

किञ्च प्रमाणं कल्पस्य तत्र प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ १२ ॥

वायुरुवाच । मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या यथाक्रमं ।

प्रवक्ष्यामि समासेन ब्रुवतो मे निबोधत ॥ १३ ॥

कोटीनां हे सहस्रे वै अष्टौ कोटिशतानि च ।

द्विषष्टिश्च तथा कीदृशो नियुतानि च सप्ततिः ।

कल्पाईस्य तु संख्यायामेतत् सर्व्वमुदाहृतं ॥ १४ ॥

पूर्व्वोक्ता च गुणच्छेदौ वर्षाग्रं लब्धमादिशेत् ।

शतञ्चैव तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः ।

हे च शतसहस्रे तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १५ ॥

मानुषेण प्रमाणेन यावद्वैवस्वतान्तरं ।

एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पाईर्द्विगुणीकृतः ॥ १६ ॥

अनागतानां सप्तानामेतदेव यथाक्रमं ।

प्रमाणं कालसंख्याया विज्ञेयं मतमैश्वरं ॥ १७ ॥
 नियुतान्यष्टप्रश्नायत्तथाशीतिशतानि च ।
 चतुरशीति चान्यानि प्रयुतानि (१) प्रमाणतः ॥ १८ ॥
 सप्तर्षयो मनुष्यैव देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 एतत् कालस्य विज्ञेयं वर्षाग्रन्थु प्रमाणतः ॥ १९ ॥
 एवं मन्वन्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तितः ।
 प्रणवान्ताश्च ये देवाः साध्या देवगणाश्च ये ।
 विश्वे देवाश्च ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः ॥ २० ॥
 अयं यो वर्तते कल्पो वाराहः स तु कीर्त्त्यते ।
 यस्मिन् स्थायश्रुवाद्याश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २१ ॥
 इषय जम्बुः । कल्पाद्वाराह कल्पोऽयं नामतः परिकीर्त्तितः ।
 कल्पाश्च कारणाद्देवो वराह इति कीर्त्त्यते ॥ २२ ॥
 को वा वराहो भगवान् कस्य योनिः किमात्मकः ।
 वराहः कथमुत्पन्न एतदिच्छाम वेदितुं ॥ २३ ॥
 आयुस्त्वाच । वराहस्तु यथोत्पन्नो यस्मिन्नर्थे च कल्पितः ।
 वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ २४ ॥
 कल्पयोरन्तरं यच्च तस्य चास्य च कल्पितं ।
 तत्सर्वं सम्भवच्छामि यथा दृष्टं यश्चा श्रुतं ॥ २५ ॥
 भवस्तु प्रथमः कल्पो लोकादौ प्रथितः पुरा ।
 ज्ञातव्यो भगवानच ज्ञानन्दः साम्प्रतः स्वयं ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।
 द्वितीयस्तु भूवः कल्पस्तृतीयस्तप उच्यते ॥ १७ ॥
 भवश्चतुर्थो विज्ञेयः पञ्चमो रश्म एव च ।
 ऋतुकल्पस्तथा षष्ठः सप्तमस्तु क्रतुः स्मृतः ॥ १८ ॥
 अष्टमस्तु भवेद्विंशतिर्वमो हव्यवाहनः ।
 सावित्री दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः ॥ १९ ॥
 उग्निको द्वादशस्तत्र कुशिकस्तु त्रयोदशः ।
 चतुर्दशस्तु गन्धर्वो गान्धर्वो यत्र वै स्वरः ।
 उत्पन्नस्तु यथा नादो गन्धर्वो यत्र चोत्थिताः ॥ २० ॥
 ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशो द्विजाः ।
 ऋषयो यत्र सम्भूताः स्वरो लोकमनोहरः ॥ २१ ॥
 षड्जस्तु षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चर्षयः ।
 शिशिरश्च वसन्तश्च निदाघो वर्ष एव च ॥ २२ ॥
 शरद्विमन्त इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्पन्नाः षड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे ॥ २३ ॥
 यस्माज्जातैश्च तैः षड्भिः सद्योजातो महेश्वरः ।
 तस्मात् समुत्थितः षड्जः स्वरस्तूदधिसन्निभः ॥ २४ ॥
 ततः सप्तदशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः ।
 मार्जालीयन्तु तत् कर्म यस्माद्ब्राह्मणकल्पयत् ॥ २५ ॥
 ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते ।
 यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः ।
 उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्त्रयन्धुवः ॥ २६ ॥
 ततस्त्वेकोनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः ।

वैराजी यत्र भगवान् मनुर्वै ब्रह्मणः सुतः ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः ।
 प्रजापतिर्महातेजा बभूव त्रिदशेश्वरः ॥ ३८ ॥
 अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिं ।
 तस्मात्(१)जज्ञे स्वरः सिन्धुः पुत्रस्तस्य दधीचिनः ॥ ३९ ॥
 ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तितः ।
 प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा स्वयम्भूप्रभवं तदा ।
 विरराम प्रजाः स्वष्टुं निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ४० ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रान्तु निराहारो जितेन्द्रियः ।
 तमुवाच महातेजा कल्पा लोकपितामहः ॥ ४१ ॥
 ऊर्ध्वबाहुं तपोम्बानं दुःखितं क्षुत्पिपासितं ।
 निषीदेत्यब्रवीदेनं पुत्रं शान्तं पितामहः ।
 तस्मान्निषादः सम्भूतः स्वरस्तु स निषादवान् ॥ ४२ ॥
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो द्विजाः ।
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पञ्चैते ब्रह्मणः समाः ।
 तैस्त्वर्थवादिभिर्युक्तैर्वाग्भिरिष्टो महेश्वरः ॥ ४४ ॥
 यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिस्तैर्महात्मभिः ।
 स्वरस्तु पञ्चमः सिन्धुः तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४५ ॥
 हाविंशस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः ।
 यत्र विष्णुर्महाबाहुर्मैघीभूत्वा महेश्वरं ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु अवहत् कृत्तिवाससं ॥ ४६ ॥
 तस्य निश्चसमानस्य भाराक्रान्तस्य वै सुखात् ।
 निर्जंगाम महाकायः काली लोकप्रकाशनः ।
 यस्त्वयं यठ्यते विप्रैर्विष्णुर्वै कश्यपात्मजः ॥ ४७ ॥
 त्रयोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयश्चिन्तकस्तथा ।
 प्रजापतिसुतः श्रीमान् चित्तिश्च मिथुनश्च तौ ॥ ४८ ॥
 ध्यायतो ब्रह्मणश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्थिता ।
 तस्मात्तु चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥ ४९ ॥
 चतुर्विंशतिमश्चापि ह्याकूतिः कल्प उच्यते ।
 आकूतिश्च तथा देवी मिथुनं सम्बभूव ह ॥ ५० ॥
 प्रजाः स्रष्टुं तथाकूतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।
 तस्मात् स पुरुषो ज्ञेय आकूतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥
 पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः ।
 विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्रसूयते ॥ ५२ ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसंज्ञितं ।
 विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 षड्विंशस्तु ततः कल्पो मन इत्यभिधीयते ।
 देवी च शङ्करी नाम् मिथुनं सम्प्रसूयते ॥ ५४ ॥
 प्रजा वै चिन्तमानस्य स्रष्टुकामस्य वै तदा ।
 यस्मात् प्रजासंभवनादुत्पन्नस्तु स्वयम्भुवा ।
 तस्मात् प्रजासंभवनाद्भावनासंभवः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 सप्तविंशतिमः कल्पो भावी वै कल्पसंज्ञितः ।
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत ॥ ५६ ॥

प्रजा वै स्रष्टुकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 ध्यायतस्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरं ॥ ५७ ॥
 अग्निस्तु मण्डलीभूत्वा रश्मिजालसमावृतः ।
 भुवन्दिवच्च विष्टभ्य दीप्यते स महावपुः ॥ ५८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते सम्पूर्णं ज्योतिर्मण्डले ।
 प्राविष्टया सहोत्पन्नमपश्यत् सूर्यमण्डलं ॥ ५९ ॥
 यस्माददृश्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 दृष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यः सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६० ॥
 सर्वे योगाश्च मन्त्राश्च मण्डलेन सहोत्थिताः ।
 यस्मात्कल्पो ह्ययं दृष्टस्तस्मात्तं द्रष्टुमुच्यते ॥ ६१ ॥
 यस्मान्मनसि सम्पूर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुरा वै भगवान् सोमः पौरुषमासी ततः स्मृता ॥ ६२ ॥
 तस्मात्तु पर्वदृशं वै पौरुषमासञ्च योगिभिः ।
 उभयोः पञ्चयोर्व्येष्टमात्मनो हितकाम्यया ॥ ६३ ॥
 दर्शञ्च पौरुषमासञ्च ये यजन्ति हिजातयः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलीकात् कदाचन ॥ ६४ ॥
 योऽनाहिताग्निः प्रयतो वीराध्वानं गतोपि वा ।
 समाधाय मनस्वीम्रं मन्त्रमुच्चारयेच्छनेः ॥ ६५ ॥
 त्वमग्ने रद्री असुरी महो दिवस्त्वं शर्वी मारुतं पृष्ठ ईशिं
 त्वं प्राशगन्धर्वं शिषं पूषा विधत्तपांसिना (१) ।
 इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यगुच्चारयेद् द्विजः ।

अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६६ ॥
 सोमश्चाग्निस्तु भगवान्कालो रुद्र इति श्रुतिः ।
 तस्माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रान्न निवर्त्तते ॥ ६७ ॥
 अष्टाविंशतिमः कल्पो बृहदित्यभिसंज्ञितः ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य स्तुष्टुकामस्य वै प्रजाः ।
 ध्यायमानस्य मनसा बृहत्साम रथन्तरं ॥ ६८ ॥
 यस्मात्तत्र समुत्पन्नो बृहत्तः सर्वतोमुखः ।
 तस्मात्तु बृहत्तः कल्पो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ ६९ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणां योजननां प्रमाणतः ।
 रथन्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलं ।
 तस्मादण्डन्तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलं ॥ ७० ॥
 यत्सूर्यमण्डलञ्चापि बृहत्साम तु भिद्यते ।
 भित्त्वा चैनं द्विजा यान्ति योगात्मानो वृद्धव्रताः ।
 सङ्घातमुपनीताश्च अन्ये कल्पा रथन्तरे ॥ ७१ ॥
 इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्यात्मदर्शनं ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तरं शुभं ॥ ७२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पनिरूपणं
 नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—000@000—

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

ऋषय ऊचुः । अत्यद्भुतमिदं सर्वं कल्पानान्ते महामुने ।
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणाञ्च प्रकल्पनं ॥ १ ॥
न तवाविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
तस्माद्विस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २ ॥
षाशुरवाच । अत्र वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा ।
युगायञ्च वर्षाग्रन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
एकं कल्पसहस्रन्तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकीर्तितः ।
एतदष्टसहस्रन्तु ब्रह्मणस्तदयुगं स्मृतं ॥ ४ ॥
एकं युगसहस्रन्तु सवनं तत् प्रजापतेः ।
सवनानां सहस्रन्तु द्विगुणं त्रिवृतं तथा ॥ ५ ॥
ब्रह्मणः स्थितिकालस्य चैतत्सर्वं प्रकीर्तितं ।
तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद्वै यथाक्रमं ॥ ६ ॥
अष्टाविंशतिर्यै कल्पा नामतः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमं ॥ ७ ॥
रथन्तरस्य साम्नस्तु उपरिष्ठान्निबोधत ।
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य या ॥ ८ ॥
एकोनविंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः ।
यस्मिंस्तत् परमध्यानं ध्यायतो ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

श्वेतोष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी ।
 उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः ॥ १० ॥
 भीमं सुखं महारौद्रं सुषीरं श्वेतलोहितं ।
 दीप्तं दीप्तेन वपुषा महास्यं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥
 तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान् ब्रह्मा वै विश्वतो मुखः ।
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥
 पुराणपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां चिरं ।
 ववन्दे देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १३ ॥
 हृदि कृत्वा महादेवं परमात्मानभीश्वरं ।
 सद्योजातं ततो ब्रह्मा ब्रह्मा वै समचिन्तयत् ।
 ज्ञात्वा सुमोच देवेशो हृष्टो ह्रासं जगत्पतिः ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः ।
 प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानुलेपनाः ॥ १५ ॥
 सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः ।
 शिष्यास्तो वै महात्मानो यैस्तु ब्रह्मा ततो वृतं ॥ १६ ॥
 तस्याग्रे श्वेतवर्णाभिः श्वेतनामा महासुनिः ।
 विजज्ञेऽथ महातेजा यस्माज्जज्ञे नरस्त्वसौ ॥ १७ ॥
 तत्र ते ऋषयः सर्व्वे सद्योजातं महेश्वरं ।
 तस्माद्विश्वेश्वरं देवं ये प्रपश्यन्ति (१) वै द्विजाः ।
 प्राणायामपरा युक्ता ब्रह्मणि व्यवसायिनः ॥ १८ ॥
 ते सर्व्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति च ॥ १८ ॥
 आयुर्ववाच । ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्तो नाम प्रकीर्तितः ।
 रक्तो यत्र महातेजा रक्तवर्णमधारयत् ॥ २० ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारी रक्तविग्रहः ।
 रक्तमांख्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तवाससं ।
 ध्यानयोगं परं ज्ञत्वा बुद्धे विश्वमौखरं ॥ २२ ॥
 स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयन्त्रितः ।
 वामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्मात्मकं व्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥
 एवं ध्यातो महादेवी ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमवाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 ध्यायता पुत्रकामेन यस्मात्तेहं पितामहः ।
 दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥
 तस्माद्भगानं परं प्राप्य कल्पे कल्पे महातपाः ।
 वेत्स्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमौखरं ।
 एवमुक्त्वा ततः शर्वः अट्टहासं मुमोच ह ॥ २६ ॥
 ततस्तस्य महात्मानसत्वारश्च कुमारकाः ।
 सम्बभूवुर्महात्मानो विरेजुः शुद्धबुद्धयः ॥ २७ ॥
 विरजश्च विवाहश्च (१) विशीको विश्वभावनः ।
 ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुल्या वीरा अध्ववसायिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमाल्यानुलेपनाः ।

रक्तभस्मानुलिमाङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मण्या व्यवसायिनः ।

गृणन्तश्च महात्मानो ब्रह्म तद्वामदैवकं ॥ ३० ॥

अनुग्रहार्थं लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया ।

धर्मापदेशमखिलं कृत्वा ते ब्राह्मणाः स्वयं ।

पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययं ॥ ३१ ॥

येऽपि चान्ये द्विजश्रेष्ठा युञ्जाना वाममीश्वरं ।

प्रपद्यन्ति महादेवं तद्भक्तास्तत्परायणाः ॥ ३२ ॥

ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पसंख्यानिरूपणं नाम

द्वाविंशीऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—000—

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुरुवाच । एकत्रिंशत्तमं कल्पः पीतवासा इति स्मृतः ।
ब्रह्मा यत्र महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १ ॥
ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २ ॥
पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पीतमाल्यधरो युवा ।
पीतयज्ञोपवीतश्च पीतोष्णीषो महाभुजः ॥ ३ ॥
तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं प्रभुं ।
मनसा लोकधातारं ववन्दे परमेश्वरं ॥ ४ ॥
ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं परां ।
अपश्यत्तां विरूपाक्ष महाेश्वरसुखच्युतां ॥ ५ ॥
चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्दंष्ट्रां चतुस्तनीं ।
चतुर्नखां चतुःशृङ्गीं चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मुखीं ।
द्वात्रिंशत्लोकसंयुक्तां ईश्वरीं सर्वतोमुखीं ॥ ६ ॥
स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवो माहेश्वरीं ।
पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ७ ॥
मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ।
एह्येहीति महादेवी सोत्तिष्ठत् प्राञ्जलिर्भूषः ॥ ८ ॥
विश्वमावृत्य योगेन जगत्सर्वं वशीकुरु ।

अथ वा महादेवेन रुद्राणी त्वं भविष्यसि ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥
 अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।
 प्रददौ देवदेवेशश्चतुष्पादां महेश्वरीं ।
 ततस्तां ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरीं ॥ १० ॥
 ब्रह्मा लोकनमस्कार्यः प्रपद्य तां महेश्वरीं ।
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयन्त्रितः ॥ ११ ॥
 इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गायत्रीमर्पितां ।
 जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृतां ।
 प्रपन्नस्तु महादेवं ध्यानैयुक्तेन चेतसा ॥ १२ ॥
 ततस्तस्य महादेवो दिव्यं योगं पुनः स्मृतः ।
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पत्तिं वैराग्यञ्च ददौ पुनः ॥ १३ ॥
 अथाष्टहासं मुमुचे भीषणं दीप्तमीश्वरः ।
 ततोऽस्य सर्व्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १४ ॥
 पीतमाख्याम्बरधराः पीतगन्धक्विलेपनाः ।
 पीतोष्णीषशिराश्चैव पीतास्याः पीतमूर्द्धजाः ॥ १५ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उषित्वा विमलौजसः ।
 योगात्मानस्ततः स्नाता ब्राह्मणानां हितैषिणः ॥ १६ ॥
 धर्मयोगबलीपेता ऋषीणां दीर्घसन्निपां ।
 उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमीश्वरं ॥ १७ ॥
 एवमेतेन विधिना प्रपन्ना धे महेश्वरं ।
 अन्येपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥
 ते सर्व्वे पापसुक्लृज्य विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

प्रविशन्ति महादेवं रुद्रन्ते त्वपुनर्भवाः ॥ १८ ॥
 वायुरुवाच । ततस्तस्मिन् गते कल्पे पीतवर्णे स्वयम्भुवः ।
 पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकल्पो हि नामतः ॥ २० ॥
 एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके ।
 स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः ।
 कृष्णः समभवहर्षी ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २२ ॥
 अथापश्यन्महातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारकं ।
 कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं स्रतेजसा ॥ २३ ॥
 कृष्णाम्बरवरोष्णीषं कृष्णयज्ञोपवीतिनं ।
 कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्रगनुलेपनं ॥ २४ ॥
 स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणं ।
 ववन्दे देवदेवेशं विश्वेशं कृष्णपिङ्गलं ॥ २५ ॥
 प्राणायामपरः श्रीमान् हृदि कृत्वा महेश्वरं ।
 मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपन्नस्तु यतीश्वरं ।
 अघोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म एवानुचिन्तयन् । २६ ॥
 एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 सुमोच भगवान् रुद्रः अदृष्टासं महास्वनं । २७ ॥
 अथास्य पार्श्वे तः कृष्णाः कृष्णस्रगनुलेपनाः ।
 चत्वारस्तु महात्मानः सम्बभूवुः कुमारकाः ॥ २८ ॥
 कृष्णाः कृष्णाम्बरवरोष्णीषाः कृष्णास्याः कृष्णवाससः ।
 तैश्चादृष्टासः सुमहान् हंकारश्चैव मुष्कलः ।
 नमस्कारश्च सुमहान् पुनः पुनरुदीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।
 उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः ॥ ३० ॥
 योगेन योगसम्पन्नाः प्रविश्य मनसा शिवं ।
 अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरं ॥ ३१ ॥
 एवमेतेन योगेन ये चाप्स्यन्ते द्विजातयः ।
 स्मरिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारी रुद्रमव्ययं ॥ ३२ ॥
 ततस्तस्मिन् गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके ।
 अन्यः प्रवर्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥ ३३ ॥
 विनिवृत्ते तु संहारे पुनः सृष्टे चराचरे ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती ॥ ३४ ॥
 विश्वमात्मेश्वरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनं ।
 विश्वोष्णीषं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजं ॥ ३५ ॥
 अथ तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा वै पितामहः ।
 वदन् देवमीशानं सर्वेशं सर्वगं प्रभुं ॥ ३६ ॥
 श्रीमीशान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहं ।
 उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ ३७ ॥
 ततस्तु प्रणतो भूत्वा वाग्भिः स्तुत्वा महेश्वरं ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा प्रीतः प्रीतेन चेतसा ॥ ३८ ॥
 यदिदं विश्वरूपन्ते विश्वगं विश्वमीश्वरं ।
 एतद्देदितुमिच्छामि कश्चायं परमेश्वरः ॥ ३९ ॥
 कैषा भगवती देवी चतुःष्पादा चतुर्मुखी ।

चतुःशृङ्गी चतुर्वक्त्रा चतुर्दन्ता चतुःस्तनी ॥ ४० ॥

चतुर्हस्ता चतुर्भुजा विष्णुरूपा कथं स्मृता (१) ।

किन्नामधेया कीऽस्यात्मा किंवीर्या वापि कर्मतः ॥ ४१ ॥

महेश्वर उवाच । रहस्यं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिर्वर्धनं ।

शृणुष्वैतत्परं शुद्धमादिसर्गे यथातथं (२) ॥ ४२ ॥

अथं यो वर्त्तते कल्पो विष्णुरूपस्त्वसौ स्मृतः ।

धत्तिन् भवादयो देवाः धत्तिं शम्भनवः स्मृताः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मास्थानमिदञ्चापि यदा प्राप्तं त्वया विभो ।

तदाप्रभृति कल्पश्च त्रयस्त्रिंशत्तमो ह्ययं ॥ ४४ ॥

शतं शतसहस्राणामतीता ये स्वयम्भुवः ।

पुरस्तात्तव देवेश तान् शृणुष्व महामुने ॥ ४५ ॥

आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्दते महात्तयः (३) ।

शास्त्रव्यगीततर्पसा मम पुत्रस्त्वमागतः ॥ ४६ ॥

त्वयि योगश्च साङ्गश्च तपो विद्याविधिः क्रिया ।

कृतं सत्यञ्च यज्ञश्च अहिंसा सन्ततिक्रमाः ॥ ४७ ॥

ध्यानं ध्यानवपुः शान्तिर्विद्याऽविद्यामतिर्हृतिः ।

क्रान्तिः शान्तिः स्मृतिर्मेधा लज्जा शुद्धिः सरस्वती ।

तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव लज्जा चान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ४८ ॥

धत्तिं शक्तकुणा ह्येवा दानिंशाक्षरसंज्ञिता ।

प्रकृतिं विद्धि तां ब्रह्मन् त्वत्प्रसूतिं महेश्वरीं ॥ ४९ ॥

१ तनुः श्रुतेति ख० ।

२ यथाक्रममिति ख० ।

३ महात्तया इति ख० ।

सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयम्भुवः ।
 चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गौः प्रककौर्त्तिता ।
 प्रधानं प्रकृतिश्चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५० ॥

अजामेतां लोहितां शुक्लकण्ठां
 विश्वं संप्रसृजमानां सुरूपां ।
 अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां

गायत्रीं गां विश्वरूपां हि बुद्ध्या (१) ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा महादेवः अट्टहासमथाकरोत् ।

वलितास्फोटितरवं कट्टाकहनदन्तथा ॥ ५२ ॥

ततोऽस्य पार्श्वतो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः ।

जटी सुख्ण्डी शिखण्डी च अर्धमुण्डश्च जज्ञिरे ॥ ५३ ॥

ततस्ते तु यथोक्तेन योगेन सुमहौजसः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥

धर्म्मापदेशं नियतं कृत्वा योगमयं दृढं ।

शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रमीश्वरं ॥ ५५ ॥

वायुरुवाच । ततो विस्मयमापन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रपन्नस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।

उवाच वचनं सर्वं श्वेतत्वन्ते कथं विभो ॥ ५६ ॥

भगवानुवाच । श्वेतकल्पो यदाह्यासीदहं श्वेतस्ततोऽभवम् ।

श्वतोष्णीषः श्वतमाल्यः श्वताम्बरधरः शिवः ॥ ५७ ॥

श्वेतास्थिमांसरोमा च श्वेतत्वक श्वेतलोहितः ।

तेन नाम्ना च विख्यातः श्वेतकल्पास्तदा ज्ञासी ॥ ५८ ॥
 मत्प्रसादाच्च देवेशः श्वेताङ्गः श्वेतलोहितः ।
 श्वेतवर्णा तदा ज्ञासीद्गायत्री ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥
 यस्माद्दृष्ट्वा देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः ।
 विज्ञातः स्नेन तपसा सद्योजातः सनातनः ।
 सद्योजातेति ब्रह्मतद् गुह्यञ्चैव प्रकीर्तितं ॥ ६० ॥
 तस्माद् गुह्यत्वमापन्नं ये वेक्षन्ति द्विजातयः ।
 तत्त्वमीपङ्गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६१ ॥
 यदाऽहञ्च पुनस्त्वासं लोहितो नामनामतः ।
 समकृतेन वर्णेन कल्पो वै लोहितः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तदा लोहितमांसास्थिलोहितक्षीरसन्निभा (१) ।
 लोहिताक्षस्तनवती गायत्री गौः प्रकीर्तिता ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्णस्य च विपर्यये ।
 वामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥
 तथापि हि महासत्त्वं त्वयाऽहं नियतात्मना ।
 विज्ञातः श्वेतवर्णेन तस्माद्दर्शोत्तमः स्मृतः ।
 ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महौतले ॥ ६५ ॥
 ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीह द्विजातयः ।
 विज्ञाय चेमां वृद्धाणी (२) गायत्री मातरं विभी ॥ ६६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

१ लोहितमांसास्थिलोहितक्षीरमिषितेति ख० ।

२ ये चेमां वृद्धाणीमिति ख० । ये चेमां वृद्धाणीमिति ख० ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६७ ॥
 यदा तु पुनरेवायं कृष्णवर्णो भयानकः ।
 मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः कृष्ण उच्यते ॥ ६८ ॥
 तत्राऽहं कालसंकाशः कालो लोकप्रकाशनः ।
 विज्ञातोऽहन्वया ब्रह्मन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यन्ति भूतले ।
 तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमव्ययः । ७० ॥
 तस्माद्विष्वत्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले ।
 तेषां शिवश्च सौम्यश्च भविष्यामि सदैव तु ॥ ७१ ॥
 तस्माच्च विश्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः ।
 विश्वरूपा तथा चेयं सावित्री समुदाहृता ॥ ७२ ॥
 सर्वरूपास्तथा चे मे संहृता मम पुत्रकाः ।
 चत्वारस्ते समाख्याताः पादा वै लोकसम्पताः ॥ ७३ ॥
 तस्माच्च सर्ववर्णत्वं प्रजात्वं मे भविष्यति ।
 सर्वभक्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति ॥ ७४ ॥
 मोक्षो धर्मस्तथार्थश्च कामश्चेति चतुष्टयं ।
 तस्माद्विज्ञातां च वेद्यश्च चतुर्धा वै भविष्यति ॥ ७५ ॥
 भूतग्रामाश्च चत्वारः आश्रमाश्चतुरस्तथा ।
 धर्मस्य पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥
 तस्माच्चतुर्युगावस्थं जगद्वै सचराचरं ।
 चतुर्धाऽवस्थितश्चैव चतुष्पादं भविष्यति ॥ ७७ ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवो लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ।
 जनस्तपश्च शान्तश्च रुद्रलोकस्ततः परं ॥ ७८ ॥

स्वर्लोको हि तृतीयस्तु चतुर्थस्तु महः स्मृतः ।
 तत्र लोकः परं स्थानं परन्तद्योगिनां स्मृतं ॥ ७८ ॥
 निर्गमा निरहङ्काराः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 द्रष्टव्यन्ते तद्विदी युक्ता ध्यानतत्परयुक्ताः ॥ ८० ॥
 यस्माच्चतुष्पदा ह्येषा त्वया दृष्टा सरस्वती ।
 तस्माच्च पञ्चवः सर्वे भविष्यन्ति चतुष्पदाः ।
 तस्माच्चैषां भविष्यन्ति चत्वारो वै पयोधराः ॥ ८१ ॥
 सोमश्च मन्त्रसंयुक्तो यस्मात्सम मुखाच्चुरतः ।
 जीवः प्राणभृतां ब्रह्मन् सर्वः पीत्वा स्तनैर्धृतं ॥ ८२ ॥
 तस्मात् सोममयश्चैतदमृतञ्चैव संज्ञितं ।
 चतुष्पादा भविष्यन्ति खे तत्त्वज्ञास्य तेन तत् ॥ ८३ ॥
 यस्माच्चैवं क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरी ।
 दृष्टा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ।
 तस्माद्वै द्विपादाः सर्वे दिक्षुनाथ नराः स्मृताः ॥ ८४ ॥
 यस्माच्चैवमजा भूत्वा सर्ववर्णा महेश्वरी ।
 दृष्टा त्वया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ।
 तस्मात्तु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥
 अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ।
 अमोघरेताः सर्वत्र मुखे चास्य हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वगतो मेध्यः पशुरूपी हुताशनः ॥ ८६ ॥
 तपसा भावितात्मानो ये वै द्रष्टव्यन्ति वै द्विजाः ।
 ईशित्वे च शिवित्वे च (१) सर्वगं सर्वतः स्थिरं ॥ ८७ ॥

रजसमोविनिर्मुक्तास्त्वक्ता मानुषकमवि ।

मत्समौषं ममिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ८८ ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् ब्रह्मा रुद्रेण वै द्विजाः ।

प्रणम्य प्रयतो भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मोवाच । भगवन् देवदेवेश विश्वरूपो महेश्वरः ।

द्रमास्तव महादेव तनवी लोकवन्दिताः (१) ॥ ९० ॥

विश्वरूप महासत्त्वं कस्मिन् काले महाभुजः ।

कस्यां वा युगसम्भूत्यां द्रव्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ ९१ ॥

केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।

तनवस्ते महादेव शक्या द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ ९२ ॥

भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन दानधर्मफलैर्न वा ।

न तीर्थफलयोगेन क्रतुभिर्वा सद्विधैः ॥ ९३ ॥

न वेदाध्यापनैर्वापि न चित्तेन निवेदनैः ।

शक्योऽहं मानुषैर्द्रष्टुं ऋते ध्यानात्परं न हि ॥ ९४ ॥

साध्यो नारायणश्चैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।

भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्रुतः ॥ ९५ ॥

चतुर्बाहुश्चतुर्पादश्चतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः ।

तदा संवत्सरो भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ।

षडङ्गश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थाने त्रिशरीरवान् ॥ ९६ ॥

कृतन्त्रेता हापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगं ।

एतस्य पादाश्चत्वारः अङ्गानि क्रतवस्तथा ॥ ९७ ॥

भुजाश्च वेदाद्यत्वारो ऋतुः सन्धिमुखानि च ।
 द्वे मुखे द्वे च अग्रनेत्राश्च चतुरस्तथा ॥ ८८ ॥
 शिरांसि त्रीणि पर्वणि फाल्गुन्याषाढकृत्तिकाः ।
 दिव्यान्तरौच्यभीमानि त्रीणि स्थानानि यानि तु ।
 सन्धवः प्रलयश्चैव आश्रमौ द्वौ प्रकीर्तितौ ॥ ८९ ॥
 स यदा कालरूपाभौ वराहत्वे व्यवस्थितः ।
 भविष्यति यदा साध्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९० ॥
 तदा त्वमपि देवेश चतुर्वक्त्रो भविष्यसि ।
 ब्रह्मलोकमस्कार्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९१ ॥
 एकार्णवे भवे चैव शयनं पुरुषं हरिं ।
 यदा द्रक्ष्यसि देवेशं ध्यानयुक्तं महामुनिं ॥ ९२ ॥
 तदावां मम योगेन मोहितौ नष्टचेतसौ ।
 अन्योन्यसर्दिनी रान्नावविज्ञाय परस्परं ॥ ९३ ॥
 एकैकस्त्रीदरस्यांस्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् ।
 विस्मयं परमकृत्वा ध्यानाद्बुद्ध्वा तु मानुषौ ॥ ९४ ॥
 ततस्त्वं पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः ।
 पद्माङ्कितस्तदा कल्पे ख्यातिं यास्यसि पुष्कलां ॥ ९५ ॥
 ततस्त्वस्मिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः ।
 पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रकालनः (१) ।
 मनुर्ववस्ततो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ ९६ ॥
 तदा चतुर्गुणावस्थे कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।
 भविष्यामि शिष्यायुक्तः श्वेतो नाम महामुनिः ॥ ९७ ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये छागले पर्वतोत्तमे ।
 चतुःशिखाः शिवे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
 श्वेतैव शिख्यैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ।
 चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १०९ ॥
 ततस्ते ब्रह्मभूयिष्ठा दृष्ट्वा ब्रह्मगतिं परां ।
 तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥
 पुनस्तु मम देवेशो द्वितीयद्वापरे प्रभुः ।
 प्रजापतिर्यदा व्यासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
 तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः ।
 भविष्यामि कलौ तस्मिन् लोकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।
 दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः कतुमांस्तथा ॥ ११३ ॥
 प्राप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥
 तृतीये द्वापरे चैव यदा व्यासस्तु भार्गवः ।
 तदा ह्यहं भविष्यामि दमनस्तु युगान्तिके ॥ ११५ ॥
 तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारो मम पुत्रकाः ।
 विशोकश्च विकेशश्च विशापः शापनाशनः ॥ ११६ ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महौजसः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥
 चतुर्थे द्वापरे चैव यदा व्यासोऽङ्गिराः स्मृतः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सुहोत्रो नामनामतः ॥ ११८ ॥
 तत्रापि मम सत्पुत्राश्चत्वारश्च तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो दृढव्रताः ॥ ११८ ॥

सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ।

प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिल्बिषाः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२० ॥

पञ्चमे द्वापरे चैव व्यासस्तु सविता यदा ।

तदा चापि भविष्यामि कङ्क्षो नाम महातपाः ।

अनुग्रहार्थं लोकानां योगात्मा नैककर्म्मकृत् ॥ १२१ ॥

चत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोनयः ।

पुत्रा मम भविष्यन्ति योगात्मानो दृढव्रताः ॥ १२२ ॥

सनः सनन्दनश्चैव प्रभुर्यश्च सनातनः ।

ऋतुः सनत्कुमारश्च निर्ममानिरहंकृताः ।

मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १२३ ॥

परिवृत्ते पुनः षष्ठे मृत्युर्व्यासी यदा विभुः ।

तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकान्निर्नामनामतः ॥ १२४ ॥

शिष्याश्च मम ते दिव्या योगात्मानो दृढव्रताः ।

भविष्यन्ति महाभागाश्चत्वारो लोकसम्भवाः ॥ १२५ ॥

सुधामा विरजश्चैव शङ्खपादव एव च ।

योगात्मानो महात्मानस्ते सर्वे दग्धकिल्बिषाः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२६ ॥

सप्तमे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः शतक्रतुः ।

विभुर्नाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः ॥ १२७ ॥

तदाऽप्यहं भविष्यामि कलौ तस्मिन् युगान्तिके ।

जैगीषव्येति विख्यातः सर्वेषां योगिनां वरः ॥ १२८ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।
 सारस्वतः सुमेधश्च वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८
 तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाश्रिताः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः ॥ १२९ ॥
 वसिष्ठश्चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव तथा पञ्चशिखो मुनिः ।
 वाग्वलिश्च महायोगी सर्व एव महौजसः ॥ १३० ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दग्धकल्मषाः ।
 मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १३१ ॥
 परिवर्त्तेऽथ नवमे व्यासः सारस्वतो यदा ।
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ॥ १३२ ॥
 पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवो ह्यङ्गिरास्तथा ।
 भविष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३३ ॥
 सर्वे तपोबलीतृक्लष्टाः शपानुग्रहकोविदाः ।
 तेपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्विनः ।
 ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १३४ ॥
 देशमे द्वापरे व्यासस्त्रिधामा नामनामतः ।
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥ १३५ ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नगोत्तमे ।
 नाक्ना भृगोस्तु शिखरन्तस्मात्तच्छिखरभृगुः ॥ १३६ ॥
 तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढव्रताः ।
 बलवत्सुनिर्दामिन्ः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १३७ ॥

योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धकल्मषाः ॥ १३८ ॥
 एकादशे द्वापरे तु त्रिविद्वासी भविष्यति ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे कलेर्धुरि ॥ १४० ॥
 उग्रा नाम महानादास्तथैव मम पुत्रकाः ।
 भविष्यन्ति महौजस्काः सुवृत्ता लोकाविश्रुताः ॥ १४१ ॥
 लम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षो लम्बकेशकः ।
 ग्राम्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिं ॥ १४२ ॥
 द्वादशे परिवर्त्ते तु शततेजा महासुनिः ।
 भविष्यति महासत्त्वी व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १४३ ॥
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिर्नाम युगान्तिके ।
 हैमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले ॥ १४४ ॥
 अत्रापि मम ते पुत्रा भवन्महानुलेपनाः ।
 भविष्यन्ति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः ॥ १४५ ॥
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यः सर्वस्तथैव च ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १४६ ॥
 त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 धर्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १४७ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वालिर्नाम महासुनिः ।
 वालिखिल्याश्रमे पुण्ये पर्वते गन्धमादने ॥ १४८ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥ १४९ ॥

महायोगबलोपेता विमला ऊर्ध्वरेतसः ।
 तेनैव योगमार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥
 यदा व्यासः सुरक्षणे पर्यायेस्तु चतुर्दशे ।
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १५१ ॥
 वंशे त्वऽङ्गिरसः श्रेष्ठो गौतमी नाम योगवित् ।
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्वनं ॥ १५२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कलौ तथा ।
 अत्रिरुग्रतपाश्चैव श्रावणोऽथ स्रविष्टकः ॥ १५३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्त्ते क्रमागते ।
 आरुणिस्तु यदाव्यासो ह्यपरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा द्विजाः ।
 तत्र वेदशिरा नाम अस्तन्तत्पारमेश्वरं ॥ १५६ ॥
 भविष्यति महावीर्यं वेदशीर्षश्च पर्वतः ।
 हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १५७ ॥
 तदापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 कुणिश्च कुणिवाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः ॥ १५८ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठासोर्ध्वरेतसः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥
 ततः षोडशमे चापि परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गोकर्णं नामनामतः ।

तस्माद्भविष्यते पुण्यं गोकर्णनाम तदनं ॥ १६१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 कश्यपो ह्यश्वनाच्चैव च्यवनोऽथ बृहस्पतिः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥
 ततः सप्तदशे चैव परिवर्त्ते क्रमागते ।
 तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतपुत्रयः । १६३ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गुहावासीति नामतः ।
 हिमवत्स्थिखुरे चैव महातुङ्गे महालये ।
 सिद्धिचैत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मण्या योगवेदिनः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरऽङ्कताः ॥ १६५ ॥
 उत्तथो वामदेवश्च महाकालो महालयः ।
 तेषां शतसहस्रान्तु शिष्याणां ध्यानसाधनं ॥ १६६ ॥
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुक्ताः ।
 ते तु सम्पन्नित्वा योगे हृदि कृत्वा महेश्वरं ।
 महालये पदं चिन्ता प्रविष्टाः शिवमन्त्रयं ॥ १६७ ॥
 ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन् युगान्तिके ।
 ध्यानयुक्तेन मनसा विमलाः शुद्धबुद्धयः ॥ १६८ ॥
 गत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदं ।
 तूर्णं तारयते जन्तून् दशपूर्वान् दशापरान् ॥ १६९ ॥
 आत्मानमेकविंशच्च तारयित्वा महार्णवं ।
 मम प्रसादाद्यास्यन्ति रुद्रलोकं गतज्वराः ॥ १७० ॥
 ततोऽष्टादशमे चैव परिवर्त्ते यदा भवेत् ।

तदा ऋतञ्जयो नाम व्यासस्तु भविता मुनिः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥
 सिद्धक्षेत्रे महापुण्ये देवदानवपूजिते ।
 हिमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ।
 शिखेण्डिनो वनञ्चापि ऋषिसिद्ध निषेधितः ॥ १७२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 वाचस्त्रवा ऋचीकथ शवासथ दृढव्रतः ॥ १७३ ॥
 योगात्मानो महासक्ताः सर्वे ते वेद पारगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १७४ ॥
 ततस्त्वेकोनविंशे तु परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु भविता नाम्ना भरद्वाजो महामुनिः ॥ १७५ ॥
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामालीति नामतः ।
 हिमवच्छिखरे रम्ये जटायुयत्र पर्वतः ॥ १७६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 हिरण्यनामा कौशिल्यः काचीवः कुशुनिस्तथा ॥ १७७ ॥
 ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतमः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १७८ ॥
 ततो विंशतिमे सगे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचःश्रवाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि ह्यदृहासती नामतः ।
 अदृहासप्रियाश्चापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥
 तत्रैव हिमवत्पृष्ठे सिद्धचारण सेविते ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।

युक्तान्मानो महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतव्रताः ॥ १८० ॥

सुमन्तुर्वर्षरिर्विद्वान् सुबन्धुः कुशिकन्धरः ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥

एकविंशे पुनः प्राप्तिपरिवर्त्ते क्रमेण तु ।

वाचस्पतिः स्मृतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥ १८२ ॥

तदाऽप्यहं भविष्यामि दारुको नाम नामतः ।

तस्माद्भविष्यते पुण्यं देवदारुवनं महत् ॥ १८३ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।

पुत्री दाक्षिण्यैव (१) केतुमाली वकस्तथा (२) ॥ १८४ ॥

योगात्मानो महात्मानो नियता ह्यर्हरेतसः ।

परमं योगमास्थाय रुद्रं प्राप्तास्तथानघाः ॥ १८५ ॥

द्वाविंशे परिवर्त्ते तु व्यासः शुक्तायनो यदा ।

तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महामुनिः ॥ १८६ ॥

नाम्ना वै लाङ्गली भीमो यत्र देवाः सवासवाः ।

द्रक्ष्यन्ति मम कलौ तस्मिन्नवतीर्णं हलायुधं ॥ १८७ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुभार्थिकाः ।

तुल्यार्चिर्मधुपिङ्गाक्षः श्वतकेतुस्तथैव च (३) ॥ १८८ ॥

तेपि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।

विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥ ८८ ॥

परिवर्त्ते त्रयोविंशे तृणविन्दुर्यदा मुनिः ।

१ दारुभ्यायनित्यैवेति घ०, ङ० च ।

२ मकलयेति घ०, ङ० च ।

३ चेकितानक्षयैव चेति ङ० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।
 श्वतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ १८० ॥
 तत्र कालञ्जरिष्यामि तदा गिरिवरोत्तमे ।
 तेन कालञ्जरो नाम भविष्यति स पर्वतः ॥ १८१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।
 जसिजो वृहदुक्थश्च देवलः कविरेव च ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥
 परिवर्त्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति ।
 तत्राऽहं भविता ब्रह्मन् कलौ तस्मिन् युगान्तिके ।
 शूली नाम महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 शालिहोत्रोऽग्निवेशश्च युवनाश्वः शरद्वसुः ।
 तेऽपि योगबलोपेता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ १८४ ॥
 पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते यथाक्रमं ।
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ १८५ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी मुण्डीश्वरः प्रभुः ।
 कीटिवर्षं समासाद्य (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।
 योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते ह्यर्द्धरेतसः ॥ १८७ ॥
 कृगलः कुम्भकर्षाश्च (२) कुम्भश्चैव प्रवाहुकः ।

---

 १ कीटिवर्षं सप्तत्यन्विति ७० ।

२ कुम्भकर्षं चेति ७० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १८८ ॥
 षड्विंशे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नामनामतः ।
 पुत्रं रुद्रवर्द्धं प्राप्य कसौ तस्मिन् युगान्तिके ॥ १८९ ॥
 तथापि सप्त ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।
 उलूकी वैश्वतश्चैव (१) सर्वकः (२) आश्वलायनः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ २०० ॥
 सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 जातूकस्त्रीं यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः ।
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥ २०२ ॥
 तथापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 अक्षपादः कणादस्य उलूकी वत्स एव च ॥ २०३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो विमलाः शुद्धबुद्धयः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलीकं ततो गताः ॥ २०४ ॥
 अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 पराशरसुतः श्रीमान् विष्णुर्लोकपितामहः ॥ २०५ ॥
 यदा भविष्यति व्यासो नाम्ना हैपायनः प्रभुः ।
 तदा षष्ठेन चांशेन क्षाणः पुरुषसत्तमः ।
 वसुदेवाद्यदुयेष्टी वासुदेवी भविष्यति ॥ २०६ ॥
 तदा चाहं भविष्यामि योगात्मा योगमायया ।

१ विष्णुतिथेवेति ७० ।

२ सम्यक इति ७० । अविहितपुरुषके सर्वक इति तात्पर्यप्रकारवर्धितः ।

लोकविष्मयनार्थाय ब्रह्मचारिशरीरकः ॥ २०७ ॥
 श्मशाने मृतमुत्सृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाथकं ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया ॥ २०८ ॥
 दिव्यां मेरुगुहां पुण्यां त्वया सार्द्धं च विष्णुना ।
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुली नामनामतः ॥ २०९ ॥
 कायारोहणमित्येवं सिद्धचेष्टश्च वै तदा ।
 भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्हरिष्यति ॥ २१० ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको वृष्ट एव च ॥ २११ ॥
 योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 प्राप्य माहेन्द्रं योगं विमक्ता ब्रह्मरेतसः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ २१२ ॥
 इत्येतद् मया प्रोक्तमवतारेषु लक्षणं ।
 मन्वादिक्षणपर्यन्तमष्टाविंशत्युगक्रमात् ।
 तत्र स्मृतिसमूहानां (१) विभागे धर्मलक्षणं ॥ २१३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेन्द्ररावतारयोगी
 नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शार्वस्तर्ष ।

वायुववाच । अत्रारि भारते वर्षे युगानि मुनयो विदुः ।

कृतं त्रेता द्वापरश्च त्रिष्वप्येति चतुर्युगं ॥ १ ॥

एतत्सहस्रपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणः स्मृतं ।

यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तश्चतुर्दश ॥ २ ॥

सशरीराः अयन्तेऽस्मि जैनलोकं सहानुगाः ।

एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोककाञ्चनन्तपः ॥ ३ ॥

मन्वन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महौजसः ।

ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥

समेत्य देवैस्ते देवाः प्राप्ते सङ्कान्तने तदा ।

महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५ ॥

भूतादिष्ववशिष्टेषु (१) स्थावरान्तेषु वै तदा ।

ग्रन्थेषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादिषु ।

देवेष्वथ गतेषूर्ध्वं कल्पवासिषु वै जनं ॥ ६ ॥

तत्संस्तृत्य ततो ब्रह्मा देवर्षिगणदानवान् ।

संस्थापयति वै सर्वान् दाहहृष्ट्या युगत्रये ॥ ७ ॥

योऽतीतः सप्तमः कल्पो मया वः परिकीर्तितः ।
 समुद्रैः सप्तभिर्गाढमेकौभूतैर्महार्णवैः (१) ।
 आसीदेकार्णवश्चोरमविभागं तमोमयं ॥ ८ ॥
 माययैकार्णवे तस्मिन् शङ्खचक्रगदाधरः ।
 जीमूताभीऽम्बुजाक्षश्च किरीटी श्रीपतिर्हरिः ॥ ९ ॥
 नारायणमुखोन्नैर्णः सोऽष्टमः पुरुषोत्तमः ।
 अष्टबाहुर्महोरस्को लोकानां योनिरुच्यते ।
 किमप्यचिन्त्यं युक्तात्मा योगमास्थाय योगवित् ॥ १० ॥
 फणासहस्रकलितन्तमप्रतिमवर्चसं ।
 महाभोगपतेर्भागमन्वास्तीर्य महोष्कयं ।
 तस्मिन्महति पर्यङ्के शेते वै कनकप्रभो ॥ ११ ॥
 एवं तत्र शयानेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 आत्मारामेण क्रीडार्थं सृष्टं नाभ्यान्तु पङ्कजं ॥ १२ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यवर्चसं ।
 वज्रदण्डं महोत्सेधं लीलया प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं क्रीडमानस्य समीपं देवमौदृषः ।
 हेमब्रह्माण्डजो ब्रह्मा रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः ।
 चतुर्मुखो विशालाक्षः समागम्य यदृच्छया ॥ १४ ॥
 श्रिया युक्तेन नव्येन सुप्रभेण सुगन्धिना ।
 तं क्रीडमानं पद्मेन दृष्ट्वा ब्रह्मा तु भेजिवान् ॥ १५ ॥
 स विस्मयमथागम्य शस्यसंपूर्णया गिरा ।

प्रोवाच को भवान् शैते आश्रितो मध्यमश्रमां ॥ १६ ॥

अथ तस्याच्युतः श्रुत्वा ब्रह्मणस्तु शुभं वचः ।

उदतिष्ठत पर्यङ्कादिस्त्रयोत्फललोचनः ॥ १७ ॥

प्रत्युवाचोत्तरश्चैव क्रियते यच्च किञ्चन ।

द्वीरन्तरौघं भूतञ्च परं पदमहं प्रभुः ॥ १८ ॥

तमेवमुक्त्वा भगवान् विष्णुः पुनरथाब्रवीत् ।

कस्त्वं खलु समायातः समीपं भगवान् कुतः ।

कुतश्च भूयो गन्तव्यं कुत्र वा ते प्रतिययः ॥ १९ ॥

को भवान् विश्वमूर्त्तिस्त्वं कर्त्तव्यं किञ्च ते मया ।

एवं ब्रुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः ॥ २० ॥

यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्त्ता प्रजापतिः ।

नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥ २१ ॥

सविस्मयं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

सोऽनुब्रूतो भगवता वैकुण्ठो विश्वसम्भवः ॥ २२ ॥

कौतूहलान्महायोगी प्रविष्टो ब्रह्मणो मुखं ।

इमानष्टादशद्वीपान् सप्तसुद्रान् सप्तर्षितान् ।

प्रविशन् स महातेजाश्चातुर्वर्ष्यसमाकुलान् ।

ब्रह्मादिस्त्वम्बपथ्यन्तान्सप्तलोकान्सनातनान् ॥ २३ ॥

ब्रह्मणस्तूदरे दृष्ट्वा सर्वान् विष्णुर्महायथाः ।

अद्वीऽस्य तपसो दीर्घ्यं पुनः पुनरभाषत ॥ २४ ॥

पर्यटन् विविधान् लोकान् विष्णुर्नानाविधाश्रमान् ।

ततो वर्षसहस्रान्ते नान्तं हि दृष्ट्वा तदा ॥ २५ ॥

तदाऽस्य वक्त्राक्षिष्कम्य पद्मगेन्द्रारिकेतनः ।

अजातशत्रुर्भगवान् पितामहमथाब्रवीत् ॥ २६ ॥
 भगवन् आदि मध्यञ्च अन्तं कालदिशीर्षं च ।
 नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ ॥ २७ ॥
 एवमुक्त्वाब्रवीद्भूयः पितामहमिदं हरिः ।
 भवानप्येवमेवाद्य ह्युदरं मम शाश्वतं ।
 प्रविश्य लोकान्पश्यैताननीपम्यान् द्विजोत्तम ॥ २८ ॥
 मनः प्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्दा च ।
 श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः ॥ २९ ॥
 तानेव लोकान् गर्भस्थः पश्यन् सोऽचिन्ताविक्रमः ।
 पर्यटित्वादिदेवस्य ददर्शान्तं न वै हरेः ॥ ३० ॥

ज्ञात्वागमन्तस्य पितामहस्य
 द्वाराणि सर्वाणि पिधाय विष्णुः ।
 विभुर्भूतः कर्तुमियेष चाशु
 सुखं प्रसुप्तोऽस्मि महाजलौघे ॥ ३१ ॥

ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्यते ।
 सूक्ष्मं कृत्वात्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥ ३२ ॥
 पद्मसूत्रानुमार्गेण ह्यनुगम्य पितामहः ।
 उज्ज्वलहारात्मनो रूपं पुष्कराच्चतुराननः ।
 विरराजारविन्दस्थः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरेताभ्यां एकैकस्य तु कात्स्न्यप्रतः ।
 प्रवर्त्तमाने संहर्षे मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥
 सूत उवाच । ततो ह्युपरि मेयात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः ।
 शूलपाणिर्महादेवो हैमचौराम्बरच्छदः ।

आगच्छद् यत्र सोऽनन्तो नागभोगपतिर्हरिः ॥ ३५ ॥
 शीघ्रं विक्रमतस्तस्य पद्मामत्यन्तपौडिताः ।
 उड्डूतास्तूर्णमाकाशे पृथुलास्तोयविन्दवः ।
 अत्युष्णाद्यातिशीताश्च वायुस्तत्र ववौ भृशं ॥ ३६ ॥
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चयं ब्रह्मा विष्णुमभाषत ।
 अखिन्दवो हि स्थूलोष्णाः कम्पते चाम्बुजं भृशं ।
 एतं मे संशयं ब्रूहि किञ्चान्यत् त्वञ्चिकीर्षसि ॥ ३७ ॥
 एतदेवंविधं वाक्यं पितामहमुखोद्भवं ।
 श्रुत्वाप्रतिमकर्माह भगवानसुरान्तकृत् ॥ ३८ ॥
 किन्नु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयं ।
 वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेपि च ते मया ॥ ३९ ॥
 इत्येवं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।
 किन्नुत्र भगवान् तस्मिन् पुष्करे जातसुश्रुमः ॥ ४० ॥
 किं मया यत् कृतन्देव यन्मां प्रियमनुत्तमं ।
 भाषसे पुरुषश्रेष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 एवं ब्रुवाणं देवेशं लोकयात्रानु तत्त्वगां ।
 प्रत्युवाचाम्बुजाभास्कः ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिक्षया ।
 यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।
 तथैव दृष्टाः कात्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उपावृत्तस्य मेऽनघ ।
 नूनं मत्सरभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।
 आशु दाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥

ततो मया महाभाग सच्चिन्ध स्वेन चेतसा ।
 लब्धो नाभ्यां प्रवेशस्तु पद्मसूत्राद्विनिर्गमः ॥ ४५ ॥
 माभूत्ते मनसोऽस्योऽपि व्याघातोऽयं कथञ्चन ।
 इत्येवानुगतिर्विष्णोः कार्य्याणामौपसर्गिकी ॥ ४६ ॥
 यन्मयानन्तरं कार्य्यं मयाध्यवसितं त्वयि ।
 त्वाच्चावाधितुकामेन क्रीडापूर्व्वं यदृच्छया ।
 आशु हाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥
 न तेऽन्यथावमन्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् ।
 सर्व्वं मर्षय कल्याण यन्मया यत्कृतन्तव ।
 तस्मान्मयोच्यमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ॥ ४८ ॥
 नाहं भवन्तं शक्नोमि सोढुन्तेजोमयं गुरुं ।
 स चीवाश्च वरं ब्रूहि पद्मादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥
 विष्णुरुवाच । पुत्रो भव ममारिध्न सुदं प्राप्स्यसि शोभनं ।
 सत्यधनो महायोगी त्वमीड्यः (१) प्रणवात्मकः ॥ ५० ॥
 अद्यप्रभृति सर्व्वेश श्वे तोष्णीषविभूषणः ।
 पद्मयोनिरितीत्येवं ख्यातो नाम्ना भविष्यसि ।
 पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्व्वलोकाधिप प्रभो ॥ ५१ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं गृह्य किरीटिनः ।
 एवं भवतु चेत्युक्त्वा प्रीतात्मा गतमत्सरः ॥ ५२ ॥
 प्रत्यासन्नमथायातं बालार्कभं महाननं ।
 भूतमत्यङ्गूतं दृष्ट्वा नारायणमथाब्रवीत् ॥ ५३ ॥

अप्रमेयो महावक्त्रो दंष्ट्री व्यस्तशिरोरुहः ।
 दशबाहुस्त्रिशूलाङ्गो नयनैर्विश्वतोमुखः ॥ ५४ ॥
 लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विक्रतो मुञ्चमेखली ।
 भैट्टेणोर्ध्वेन सहता नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥
 कः स्वस्वेष पुमान् विष्णोते जीराग्निर्महाद्युतिः ।
 व्याप्य सर्वा दिशो द्याञ्च इत एवाभिवर्त्तते ॥ ५६ ॥
 तेनैवमुक्तो भगवान् विष्णुर्ब्रह्माणमववीत् ।
 पद्मान्तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽर्णवे ।
 वेगेन महताकाशे व्यधिताश्च जलाशयाः ॥ ५७ ॥
 छटाभिर्विश्रमतोऽत्यर्थं सिच्यते पद्मसम्भवः ।
 घ्राणजेन च वातेन कम्पमानं त्वया सह ।
 दोधूयते महापद्मं स्वच्छन्दं मम नाभिजं ॥ ५८ ॥
 स एष भगवानीशो ह्यनादिश्चान्तर्कादिभुः ।
 भवानहं स्तोत्रेण ह्युपतिष्ठाव गोध्वजं ॥ ५९ ॥
 ततः क्रुद्धोऽब्युक्ताभास्तं ब्रह्मा प्रोवाच केशवं ।
 न भवान् भूतमात्मनं लोकानां योनिमुत्तमं ॥ ६० ॥
 ब्रह्माणं लोककर्त्तारं माच वेत्ति सनातनं ।
 कोऽयं भोः शङ्करो नाम ह्यावयोर्व्यतिरिच्यते ॥ ६१ ॥
 तस्य तत् क्रोधजं वाक्यं श्रुत्वा विष्णुरभाषत ।
 मा मैवं वद कल्याण परिवादं महात्मनः ॥ ६२ ॥
 मायायोगेश्वरी धर्मी दुराधर्मी वरप्रदः ।
 हेतुरस्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६३ ॥
 जीवः स्वस्वेष जीवानां ज्योतिरेकं प्रकाशते ।

बालक्रीडनकैर्हवः क्रीडतेऽङ्गरः स्वयं ॥ ६४ ॥

प्रधानमव्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।

अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्म्मिणः ।

यः कः स इति दुःस्वार्त्तैर्मृग्यते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥

एष बीजी भवान्बीजमहं योनिः सनातनः ।

एवमुक्त्वाऽथ विश्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ६६ ॥

भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजी महेश्वरः ।

एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं ह्येतुमर्हसि ॥ ६७ ॥

ज्नात्वा चैवं समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकतन्त्रिणा ।

इदं परमसादृश्यं प्रश्नमभ्यवदद्वरिः ॥ ६८ ॥

अस्मान्महत्तरं गुह्यं भूतमन्यन्नविद्यते ।

महतः परमं धाम शिवमध्यात्मिनां पदं ॥ ६९ ॥

द्वैधीभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवस्थितः ।

निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलश्च महेश्वरः ॥ ७० ॥

अस्य मायाविधिस्तस्य अगम्यगहनस्य च ।

पुरा लिङ्गं भवद्बीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकं ॥ ७१ ॥

मयि योनौ समायुक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् ।

हिरण्यमपरान्तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७२ ॥

शतानि दशवर्षाणामण्डञ्चाप्सु प्रतिष्ठितं ।

अन्ते वषसहस्रस्य वायुना तद्विधा कृतं ॥ ७३ ॥

कपालमेकं द्यौर्जज्ञे कपालमपरं चित्तिः ।

उल्लान्तस्य महीक्षेधं योऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥

ततस्तस्मात् प्रबुद्धात्मा देवो देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भी भगवान् अहं जज्ञे चतुर्भुजः ॥ ७५ ॥

ततोऽरवर्षसहस्रान्ते वायुना तद्विवाकृतं ।

अताराकैन्दुनक्षत्रं शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।

कोऽयमचेत्यभिध्याते (१) कुमारस्तेऽभवन्स्तदा ॥ ७६ ॥

प्रियदर्शनास्तु तनवी येऽतीताः पूर्वजास्तव ।

भूयो वर्षसहस्रान्ते तत एवान्नजास्तव ।

भुवनानसंसङ्काशाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ ७७ ॥

श्रीमान् सनत्कुमारस्तु ऋतुष्वैवोर्ध्वरेतसौ ।

समातनश्च सनकस्तथैव च सनन्दनः ।

उत्पन्नाः समकालान्ते बुद्ध्यातीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७८ ॥

उत्पन्नाः प्रतिष्ठात्मानो जगदुष्यैतदव हि ।

मारुतान्ते च कर्माणि तापत्रयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥

अस्य सोम्यं बहुक्लेशं जराशोकसमन्वितं ।

जीवितं मरणञ्चैव सम्भवश्च पुनः पुनः ॥ ८० ॥

स्वप्नभूतं पुनः स्वर्गे दुःखानि नरकांस्तथा ।

विदित्वा चागमं सर्व्वमवश्यं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥

ऋभुं सनत्कुमारश्च दृष्ट्वा तव वशे स्थितौ ।

त्रयस्तु श्रीन् गुणान् हित्वा आत्मजाः सनकादयः ।

वैवर्त्तेन तु ज्ञानेन निवृत्तास्ते महौजसः ॥ ८२ ॥

ततस्तेष्वपहृत्तेषु सनकादिषु वै त्रिषु ।

भविष्यसि विमूढस्तु मायया शङ्करस्य तु ॥ ८३ ॥

एवं कल्पे तु वैकल्पे (१) संज्ञा नश्यति तेऽनघ ।
 कल्पशेषाणि भूतानि सूक्ष्मानि पार्थिवानि च ॥ ८४ ॥
 सा चैषा ह्यैश्वरी माया जगतः समुदाहृता ।
 स एष पर्वतो मेरुर्देवलोक उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तवैवेदं हि माहात्म्यं दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।
 ज्ञात्वा चेश्वरसद्भावं ज्ञात्वा मामम्बुजेक्षणं ॥ ८६ ॥
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।
 प्रणवात्मानमासाद्य नमस्कृत्वा जगद्गुरुं ।
 त्वाच्च मास्यैव संक्रुद्धो निष्ठासन्निर्हृदेदयं ॥ ८७ ॥
 एवं ज्ञात्वा महायोगं अभ्युत्तिष्ठनं महाबलः ।
 अहं त्वामग्रतः कृत्वा स्तोत्रेहमनसप्रभं ॥ ८८ ॥
 सूत उवाच । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा ततः स गरुडध्वजः ।
 अतीतैश्च भविष्यैश्च वर्त्तमानैस्तथैव च ।
 नामभिश्छान्दसैश्चैव इदं स्तोत्रमुदीरयत् ॥ ८९ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सुव्रतेऽनन्ततेजसे ।
 नमः क्षेत्राधिपतये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥
 अमेढ्रायोर्धमेढ्राय नमो वैकुण्ठरेतसे ।
 नमो ज्येष्ठाय अष्ठाय अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥
 नमो हव्याय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः ।
 गह्वराय धनेशाय हैमवीराम्बराय च ॥ ९२ ॥
 नमस्ते ह्यस्मदादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

वेदकर्मवदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥
 नमो योगस्य प्रभवे सांख्यस्य प्रभवे नमः ।
 नमो भुवनिशीथानामृषीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥
 विद्युदग्निमेघानां गर्जितप्रभवे नमः ।
 उद्धौताश्च प्रभवे ह्रीपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥
 अद्वीनां प्रभवे चैव वर्षाणां प्रभवे नमः ।
 नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥
 नमस्त्रौषधिप्रभवे वृक्षाणां प्रभवे नमः ।
 धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितीनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥
 नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः ।
 नमः क्षणानां प्रभवे कलानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥
 निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः ।
 अहोरात्रार्द्धमासानां मासानां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥
 नमः ऋतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।
 प्रभवे च परार्द्धस्य परस्य प्रभवे नमः ॥ ९० ॥
 नमः सुराक्षप्रभवे बुधस्य प्रभवे नमः ।
 चतुर्विधस्य सर्गस्य प्रभवेऽनन्तचक्षुषे ॥ ९१ ॥
 कक्षोदये निबद्धानां वार्त्तानां प्रभवे नमः ।
 नमो विष्णुस्य प्रभवे ब्रह्मादि प्रभवे नमः ॥ ९२ ॥
 विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।
 नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ ९३ ॥
 पितृणां पतये चैव पशूनां पतये ।
 वाग्विषाय नमस्तुभ्यं पुराणवृषभाय च ॥ ९४ ॥

सुचारुचारुकेशाय ऊर्ध्वचक्षुःशिराय च ।

नमः पशूनां पतये गोवृषेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥

प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।

गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥ २०६ ॥

गोकर्णाय च गोष्ठाय शङ्खकर्णाय वै नमः ।

वाराहायाप्रमेयाय रक्षोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥

नमोऽप्सराणां पतये गणानां क्लीमये नमः ।

अश्वसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥

नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते द्रीभते नमः ।

बलाबलसमूहाय ह्यक्षीभ्यक्षीभणाय च ॥ २०९ ॥

दीर्घशृङ्गेकशृङ्गाय वृषभाय ककुभिने ।

नमस्त्यैर्याय वपूषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥

भूताय च भविष्याय वर्त्तमानाय वै नमः ।

सुवर्चसेऽथ वीराय शूराय ह्यतिगाय च ॥ २११ ॥

वरदाय वरेण्याय नमः सर्व्वगताय च ।

नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥ २१२ ॥

जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।

नमो वन्द्याय मोक्षाय जनाय नरकाय च ॥ २१३ ॥

भवाय भजमानाय दृष्टाय याजकाय च ।

अभ्युदीर्णाय दीप्ताय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥

नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरणाय च ।

हुताय अपहुताय प्रहुतप्रश्रिताय च ॥ २१५ ॥

नमस्त्वष्टाय मूर्त्ताय ह्यग्निष्टोमर्त्विजाय च ।

नम ऋताय सत्याय भूताधिपतये नम ॥ २१६ ॥
 सदस्याय नमश्चैव दक्षिणावभृथाय च ।
 अहिंसायाथ लोकानां पशुमन्त्रोपधाय च ॥ २१७ ॥
 नमस्तुष्टिप्रदानाय अम्बकाय सुगन्धिने ।
 नमोऽस्त्रिन्द्रियपतये परिहाराय स्रग्विने ॥ २१८ ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽक्षिमुखाय च ।
 सर्वतः पाणिपादाय रुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥
 नमो हव्याय कव्याय हव्यकव्याय वै नमः ।
 नमः सिन्धाय मेधाय चेष्टाय त्वय्याय च ॥ २२० ॥
 सुवीराय सुवीराय ह्यक्षीभ्यक्षीभणाय च ।
 सुमेधसे सुप्रजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥ २२१ ॥
 नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च ।
 विरूपाक्षाय अक्षाय पिङ्गलाय महीजसे ॥ २२२ ॥
 हृदिप्राय नमश्चैव नमः सौम्येक्षणाय च ।
 नमो धूम्राय श्वेताय कृष्णाय लोहिताय च ॥ २२४ ॥
 मिश्रित्वाय मिश्रित्वाय पीताय च निषङ्गिणे ।
 नमस्तु सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥ २२५ ॥
 नमो वै पद्मवर्णाय मृत्युञ्जनाय च मृत्यवे ।
 नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रोहिताय च ॥ २२५ ॥
 नमः कान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।
 नमः कपाह्वस्ताय दिग्बलाय कपर्दिने ॥ २२६ ॥
 अप्रमेयाय शर्वाय ज्ञानध्याय वराय च ।
 पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव विश्राणाय कृशानवे ॥ २२७ ॥

दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय चः ।
 अर्कप्रभशरीराय बलिने रंहसाय च ॥ २२८ ॥
 पिनाकिने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च ।
 सुमेधसेऽक्षमालाय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥
 चित्राय चित्रवर्णाय विचित्राय धराय च (१) ।
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ २३० ॥
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च ।
 रक्षोघ्नाय मखघ्नाय शितिकण्ठोर्द्धरेतसे ॥ २३१ ॥
 अरिहाय कृतान्ताय तिग्मायुधधराय च ।
 समोदाय प्रमोदाय हरिण्यायैव ते नमः ॥ २३२ ॥
 प्रणवप्रणवेशाय भक्तानां शर्मदाय च ।
 मृगव्याधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ २३३ ॥
 सर्वभूताय भूताय सर्वशान्तिशयाय च ।
 पुरभेदे च शान्ताय सुगन्धाय वरेशवे ॥ २३४ ॥
 पुष्पवेन्त स्वरूपाय भगने चान्तकाय च ।
 कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ २३५ ॥
 रवेः करालचक्राय नागेन्द्रदमनाय च ।
 दैत्यानामन्तकायाथी दिव्याक्रन्दकराय च ॥ २३६ ॥
 श्मशानरतिनित्याय नमस्तान्त्रिकधारिणे ।
 नमस्ते प्राणपालाय धवमास्ताधराय च ॥ २३७ ॥
 प्रह्वीणशीकैर्विविधैर्भूतैः परिष्टुताय च ।

नरनारीशरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २३८ ॥
 जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय वाद्य नृत्यप्रियाय च ॥ २३९ ॥
 मन्यवे श्रौतशीलाय सुगीतिगायते नमः ।
 कटककराय भीमाय चीग्ररूपधराय च ॥ २४० ॥
 विभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च ।
 सिधेसङ्घातगीताय भद्राभागाय वै नमः ॥ २४१ ॥
 नमो मुक्तादृहासाय चेङ्गितास्फोटिताय च ।
 नदते कूर्दते चैव नमः प्रभुदिताय च ॥ २४२ ॥
 नमोऽङ्गुताय स्वपते धावते प्रस्थिताय च ।
 ध्यायते जृम्भते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २४३ ॥
 चलते-क्रीडते चैव लम्बोदरशरीरिणे ।
 नमः कृताय कम्पाय मुण्डाय विकराय च ॥ २४४ ॥
 नम उन्मत्तवेषाय किंकिणीकाय वै नमः ।
 नमो विवृतवेषाय क्रूरीग्रामर्षणाय च ॥ २४५ ॥
 अप्रमेयाय दीप्ताय दीप्तये निर्गुणाय च ।
 नमः प्रियाय वादाय मुद्रामणिधराय च ॥ २४६ ॥
 नमस्तोकाय तनवे गुणैरप्रतिमाय च ।
 नमो गणाय गुह्याय अगम्यागमनाय च ॥ २४७ ॥
 लोकधात्री त्वयं भूमिः पादौ सज्जनसेवितौ ।
 सर्वेषां सिद्धयोगामामधिष्ठानन्तबोदरं ॥ २४८ ॥
 मध्येऽन्तरीचं विस्तीर्णन्तारागणविभूषितं ।
 तारापथ इवाभाति श्रीमान्हारस्तबोरसि ॥ २४९ ॥

दिशो दशभुजास्ते वै केयूराङ्गदभूषिताः ।
 विस्तीर्णपरिणाहस्य नीलाम्बुदचयोपमः ॥ २५० ॥
 कण्ठस्ते शोभते श्रौमान् हेमसूत्रविभूषितः ।
 दंष्ट्राकरालदुर्द्धर्ममनौपम्यं सुखं तव ॥ २५१ ॥
 पद्ममालाकृतीष्णीषं शीर्षं शोभते कथं ।
 दीप्तिः सूर्यं वपुश्चन्द्रे स्थैर्यं भूर्ध्वानिलो बले ॥ २५२ ॥
 तैत्तिर्यामन्नी प्रभा चन्द्रे खे शब्दः शैत्यभस्म च ।
 अक्षरोत्तमनिष्पन्दान् गुणानेतान्विदुर्बुधाः ॥ २५३ ॥
 जपो जप्यो महायोगी महादेवो महेश्वरः ।
 पुरेशो गुहावासी खेचरो रजनीचरः ॥ २५४ ॥
 तपोनिधिर्गुह्यगुरुर्नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ।
 हृद्यशीर्षा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥
 बोद्धव्यो बोधनो नेता धूर्वहो दुःप्रकम्पकः ।
 वृहद्रथो भीमकर्मा वृहत्कीर्त्तिर्धनस्तयः ॥ २५६ ॥
 घण्टाप्रियो ध्वजो कृत्वी पताकाध्वजिनीपतिः ।
 कवचो पट्टिशो शङ्खो पाशहस्तः परश्वभृत् ॥ २५७ ॥
 अगमस्त्वनघः शूरो देवराजारिमर्दनः ।
 त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्विघ्नन्तो निर्हता युधि ॥ २५८ ॥
 अग्निस्त्वं चाणवान्सर्वान् पिवन्नेव न तृप्यसे ।
 क्रोधागारः प्रसन्नात्मा कामहा कामदः प्रियः ॥ २५९ ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मचारो च गोपस्त्वं शिष्टपूजितः ।
 वेदानामव्ययः कोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥
 हव्यं वेदं वहति वेदोक्तं हव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥

भवानीशो नादिमान् धामराशि-

र्ब्रह्मा लोकानाम्ब्वं कर्ता त्वादिसर्गः ।

साङ्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा

क्षीणध्यानास्ते न मृत्युं विगन्ति ॥ २६२ ॥

योगेन त्वान्ध्यानिनो नित्ययुक्ताः

ज्ज्ञात्वा भोगान् सन्त्यजन्ते पुनस्तान् ।

योऽन्ये मर्त्यास्त्वां प्रपन्ना विशुद्धाः

ते कर्मभिर्दिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्मः स्वशक्तितः ।

कीर्तितं तव माहात्म्यम पारं परमात्मनः ।

शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तवं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनं ।

सूत उवाच । संपिवन्निव तो दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः ।

प्रहृष्टवदनोऽत्यर्थमभवच्च स्वकीर्त्तनात् ॥ १ ॥

उमापतिर्विरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः ।

पिनाकी खण्डपरशुभूर्तप्रान्तस्त्रिलोचनः ॥ २ ॥

ततः स भगवान् देवः श्रुत्वा वाक्यामृतन्तयोः ।

जानन्नपि महाभागः प्रीतपूर्वमथाव्रवीत् ॥ ३ ॥

कौ भवन्ती महात्मानौ परस्परहितैषिणी ।

समेतावम्बुजाभाक्षौ तस्मिन् घोरे जलप्लवे ॥ ४ ॥

तावूचतुर्महात्मानौ सन्निरीक्ष्य परस्परं ।

भगवन् किञ्च तथ्येन विज्ञातेन त्वया विभी ।

कुत्र वा सुखमानन्त्यमिच्छाचारमृते त्वया ॥ ५ ॥

उवाच भगवान् देवो मधुरस्मृत्तया गिरा ।

भो भो हिरण्यगर्भं त्वां त्वां च कृष्ण वदाम्यहं ॥ ६ ॥

प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताक्षरयुक्तया ।

भवन्ती माननीयौ वै मम ह्यहंतरावुभौ ।

युवाभ्यां किन्दाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं ॥ ७ ॥

तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्मानं विष्णुरव्रवीत् ।

ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्माहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्व्वहं ।
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेष्णः पुत्रलिप्सया ॥ ८ ॥
 अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिं ।
 वीरमप्रतिमं पुत्रं यत् त्वमिच्छसि धूर्व्वहं ॥ १० ॥
 पुत्रत्वेनाभियुङ्क्ष्व त्वं देवदेवं महेश्वरं ।
 स तस्य काक्यं संपूज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११ ॥
 ईशानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः ।
 पुत्रो मे भव विश्वात्मन् स्वतुल्यो वापि धूर्व्वहः ।
 नान्यं वरमहं वत्रे प्रीते त्वयि महेश्वर ॥ १३ ॥
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगनेत्रहा ।
 निष्कल्यपममायस्य वाढमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४ ॥
 यदा कार्यसमारब्धे कस्मिंश्चित्तव सुव्रत ।
 अनिष्पत्तौ च कार्यस्य क्रोधस्त्वां समुपेयति ।
 आत्मैकादश ये रुद्रा बिह्विताः प्राणहेतवः ॥ १५ ॥
 सोऽहमेकादशात्मा वै शूलहस्तः सदानुगः ।
 ऋषिर्भिन्नो महात्मा वै सलाटाङ्गविता तदा ॥ १६ ॥
 प्रसादमतुलं कृत्वा ब्रह्मणस्तादृशं पुरा ।
 विष्णुं पुनरुवाचेदं ददामि च वरन्तव ॥ १७ ॥
 स ह्रीवाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः ।
 सर्वमेतत् कृतं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ।
 त्वयि मे सुप्रतिष्ठाऽस्तु भक्तिरस्तुदवाहन ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवं ।
 विष्णो शृणु यथा देव प्रीतोऽहन्तव शाश्वत ॥ १८ ॥
 प्रकाशञ्चाप्रकाशञ्च जङ्गमं स्थावरञ्च यत् ।
 विश्वरूपमिदं सर्व्वं रुद्रनारायणात्मकं ॥ २० ॥
 अहमग्निर्भवान् सीमी भवान् रात्रिरहं दिनं ।
 भवानृतमहं सत्यं भवान् कृतुर्हं फलं ॥ २१ ॥
 भवान् ज्ञानमहं ज्ञेयं यज्जपित्वा सदा जनाः ।
 मां विशन्ति त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ।
 आवाभ्यां सहिता चैव गतिर्नाश्या युगक्षये ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रकृतिं विद्धि मां विद्धि पुरुषं शिवं ।
 भवानर्षेशरीरं मे त्वहन्तव तथैव च ॥ २३ ॥
 वामपार्श्वमहम्बाह्यं श्यामं शीवत्सलक्षणं ।
 त्वञ्च वामेतरं पार्श्वं त्वहं वै नीललोहितः ॥ २४ ॥
 त्वञ्च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः ।
 भवान्सर्व्वस्य कार्य्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतं ॥ २५ ॥
 तदेहि स्वस्ति ते वत्स गमिष्याम्यसुदप्रभ ।
 एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्द्वोऽन्तर्धानमीश्वरः ॥ २६ ॥
 ततः सोऽन्तर्हिते देवे संप्रहृष्टस्तदा पुनः ।
 अशेत शयने भूष प्रविश्यान्सर्जले हरिः ॥ २७ ॥
 तं पद्मं पद्मगर्भाभं पद्माक्षः पद्मसम्भवः ।
 सम्प्रहृष्टमना ब्रह्मा भेजे ब्राह्मं तदासनं ॥ २८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन तत्राप्यप्रतिमावुभौ ।
 महाबलौ महासखौ भ्रातरौ मधुकैटभौ ॥ २९ ॥

जचतुश्चैव वचनं मस्यो वै नो भविष्यसि ।
 एवमुक्त्वा तु तौ तस्मिन्नन्तर्धानं गतावभौ ॥ ३० ॥
 दारुणन्तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसन्धवः ।
 माहात्म्यञ्चात्मनो बुद्ध्वा विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥
 कर्णिकाघटनं भूयो नाभ्यजानाद्यदा गतिं ।
 ततः स पद्मनालेन अवतीर्य रसातलं ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गन्दृशेऽन्तर्जले हरिं ॥ ३२ ॥
 स च तं बोधयामास विबुधश्चेदमब्रवीत् ।
 भूतेभ्यो मे भयं देव त्रायस्योत्तिष्ठ शङ्कर ॥ ३३ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रहासमरिन्दमः ।
 न भेतव्यं न भेतव्यमित्युवाच मुनिः स्वयं ॥ ३४ ॥
 तस्मात्पूर्वं त्वया चोक्तं भूतेभ्यो मे महद्भयं ।
 तस्माद्भूतादिवाक्यैस्तौ दैत्यौ त्वं नाशयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 भूर्भुवःस्वःस्ततो देवं विविशुस्तमयोनिजं ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तमेवासीनमागतं ॥ ३६ ॥
 गते तस्मिंस्ततोऽनन्त उद्गीर्य भ्रातरौ मुखात् ।
 विष्णुं जिष्णुञ्च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षतां ।
 मधुकैटभयोर्ज्ञात्वा तयोरागमनं पुनः ॥ ३७ ॥
 चक्राते रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ ।
 कृतसादृश्यरूपौ तौ तावेवाभिमुखौ स्थितौ ॥ ३८ ॥
 ततस्तौ प्रोचतुर्द्वैत्यौ ब्रह्माणं दारुणं वचः ।
 अस्माकं युध्यमानानां मध्ये वै प्राग्निकी भव ॥ ३९ ॥
 ततस्तौ जलमाविश्य संस्तभ्यापः स्वमायया ।

चक्रतुस्तुमुलं युद्धं यस्य येनेषितं तदा ॥ ४० ॥
 तेषान्तु युध्यमानानां दिव्यं वर्षशतक्रतं ।
 न च युद्धमदोक्षेको ह्यन्योन्यं संन्यवत्तत ॥ ४१ ॥
 लक्षणद्वयसंस्थानाद्रुपवन्तै स्थितेऽङ्गिती ।
 सादृश्यादव्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानमुपागमत् ॥ ४२ ॥
 स तथोरन्तरं बुद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।
 पद्मकेसरजं सूक्ष्मं बबन्ध कवचन्तयोः ।
 आमेखलञ्च गात्रञ्च ततो मन्त्रमुदाहरत् ॥ ४३ ॥
 जपतस्त्वभवत्कन्या विश्वरूपसमुत्थिता ।
 पद्मे नुवदनप्रख्या पद्महस्ता शुभा सती ।
 तां दृष्ट्वा व्यथितो दैत्यो भयाद्वर्णधिवर्जितो ॥ ४४ ॥
 ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा ।
 काऽत्र त्वमवगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥
 साम्ना संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राञ्जलिस्तदा ।
 मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः सन्देशकारिणीं ॥ ४६ ॥
 त्वया सङ्कीर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन् प्राप्ता त्वरायुता ।
 अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥
 मया च व्याहृता यस्मात्त्वच्चैव समुपस्थिता ।
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन चोच्यते ।
 एकानंशात्तु यस्मात्त्वमनेकांशा भविष्यसि ॥ ४९ ॥
 गौणानि तावदेतानि कर्मजान्यपराणि च ।
 नामानि ते भविष्यन्ति मत्प्रसादात् शुभाननं ॥ ५० ॥

ततस्ती पीडयमानौ तु वरमेनमयाचतां ।
 अमावृतं नौ मरणं पुत्रत्वञ्च भवेत्तव ॥ ५१ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयद्यमसादनं ।
 अनयत्कैटभं विष्णुर्जिष्णुसाप्यनयन्मधु ॥ ५२ ॥
 एवन्तौ निहतौ दैत्यौ विष्णुना जिष्णुना सह ।
 प्रीतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥ ५३ ॥
 पुत्रत्वमीशेन यथा ह्यात्मा दत्तो निषीधत ।
 विष्णुना जिष्णुना सार्द्धं मधुकैटभयोस्तथा ।
 सम्पराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५४ ॥
 अद्य वर्षशतं पूर्णं सभयः प्रत्युपस्थितः ।
 सत्तेपसप्लवङ्गोरं स्वस्थानं यामि चाप्यहं ॥ ५५ ॥
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।
 महीं निस्थावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५६ ॥
 यदि गोविन्द भद्रन्ते क्षिप्तस्ते यादसां पतिः ।
 कूहि यत् करणीयं स्यान्मया ते लक्ष्मिवर्धन(१) ॥ ५७ ॥
 वाढं शृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम ।
 प्रसादो यस्त्वया लब्ध ईश्वरात् पुत्रलिप्सया ॥ ५८ ॥
 तन्तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूदन्तृणो भवान् ।
 चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विसृजस्व वा(२) ॥ ५९ ॥
 अवाप्य संज्ञाङ्गोविन्दात् पद्मयोनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उग्रं ततो महत् ॥ ६० ॥

१ प्रयोगोऽयं आर्षः ।

२ विसृजस्व चेति ७० ।

तस्यैवन्तप्यमानस्य न किञ्चित्समवर्त्तत ।
 ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यवर्धेत ॥ ६१ ॥
 सक्रीधाविष्टनेत्राभ्यामपतन्नशुविन्दवः ।
 ततस्तेभ्योऽशुविन्दुभ्यो वातपित्तकफात्मकाः ॥ ६२ ॥
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलङ्घ्यताः ।
 प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६३ ॥
 सर्पास्तथाग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ।
 अहो धिक् तपसा मह्यं फलमीदृशकं यदि ।
 लोकवैनाशिकी जज्ञे आदावेव प्रजा मम ॥ ६४ ॥
 तस्य तीव्राभवन्मूर्च्छां क्रोधामर्षसमुद्भवा ।
 मूर्च्छाभितापेन तदा जहौ प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥
 तस्याप्रतिमवीर्यस्य देहात् कारुण्यपूर्वकं ।
 आत्मेकादश ते रुद्राः प्रोद्भूतारुदतस्तथा ।
 रोदनात् खलु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदात्मकाः ।
 प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः ॥ ६७ ॥
 अत्युग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च ।
 तस्य प्राणान् ददौ भूयस्त्रिशूली नीललोहितः ।
 ललाटात् पद्मयोनेस्तु प्रभुरेकादशात्मकः ॥ ६८ ॥
 ब्रह्मणः सोऽददात् प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः ।
 प्रहृष्टवदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवं ।
 अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥
 उपयाचस्व मां ब्रह्मन् स्मर्त्तुमर्हसि चात्मनः ।

मां च वेत्थात्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥
 शुत्वा त्विदं वचस्तस्य प्रभूतञ्च मनोगतं ।
 पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रत्यागतप्राणः स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा 'शुद्धजाम्बूनदप्रभः' ॥ ७२ ॥
 भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः ।
 को भवान् विश्वभूतिस्त्वं स्थित एकादशात्मकः ॥ ७३ ॥
 एवमुक्त्वा भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा ।
 ततः प्रत्यवदद्रुद्रो ह्यभिवाद्यात्मजैः सह ॥ ७४ ॥
 यत्ते वरमहं ब्रह्मन् याचितो विष्णुना सह ।
 पुत्रो मे भव देवेति त्वत्तुल्यो वापि धूर्वहः ॥ ७५ ॥
 लोकेषु विश्रुतैः कार्यं सर्वैर्विश्वात्मसम्भवैः ।
 विषादन्यज देवेश लोकांस्त्र्यं स्रष्टुमर्हसि ॥ ७६ ॥
 एवं स भगवानुक्त्वा ब्रह्मा प्रीतमनाभवत् ।
 रुद्रं प्रत्यवदद् भूयो लोकान्ते नीललोहितं ॥ ७७ ॥
 साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सृज मया सह ।
 बीजी त्वं सर्वभूतानां तत् प्रपन्नस्तथा भव ।
 वाढमित्येव तां वाणीं प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ७८ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः ।
 मनोऽग्रे सोऽसृजद्देवो भूतानां धारणां ततः ।
 जिह्वां सरस्वतीञ्चैव ततस्तां विश्वरूपिणीं ॥ ७९ ॥
 शृगुमङ्गिरसं दक्षं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
 वसिष्ठञ्च महातेजाः ससृजे सप्त मानसान् ॥

पुत्रानात्मसमानन्यान् (१) सोऽसृजद्विष्वसम्भवान् ।
 तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो वक्त्राद्विजन्निरे ॥ ८१ ॥
 ओंकारप्रमुखान् वेदानभिमान्याश्च देवताः ।
 एवमेतान् यथा प्रोक्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८२ ॥
 दद्याद्यान् मानसान् पुत्रान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।
 प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८३ ॥
 अनुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा ।
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ।
 ब्रह्मणस्त्वेष सन्देशस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥
 तैरेवमुक्तो भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।
 ब्रह्मणश्चात्मजा मर्त्यां प्राणान् गृह्य च वै सुराः ॥ ८५ ॥
 कृत्वायजायजानेतान् ब्राह्मणानात्मजात्मजम् ।
 ब्रह्मादिस्तन्मपर्यन्तान् सप्तलीकात्ममात्मकान् ।
 भवन्तः स्रष्टुर्महन्ति वचनान्मम स्वस्ति वः ॥ ८६ ॥
 तेनैवमुक्ताः प्रत्यक्षुः रुद्रमाद्यन्तिशूलिनं ।
 यथाज्ञापयसे देव तदा तद्वै भविष्यति ॥ ८७ ॥
 अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।
 ऊचुर्दक्षं महात्मानं भवान् श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
 त्वां पुरस्कृत्य भद्रन्ते प्रजाः स्रक्ष्यामहे वयं ॥ ८८ ॥
 एवमस्त्विति वै दक्षः प्रत्यपद्यत भाषितं ।
 तैः सह स्रष्टुमारिभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।
 सर्गस्थिते ततः स्थाणौ ब्रह्मा सर्गमथासृजत् ॥ ८९ ॥

अथास्य सप्तमेऽतीते कल्पे वै सम्बभूवतुः ।
ऋभुः सनत्कुमारश्च तपोलोकनिवासिनी ।
ततो महर्षीर्नन्यान् स मानसानसृजत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मधुकैटभोत्पत्तिविनाश
वर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

स्वरोत्पत्तिः ।

सुत उवाच । अहो विस्मयनीयानि रहस्यानि महामते ।

त्वयोक्तानि यथातत्त्वं लोकानुग्रहकारणात् ॥ १ ॥

तत्र वै संशयो मञ्जुमववारेषु शूलिनः ।

किं कारणं महादेवः कलिं प्राप्य सुदारुणं ।

हित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २ ॥

अस्मिन्मन्वन्तरे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो ।

अवतारं कथञ्चक्रे एतदिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥

न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

भक्तानामुपदेशार्थं विनयात् पृच्छतो मम ।

कथयस्व महाप्राज्ञ यदि श्राव्यं महामतं ॥ ४ ॥

लोमश उवाच(१) । एवं पृष्टोऽथ भगवान् वायुर्लीकहिते रतः ।

इदमाह महातेजा वायुर्लीकनमस्कृतः ॥ ५ ॥

एतद्भुमतमं(२) लोके यन्मान्त्वं परिपृच्छसि ।

तत्सर्वं शृणु गाधेय उच्यमानं यथाक्रमं ॥ ६ ॥

पुरा ह्येकार्षवे वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके ।

---

१ लोमशर्षेण उवाचेति ड० ।

२ एतद्भुमतममिति घ० ।

स्तष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।
 दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिमुदीरयन् ॥ ८ ॥
 अशब्दस्पर्शरूपात्मागन्धां रसवर्जितां ।
 श्रुतिं ह्रुदीरयन् देवो यामविन्दच्चतुर्मुखः ॥ ९ ॥
 ततस्तु ध्यानसंयुक्तस्तप आस्थाय भैरवं ।
 चिन्तयामास मनसा त्रितयं कोऽन्वयन्त्विति ॥ १० ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरं ।
 अशब्दस्पर्शरूपं च रसगन्धविवर्जितं ॥ ११ ॥
 अथोत्तमं स लोकेषु स्वभूर्तिश्चापि पश्यति ।
 ध्यायन्वै स तदा देवमथेनं पश्यते पुनः ॥ १२ ॥
 तं श्वेतमथ रक्तञ्च पीतं कृष्णं तदा पुनः ।
 वर्णस्थं तत्र पश्येत् न स्त्री न च नपुंसकं ॥ १३ ॥
 तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन् हि तदक्षरं ।
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः ॥ १४ ॥
 एकमात्रो महाघोषः श्वेतवर्णः सुनिर्मलः ।
 स श्रीकारो भवेद्देदः अक्षरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥
 ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयम्भुवः ।
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तन्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६ ॥
 ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरोहितं ।
 एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः ।
 तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् ॥ १७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्नथ महेश्वरः ।

द्विमात्रमक्षरं जज्ञे ईशित्वेन द्विमात्रिकं ॥ १८ ॥
 ततः पुनर्द्विमात्रन्तु चिन्तयामास चाक्षरं ।
 प्रादुर्भूतञ्च रक्तान्तत् वेदने गृह्य सा यजुः ॥ १९ ॥
 इषे त्वीर्ज्जित्वा वायवः स्थ देवो वः सविता पुनः ।
 ऋग्वेद एकमात्रस्तु द्विमात्रन्तु यजुः स्मृतं ॥ २० ॥
 ततो वेदं द्विमात्रन्तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरं ।
 द्विमात्रं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य चोद्धारः सम्बभूव ह ।
 ततस्तदक्षरं ब्रह्मा ओंकारं समचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथापश्यत्ततः पीताम्रचक्षैव समुत्थिताम् ।
 अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ २३ ॥
 ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान् ।
 चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसन्ध्यं यन्निरक्षरं ।
 त्रिवर्णं यत् त्रिषवणमोद्धारं ब्रह्मसंज्ञितं ॥ २४ ॥
 ततश्चैव त्रिसंयोगात् त्रिवर्णन्तु तदक्षरं ।
 लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यञ्च सहितं त्रिदिवं त्रिकं ॥ २५ ॥
 त्रिमात्रन्त्रिपदश्चैव त्रियोगश्चैव शाश्वतं ।
 तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥
 तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयम्भुवः ।
 चतुर्दशमुखं देवं पश्यते दीप्ततेजसं ।
 तमोंकारं स कृत्वादौ विज्ञेयः स स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥
 चतुर्मुखमुखात्तस्मादजायन्त चतुर्दश ।
 नानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यन्तश्च तदक्षरं ।

तस्मात् त्रिषष्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८ ॥

ततः साधारणार्थाय वर्णानान्तु स्वयम्भुवः ।

अकाररूप आदौ तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९ ॥

ततस्तेभ्यः स्वरैर्भ्यस्तु चतुर्दश महामुखाः ।

मनवः सम्प्रसूयन्ते दिव्या मन्वन्तरे स्वराः ॥ ३० ॥

चतुर्दशमुखो यस्य अकारो ब्रह्मसंज्ञितः ।]

ब्रह्मकल्पः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥

मुखात्तु प्रथमात्तस्य मनुः स्वायम्भुवः स्मृतः ।

अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयम्भुवः ॥ ३२ ॥

द्वितीयात्तु मुखात्तस्य आकारो वै मुखः स्मृतः ।

नाम्ना स्वरोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते ॥ ३३ ॥

तृतीयात्तु मुखात्तस्य इकारो यजुषां वरः ।

यजुर्मयः स चादित्यो यजुर्व्वेदो यतः स्मृतः ॥ ३४ ॥

ईकारः स मनुज्यो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।

ततः क्षत्रं प्रवर्त्तत तस्माद्रक्तस्तु क्षत्रियः ॥ ३५ ॥

चतुर्थीत्तु मुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते ।

वर्णतस्तु स्मृतस्ताम्रः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६ ॥

पञ्चमात्तु मुखात्तस्य ऊकारो नाम जायते ।

पीतको वर्णतश्चैव मनुष्यापि चरिणवः ॥ ३७ ॥

ततः षष्ठात्तु मुखात्तस्य औकारः कपिलः स्मृतः ।

वरिष्ठश्च ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३८ ॥

सप्तमात्तु मुखात्तस्य ततो वैवस्वतो मनुः ।

ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः कृष्ण उच्यते ॥ ३९ ॥

षष्ठमात्तु मुखात्तस्य ऋकारः श्यामवर्णतः ।
 श्यामाक्षरसवर्णस्य ततः सावर्णिरुच्यते ॥ ४० ॥
 मुखात्तु नवमात्तस्य लृकारो नवमः स्मृतः ।
 धूम्रो वै वर्णतस्यापि धूम्रस्य मनुरुच्यते ॥ ४१ ॥
 दशमात्तु मुखात्तस्य लृकारः प्रभुरुच्यते ।
 समस्यैव सवर्णस्य बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२ ॥
 मुखादेकादशात्तस्य एकारो मनुरुच्यते ।
 पिशङ्गो वर्णतस्यैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३ ॥
 द्वादशात्तु मुखात्तस्य ऐकारो नाम उच्यते ।
 पिशङ्गी भस्मवर्णाभः पिशङ्गी मनुरुच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रयोदशान्मुखात्तस्य ओकारो वर्ण उच्यते ।
 पञ्चवर्णसमायुक्त ओकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५ ॥
 चतुर्दशमुखात्तस्य औकारो वर्ण उच्यते ।
 कर्बूरो वर्णतस्यैव मनुः सावर्णिरुच्यते ॥ ४६ ॥
 इत्येते मनवस्यैव स्वरा वर्णाश्च कल्पतः ।
 विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ ४७ ॥
 परस्परसवर्णाश्च स्वरा यस्माद् वृता हि वै ।
 तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्यस्तु प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥
 सवर्णाः सट्टशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः ।
 तस्मात् प्रजानां लोकेऽस्मिन् सवर्णाः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थतः ।
 अभ्यासात्सन्धयस्यैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वरा इति ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वरोत्पत्तिर्नाम

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—000⑩000—

महादेवतनुवर्णनं ।

ऋषय ऊचुः । अस्मिन् कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

महादेवस्य रुद्रस्य साधकैर्भ्यो निभिः सह ॥ १ ॥

सूत उवाच । उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः ।

विस्तरेणास्य वक्ष्यामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥

पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान् वङ्गन् ।

कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) यस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥

कल्पादौ चात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः ।

प्रादुरासीत्ततोङ्गेऽस्य कुमारो नीललोहितः ।

तं दधे सुस्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा रुदन्तं सहसा कुमारं नीललोहितं ।

किं रोदिषि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीद्देहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।

रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ६ ॥

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।

नाम देहि द्वितीयं मे इत्युवाच स्वयम्भुवं ॥ ७ ॥

भवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाथ शङ्करं ॥ ८ ॥

तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

शिखस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ८ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भुवः ॥ ९ ॥
 पशूनां त्वं पतिर्देव इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १० ॥
 पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 ईशस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ११ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 षष्ठं मे नाम देहीति इत्युवाचाथ तं प्रभुः ॥ १२ ॥
 भीमस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १३ ॥
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 उग्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १४ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ।
 महादेवस्तु नाम्नासि इत्युक्तो विरराम ह ॥ १५ ॥
 लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः ।
 प्रोवाच नाम्नामेतेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १६ ॥
 ततोऽभि सृष्टास्तनव एषो नाम्नां स्वयम्भुवा ।
 सूर्यो मही जलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥ १७ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द इत्ये ते ब्रह्मधातवः ।
 तेषु पूज्यश्च वन्द्यः स्याद्रुद्रस्ताम्र हिनस्ति वै ॥ १८ ॥
 मतोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।

द्वितीयं नामधेयन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।
 एतस्यापो द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्थं रसात्मकं ।
 तद्विवेश ततस्त्रोयं तस्मादापो भवः स्मृतः ॥ २१ ॥
 यस्माद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।
 भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां सम्भवः स्मृतः ॥ २२ ॥
 तस्माद्भूतं पुरीषञ्च नाप्सु कुर्वीति सर्वदा ।
 न स्त्रायेदप्सु न ग्नश्च न निष्ठीवेत् कदाचन ॥ २३ ॥
 मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानञ्च वर्जयेत् ।
 न प्रीतः परिचर्चीत बह्वन्न संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥
 मेध्यामेध्यशरीरत्वान्नैव दुष्यन्तापः क्वचित् ।
 विवर्णरसगन्धाश्च अल्पाश्च परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अपां योनिः समुद्रश्च तस्मात्तं कामयन्ति ताः ।
 मेध्याच्चैवामृताच्चैव भवन्ति प्राप्य सागरम् ॥ २६ ॥
 तस्मादपी न रुन्धीत समुद्रं कामयन्ति ताः ।
 न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्त्तते ॥ २७ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितं ।
 शर्वस्त्वमिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतं ।
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियं ॥ २८ ॥
 इत्युक्ते यत्स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसञ्चितं ।
 तद्विवेश ततो भूमिस्तस्माद्भुः शर्व उच्यते ॥ २९ ॥
 तस्मात् कुर्वीति नो विद्वान् पुरीषस्मूत्रमेव वा ।
 न च्छायायां न सोपाने स्वच्छायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः प्रावृत्य कुर्वीत अन्तर्धाय लणैर्महो ।
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं शर्वी न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।
 ईशान इति यत् प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना तनुस्तव ।
 इत्युक्ते यच्छरीरस्थं पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥
 विवेश तं तदा वायुरीशानो वायुरुच्यते ।
 तस्मादेनं परिवदेदायतं वायुमीश्वरं ।
 एवं युक्तमथेशानो नैव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितं ।
 यत्ते पशुपतौत्युक्तं मया नामैह पञ्चमं ।
 पञ्चमी पञ्चमस्यैव तनुर्नाम्नाग्निरस्तु ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्ते यच्छरीरस्थं तेजस्तस्योपसंज्ञितम् ।
 विवेश तत्तदा ह्यग्निस्तस्मात्पशुपतिः पतिः(१) ॥ ३६ ॥
 चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्यात्मा ह्योषधीगणः ।
 एवं यो वर्त्तते विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि ।
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुं(२) ॥ ३७ ॥
 गोपायति दिवादित्यः प्रजा नक्तन्तु चन्द्रमाः ।
 एकरात्रे समेधातां सूर्याचन्द्रमसावभौ ।
 अमावास्यानिशायान्तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥
 तत्राविष्टं सर्वमिदन्तनुभिर्नामभिः सह ।

१ पशुपतिः स्मृत इति ड० ।

२ एवं वै देवतं प्रभूमिति ड० ।

एकाकी यस्यरत्येव सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३८ ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीक्ष्यन्ते चक्षुषा प्रजाः ।
 शुक्लात्मा संस्थितो रुद्रः पितृव्यश्चो गभस्तिभिः ॥ ४० ॥
 अच्यते पीयते चैवाप्यन्नपानात्मकानि या ।
 तनुरात्मभवा सा वै देहेष्वेवोपचीयते ॥ ४१ ॥
 यथा धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरीभूतेन चेतसा ।
 पार्थिवी सा तनुस्तस्य शार्वी धारयति प्रजाः ॥ ४२ ॥
 यावत् स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः ।
 वाय्वात्मिका तु ऐशानी सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ४३ ॥
 पीताशितानि पचति भूतानां जटरेषु या ।
 ततः पाशपती तस्य पाचिका शक्तिरुच्यते ॥ ४४ ॥
 यानीह सुषिराणि स्युर्देहेष्वन्तर्गतानि वै ।
 वायोः सञ्चरणार्थाय सा भीमा चोच्यते तनुः ॥ ४५ ॥
 वैतानदीक्षितानान्तु या स्थितिर्ब्रह्मवादिनां ।
 तनुरुवात्मिका सा तु तेनोयो दीक्षितः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 यत्तु सङ्कल्पकं तस्य प्रजास्त्रिह समं स्थितं ।
 सा तनुर्मानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥ ४७ ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।
 नीयते यो यथाकामं विवुधैः पितृभिः सह ।
 महादेवोऽमृतात्माऽसौ ह्यन्मयश्चन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८ ॥
 तस्य या प्रथमा नाम्ना तनूरौद्री प्रकीर्तिता ।
 पत्नी सुवर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्चरः ॥ ४९ ॥
 भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै ।

तस्योषात्र स्मृता पत्नी पुत्रश्चाप्यशनाः स्मृतः ॥ ५० ॥
 शर्वस्य या तृतीया तु नाम भूमिस्तनुः स्मृता ।
 पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रश्चाङ्गारकः स्मृतः ॥ ५१ ॥
 ईशानस्य चतुर्थस्य स्वर्गतस्य(१) च या तनुः ।
 तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रश्चास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥
 नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्द्विजैः स्मृता ।
 तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दश्चापि सुतः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 नाम्ना षष्ठस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते ।
 दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गश्चास्य सुतः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 उषा तनुः सप्तमी या दौक्षितैर्ब्राह्मणैः स्मृता ।
 दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य सन्तानः पुत्र उच्यते ॥ ५५ ॥
 नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः ।
 पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रश्चास्य बभ्रुः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्त्तिताः ।
 तास्तु वन्द्या नमस्याश्च प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७ ॥
 भक्तेः सूर्येऽप्सु पृथिव्यां वायुमिन्द्रोमदौक्षितः ।
 तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।
 प्रजावानेति सायुज्यमोश्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥
 इत्येतद्वी मयाख्यातं गुह्यं भीमस्य तद्वयशः ।
 शन्नोऽस्तु द्विपदे नित्यं शन्नोऽस्तु च चतुष्पदे ॥ ५९ ॥
 एतत् प्रोक्तं निदानं वस्तनूनां नामभिः सह ।
 महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

—000@000—

ऋषिवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । शृणोः स्थातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः ।

शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणमृतामिह ।

देवौ धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥ १ ॥

तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीलोकभाषिणी ।

सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।

नारायणात्मजौ साध्वी(१) बलोत्साहौ व्यजायत ॥ २ ॥

तस्मास्तु मानसाः पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः ।

ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥

हे तु कन्ये स्मृते भार्य्ये विधातुर्धातुरेव च ।

आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४ ॥

पाण्डुश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकोशी सनातनौ ।

मनस्विन्यां मृकण्डोश्च मार्कण्डेयो बभूव ह ॥ ५ ॥

सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत ।

पौवर्थां वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।

मार्कण्डेय इतिख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६ ॥

पाण्डोश्च पुण्डरीकायां द्युतिमानात्मजोऽभवत् ।

उत्पन्नौ द्युतिमन्तश्च सृजवानश्च(२) तावभौ ।

---

१ देवाविति च० ।

२ सृजवानश्चेति च० ।

तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परं ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ॥ ७ ॥
 पत्नी मरीचेः सम्भूतिर्विजज्ञे सात्मसम्भवं ।
 प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्याश्चेमा निबोधत ।
 कुष्टिः पृष्टिस्त्रिषा चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ८ ॥
 पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वी पुत्रावुदपादयत् ।
 विरजच्चैव धर्मिष्ठं पर्वसच्चैव तावभौ ॥ ९ ॥
 विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नामविश्रुतः ।
 सुधामसुतवैराजः प्राच्यान्दिशि समाश्रितः(२) ॥ १० ॥
 लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगत्मानाम्भविष्टः स महायशः ॥ ११ ॥
 पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुतो ।
 यज्ञवामश्च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ।
 तयोर्गोत्रकरौ पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ ॥ १२ ॥
 स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसम्भवौ ।
 पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकविश्रुताः ॥ १३ ॥
 सिनीवाली कुहुश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
 तथैव भरताग्निश्च कीर्त्तिमन्तश्च तावभौ ॥ १४ ॥
 अग्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संहृती सुषुवे प्रभुं ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ।
 आभूतसंभवस्थाग्री लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १५ ॥

१ प्रजायत इत्यनिजन्तपाठो न समीचीनः ।

२ सदा स्थित इति ख० ।

जज्ञे कीर्त्तिमतश्चापि धेनुका तावकल्मषी ।
 वरिष्ठं धृतिमन्तश्चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १६ ॥
 तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः ।
 अनसूयापि जज्ञे तान् पञ्चात्रेयानकल्मषान् ॥ १७ ॥
 कन्याश्चैव श्रुतिं नाम माता शङ्खपदस्य या ।
 कर्दमस्य तु या पत्नी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 सत्यनेनश्च हव्यश्च आपो मूर्त्तिः शनोश्चरः (१) ।
 सोमश्च पञ्चमस्तीषामासीत् स्वायम्भुवेन्तरे ।
 यामेऽतीते सहातीताः पञ्चात्रेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १९ ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ह्यत्रिणा वै महात्मना ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे यामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥
 प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिप्तत् सुतोऽभवत् ।
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मध्यमी देववाङ्मूष विनीतो नाम ते त्रयः ॥ २१ ॥
 स्वसा यवीयसी तेषां सदती नाम विश्रुता ।
 पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वग्नेः स्मृता शुभा ॥ २२ ॥
 पौलस्त्यस्य ऋषेश्चापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।
 दत्तालेः सुषुवे पत्नी सृजङ्गादीन् बहून् सुतान् ।
 पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २३ ॥
 क्षमा तु सुषुवे पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।
 ते चाग्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्त्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
 कर्दमश्चाम्बरीषश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः ।

ऋषिर्धनकपीवांश्च शुभा कन्या च पीवरी ॥ २५ ॥
 कर्दमस्य श्रुतिः पत्नी आलेय्यजनयत्सुतान् ।
 पुत्रं शङ्खपदश्चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥ २६ ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥
 काम्या प्रियव्रताक्षेभे स्वायम्भुवसमान् सुतान् ।
 दशकन्याद्वयश्चैव यैः क्षत्रं सम्प्रवर्त्तितं ॥ २८ ॥
 पुत्री धनकपीवांश्च(१) सहिष्णुर्नामविश्रुतः ।
 यशोधारी विजज्ञे त्रै कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥
 ऋतोः क्रतुसमः पुत्री विजज्ञे सन्ततिः शुभा ।
 नैषां भार्यास्त्रि पुत्री वा सर्व्वे ते शूर्ध्वरेतसः ।
 षष्ठ्यै तानि सहस्राणि कालखिल्या इतिश्रुताः ॥ ३० ॥
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य्य दिवाकरं ।
 आभूतसंल्पप्तवात्सर्व्वे पतङ्गसहचारिणः ॥ ३१ ॥
 स्वसारौ तु यवीयस्यौ पुण्यात्मसुमती च ते ।
 पर्व्वसस्य स्रुषे ते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥
 ऊर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥
 जननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 अस्यां त्विमे यवीयांसी वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥
 रजःपुत्रोऽर्द्धवाहुश्च सवनश्चाधमश्च यः ।
 सुतपाः शुक्ल इत्येते सर्व्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३५ ॥

रजसो वाप्यऽजनयन्मार्कण्डेयौ यशस्विनी ।
 प्रतीच्यां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥
 गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनां ।
 स्त्रायथुवेन्तरेऽतीतास्वप्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मेव ऋषिसर्गस्तु, सानुबन्धः प्रकीर्तितः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्यां चाप्यग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथोनत्रिंशोऽध्यायः ।

—००००—

अग्निवंशवर्णनं ।

योऽसावग्निरभिमानी ह्यासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥ १ ॥
पावकः पवमानश्च पावमानश्च यः स्मृतः ।
शुचिः शौरस्तु विज्ञेयः स्वाहापुत्रास्त्रयस्तु ते ॥ २ ॥
निर्भयश्च पवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः स्मृतः ।
पावका वैद्युताश्चैव तेषां स्थानानि यानि वै ॥ ३ ॥
पवमानात्मजश्चैव कव्यवाहन उच्यते ।
पावकात् सहरक्षस्तु हव्यवाहः शुचेः सुतः ॥ ४ ॥
देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कव्यवाहनः ।
सहरक्षोऽसुराणान्तु त्रयाणान्तु त्रयोऽग्नयः ॥ ५ ॥
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशन्नवैव तु ।
वक्ष्यामि नामतस्तेषां प्रविभागं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सुतः ।
ब्रह्मोदनाग्निस्तु पुत्रो भरतो नाम विश्वतः ॥ ७ ॥
वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ह्यपां रसः(१) ।
अमृतोऽथर्वणा पूर्वमथितः पुष्करोदधौ ।
सोऽथर्वो लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥

अथर्वा तु भृगुर्ज्योऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः ।
 तस्मात् स लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गीऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥
 अथ यः पवमानोऽग्निर्निर्मन्यः कविभिः स्मृतः ।
 स ज्यो गार्हपत्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतं ॥ ९ ॥
 शंस्यस्वाहवनीयोऽग्निर्यः स्मृतो हव्यवाहनः ।
 द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोऽग्निर्यः प्रणीयते ॥ १० ॥
 तथा(१) सभ्यावसथ्यो वै शंस्यस्याग्नेः सुतावभौ ।
 शंस्यास्तु षोडशनदीश्वकमे हव्यवाहनः ।
 योऽसावाहवनीयोऽग्निर्भिमानी द्विजैः स्मृतः ॥ ११ ॥
 कावेरीं कृष्णवेणीञ्च नर्मदां यमुनान्तथा ।
 गोदावरीं वितस्ताञ्च चन्द्रभागामिरावतीं ॥ १२ ॥
 विपाशाङ्गौशिकीञ्चैव शतद्रुं सरयून्तथा ।
 सौतां सरस्वतीञ्चैव क्रादिनीं पावनीं तथा ॥ १३ ॥
 तासु षोडशधात्मानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् ।
 आत्मानं व्यदधात्तासु धिष्णीष्वथ वभूव सः ॥ १४ ॥
 धिष्णो दिव्यभिवारिण्यस्तासूत्पन्नास्तु धिष्णयः ।
 धिष्णीषु यज्ञिरे यस्माद्धिष्णयस्तेन कीर्त्तिताः ॥ १५ ॥
 इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णीष्वेव विजज्ञिरे ।
 तेषां विहरणोया ये उपस्थेयाश्च तेऽग्नयः ।
 तान् शृणुध्वं समासेन कीर्त्तमानान् यथा तथा ॥ १६ ॥
 ऋतुः प्रवाहणोऽग्नौधः पुरस्ताद्धिष्णयोऽपरे ।
 विधीयन्ते यथास्थानं सौत्येऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ १७ ॥

अग्निर्हृश्यान्धवाच्यानामग्नीनां शृणुत क्रमं ।
 सम्नाङ्गिः कृशानु यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १९ ॥
 सम्नाङ्गिः स्मृता ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् द्विजाः ।
 अधस्तात्पदं दन्यस्तु द्वितीयः सोऽत्र दृश्यते ॥ २० ॥
 प्रतद्वोचे नभो नाम चत्वारि स विभाव्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१ ॥
 हव्यसूर्याद्यसंसृष्टः शामित्रे स विभाव्यते ।
 विश्वस्याथ समुद्रोऽग्निर्ब्रह्मस्थाने स कीर्त्यते ॥ २२ ॥
 ऋतुधामा च सुज्योतिरौदुम्ब्यां स कीर्त्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २३ ॥
 अजैकपादुपस्थेयः स वै शालामुखीयकः ।
 अनुद्देश्योऽप्यहिबुध्नः (१) सोऽग्निर्गृहपतिः स्मृतः ॥ २४ ॥
 शंस्यस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेयाः द्विजैः स्मृताः ।
 ततो विहरणीयांश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सुतान् ॥ २५ ॥
 क्रतुप्रवाहनोऽग्नीध्रस्तत्रस्था धिष्ण्योऽपरे ।
 विह्रयन्ते यथास्थानं सौत्यैऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ २६ ॥
 पौत्रेयस्तु ततो ह्यग्निः स्मृतो यो हव्यवाहनः ।
 शान्तिश्चाग्निः प्रचेतास्तु द्वितीयः सत्य उच्यते (२) ॥ २७ ॥
 तथाग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते ।
 अवक्षुरच्छावाकस्तु भुवः स्थाने विभाव्यते ॥ २८ ॥
 उशीराग्निः सवीर्यस्तु नैष्ठौयः संविभाव्यते ।

१ अग्निर्हृश्यान्धवाच्यानामग्नीनां शृणुत क्रमं ।

२ साम्य उच्यते इति ख० । शंस्य उच्यते इति ड० ।

अष्टमस्तु व्यरसिस्तु मार्जालीयः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥
 धिष्णा विहरणीया ये सौम्येनान्वेन चैव हि ।
 तयोर्वैः पावको नाम स चापां गर्भ उच्यते ॥ २९ ॥
 अग्निः सोऽवस्थो ज्ञेयः सम्यक् प्राप्याप्सु ह्यते ।
 द्रव्ययस्त्र्यसुतो ह्यग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥ ३० ॥
 मनुमान् जाठरस्याग्नेर्विद्वानग्निः सुतः स्मृतः ।
 परस्परौष्ठितः सोऽग्निभूतानां ह विभुर्महान् ॥ ३१ ॥
 पुत्रः सोऽग्नेर्मन्युमतो घोरः संवर्त्तकः स्मृतः ।
 पिवन्नपः स वसति समुद्रे वड्वामुखः ॥ ३२ ॥
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरक्षो विभाव्यते ।
 सहरक्षसुतः क्षामो गृहाणि स दहेन्नृणां ॥ ३३ ॥
 क्रव्यादोऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानन्ति यो मृतान् ।
 द्रव्येते पावकस्याग्नेः पुत्रा ह्येवं प्रकीर्त्तिताः ॥ ३४ ॥
 ततः शुचेस्तु यैः सौरेर्गन्धर्वैरसुरावृतैः ।
 मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निरग्निः समिध्यते ॥ ३५ ॥
 आयुर्नामाथ भगवान् पश्यो यस्तु प्रणीयते ।
 आयुषो महिमान् पुत्रः सशावान्नामतः सुतः(१) ॥ ३६ ॥
 पाकयज्ञेष्वभिमानी सोऽग्निस्तु सवनः स्मृतः ।
 पुत्रश्च सवनस्याग्नेरद्भुतः स महायशः ॥ ३७ ॥
 विविचिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान् स्मृतः ।
 प्रायश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं मुङ्क्ते हविः सदा ॥ ३८ ॥

विविचेक्षु सुतो ह्यर्को योऽग्निस्तस्य सुतास्त्रिमे ।
 अनौकवान् वासुजवांश्च रक्षोहा पितृकृत्तमा ।
 सुरभिर्वसुरत्नादौ प्रविष्टो यस्य रुक्मवान् ॥ ४० ॥
 शुचेरन्नेः प्रजा ह्येषा वज्रयस्तु चतुर्ह्यश ।
 इत्येते वज्रयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१ ॥
 आदिसर्गं ह्यतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमन्मयस्तोऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥
 एते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेष्विह ।
 स्थानाभिमानीनो ह्येते प्रागासन् हव्यवाहनाः ॥ ४३ ॥
 काम्यनेमित्तिकाजस्तेष्वेते कर्मसंवस्थिताः ।
 पूर्वमन्वन्तरेऽतीते शुक्लैर्यामैः सुतैः सह ।
 देवैर्महात्मभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४ ॥
 इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह ।
 तैरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसां ।
 सर्वं तपस्विनो ह्येते सर्वं ह्यवभृथास्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वे ज्योतिष्मन्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६ ॥
 स्वारोचिषादिषु ज्ञेयाः सावर्ण्येऽन्तेषु सप्तसु ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च देवैरिह सङ्गम्यः ।
 अनागतैः सुरैः सार्धं वर्त्तन्तेऽनागताम्यः ॥ ४८ ॥

इत्येष विनयोऽम्नीनां मया प्रोक्तो यथातथं ।

विस्तरेणानुपूर्व्यां च पिष्टृणां वक्ष्यते ततः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अग्निवंशवर्णनं

नामोत्तमोऽध्यायः ।

— — —

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

दक्षशापवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्मणः सृजतः पुत्रान् पूर्वे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
अर्न्नांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥
पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
तेषान्निसर्गः प्रागुक्ती विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ २ ॥
देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽश्वभाषत ।
पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरे वोऽप्यक्षिताः ॥ ३ ॥
मध्यादयः षडृतवस्तान् पितृन् परिषक्षते ।
ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः(१) ॥ ४ ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ह्यतीतानागतेष्वपि ।
एते स्वायम्भुवे पूर्वमुत्पन्ना ह्यन्तरे शुभे ॥ ५ ॥
अग्निष्वात्ताः स्मृता नाम्ना तथा वर्हिषदस्थ वै ।
अयज्वानस्तथातेषामासन् वै गृहमेधिनः ।
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताग्नयः ॥ ६ ॥
यज्वानस्तेषु ये ह्यासन् पितरः सोमपीधिनः ।
स्मृता वर्हिषदस्ते वै पितरस्त्वग्निहोत्रिणः ।
ऋतवः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निश्चयो मतः ॥ ७ ॥

मधुमाधवौ रसौ ज्ञेयौ शुचिशुक्रौ तु शुष्मिणौ ।
 नभश्चैव नभस्यश्च जीवावेतावुदाहृती ॥ ८ ॥
 रघुश्चैव तथोर्जश्च सुधावन्तावुदाहृती ।
 सहस्रश्चैव सहस्रस्यश्च मन्युमन्तौ तु तौ स्मृतौ ।
 तपश्चैव तपस्यश्च घोरावेतौ तु शैशिरौ ॥ ९ ॥
 कालावस्थास्तु षट् तेषाम्मासास्था वै व्यवस्थिताः ।
 त इमे ऋतवः प्रोक्तास्तेतनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥
 ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयास्तेऽभिमानिनः ।
 मासार्धमासस्थानेषु स्थानञ्च ऋतवोर्त्तवाः (१) ॥ ११ ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।
 अहोरात्रञ्च मासाश्च ऋतवश्चायनानि च ॥ १२ ॥
 संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।
 निमेषाश्च कलाः काष्ठा मुहूर्त्ता वै दिनक्षपाः ॥ १३ ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थास्त्ववस्थिताः ।
 तन्मयत्वात्तदात्मानस्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥ १४ ॥
 प्रव्यंस्थास्तिथयः सन्ध्या पक्षा मासार्धसंज्ञिताः ।
 द्वावर्धमासौ मासस्तु द्वौ मासावतुरुच्यते ॥ १५ ॥
 ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं हेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
 संवत्सरः सुमेकस्तु स्थानान्येतानि स्थानिनां ॥ १६ ॥
 ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया ह्यष्टधा तु षट् ।
 ऋतुपुत्राः स्मृताः पञ्च प्रजास्त्वार्त्तवलक्षणाः ॥ १७ ॥

यस्माच्चैवार्त्तवेयास्तु जायन्ते स्थाणुजङ्गमाः ।

आर्त्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८ ॥

सुमेकात् प्रसूयन्ते म्रियन्ते च प्रजातयः ।

तस्मात् स्मृतः प्राजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९ ॥

स्थानेषु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ।

तदास्यास्तन्मयत्वाच्च तदात्मानश्च ते स्मृताः ॥ २० ॥

प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ।

संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निः ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥ २१ ॥

ऋतास्तु ऋतवी यस्मात् जज्ञिरे ऋतवस्ततः ।

माहाः षट् ऋतवी ज्ञेयास्तेषां पञ्चार्त्तवाः सुताः ॥ २२ ॥

द्विपदाश्चतुष्पदाश्चैव पञ्चिसंस्पर्त्तामपि ।

स्यावराणाञ्च पञ्चानां पुष्पं कालार्त्तं स्मृतं ॥ २३ ॥

ऋतुत्वमार्त्तवत्वञ्च पितृत्वञ्च प्रकीर्त्तितं ।

इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चार्त्तवाश्च ये ॥ २४ ॥

सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्विजज्ञिरे ।

तस्मादेतेऽपि पितर आर्त्तवा इति नः श्रुतं ॥ २५ ॥

मन्वन्तरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः ।

स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसंयमात् ॥ २६ ॥

अग्निष्वात्ता वह्निषदः पितरो द्विविधाः स्मृताः ।

जघ्नाते च पितृभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकविश्रुते ॥ २७ ॥

मेना च धारिणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतं ।

पितरस्ये निजे कन्ये धर्मार्थं प्रददुः शुभे ।

त उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चैव ते उभे ॥ २८ ॥

अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी ।
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां स्मृता ॥ २८ ॥
 मेरोस्तु धारणी नाम पत्न्यर्थं व्यसृजन् शुभा ।
 पितरस्ते वर्हिषदः स्मृता ये सोमपीथिनः ॥ ३० ॥
 अग्निष्वात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः ।
 स्मृतास्ते वै तु दौहित्रास्तदौहित्रान् निबोधत(१) ॥ ३१ ॥
 मेना हिमवतः पत्नी मैनाकं सान्वसूयत ।
 गङ्गा सरिह्वरा चैव पत्नी या लवणोदधेः ।
 मैनाकस्यानुजः कौचः कौचद्वीपो यतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
 मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्यौषधिसमन्वितं ।
 मन्दरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विश्रुताः ॥ ३३ ॥
 वेला च नियतिश्चैव तृतीया चार्यतिः पुनः ।
 धातुश्चैवार्यतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता ॥ ३४ ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वन्तयोर्वै कीर्त्तिताः प्रजाः ।
 सुषुवे सागरादिला कन्यामेकामनिन्दितां ॥ ३५ ॥
 सावर्णिना च सामुद्रौ पत्नी प्राचीनवर्हिषः ।
 सवर्णा साथ सामुद्रौ दशप्राचीनवर्हिषः ।
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३६ ॥
 तेषां स्वायम्भुवो दक्षः पुत्रत्वे जन्निवान् प्रभुः ।
 चाम्बकस्याभिशापेन चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमष्टच्छब्दांश्शपायनः ।

१ उपस्थिताः स्मृतास्ते वै तदौहित्रान् निबोधतेति ख० । उपहृताः स्मृतास्तव
 तदौहित्रान् निबोधतेति घ० ।

उत्पन्नः स कथं दक्षो ह्यभिशापाद्भवस्य तु ।
 आक्षुषस्यान्वये पूर्वं तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ ३८ ॥
 इत्युक्तः कथयामास सूतो दक्षाश्रितां कथां ।
 शांशपायनमामन्त्र्य त्र्यम्बकाच्छापकारणं ॥ ३९ ॥
 दक्षस्यासन् सुता ह्यष्टौ कन्या याः कीर्तिता मया ।
 स्नेह्यो गृहेभ्यो ह्यानाय्य ताः पिताभ्यर्चयद् गृहे ।
 ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ॥ ४० ॥
 तासां ज्येष्ठा सती नाम पत्नी या त्र्यम्बकस्य वै ।
 नाशुहावात्मजां तां वै दक्षो रुद्रमभिदिषन् ॥ ४१ ॥
 अकरोत्स नतिं दक्षे न कदाचिन्महेश्वरः ।
 जामाता श्वशुरे तस्मिन् सभावात् तेजसि स्थितः ॥ ४२ ॥
 ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः स्वस्वः(१) प्राप्ताः पितुर्गृहं ।
 जगाम साप्यनाहता सती तत् स्वं पितुर्गृहं ॥ ४३ ॥
 ततोऽब्रवीत्सा पितरं देवी क्रोधादमर्षिता ।
 यवीयसीभ्यो ज्यायसो' किन्तु पूजामिमां प्रभो ।
 असम्भ्रतामवज्जाय कृतवानसि गर्हितां ॥ ४४ ॥
 अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वसत्कर्तुमर्हसि ।
 एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दक्षः संरक्तलोचनः ॥ ४५ ॥
 त्वन्तु श्रेष्ठा वरिष्ठा च पूज्या बाला सदा मम ।
 तासां ये चैव भर्तारस्ते मे बहुमताः सदा ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठाश्च महायोगाः सुधार्मिकाः ।
 गुणैश्चैवाधिकाः श्लाघ्याः सर्वे ते त्र्यम्बकात्मिकाः ॥ ४७ ॥

वसिष्ठोऽत्रिः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 भृगुर्मरौचिश्च तथा श्रेष्ठा जामातरो मम ॥ ४८ ॥
 तस्यात्मा स च ते शर्वी भक्ता चासि हितं सदा ।
 तेन त्वां न कुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ ४९ ॥
 हस्तुवाच तदा दत्तः संप्रमूढेन चेतसा ।
 श्लाघार्णमात्मनस्यैव ये चीक्षाः परमर्षयः ॥ ५० ॥
 तथोक्ता प्रितरं सा वै क्रुद्धा देवीदमब्रवीत् ।
 वाक्मनःकर्मभिर्यस्माद्दुष्टां मां विगर्हसे ।
 तस्मात्त्यजाम्यहन्देहमिदन्तात तवात्मजं ॥ ५१ ॥
 ततस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्षिता ।
 अब्रवीद्वचनं देवी नमस्कृत्वा महेश्वरं ॥ ५२ ॥
 यत्राहमुपपत्स्येहं पुनर्देहेन भास्वता ।
 तत्राप्यहमसंमूढा सम्भूता धार्मिकी पुनः ।
 गच्छेयं धर्मपत्नीत्वं त्राम्बकस्यैव धर्मतः ॥ ५३ ॥
 तत्रैवाद्य समासीना युक्तात्मानं समादधे ।
 धारयामास चाग्नेयीं धारणां मनसात्मनः ॥ ५४ ॥
 तत आग्नेयीसमुत्थेन वायुना समुदीरितः ।
 सर्वाङ्गेभ्यो विनिःसृत्य वज्रिर्भस्म चकार तां ॥ ५५ ॥
 तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देवोऽथ शूलधृक्(१) ।
 संवादच्च तयोर्बुद्ध्या याथातथ्येन शङ्करः ।
 दत्तस्याथ ऋषीणाञ्च चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

यस्माद्वमता दक्ष मत्कृते नाम सा सती ।

प्रशस्ताश्चेतराः सर्वाः स्वसुताः(१) भर्तृभिः सह ॥ ५७ ॥

तस्माद्वैवस्वतं प्राप्य पुनरेव मर्हर्षयः ।

उत्पत्यन्ते दितीये वै मम यज्ञे ह्ययोनिजाः ॥ ५८ ॥

हुते वै ब्रह्मणा शुक्ले चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।

अभिव्याहृत्य च ऋषीन् दक्षमभ्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥

भविता चाक्षुषो राजा चाक्षुषस्य समन्वये ।

प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ६० ॥

दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मार्षायां जनयिष्यसि ।

कन्यायां शाखिनाश्चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ६१ ॥

दक्ष उवाच । अहं तच्चापि ते विप्रमाचरिष्यामि दुर्मते ।

धर्मार्थकामयुक्तेषु कर्मष्विह पुनः पुनः ॥ ६२ ॥

यस्मात् त्वं मत्कृते क्रूरऋषीन् व्याहृतवानसि ।

तस्मात्सार्धं सुरैर्यज्ञे न त्वां यक्ष्यन्ति वै द्विजाः ॥ ६३ ॥

हुत्वाहुतिं ततः क्रूर अपस्यक्ष्यन्ति(२) कर्मसु ।

इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वा युगक्षयात् ॥ ६४ ॥

रुद्र उवाच । सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्वादिरुच्यते ।

तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥

अस्याङ्क्षितौ वृताः(३)लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः(४) ।

तानहं धारयामीह सततं न तवान्नया ॥ ६६ ॥

चातुर्वर्ण्यं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते ।

१ स्वसार इति घ० ।

२ घृता इति छ० ।

३ आपः प्रक्षणीति ख०, छ० च ।

४ भास्वरा इति ख० ।

नाहं तैः सह भोक्षामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ।
 ततो देवैः स तैः सार्धं नेज्यते पृथमिज्यते ॥ ६७ ॥
 ततोऽभिव्याहृतो दक्षो रुद्रेणामिततेजसा ।
 स्त्रायभुवेऽन्तरे त्यक्त्वा उत्पन्नो मानुषेष्विह ॥ ६८ ॥
 ज्ञात्वा गृहपतिं दक्षं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुं ।
 दक्षी नाम महायज्ञैः सोऽयजद्देवतैः सह ॥ ६९ ॥
 अथ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ।
 मेनायां तामुमां देवीं जनयामास शैलराट् ॥ ७० ॥
 सा तु देवी सती पूर्वं ततः पश्चादुमाऽभवत् ।
 सहव्रता भवस्यैषा न तथा मुच्यते भवः ।
 यावदिच्छति संस्थातुं प्रभुर्मन्वन्तरेष्विह ॥ ७१ ॥
 मारीचं कश्यपं देवी यथा दितिरनुव्रता ।
 साध्यं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ॥ ७२ ॥
 विष्णुं कीर्त्ती रुचिः सूर्यं वशिष्ठञ्चाप्यरुन्धती
 नैतास्तु विजहत्येतान् भर्तृन् देव्यः कथंचन ।
 भावत्तमानकलोषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३ ॥
 एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे ।
 प्राचीनवर्हिष्ठः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ७४ ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्षायाश्च पुनर्नृपः ।
 जज्ञे रुद्राभिशापेन द्वितीयेऽस्मिन्नतिश्रुतः ॥ ७५ ॥
 भृगवादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः ।
 आद्ये चैतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुं ॥ ७६ ॥

इति सानुश्रयोऽह्मासीत्तयोर्जात्यन्तरागतः ।

प्रजापतेस्तु दक्षस्य त्राम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७ ॥

तस्मान्नानुश्रयः कार्यो वैरिष्विह कदाचन ।

जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।

जन्तुं न मुञ्चति ख्यातिस्तत्र कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥

ऋषय ऊचुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।

विनाशमगमत् सूत ह्यभेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥

देव्या मृत्युं कृतं मत्वा क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुं ।

कथं प्राप्तादयद्दक्षः स यज्ञः साधितः कथं ।

एतद्देदितुमिच्छामस्तस्मै ब्रूहि यथातथं ॥ ८० ॥

सूत उवाच । पुरा मेरोर्द्विजश्रेष्ठाः शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतं ।

ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितं ॥ ८१ ॥

अप्रमेयमनाष्टुषं सर्वलोकनमस्कृतं ।

तस्मिन् (१) देवो गिरिश्रेष्ठे सर्वधातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥

शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् ।

आदित्याश्च महात्मानो वसवश्चामितौजसः ॥ ८३ ॥

तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।

तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैः परिवारितः ॥ ८४ ॥

यक्षाणामीश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।

उपासते महात्मानं उग्रनाथ महासुनिः ।

सनत्कुमारप्रमुखास्ते चैव परमर्षयः ॥ ८५ ॥

अङ्गिरःप्रमुखाद्यैव तथा देवर्षयोऽपरे ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतो ॥ ८६ ॥
 अप्सरोगणसङ्घाश्च समाजग्नुरनेकशः ।
 वदो शिवः सुखी वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८७ ॥
 सर्वर्षिकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा ।
 तथा विद्याधराद्यैव सिद्धाद्यैव तपोधनाः ॥ ८८ ॥
 महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्ति तत्र वै ।
 मृतानि च तथान्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८९ ॥
 राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ।
 बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणीयताः ॥ ९० ॥
 देवस्यानुचरास्तत्र तस्थुर्वैश्वानरोपमाः ।
 नन्दीश्वरश्च भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९१ ॥
 प्रमृष्ट ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
 पर्युपासत तन्देवरूपिणी द्विजसत्तमाः ॥ ९२ ॥
 एवं स भगवांस्तत्र दीप्यमानः सुरर्षिभिः ।
 देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९३ ॥
 पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् ।
 गङ्गादारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९४ ॥
 ततस्तस्य मखे देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ ९५ ॥
 स्वैर्विमानैर्महात्मानो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः ।
 देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गाद्वार इति श्रुतिः ॥ ९६ ॥

गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं नानाद्रुमलतावृतं ।
 ऋषिसङ्घैः परिहृतं दक्षं धर्मभृतां वरं ॥ ८७ ॥
 पृथिव्यामन्तरीक्षे वा ये च स्वर्लोकावासिनः ।
 सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ॥ ८८ ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः ।
 जिष्णुनां सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ८९ ॥
 उष्मपाः सोमपाश्चैव आज्यपा धूमपास्तथा ।
 अश्विनी पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ ९० ॥
 एते चान्ये च वहवो भूतग्रामास्तथैव च ।
 जरायुर्जाण्ड्याश्चैव स्नेहजोह्निष्कास्तथा ॥ ९०१ ॥
 आकृता मन्त्रतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः (१) ।
 विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाम्बयः ॥ ९०२ ॥
 तान् दृष्ट्वा मन्युमाविष्टो दधीचो वाक्यमब्रवीत् ।
 अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
 नरः पापमवाप्नोति महद्दैनं नात्र संशयः ॥ ९०३ ॥
 एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत ।
 पूज्यन्तु पशुभर्तारं कस्मान्नाह्वयसे प्रभुं ॥ ९०४ ॥
 दक्ष उवाच । सन्ति मे वहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।
 एकादशवस्थगता नान्यं वेद्मि महेश्वरं ॥ ९०५ ॥
 दधीच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन ईशो निमन्त्रितः ।
 यथाहं शङ्करादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि देवतं ।
 तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ ९०६ ॥

दक्ष उवाच । एतन्मखे शूर सुवर्णपात्रे

हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतं ।

विष्णोर्नद्याम्यप्रतिमस्य सर्वं

प्रभोर्विभी छाहवनीय नित्यं ॥ १०७ ॥

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा ।

उवाच बभ्रुं साध्वी देवं पशुपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥

उमा उवाच । भगवन् क्व गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।

ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥

महेश्वर उवाच । दक्षो नाम महाभागो प्रजानां पतिरुत्तमः ।

हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ११० ॥

देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतोऽसि वै ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११ ॥

महेश्वर उवाच । सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितं ।

यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥

पूर्वोपाद्योपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।

न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिको गुणैः ।

अजेयश्चाप्यष्टयश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥

अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।

अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च ममानघ ॥ ११५ ॥

किं नाम दानं नियमन्तपो वा

कुर्यामहं येन पतिर्भूमाद्य ।

लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
 यज्ञस्य चार्द्धमथ वा तृतीयं ॥ ११६ ॥
 एवं ब्रुवाणां भगवानचिन्त्यः
 पत्नीं प्रहृष्टः क्षुभितामुवाच ।
 न वेत्ति देवेशि कथोदराङ्गि
 किं नाम युक्तं वचनन्तवेदं ॥ ११७ ॥
 अहं हि जानामि विशालनेत्रे
 ध्यानेन सर्वं हि वदन्ति सन्तः ।
 न वाद्य मोहेन महेश्वरदेवो
 लोकत्रयं सर्वथा संप्रमूढं ॥ ११८ ॥
 मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
 रथन्तरे साम गायन्ति गेयं ।
 मा ब्राह्मणा ब्रह्मसत्ते यजन्ते
 माध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥

देव्युवाच । अप्राकृतोऽपि भगवान् सर्वस्त्रीजनसंसदि ।

स्तौति गोपायते(१) वापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ १२० ॥

भगवानुवाच । नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च ।

यं स्तुष्यामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ १२१ ॥

एवमुक्त्वा तु भगवान् पत्नीं प्राणैरपि प्रियां ।

सोऽसृजद्भगवान्वक्ताद्भूतं क्रोधाग्निसन्निभं ॥ १२२ ॥

सहस्रशीर्षं देवञ्च सहस्रचरणेक्षणं ।

सहस्रमुङ्ग रधरं सहस्रशरपाणिनं ॥ १२३ ॥

शङ्खचक्रगदापाणिं दीप्तकार्मुकधारिणं ।
 परश्वसिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥
 घोररूपेण दीप्यन्तं चन्द्रार्चकतभूषणं ।
 वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरनिस्त्रवं ॥ १२५ ॥
 दंष्ट्राकरालं विभ्रान्तं महावक्त्रं महीदरं ।
 विद्युज्जिह्वं प्रलम्बीष्ठं लम्बकर्णं^(१) दुरासदं ॥ १२६ ॥
 कुलिशोद्योतितकरश्चाभिर्ज्वलितमूर्धजं ।
 ज्वालामालापारिचितं मुक्तादामविमूषितं ॥ १२७ ॥
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।
 आकर्णदारितास्यान्तश्चतुर्दिक्षु भयानकं^(२) ॥ १२८ ॥
 महाबलं महातेजं महापुरुषमीश्वरं ।
 विश्वहर्तृमहाकायं महान्यग्रोधमण्डलं ।
 युगपच्चन्द्रगतवद्दीप्यन्तं मन्मथाग्निवत् ॥ १२९ ॥
 चतुर्महास्यं सिततीक्ष्णदंष्ट्रं
 महोग्रतेजोबलकीतुकाढ्यं ।
 युगान्तसूर्याग्निसहस्रभासं
 सहस्रचन्द्रामलकान्तिकान्तं ।
 प्रदीप्तसर्वाषधिमन्दराभं
 सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यं ॥ १३० ॥
 युगार्काभं महावीर्यश्चारुनासं महाननं ।

१ लम्बकर्णमिति घ०, ङ० च ।

२ चतुर्दिक्षु भयानकमिति घ०, ङ० च ।

प्रचण्डगण्डं दीप्ताक्षं(१) अग्निज्वालाविलाननं(२)॥१३१॥
 मृगेन्द्रकृत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितं ।
 उष्णीषिणं चन्द्रधरं कचिदग्रं कचित्समं ॥ १३२ ॥
 नानाकुसुममूर्द्धानं नानागन्धानुलेपनं ।
 नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥
 कर्णिकारस्त्रजं दीप्तं क्रीडादुद्गन्तलोचनं ।
 कचिन्नृत्यति चित्राङ्गं कचिद्वदति सुस्वरं(३) ॥ १३४ ॥
 कचिद्व्रजति युक्तात्मा कचित्स्थूलं प्रमार्जति ।
 कचिद्व्रजति विश्वात्मा कचिद्व्रीति मुहुर्मुहुः ॥ १३५ ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यन्तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 प्रभुत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठानगुरुर्युतः ॥ १३६ ॥
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणतः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 आज्ञापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥
 तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येह महेश्वरः ।
 देवस्यानुमतिं श्रुत्वा वीरभद्रो महाबलः ।
 प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥
 ततो बन्धात् प्रमुक्तेन सिंहेनेवेह लीलया ।
 देव्या मन्युक्तं मत्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९ ॥
 मन्युना च महाभीमा भद्रकाली महेश्वरी ।
 आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन साङ्गं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचण्डमतिदीप्ताक्षमिति क० ।

२ अग्निज्वालाविलासिनमिति क० ।

३ सुस्वनमिति घ० ।

स एष भगवान् क्रुद्धः प्रेतावासकृतालयः ।
 वीरभद्र इतिख्यातो देव्या मन्त्रुप्रमार्जकः ॥ १४१ ॥
 सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्राक्षाम गणेश्वरान् ।
 रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२ ॥
 रुद्रस्यानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रसमप्रभाः ।
 ते निपेतुस्ततस्तूर्णं शतशीऽथ सहस्रशः ॥ १४३ ॥
 ततः किलकिला शब्द आकाशं पूरयन्निव ।
 तेन शब्देन महता तस्ताः सर्वे दिवीकसः ॥ १४४ ॥
 पर्वताश्च व्यशीर्यन्ते कम्पते च वसुन्धरा ।
 मेरुश्च घूर्णते विप्राः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५ ॥
 अग्नयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्करः ।
 अहो नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न तारकाः ॥ १४६ ॥
 ऋषयो नाभ्यभाषन्त न देवा न च दानवाः ।
 एवं हि क्षिमिरीभृतं निर्दहन्ति विमानिताः ॥ १४७ ॥
 सिंहनाहं प्रमुञ्चन्ते घोररूपा महाबलाः ।
 प्रमञ्चन्ते परे घीरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८ ॥
 प्रमर्द्दन्ति तथा चान्ये विनृत्यन्ति तथाऽपरे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ १४९ ॥
 चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि यागस्यायतनानि च ।
 शीर्यमाणानि दृश्यन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ १५० ॥
 दिव्यान्नपानभक्षणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्दमाः ।
 मधुमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवाल्मुकाः ॥ १५१ ॥

षड्रसान्निवहन्त्यन्या गुडकुल्या मनोरमाः ।
 उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥
 यानि कानि च दिव्यानि लेह्यञ्चोष्यं तथाऽपरे ।
 भुञ्जते विविधैर्वर्तैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिच्छिपुः सुरयोषितः ॥ १५३ ॥
 रुद्रकोपप्रमुक्तास्तु सर्वदेवैः सुरक्षितं ।
 तं यन्नमहनन् शीघ्रं रुद्रकल्पाः समीपतः ॥ १५४ ॥
 चक्रुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयङ्करान् ।
 ह्रित्वा शिरोऽन्ये यन्नस्य विनदन्ति भयङ्कराः ॥ १५५ ॥
 दक्षी दक्षपतिश्चैव देवो यन्नपतिस्तथा ।
 मृगरूपेण चाकाशे प्रपलायितुमारभत् ॥ १५६ ॥
 वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलन्तदा ।
 अन्तरीक्षगतस्याशु चिच्छेदास्य शिरो महान् ॥ १५७ ॥
 दक्षः प्रजापतिश्चैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।
 क्रुद्धेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितः ।
 जराभिभूततीव्रात्मा निपपात महीतले ॥ १५८ ॥
 त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोटयो विमलात्मकाः ।
 पाशेनाग्निबलेनाशु बद्धाः सिंहबलेन च ॥ १५९ ॥
 ततो जग्म, महात्मानं सर्वे देवा महाबलं ।
 प्रसीद भगवन् रुद्र भृत्यानां मा क्रुधः प्रभो ॥ १६० ॥
 ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
 जचुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथ्यतां को भवानिति ॥ १६१ ॥
 वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादित्यो न च भोक्तुमिहागतः ।

नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्रान्न च कीतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥
 दक्षयज्ञविनाशार्थं सम्प्राप्तं विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इतिख्यातं रुद्रक्रोपाहिनिर्गतं ॥ १६३ ॥
 भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः क्रोधाहिनिर्गता ।
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागता ॥ १६४ ॥
 शरणं गच्छ राजेन्द्र देवन्तं त्वमुमापतिं ।
 वरं क्रोधीऽपि रुद्रस्य वरदानं न देवतः ॥ १६५ ॥
 वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ।
 तोषयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरं ॥ १६६ ॥
 प्रदुष्टे(२) यज्ञवादे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु ।
 तारामृगमये दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६७ ॥
 शूलनिर्भिन्नवदनैः कूजद्भिः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैर्यतस्ततः ॥ १६८ ॥
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृध्रुभिः ।
 पक्षपातविनिर्द्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥
 प्राणापानौ सन्निरुध्य ततः स्थानेन यत्नतः ।
 विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ॥ १७० ॥
 सद्दसा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।
 चन्द्रसूर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्त्तकोपमं ॥ १७१ ॥
 प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् ।
 नष्टस्ते ज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मयि साम्प्रतं ॥ १७२ ॥

स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किङ्करवाणि ते ।
 आवितञ्च समाख्याय देवानाङ्गुलिभिः सह ॥ १७३ ॥
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 भीतशङ्कितवितस्तः सवाष्पवदनेक्षणः ॥ १७४ ॥
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाहन्त्व प्रियः ।
 यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देवो वरो मम ॥ १७५ ॥
 यज्जग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितं ।
 चूर्णीकृतञ्चापविद्धं यज्ञसम्भारमौदृशं ॥ १७६ ॥
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च सञ्चितं ।
 तन्न मिथ्या भवेन्नाह्यं वरमेतं वृणोम्यहं ॥ १७७ ॥
 तस्मात्स्वित्याह भगवान् भगनेदहरो हरः ।
 धर्माध्यक्षं महादेवं पाप्मन्तं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥
 जानुभ्यामवनीकृत्वा दक्षो लब्ध्वा भवादरं ।
 नास्त्रामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजं ॥ १७९ ॥
 दत्त उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ।
 देवेन्द्र ह्यमरश्रेष्ठ देवदानवपूजित ॥ १८० ॥
 सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिप प्रिय ।
 सर्वतः पाणिपादस्त्व' (१) सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानावृत्य तिष्ठसि ॥ १८१ ॥
 शङ्कुकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्णवालय ।
 गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते ॥ १८२ ॥

शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व शतानन ।
 गायन्ति त्वां गायन्निणो ह्यर्चयन्ति तथार्चिनः ॥ १८३ ॥
 देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ।
 मूर्त्तींश्च त्वं महामूर्त्ते समुद्राम्बुधराय च ॥ १८४ ॥
 सर्वां ह्यस्मिन् देवतास्ते गावो गोष्ठ इवासते ।
 शरीरन्ते प्रपश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं ॥ १८५ ॥
 आदित्यमथ विष्णुश्च ब्रह्माणं सप्तहस्पतिं ।
 क्रिया कार्यं कारणञ्च कर्त्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥
 असञ्च सदसञ्चैव तथैव प्रभवाम्ययं ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥
 पशूनां पतये चैव नमस्त्वभ्यकधातिने ।
 त्रिजटाय त्रिशिर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८८ ॥
 त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
 नमश्छण्डाय मुण्डाय प्रच्छण्डाय धराय च ॥ १८९ ॥
 दण्डिमासक्तकर्णाय(१) दण्डिमुण्डाय(२) वै नमः ।
 नमोऽर्द्धदण्डकेशाय निष्काय विक्रताय च ॥ १९० ॥
 विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय ते नमः ।
 नमस्त्वप्रतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥
 सूर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने ।
 नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ॥ १९२ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकथचाय च ।

---

 १. पाठोऽयं न समीचीनः ।

२. मुण्डिमुण्डायेति ख० ।

हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १८३ ॥
 सतघाताय(१) दण्डाय वर्णपानपुटाय च ।
 नमस्तूताय स्तूत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १८४ ॥
 सर्वायाभक्ष्यभक्ष्याय सर्वभूतान्तरात्मने ।
 नमो होत्राय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १८५ ॥
 नमो नमाय नम्याय नमः किलिकिलाय(२) च ।
 नमस्ते शयमानाय शयितायोत्थिताय च ॥ १८६ ॥
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुटिलाय च ।
 नमो नर्त्तनशीलाय मुखवादितकारिणे ॥ १८७ ॥
 नाटोपहारलब्धाय गीतवाद्यरताय च ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ १८८ ॥
 कलनाय च कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ।
 भोमदुन्दुभिहासाय भोमसेनप्रियाय च ॥ १८९ ॥
 उग्राय च नमो नित्यं नमस्ते दशवाहवे ।
 नमः कपालहस्ताय चिताभस्मप्रियाय च ॥ २०० ॥
 विभीषणाय भीष्माय भोष्मत्रतधराय च ।
 नमो विक्कतवक्षाय खड्गजिह्वाग्रदंष्ट्रिणे ॥ २०१ ॥
 पक्काममांसलब्धाय तुम्बवीणाप्रियाय च ।
 नमो वृषाय वृष्याय वृष्णये वृषणाय च ॥ २०२ ॥
 कटङ्कटाय चण्डाय नमः सावयवाय च ।
 नमस्ते वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ सद्योजातायेति ख० ।

२ किलिकिलायेति क०, घ०, ङ० च

वरगन्धमाल्यवस्त्राय वरातिवरये नमः ।
 नमो वर्षाय वाताय छायायै आतपाय च ॥ २०४ ॥
 नमो रक्तविरक्ताय शोभनायाचमालिने ।
 सन्नित्राय विभिन्नाय विविक्तविकटाय च ॥ २०५ ॥
 अघोररूपरूपाय(१) क्षीरक्षीरतराय च ।
 नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततराय च ॥ २०६ ॥
 एकपादवह्नुनेत्राय एकशीर्षं नमोऽस्तु ते ।
 नमो वृक्षाय लब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥
 पञ्चमालार्चिताङ्गाय नमः पाशुपताय च ।
 नमश्चण्डाय घण्टाय घण्टया जग्धरन्ध्रिणे ॥ २०८ ॥
 सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च ।
 प्राणदण्डाय(२) त्यागाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥
 ह्रस्वङ्काराय पाराय ह्रस्वङ्कारप्रियाय च ।
 नमश्च शङ्खे नित्यं गिरिवृक्षकलाय च ॥ २१० ॥
 गर्भमांसशृङ्गास्त्राय तारकाय तराय च ।
 नमो यन्त्राधिपतये क्षुताब्धीपट्टताय च ॥ २११ ॥
 यज्ञवाहाय दानाय(३) तप्याय तपनाय च ।
 नमस्तटाय भव्याय तड्गितां पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥
 अन्नदायान्नपतये नमोऽस्त्वन्नभवाय च ।

---

 १ अघोरघोररूपायेति ख० ।

२ प्राणदण्डायेति घ०, ङ० च ।

३ दान्तायेति ख० ।

४ दण्डिनां पतय इति ख० ।

नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ २१३ ॥

सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ।

नमोऽस्तु बालरूपाय बालरूपधराय च ॥ २१४ ॥

बालानाञ्चैव गोमूत्रे च बालक्रीडनकाय च ।

नमः शुद्धाय बुद्धाय चोभयायाक्षताय च ॥ २१५ ॥

तरङ्गाङ्कितकेशाय मुक्तकेशाय वै नमः ।

नमः षट्कर्म्मनिष्ठाय त्रिकर्म्मनिरताय च ॥ २१६ ॥

वर्णाश्रमाणां विधिवत् पृथक् कर्म्मप्रवर्तिने ।

नमो घाघाय घोषाय नमः कलकलाय च ॥ २१७ ॥

श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तचक्षुषाय च ।

धर्मार्थकाममोक्षाय क्रयाय क्रयनाय च ॥ २१८ ॥

साङ्ग्याय साङ्ग्यसुख्याय योगाधिपतये नमः ।

नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरताय च ॥ २१९ ॥

कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।

ईशान वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।

अविवेकैकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ २२० ॥

काम कामद कामघ्नं धृष्टं हृष्टं निन्दनः ।

सर्वं सर्वद सर्वघ्नं सम्यग् राग नमोऽस्तु ते ॥ २२१ ॥

महाबाल महाबाहो महासत्व महाद्युते ।

महामेघवरप्रेक्ष महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२२ ॥

स्थूलजीर्णाङ्गजटिने वल्कलाजिनधारिणे ।

दीप्तसूर्याग्निजटिने वल्कलाजिनवाससे ।

सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥

उन्मादनशतावर्त्तं गङ्गातीथार्द्धमूर्धज ।
 चन्द्रावर्त्तं युगावर्त्तं मेघावर्त्तं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 त्वमन्नमन्नकर्त्ता च अन्नदश्च त्वमेव हि ।
 अन्नस्तृष्टा च पक्ता च पक्कमुक्तपचे नमः ॥ २२५ ॥
 जरायुजोऽण्डजश्चैव स्नेहजोऽग्निलज्ज एव च ।
 त्वमेव देवदेवेशो भूतषामश्चतुर्विधः ॥ २२६ ॥
 चराचरस्य ब्रह्मा (१) त्वं प्रतिहर्त्ता त्वमेव च ।
 त्वमेव ब्रह्मविदुषामपि ब्रह्मविदां वरः ॥ २२७ ॥
 सत्वस्य परमा योनिरब्वायुज्योतिषां निधिः ।
 ऋक्सामानि तथौक्कारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥
 हविर्ह्यावी हवो ह्यावी हुवां वाचाहुतिः सदा ।
 गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥
 जजुर्भयो ऋक्षयश्च सामाथर्वमयस्तथा ।
 पठासे ब्रह्मविद्भिस्त्वं कल्पोपनिषदां गणैः ॥ २३० ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ते ।
 त्वामेव मेघसङ्घाद्य विश्वस्तनितगर्जितं ॥ २३१ ॥
 संवत्सरस्त्वमृतवो मासा मासार्द्धमेव च ।
 कलाकाष्ठानिमेघाश्च नक्षत्राणि युगा ग्रहाः ॥ २३२ ॥
 वृषाणां ककुदं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च ।
 सिंहो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनां ॥ २३३ ॥
 क्षीरोदी ह्युदधीनाश्च यन्त्राणां धनुरेव च ।

बलमहरणानाञ्च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३४ ॥
 इच्छा द्वेषश्च रागश्च मोहः क्षामो दमः शमः ।
 व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥ २३५ ॥
 त्वङ्गदौ त्वं शरी चापि खट्वाङ्गी भर्भरौ तथा(१) ।
 केत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेताऽप्यन्तको मतः ॥ २३६ ॥
 दशलक्षणसंयुक्तो धर्म्मोऽर्थः काम एव च ।
 इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्लवानि सरांसि च ॥ २३७ ॥
 सतावली तृणोषधयः पद्मवो मृगपक्षिणः ।
 द्रव्यकर्म्मगुणारम्भः कालमुष्णफलप्रदः ॥ २३८ ॥
 आदिशान्तश्च मध्यश्च गायत्रीहोतार एव च ।
 हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतस्तथाऽरुणः ॥ २३९ ॥
 कट्टश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा ।
 सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४० ॥
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
 त्वमिन्द्रोऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४१ ॥
 उत्फुल्लश्चित्तमानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च ।
 होतृं होता च होमस्त्वं हुतञ्च प्रहुतं प्रभुः ॥ २४२ ॥
 सुपर्णश्च तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियं ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलं ॥ २४३ ॥
 गिरिः स्तोकस्तथा वृक्षो जीवः पुद्गल एव च ।
 सत्त्वं त्वञ्च रजस्त्वञ्च तमश्च प्रजनं तथा ॥ २४४ ॥

भूतात्मा भूतकङ्कृतो भूतभव्यभवोद्भवः ॥ २५५ ॥
 भूर्भुवस्वरितश्चैव तथोत्पत्तिर्महेश्वरः ।
 ईशानो वीक्ष्यणः शान्तो दुर्दान्तो दन्तनाशनः ॥ २५६ ॥
 ब्रह्मावर्त्त सुरावर्त्त कामावर्त्त नमोऽस्तु ते ।
 कामविम्बनिहर्त्ता च कर्णिकाररजःप्रियः ॥ २५७ ॥
 मुखचन्द्रो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखो मुखः ।
 चतुर्मुखो बहुमुखो रणे ह्यभिमुखः सदा ॥ २५८ ॥
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोदधिः परो विराट् ।
 अघर्महा महादण्डो दण्डधुरो रणप्रियः ॥ २५९ ॥
 गोतमो गोप्रतारक्ष गोवृषेश्वरवाहनः ।
 धर्मकृद्वर्त्मस्त्रष्टा च धर्मा धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥
 त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो मानदो मान एव च(१) ।
 तिष्ठंस्थिरश्च स्थानुश्च त्रिष्कम्पः कम्प एव च ॥ २६१ ॥
 दुर्वारणो दुर्विषदो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
 दुर्ज्ञेरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्ज्ञेरो जयः ॥ २६२ ॥
 शशः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णं दुर्जराऽथ तट् ।
 आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिगश्च ह ॥ २६३ ॥
 सद्यो यज्ञो मृगा व्याधा व्याधीनामाकरोऽकरः ।
 गिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलोकनः ॥ २६४ ॥
 दण्डधरः सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः(२) ।
 विषपोऽमृतपथैव सुरापः क्षीरसोमपः ॥ २६५ ॥

१ त्रैलोक्यमार्गः साङ्गो मोसार्गो मार्ग एव चेति घ० ।

२ रुद्रदण्डविनाशन इति घ०, ङ० च ।

मधुपञ्चाज्यपञ्चैव सर्वपञ्च महाबलः ।

वृषाश्चवाह्यो वृषभस्तथा वृषभलोचनः ॥ २६६ ॥

वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसत्पुत्रतः ।

चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयश्च पितामहः ।

अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाधितः ॥ २६७ ॥

न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराण ऋषयो न च ।

माहात्मा वेदितुं शक्ता यात्रातथेन ते शिव ॥ २६८ ॥

या मूर्त्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनं ।

ताभिर्मीमांसतं रक्ष पिता पुत्रमिवीरस ॥ २६९ ॥

रक्ष मां रक्षणीयोऽहन्तवानघ नमोऽस्तु ते ।

भक्तानुकम्पी भगवान् भक्त्याहं सदा त्वयि(१) ॥ २७० ॥

यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दृशः ।

तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ॥ २७१ ॥

यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्वस्थाः समदर्शिनः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युष्मानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ २७२ ॥

सम्भक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।

यः शीते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽप्सु शायिनं ॥ २७३ ॥

प्रविश्य वदने राहोर्यः सोमं ग्रसते निशि ।

ग्रसत्यर्कश्च स्वर्भानुभूत्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७४ ॥

येऽङ्गष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनां ।

रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्याययन्तु मां ॥ २७५ ॥

ये चाप्युत्पतिता गर्भादधीभागगताश्च ये ।

तेषां स्वाहाः स्वधाश्चैव आप्रवन्तु स्वदन्तु च ॥ २७६ ॥
 ये न रादन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च ।
 हर्षयन्ति च हृष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २७७ ॥
 ये ममुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुहासु च ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥ २७८ ॥
 चतुर्थश्रेषु रथासु चत्वरेषु सभाषु च ।
 चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ २७९ ॥
 रसातलगता ये च ये च तस्मात्परङ्गताः ।
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ।
 मूर्त्त्याः स्थूलाः कृशाः कृत्वा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २८० ॥
 सर्वस्त्वं सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान् ।
 सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८१ ॥
 त्वमेव चेज्यसे यस्माद्दृष्टैर्विविधदक्षिणैः ।
 त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वन्न निमन्त्रितः ॥ २८२ ॥
 अथ वा मायया देव मोहितः मूर्च्छया त्वया ।
 एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वन्न निमन्त्रितः ॥ २८३ ॥
 प्रसीद मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।
 त्वङ्गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २८४ ॥
 स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
 भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २८५ ॥
 परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तुवेनानेन सुव्रत ।
 बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि ॥ २८६ ॥
 अथैनमन्नवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः ।

कृत्वाश्वासकरं वाक्यं वाक्प्रज्ञो वाक्यमाहृतं ॥ २८७ ॥
 दक्ष दक्ष न कर्त्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
 अहं यज्ञहा न त्वन्यो दृश्यते तत्पुरा त्वया ॥ २८८ ॥
 भूयश्च तं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुव्रत ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २८९ ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यसि ॥ २९० ॥
 वेदान् षडङ्गानुद्धृत्य सांख्यान्योगांश्च कृतस्त्रयः ।
 तपश्च विपुलन्तस्त्रा दुःश्वरं देवदानवैः ॥ २९१ ॥
 अर्थैर्दृशार्थसंयुक्तैर्गूढमप्राज्ञनिर्मितं ।
 वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समं ॥ २९२ ॥
 श्रुत्यर्थैरध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणं ।
 सर्वेषामाश्रमाणान्तु मया पाशपतं व्रतं ।
 उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वपापविमोक्षणं ॥ २९३ ॥
 अस्य चीर्णस्य यक्ष्म्यक्फलं भवति पुष्कलं ।
 तदस्तु ते महाभाग मानसस्त्यज्यतां ज्वरः ॥ २९४ ॥
 एषमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ २९५ ॥
 अवाप्य च तदा भागं यषोक्तं ब्रह्मणा भवः ।
 ज्वरश्च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ।
 शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुध्वन्तत्र वै द्विजाः ॥ २९६ ॥
 श्रीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलारुजः ।
 अपान्तु नालिकां विद्यान्निर्मोकभुजगेष्वपि ॥ २९७ ॥

खौरकः सौरभेयाणां जषरः दृष्टिवीतले ।
 इभानामपि धर्षन्न दृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ २९८ ॥
 रन्ध्रोद्भूतं (१) तद्याज्ञानां शिखीक्षेदश्च वर्हिणां ।
 नेत्ररोगः कीकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मभिः ॥ २९९ ॥
 अजानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतं ।
 शुकानामपि सर्वेषां हिमिका प्रोच्यते ज्वरः ।
 शार्दूलेष्वपि वै विप्राः अमो ज्वर इहोच्यते ॥ ३०० ॥
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ(२) ज्वरो नामैष कीर्तितः ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये च विप्रते सदा ॥ ३०१ ॥
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
 नमस्यद्यैव(३) मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ३०२ ॥
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः
 पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
 विमुक्तरोगः स नरो मुदा युतो
 लभेत कामान् स यथा मनोषितान् ॥ ३०३ ॥
 दक्षप्रोक्तं स्तवश्चापि कीर्त्तयेद्यः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् दीर्घश्चायुरवाप्नुयात् ॥ ३०४ ॥
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् हरः ।
 तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मनिर्मितः ॥ ३०५ ॥
 यशोराज्यसुखैश्वर्यवित्तयुर्धनकाङ्क्षभिः ।

१ रन्ध्रोद्भूतमिति च० ।

२ सर्वेष्विति च० ।

३ नमस्यद्यैवेति च० ।

स्तीतव्यो भक्तिमाख्याय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ ३०६ ॥
 व्याधिती दुःखिती दीनखीरचस्तो भयार्दितः ।
 राजकार्यनिवृत्तो वा मुच्यते महती भयात् ॥ ३०७ ॥
 अनेन चैत्र देहेन गणानां स गणाधिपः ।
 इह लोके सुखं प्राप्य नष्ट एवोपपद्यते(१) ॥ ३०८ ॥
 न च ब्रह्माः पित्राश्च वा न नागा न विनायकाः ।
 कुर्युर्विघ्नं गृहे तस्य यच्च संस्तूयते भवः ॥ ३०९ ॥
 शृणुयाद्वा इदं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी ।
 पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥
 शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्तयेद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्त्यविघ्नतः ॥ ३११ ॥
 मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाप्युदाहृतं ।
 सर्वं सम्यज्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्तनात् ॥ ३१२ ॥
 देवस्य सगुहस्याथ देव्या नन्दीश्वरस्य तु ।
 बलिं विभवतः कृत्वा हस्तेन नियमेन च ॥ ३१३ ॥
 ततः स युक्तो गृह्णीयान्नामान्वाशु यथाक्रमं ।
 ईप्सितान् लभतेऽत्यर्थं कामान् भोगाश्च मानवः ।
 मृतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरीहतः ॥ ३१४ ॥
 सर्वकर्म्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 पठन् दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 मृतश्च गणसालोक्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

वृषेव द्विधियुक्तेन विमानेन विराजते ।

आभूतसंग्रवस्थायी रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥

इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।

नैतद्देदयते कश्चिन्नेदं आव्यन्तु कस्यचित् ॥ ३१७ ॥

श्रुत्वैतत्परमङ्गुलं येऽपि स्युः पापकारिणः ।

वैश्या स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३१८ ॥

आवयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।

रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते दक्षशापवर्णनं

नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाशिनी ।

या दक्षमधिकृत्यैह कथा शर्वादुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ह्येषा प्रकीर्तिता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतः परं ॥ २ ॥

त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूनुवः ॥ ३ ॥

अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिता जिदजिताश्च ये ।

पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः ॥ ४ ॥

तप्तिमन्तो गणा ह्येते देवानान्तु त्रयः स्मृताः ।

कुन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वे स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

यदुर्थयातिहो देवो दौधयः स्रवसो मतिः ।

विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतो द्युतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः ।

अभिमन्युरुग्रदृष्टिः समयोऽथ शुचिश्चवाः ।

केवलो विश्वरूपश्च सुपत्नो मधुपस्तथा ॥ ७ ॥

तुरीयो निर्हपुश्चैव युक्तो ग्रावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवाद्यं यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुर्विभावश्च मलिकोऽथ दिदेहकः ।

शुतिशृणो बृहच्छुक्रो देवा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९ ॥

आसन् स्वायम्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः ।
 त्विषिमन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १० ॥
 तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद् विश्वभुक् प्रथमो विभुः ।
 असुरा ये तदा तेषामासन् दायादबान्धवाः ॥ ११ ॥
 सुपर्ण्यक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 अष्टौ ते पितृभिः सार्धं(१) नासत्या देवयोनयः ॥ १२ ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां सहस्रशः ।
 प्रभावरूपसम्पन्ना आयुषा च बलेन च ॥ १३ ॥
 विस्तरादिह नोच्यन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।
 स्वायम्भुवो निसर्गश्च विज्ञेयः साम्प्रतं मनुः ॥ १४ ॥
 अतीते वर्त्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः ।
 प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पितृभिः सह ॥ १५ ॥
 तेषां समर्षयः पूर्वमासन्त्ये तान् निबोधत ।
 भृग्वङ्गिरा मरौचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 अग्नीध्रश्चातिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान्(२) हव्यः सवनः पुत्र एव च ।
 मनोः स्वाम्भुवस्यैते दशपुत्रा महौजसः ॥ १८ ॥
 वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।
 सासुरन्तस्सगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसं ।
 सपिशाचमनुष्यञ्च सुपर्णाप्सरसाङ्गणं ॥ १९ ॥

१ तेषां सार्धं मनुना सार्धंमिति ख० ।

२ द्युतिमानिति ख० ।

नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि ।

बहुत्वान्नामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा(१) ॥ २० ॥

या वै व्रजकुलाख्यास्तु आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

कालेन बहुनातीता अवनाद्दयुगक्रमैः ॥ २१ ॥

ऋषय जनुः । क एष भगवान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

कस्य योनिः किमादिष किमस्त्वं स किमात्मजः ॥ २२ ॥

किमस्य वक्षुः का मूर्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः ।

किंनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत् प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ २३ ॥

सुत उवाच । श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सूर्ययोनिर्निमेषादिः सङ्ख्याचक्षुः स उच्यते ॥ २४ ॥

मूर्तिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः ।

संवत्सरश्च त्वस्य नाम चास्य कलात्मकं ।

साम्प्रतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २५ ॥

पञ्चानां प्रविभक्तानां कालावस्थान्निबोधत ।

दिनार्द्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ २७ ॥

वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः ।

तेषान्तु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानन्निबोधत ॥ २८ ॥

ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

आदित्येयस्त्वऽसौ सारः कालाग्निः परिवत्सरः ॥ २९ ॥

शुक्लकृष्णा गतिश्चापि अपां सारमयः खगः ।

स इदावत्सरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥ ३० ॥
 यथायन्तपते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।
 आशु कर्त्ता च लोकस्य स वायुरिति वत्सरः (१) ॥ ३१ ॥
 अहङ्गारात् रुदन् रुद्रः सङ्गूतो ब्रह्मणस्त्रयः ।
 स रुद्रो वत्सरस्तेषां विजज्ञे नीललोहितः ।
 तेषां हि तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्त्यमानं निबोधत ॥ ३२ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयोगात् कालात्मा प्रपितामहः ।
 ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पतिरौश्वरः ॥ ३३ ॥
 सोऽग्निर्यजुश्च सोमश्च स भूतः स प्रजापतिः ।
 प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यो योऽग्निर्मनीषिभिः ॥ ३४ ॥
 यस्मात्कालविभागानां मासत्वंयनयोरपि ।
 ग्रहनक्षत्रशीतोष्णवर्षायुःकर्षणां तथा ।
 योजितः प्रविभागानां दिवसानाञ्च भास्करः ॥ ३५ ॥
 वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः ।
 एकेनैकोऽथ दिवसे मासेऽथर्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥
 आदित्यः सविता भानुर्जीवनो ब्रह्मसत्कृतः ।
 प्रभवश्चाल्यश्चैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७ ॥
 ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः परिवत्सरः ।
 सोमः सर्वौषधिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८ ॥
 आजीवः सर्वभूतानां योगक्षेमकृदीश्वरः ।
 अवेक्षमाणः सततं विभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९ ॥
 तिथीनां पर्वसन्धीनां पूर्णिमादर्शयोरपि ।

योनिर्निर्माकरो यद्य योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥
 तस्मात् स पितृमान् सोम ऋग्यजुश्छन्दसात्मकः ।
 प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१ ॥
 कर्मभिः प्राणिनां लोके सर्वचेष्टाप्रवर्त्तकः ।
 प्राणापानसमानानां वायूनाञ्च प्रवर्त्तकः ॥ ४२ ॥
 पञ्चानाञ्चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलात्मनां ।
 समानकाल करणः क्रियाः सम्पादयन्निव ॥ ४३ ॥
 सर्वात्मा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः ।
 विधाता सर्वभूतानां क्षमी नित्यं प्रभञ्जनः ॥ ४४ ॥
 योनिरग्नेरपां भूमिरवेद्यन्द्रमसश्च यः ।
 वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामहः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः ।
 त्रिभिरेव कपालेस्तु अम्बकैरोषधिचये ।
 इज्यते भगवान् यस्मात्तस्माक्ताम्बक उच्यते ॥ ४६ ॥
 गायत्री चैव त्रिष्टुप् च अगती चैव या स्मृता ।
 चाम्बका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥
 ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववीर्यतः ।
 त्रिसाधनपुरोडाशस्तिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८ ॥
 इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 यच्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ।
 सैकं षट्कं विजज्ञेऽथ मध्वादीमृतवः किल ॥ ४९ ॥
 ऋतुपुचार्त्तवः पञ्च इति सर्गः समाप्तः ।
 इत्येष पत्रमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संहरन् ।
 अहोरात्रकरस्तस्मात् स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१ ॥
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां(१) ।
 पितरः सर्वलोकानां लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥ ५२ ॥
 ध्यायतो ब्रह्मणो वक्तादुद्यन् समभवद्भवः ।
 ऋषिर्विप्रो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपपद्यते ।
 आत्मवेशेन भूतानामङ्गप्रत्यङ्गसम्भवः ॥ ५४ ॥
 अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च ।
 युगाभिमानी कालात्मा नित्यं सञ्जेपकृद्भिः ।
 उन्मादकोऽनुग्रहकश्च इहत्सर उच्यते ॥ ५५ ॥
 रुद्राविष्टो भगवता जगत्प्रकिन् स्वतेजसा ।
 आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६ ॥
 ततस्तस्य तु वीर्य्येण लोकानुग्रहकारकं ।
 द्वितीयं भद्रसंयोगं सन्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥
 देवत्वञ्च पितृत्वञ्च कालत्वञ्चास्य यत्परं ।
 तस्माद्दे सव्यंथा भद्रस्तद्वद्भिरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।
 ओषधीः प्रतिसन्वत्ते रुद्रः क्षीणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

इत्येषा यदपत्यं वै न तद्वक्ष्यं प्रमाणतः ।

बहुत्वात् परिसंख्यातुं पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ६० ॥

इमं वंशं प्रजेशानां महतां पुण्यकर्मणां ।

कीर्त्तयन् स्थिरकीर्त्तीनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशवर्णनं
नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

युगधर्माः ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिश्चयं ।

ओङ्कारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्णञ्चादितः स्मृतं ॥ १ ॥

यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा ।

ऋचो यजूंषि सामानि वायुरग्निस्तथा जलं ॥ २ ॥

तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्वे प्रजज्ञिरे ।

चतुर्दश महात्मानो देवानां ये तु दैवताः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् ।

अनुग्रहाय लोकानामादिमध्यान्त उच्यते ॥ ४ ॥

सप्तर्षयस्तथेन्द्रा ये देवाश्च पितृभिः सह ।

अक्षरान्निःसृताः सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५ ॥

इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।

पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६ ॥

कृतं चेता ह्यपरञ्च युगादिः कलिना सह ।

परिवर्त्तमानेस्तैरेव भ्रममाणेषु चक्रवत् ॥ ७ ॥

देवतास्तु तदोद्दिग्नाः कालस्य वशमागताः ।

न शक्नुवन्ति तन्मानं संस्थापयितुमात्मना ॥ ८ ॥

तदा ते चाग्न्यता भूत्वा आदौ मन्वन्तरस्य वै ।

ऋषयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः(१) । ९ ॥

समाधाय मनस्तीव्रं सहस्रं परिवत्सरान् ।
 प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥
 अयं हि कालो देवेशश्चतुर्भूर्त्तिश्चतुर्मुखः ।
 कोऽस्य त्रिव्याम्बहादेव अगाधस्य महेश्वर ॥ ११ ॥
 अथ दृष्ट्वा महादेवस्तन्तु कालश्चतुर्मुखं ।
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं न हृथायं परिश्रमः ।
 उवाच देवो भगवान् स्वयङ्कालः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥
 यदेतस्य मुखं श्वेतं चतुर्जिह्वं हि लक्ष्यते ।
 एतत् कृतयुगं नाम तस्य कालस्य वै मुखं ।
 असौ देवः सुरश्रेष्ठो ब्रह्मा वैवस्वतो मुखः ॥ १४ ॥
 यदेतद्रक्तवर्णाभं तृतीयं वः स्मृतं मया ।
 त्रिजिह्वं (१) लेलिहानन्तु एतत् त्रेतायुगं द्विजाः ॥ १५ ॥
 अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेश्वरात् ।
 ततोऽत्र द्रव्यते यज्ञस्तिस्त्रो जिह्वास्त्रयोऽग्नयः ।
 ब्रह्मा चैवाग्नयो विप्राः कालजिह्वा प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
 यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलं ।
 द्विपादोऽत्र भविष्यामि हापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥
 यदेतत् कृष्णवर्णाभन्तुरीयं रक्तलोचनं ।
 एकजिह्वं पृथु श्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयङ्करं ।

कल्पस्य तु सुखं ह्येतच्चतुर्थं नाम भीषणं ॥ १९ ॥
 न सुखं नापि निर्वाणं तस्मिन् भवति वै युगे ।
 कालग्रस्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ २० ॥
 ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यस्ते तायां यज्ञ उच्यते ।
 द्वापरे पूज्यते विष्णुरहम्पूज्यश्चतुर्थ्यपि ॥ २१ ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यैव कलास्त्रयः ।
 सर्वेष्वेव हि कालेषु चतुर्मुर्त्तिर्महेश्वरः ॥ २२ ॥
 अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवर्त्तकः ।
 युगकर्त्ता तथा चैव परं परंपरायणः ॥ २३ ॥
 तस्मात् कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् ।
 अभयार्थं च देवानामुभयोर्लोकयोरपि ॥ २४ ॥
 तदा भव्यश्च पूज्यश्च भविष्यामि सरोत्तमाः ।
 तस्माद्भयं न कार्य्यश्च कलिं प्राप्य महौजसः ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह ।
 प्रणम्य शिरसा देवं पुनरुचुर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥
 देवर्षय ऊचुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः ।
 भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः ॥ २७ ॥
 महादेव उवाच । एष कालश्चतुर्मुर्त्तिश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्मुखः ।
 लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामति सर्वशः ॥ २८ ॥
 नासाध्यं विद्यते चास्य सर्वस्मिन् सचराचरे ।
 कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥
 सर्वं कालस्य वशमा न कालः कस्यचिद्वशे ।
 तस्मात्तु सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वोक्तान्येकसप्ततिः ।
 तानि मन्वन्तराणीह परिवृत्तयुगक्रमात् ॥ ३१ ॥
 एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः ।
 यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरक्षयः ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 नमस्कृतश्च तैः सर्वैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३ ॥
 एवं स काले भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 पुनः पुनः संहरते सृजते च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः ।
 पूज्यते भगवानीशो भयान् कालस्य तस्य वै ॥ ३५ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कलौ कुर्यात्तपो द्विजः ।
 प्रपन्नस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।
 तस्माद्देवा दिवङ्गत्वा अवतीर्य च भूतले ॥ ३६ ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च कलिम्प्राप्य सुदारुणं ।
 तप इच्छन्ति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायणाः ।
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रशः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८ ॥
 देवापिः पौरवो राजा मनुष्ये च्छाकुवंशजाः ।
 महायोगबलीपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९ ॥
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन् तिथे त्रेतायुगे कृते ।
 सप्तर्षिभिश्चैव सार्धं भाव्ये त्रेतायुगे पुनः ।
 गोत्राणां क्षत्रियाणाञ्च भविष्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

हापरान्ते प्रतिष्ठन्ते क्षत्रिया ऋषिभिः सह ।
 कृते त्रेतायुगे चैव तथा क्षीणे च हापरे ।
 नराः पातकिनो ये वै वर्त्तन्ते ते कलौ स्मृताः ॥ ४१ ॥
 मन्वेन्तराणां सप्तानां सान्तानार्थां श्रुतिः स्मृतिः ।
 एवमेतेषु सर्वेषु युगक्षयक्रमस्तथा ॥ ४२ ॥
 परस्परं युगानाञ्च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवः ।
 यथा वै प्रकृतिस्तेभ्यः प्रवृत्तानां यथाक्षयं ॥ ४३ ॥
 जामदग्नेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते ।
 क्रियन्ते कुलटाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ।
 दिवङ्गतानहन्तुभ्यं कौर्त्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४ ॥
 ऐङ्मिक्षाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
 राजानः अण्विभ्रास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४५ ॥
 ऐङ्बंशेऽयं सम्भूता यथा चेक्ष्वाकवो मृपाः ।
 तेभ्य एव शतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥
 तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणः स्मृतः ।
 भोजन्तु त्रिशतं क्षत्रं चतुर्द्धा तद्यथादिशं ॥ ४७ ॥
 तेष्वतीतास्तु राजानो ब्रुवतस्तान्निबोधत ।
 शतं वै प्रतिविम्यानां हैहयानां तथा शतं ॥ ४८ ॥
 धार्तराष्ट्रास्त्वेकशतं अशीतिर्जनमेजयाः ।
 शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्यिणां शतं ॥ ४९ ॥
 ततः शतन्तु पौलानां शतं काशिकुशादयः ।
 तथाऽपरं सहस्रन्तु येऽतीताः शशविन्दवः ।
 इजानास्तेऽश्वमेधैस्तु सर्वे नियुतदक्षिणैः ॥ ५० ॥

एवं संचेपतः प्रोक्ता न शक्या विस्तरेण तु ।
 वक्तुं राजर्षयः कृतस्त्रा येऽतीतास्तैर्युगैः सह ॥ ५१ ॥
 एते ययातिवंशस्य बभूवुर्वंशवर्धनाः ।
 कौर्त्तिताः द्युतिमन्तस्ते ये लोकान् धारयन्ति वै(१) ॥ ५२ ॥
 लभन्ते च वरान्पञ्च दुर्लभान् ब्रह्मलौकिकान् ।
 आयुः पुत्रा धनङ्गीतिरैश्वर्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥
 धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य धीमतां ।
 तथोक्ता लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकं व्रजन्ति वै ॥ ५४ ॥
 चत्वार्यष्टाः सहस्राणि वर्षाणाञ्च कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ५५ ॥
 कृते वै प्रक्रियापादश्चतुःसाहस्र उच्यते ।
 तस्माच्चतुःशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ५६ ॥
 त्रेतादीनि सहस्राणि संख्यया मुनिभिः सह ।
 तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशस्त्रिशतः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 अनुषङ्गपादस्त्रेतायास्त्रिसाहस्रस्तु संख्यया ।
 द्वापरे द्वे सहस्रे तु वर्षाणां सम्प्रकीर्त्तितं ॥ ५८ ॥
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशो द्विशतस्तथा ।
 उपोद्घातस्तृतीयस्तु द्वापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥
 कालिं वर्षसहस्रन्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ।
 तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यांशः शतमेव च ॥ ६० ॥
 संहारपादः संख्यातश्चतुर्थो वै कलौ युगे ।
 ससन्ध्यानि सहांशानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

एतत् द्वादशसाहस्रं चतुर्युगमिति स्मृतं ।

एवं पादैः सहस्राणि श्लोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥

सन्ध्यासन्ध्यांशकैरेव द्वे सहस्रे तथाऽपरे ।

एवं द्वादशसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६३ ॥

यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगं ।

यथा युगश्चतुष्पादं विधाना विहितं स्वयं ।

चतुष्पादं सुराणान्तु ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ।

—000@000—

स्वायम्भुववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ।

तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १ ॥

देवाश्च विविधा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।

ऋषयो मानवाश्चैव सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २ ॥

महर्षिसर्गः प्रोक्तो वै वंशं स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३ ॥

मनोः स्वायम्भुवस्यासन्दश पौत्रास्तु तत्समाः ।

यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपसमन्विता(१) ॥ ४ ॥

सप्तमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये चेतायुगे तदा ॥ ५ ॥

प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ।

प्रजासर्गतपोयोगैस्तैरियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥

प्रियव्रतात् प्रजावन्तः(२) वीरात् कन्या व्यजायत ।

कन्या सा तु महाभागा कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥

कन्ये द्वे शतपुत्रांश्च सम्राट् कुक्षिश्च ते उभे ।

तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥ ८ ॥

---

१ सप्तद्वीपा सप्ततना इति घ०, ङ० च ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

अग्नीध्रश्च वपुष्मांश्च(१) मेधा मेधातिथिर्विभुः ।
 ज्येतिषान् द्युतिमान् हव्यः सवनः सर्व्व एव च(२) ॥ ८ ॥
 प्रियव्रतोऽभिषिच्यैतान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
 द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तान्श्च निबोधत ॥ १० ॥
 जम्बूद्वीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रन्तु महाबलं ।
 भ्रूजद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ ११ ॥
 शाक्यलो तु वपुष्मन्तं राजानमभिषिक्तवान् ।
 ज्योतिषन्त कुशद्वीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ॥ १२ ॥
 द्युतिमन्तश्च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् ।
 शाकद्वीपेश्वरश्चापि हव्यश्चक्रे प्रियव्रतः ॥ १३ ॥
 पुष्कराधिपतिश्चापि सवनं कृतवान् प्रभुः ।
 पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
 धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥ १४ ॥
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
 नाम्ना तु धातकेष्वपि धातकीखण्ड उच्यते ॥ १५ ॥
 हव्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाकद्वीपेश्वरान् प्रभुः ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारं मणौचकं(३) ।
 वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमश्च महाद्रुमं ॥ १६ ॥
 जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ।
 कुमारस्य च कुमारं द्वितीयं परिकीर्त्तितं ॥ १७ ॥

१ अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मतेति घ०, ङ० च ।

२ सव्य एव चेति ख० । पुत्र एव चेति ङ० ।

३ मनीषकस्थाने सर्व्वेषु मनीषकेति घ० पुस्तकपाठः ।

सुकुमारं तृतीयन्तु सुकुमारस्य कीर्त्तितं ।
 मणीचक्रस्य चतुर्थं मणीचक्रमिहोच्यते ॥ १८ ॥
 वसुमोदस्य वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकं ।
 मोदाकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रकीर्त्तितं ॥ १९ ॥
 महाद्रुमस्य नाम्ना तु सप्तमन्तु महाद्रुमं ।
 एषान्तु नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २० ॥
 क्रौञ्चद्वीपेस्त्रयस्यापि पुत्रा द्युतिमतस्तु वै ।
 कुशलो मनुगद्योणः पीवरस्यान्धकारकः ।
 मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥
 तेषां स्वनामभिर्द्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः शुभाः ।
 उष्णस्योणः स्मृती देशः पीवरस्यापि पीवरः ॥ २२ ॥
 अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारस्य कीर्त्त्यते ।
 मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुभिः स्मृतः ।
 एते जनपदाः सप्त क्रौञ्चद्वीपे तु भास्वराः ॥ २३ ॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैते सुमहीजसः ।
 उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्त्रैरथो लवणो धृतिः ।
 षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४ ॥
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलं ।
 तृतीयं स्त्रैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ॥ २५ ॥
 पञ्चमं धृतिमद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकीर्त्तितं ॥ २६ ॥
 तेषां द्वीपाः कुशद्वीपे तत्सनामान एव तु ।
 आश्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्कृताः ॥ २७ ॥

शास्त्रालस्येश्वराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुश्चतः ।
 श्वेतस्य हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८ ॥
 श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रोहितस्य च रोहितः ।
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हारितः ॥ २९ ॥
 वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३० ॥
 सप्तद्वीपे तु वक्ष्यामि जम्बुद्वीपादनन्तरं ।
 सप्त मेघातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरा नृपाः ॥ ३१ ॥
 ज्येष्ठः शान्तभयस्तेषां सप्तवर्षाणि तानि वै ।
 तस्माच्छान्तभयाच्चैव(१) शिशिरस्तु सुखोदयः ।
 आनन्दस्य ध्रुवश्चैव क्षेमकश्च शिवस्तथा ॥ ३२ ॥
 तानि तेषां सनामानि सप्तवर्षाणि भागशः ।
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वं स्थायश्ववेऽन्तरे ॥ ३३ ॥
 मेघातिथेस्तु पुत्रैस्तैः सप्तद्वीपनिवासिभिः ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्लक्षद्वीपे प्रजाः कृताः ॥ ३४ ॥
 प्लक्षद्वीपादिकेष्वेव शाकद्वीपान्तरेषु वै ।
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मी वै वर्णाश्रमविभागशः ॥ ३५ ॥
 सुखमायुश्च रूपञ्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
 पञ्चस्वतेषु द्वीपेषु सर्वं साधारणं स्मृतं ॥ ३६ ॥
 सप्तद्वीपपरिक्रान्तं(२) जम्बूद्वीपं निबोधत ।

१ शान्तमुखाश्चेति क०, घ० च ।

२ प्लक्षद्वीपपरिक्रान्तमिति ख०, घ० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।
 प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तं जम्बूद्वीपेश्वरं नृपं ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमीजसः ।
 ज्येष्ठो नाभिरितिख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥ ३८ ॥
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहृतः ।
 रम्यः स्यात्पञ्चमः पुत्रो हरिष्मान् षष्ठ उच्यते ॥ ३९ ॥
 कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो ह्यष्टमः स्मृतः ।
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशान्निबोधत ॥ ४० ॥
 नाभिस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाद्वन्तु(१) पिता ददौ ।
 हेमकूटन्तु यद्वर्षं ददौ किंपुरुषाय तत् ॥ ४१ ॥
 नैषधं यत् स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तद्ददौ ।
 मध्यमं यत्कुमेरोस्तु स ददौ तदिलाहृते ॥ ४२ ॥
 नीलन्तु यत्स्मृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।
 श्वेतं यदुत्तरं तस्मात् पित्रा दत्तं हरिष्मते(२) ॥ ४३ ॥
 यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत् कुरवे ददौ ।
 वर्षं माल्यवतश्चापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४ ॥
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयेत् ।
 इत्येतानि महान्तीह नववर्षाणि भागशः ॥ ४५ ॥
 अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यषिञ्चत ।
 यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥
 इत्येतैः सप्तभिः कृत्स्नाः सप्तद्वीपा निवेशिताः ।

१ प्रीत्या तस्मै इति ख० ।

२ हरिष्मतः स्थाने सर्वत्र हरिष्मदिति पाठः ख०, घ० चिह्नितपुस्तके वर्जिते ।

प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ॥ ४७ ॥
 यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु ।
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥ ४८ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च ।
 धर्माधर्मौ न तेष्वस्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
 न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वेव तु सर्वशः ॥ ४९ ॥
 नाभेर्हि सगं व्यख्यामि हिमाद्वे तन्निबोधत ।
 नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः(१) ।
 ऋषभं पार्थिवश्चेष्टं सर्व्वचक्षुः पूर्व्वजं ॥ ५० ॥
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः ।
 सोऽभिषिष्याथ भरतः पुत्रं प्रात्राज्यमास्थितः ॥ ५१ ॥
 हिमाद्वं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।
 तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ ५२ ॥
 भरतस्यात्मजो विद्वान् सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 बभूव तस्मिंस्तद्राज्यं भरतः संन्ययोजयत् ।
 पुत्रसंक्रामितश्रीको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥
 तेजसस्तु सुतश्चापि प्रजापतिरमितजित् ।
 तेजसस्यात्मजो विद्वान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥
 परमेष्ठौ सुतश्चाथ निधने तस्य शोभनः ।
 प्रतीहारकुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ।
 प्रतिहर्त्तेति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

उन्नेता प्रतिहर्तुस्तु भुवस्तस्य सुतः स्मृतः ।
 उन्नीथस्तस्य पुत्रोऽभूत्प्रताविश्यापि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥
 प्रतावेस्तु(२) विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः ।
 पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 गयस्य तु नरः पुत्रो नरस्यापि सुतो विराट् ।
 विराट्सुतो महावीर्यो धीमांस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ ५८ ॥
 धीमतश्च महान् पुत्रो महतश्चापि भीवनः ।
 भीवनस्य सुतस्त्वष्टा अरिजस्तस्य चाक्षजः ॥ ५९ ॥
 अरिजस्य रजः पुत्रः शतजिद्रजसो मतः ।
 तस्य पुत्रश्चतन्वःसौद्राजानः सर्व एव ते ॥ ६० ॥
 विश्वज्योतिःप्रधाना यैस्तै र्रिमा वद्धिताः प्रजाः ।
 तेरिदं भारतं वर्षं सप्तखण्डं कृतं पुरा(३) ॥ ६१ ॥
 तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्त्यं भारती धरा ।
 कृतव्रेतादियुक्तानि युगाख्यान्येकसप्ततिः ॥ ६२ ॥
 येऽतीतास्तै र्युगैः सार्धं राजानस्ते तदन्वयाः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥
 एष स्वायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।
 ऋषिभिर्देवतैश्चापि पितृगन्धर्वराक्षसैः ॥ ६४ ॥
 यच्चभूतपिशाचैश्च मनुष्यमृगपक्षिभिः ।
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्तते ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वायम्भुववंशानुकीर्तनं
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

१ प्रगाथस्यापौति ख० । प्रस्ताविश्यापौति ड० ।

२ प्रगाथस्येति ख० । प्रगानेस्त्विति ड० । ३ सप्तद्वीपमहात्मिकमिति घ०, ड० च ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

— ००० —

ऋषय ऊचः । एवं प्रजासन्निवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुङ्गवः ।
पप्रच्छ निपुणः सूतं पृथिव्यायामविस्तरौ ॥ १ ॥
कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो ।
क्रियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥ २ ॥
महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोकी तथैव च ।
पर्यायपारिमाण्यञ्च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥
सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरं ।
सङ्ख्याश्चैव समुद्राणां द्वीपानाञ्चैव विस्तरं ॥ ४ ॥
यावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः ।
महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोकी तथैव च ।
पर्यायपारिमाण्यञ्च(१) गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा ॥ ५ ॥
द्वीपभेदसहस्राणि सप्तस्यन्तर्गतानि वै ।
न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६ ॥
सप्तद्वीपन्तु वक्ष्यामि चन्द्रादित्यग्रहैः सह ।
येषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण भावयेत् ॥
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तन्नित्यञ्च प्रचक्ष्यते(२) ॥ ८ ॥

नववर्षे प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा ।
 विस्तरान् मण्डलाच्चैव योजनैस्तन्निबोधत ॥ ८ ॥
 शतमेकं सहस्राणां योजनानां प्रमाणतः ।
 नानाजनपदाकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ ९ ॥
 सिद्धचारुगन्धर्वपर्वतैरुपशोभितं ।
 सर्वधातुनिबद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः ।
 पर्वतप्रभवाभिश्च नदीभिः पर्वतैस्तथा ॥ १० ॥
 जम्बूद्वीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतः परिवारितः ।
 नवभिस्त्राहतः सर्वैर्भुवनैर्भूतभावनैः ।
 लावणेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥ ११ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात् समेन तु समन्ततः ।
 प्रागायताः सुपर्वाणः षड्भिरेव वर्षपर्वताः ।
 अथगाढा उभयतः समुद्री पूर्वपश्चिमौ ॥ १२ ॥
 हिमप्रायश्च हिमवान् हेमकूटश्च हेमवान् ।
 तरुणादित्यवर्णाभो हैरण्यो निषधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 चातुर्वर्णस्तु सौवर्णो मेरुश्चोच्चतमः स्मृतः ।
 प्लुताकृतिप्रमाणश्च(१) चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥ १४ ॥
 नानावर्णस्तु पार्श्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः ।
 नाभिवन्धनसम्भूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १५ ॥
 पूर्वतः श्वेतवर्णोऽसौ ब्राह्मण्य तस्य तेन तत् ।

पौतय दक्षिणेनासौ तेन वैश्यत्वमिष्यते(१) ॥ १७ ॥
 भृङ्गपत्रनिभश्चासौ पश्चिमेन महाबलः ।
 तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरोर्नानार्थकारणात् ॥ १८ ॥
 पार्श्वमुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णं स्वभावतः ।
 तेनास्य क्षत्रता च स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 व्यक्तः स्वभावतः प्रीतो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९ ॥
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतशृङ्गी हिरण्यमयः ।
 मयूरवर्णवर्णस्तु शातकौशस्तु शृङ्गवान् ॥ २० ॥
 एते पर्वतराजानः सिद्धचारणसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्र उच्यते ॥ २१ ॥
 मध्ये त्विलाहृतं यस्तु महामेरोः समन्ततः ।
 नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतस्तु सः ।
 मध्ये तस्य महामेरोर्निधूमे इव पावकः ॥ २२ ॥
 वेद्यर्द्धं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्द्धं तथोत्तरं ।
 वर्षाणि यानि सप्तात्र तेषां ये वर्षपर्वताः ।
 द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्तेषामायाम उच्यते ।
 योजनानां सहस्राणि शते द्वे मध्यमौ गिरौ ॥ २४ ॥
 नीलश्च निषधश्चैव ताभ्यां हीनास्तु येऽपरे(२) ।
 श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान् शृङ्गवांश्च यः ॥ २५ ॥
 भवतिर्द्वावशीतिर्द्वा सहस्राण्यायतास्तु ये ।

१ वैश्यत्वमिष्यते इति अ० ।

२ द्वावेतौ च सम्प्रतिताविति अ० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥
 सम्पातविषमैस्तेषु पर्वतैरावृतानि च ।
 सन्ततानि नदीभेदैरगम्यानि परस्पर ।
 वसन्ति तेषु सत्त्वानि नाना जातीनि भागशः ॥ २७ ॥
 इदं हैमवतं वर्षं भारतं नाम विश्रुतं ।
 हेमकूटं परं तस्मान्नाम्ना किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥
 नैषधं हेमकूटन्तु हरिवर्षं तदुच्यते ।
 हरिवर्षात्परञ्चैव मेरीचं तदिलाहृतं ॥ २९ ॥
 इलाहृतपरं नीलं रम्यकं नाम विश्रुतं ।
 रम्यात्परतरं श्वेतं विश्रुतन्तद्विरण्मयं ।
 हिरण्मयात्परञ्चापि शृङ्गवांस्तु कुरु स्मृतं ॥ ३० ॥
 धनुःसंस्थे च विज्ञेये हे वर्षं दक्षिणोत्तरे ।
 दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमन्तदिलाहृतं ॥ ३१ ॥
 अर्वाक् च निषधस्याथ वेद्यङ्गं दक्षिणं स्मृतं ।
 परं नीलवतो यच्च वेद्यङ्गेन तदुत्तरं ।
 वेद्यङ्गं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥
 तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलाहृतं ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३ ॥
 उदगायती महाशैली माल्यवान्नाम पर्वतः ।
 योजनानां सहस्रैरुरानीलनिषधायतः ।
 आयामतश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥
 तस्य प्रतीच्यां विज्ञेयः पर्वतो गन्धमादनः ।
 आयामादथ विस्तारान्मात्रवानिति विश्रुतः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलयोर्मध्येमेरुस्तमपर्वतः ।
 चतुर्वर्णः सुसौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छितः ।
 अव्यक्ता धातवः सर्व्वसमुत्पन्ना जलादयः ॥ ३६ ॥
 अव्यक्तात् पृथिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं ।
 चतुष्पथं समुत्पन्नं व्यक्तं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥
 ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृत्तयो द्विजसत्तमाः ।
 नैककल्पार्जितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥
 कृतात्मभिर्विनीतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 महादेवो महायोगी जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ।
 सर्वलोकगतोऽनन्तो ह्यमूर्तित्वादजायत ॥ ३९ ॥
 न तस्य प्राकृतामूर्त्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा ।
 योगाञ्चैश्वरत्वाच्च सर्वात्मागत एव(१) सः ॥ ४० ॥
 तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकपद्मं सनातनं ।
 कल्पशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरीदृशी ॥ ४१ ॥
 तस्मिन् पद्मे समुत्पन्नो देवदेवश्चतुर्भुवः ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 तस्य बीजानि सर्गा हि पृथ्वरस्य यथार्थवत् ।
 कृतस्त्रः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणेह कथ्यते ॥ ४३ ॥
 यदञ्जं वैष्णवं कार्य्यं ततस्तन्नाभितोऽभवत् ।
 पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी सवनद्रुमा ॥ ४४ ॥
 तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

वर्णमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः ॥ ४५ ॥
 महाद्वीपास्तु विख्याताश्चत्वारः पत्रसंस्थिताः ।
 ततः कर्णिकसंस्थानो मेरुर्नाम महाबलः ॥ ४६ ॥
 नानावर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते ।
 पीतस्तु दक्षिणं तस्य शृङ्गं कृष्णं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥
 उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णसमन्वितं ।
 मेरुस्तु शोभते शुभ्रो राजवत्स तु धिष्ठितः ॥ ४८ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः ।
 चतुरशीतिसाहस्र उत्सेधेन प्रकीर्त्तितः ॥ ४९ ॥
 प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तृतस्तावदेव तु ।
 स शरावस्थितः पूर्वं द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ५० ॥
 विस्तारात् त्रि गुणयास्य परिणाहः समन्ततः ।
 मण्डलेन प्रमाणेन त्रयस्त्रेऽर्जन्तु तदिध्यते ॥ ५१ ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्ततः ।
 अष्टाभिरधिकानि स्युः त्रयस्त्रि माने प्रकीर्त्तितं ॥ ५२ ॥
 चतुरस्त्रेण मानेन परिणाहः समन्ततः ।
 चतुःषष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥
 स पर्वतो महादिव्यो दिव्यौषधिसमन्वितः ।
 भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४ ॥
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
 शैलराजैः प्रदृश्यन्ते शुभाद्याप्सरसाङ्गणाः ॥ ५५ ॥
 स तु मेरुः परिहृतो भुवनैर्भूतभावनः ।
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापार्श्वेष्वधिष्ठिताः ॥ ५६ ॥

भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः ।

उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ५७ ॥

कर्णिका तस्य पद्मस्य समन्तात्परिमण्डला ।

योजनानां सहस्राणि नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।

चत्वारश्चाप्यग्रीतिश्च अन्तरान्तरधिष्ठिताः ॥ ५८ ॥

त्रिशतञ्च सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।

तस्य केसरजालानि विस्तीर्णानि समन्ततः ॥ ५९ ॥

शतसाहस्रिकायामा साशोतिपृथुलायता ।

चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानाञ्चतुर्द्दिशं ॥ ६० ॥

तत्र याऽसौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिशब्दिता ।

तां वर्ण्यमानामेकाग्राः समासेन निबोधत ॥ ६१ ॥

शताश्वमेनं मेनेऽत्रिः सहस्राश्विष्टविष्टगुः ।

अष्टाश्वमेनं सावर्णिश्चतुरस्रन्तु भागुरिः ॥ ६२ ॥

वर्षायणिस्तु सामुद्रं शरावच्चैव गालवः ।

जङ्घ्वेणीकृतप्लार्यः क्रोष्टृकिः परिमण्डलं ॥ ६३ ॥

यद्यद्यस्य हि यत्पार्श्वं पर्वताधिपतेर्ऋषिः ।

तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मेनं वेद कृतस्त्रयः ॥ ६४ ॥

मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतं ।

अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभं ॥ ६५ ॥

कान्तं सहस्रपर्वाणं सहस्रोदककन्दरं ।

सहस्रशतपत्रन्तं विद्धि मेरुद्वगोत्तमं ॥ ६६ ॥

मणिरत्नार्पितस्तम्भैर्मणिचित्रितवेदिकैः ।

सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विद्वमतोरणैः ॥ ६७ ॥

विमानयानैः श्रीमद्भिः शतसङ्ख्यैर्दिवौकसां ।
 प्रभादीपितपर्यन्तं मेरुं पर्वणि पर्वणि ॥ ६८ ॥
 तस्य पर्वसहस्रेऽस्मिन् नानाशयविभूषिते(१) ।
 सर्वदेवनिकायानि सन्निविष्टान्यनेकगः ॥ ६९ ॥
 तमावसच्चोर्द्धतले(२) देवदेवश्चतुर्मुखः ।
 ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो वरिष्ठस्त्रिदिवौकसां ॥ ७० ॥
 महाभुवनसम्पूर्णः सर्वैः कामफलप्रदैः(३) ।
 महासुरसहस्रेभ्यः दिक्ष्वनेकसमाकुलं ॥ ७१ ॥
 तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
 नाम्ना मनोवती नाम सर्वलोकेषु विश्रुता ॥ ७२ ॥
 तत्रेगानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्चसं ।
 भग्नाविमानं संस्थाप्य महिम्ना वर्तते मदा ॥ ७३ ॥
 तत्र सर्षिगणा देवाश्चतुर्वक्त्रस्य ते तदा(४) ।
 तदेव तेजसां राशिर्देवानां तत्र कीर्त्यते ॥ ७४ ॥
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
 उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुरर्षिभिः ॥ ७५ ॥
 तत्र लोकपतेः स्थानमादित्यसमवर्चसः ।
 महेन्द्रस्य महाराजः सर्वमिद्वैर्नमस्कृतं ॥ ७६ ॥
 तस्मिन्दलीकं लोकस्य ऋद्ध्या परमया युतं ।
 दीप्यते त्वमरश्रेष्ठैस्त्रिदशैर्नित्यसेवितं ॥ ७७ ॥

१ नानाशयविभूषिते इति ख० ।

२ कामगुणोत्तरैः इति ड० ।

३ तेषां मध्ये सुरश्रेष्ठ इति ख० ।

४ चतुर्वक्त्रस्य सन्निधाविति ड० ।

द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदक्षिणे ।
 नानाधातुशतैश्चित्रैः सुरम्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥
 नैकरत्नार्थिततलमनेकस्तम्भसंयुतं ।
 जाम्बूनदक्ततोद्यानं नानारत्नसुवेदिकं ॥ ७९ ॥
 कूटागारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनोत्तमैः ।
 महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसं ॥ ८० ॥
 सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ।
 साक्षात्तत्र सुरखेष्ठः सर्वदेवमुखोऽनलः ॥ ८१ ॥
 शिखाशतसहस्राङ्गो ज्वालामालो विभावसुः ।
 स्तूयते ह्यते चैव तत्र सर्षिगणैः सुरैः ॥ ८२ ॥
 अधिदैवकृतं विप्रैर्विशेषः स तु उच्यते ।
 सविभागश्च तेजस्य सर्व एव(१) न संशयः ॥ ८३ ॥
 भोगान्तरमनुप्राप्त एकतेजो विभुः स्मृतः ।
 पृथक् त्वच्च हि युक्त्या तु कार्यकारणमिश्रितं ॥ ८४ ॥
 तमग्निं लोकलोकज्ञैस्तदीयैस्तत्पराक्रमैः ।
 महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभागैर्नमस्कृतं ॥ ८५ ॥
 तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।
 वैवस्वतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥
 तथा चतुर्थदिग् देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा ।
 नान्ना कृष्णाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥ ८७ ॥
 पञ्चमेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्वतस्य विज्ञेया नाम्ना शुभवती सती(१) ।
 उदकाधिपतेः ख्याता वरुणस्य महात्मनः ॥ ८८ ॥
 परोक्षरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे ।
 वायोर्गन्धवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा ॥ ८९ ॥
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नक्षत्राधिपतेः सभा ।
 नाम्ना महोदया नाम शुद्धवैदूर्यवेदिका ॥ ९० ॥
 तथाऽष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः ।
 यशोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुप्रभा ॥ ९१ ॥
 महाविमानान्येतानि दिक्षुष्टासु शुभानि हि ।
 अष्टानां देवमुख्यानामिन्द्रादीनां महात्मनां ॥ ९२ ॥
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरप्सरोगैर्महोरगैः ।
 सेवितानि महाभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३ ॥
 नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठ्यते ।
 वेदवेदाङ्गविद्भिर्हि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ९४ ॥
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे कृतात्मनां ।
 देवलोके गिरौ तस्मिन् सर्वश्रुतिषु गीयते(२) ॥ ९५ ॥
 निगमैर्विविधैर्यज्ञैश्चहुभिर्नियतात्मभिः ।
 पुण्यैरन्यैश्च विविधैर्नैकजातिशतार्जितैः ।
 प्राप्नोति देवलोकं तं स स्वर्ग इति चोच्यते ॥ ९६ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

—000D000—

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

सूत उवाच । यत्तद्वै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकीर्तितं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्राण्यत्र मण्डलं ।

शैलराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां गिरिसदस्त्राणामनेकेषु महोच्छ्रिताः ।

दिक्षु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्दरनदीगुहानिर्भरशोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलेः ॥ ४ ॥

नितम्बपुष्पमालीवैः सानुभिर्धातुमण्डितैः ।

शिखरैर्हैमकपिलैर्नैकप्रस्त्रवणावृतैः ।

शोभिता गिरयः सर्वे पुष्टैरत्नसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विहङ्गशतसंयुष्टैः कुञ्जैरनुपमैरपि ।

सिंहगार्दूलशरभैर्नैकैश्चामरवारणैः ।

नानावर्णकृतिधरैः सेविता विविधैर्नगैः (१) ॥ ६ ॥

सप्ताश्वहरिकृणाङ्गमेकैकं दशपर्वतं (२) ।

वाह्यमाभ्यन्तरा ये तु त्रिवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७ ॥

जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ ।

१ सेविता विविधैर्नगैः शैल्यः पश्चिगणैरपीति ख० ।

२ शूलकाङ्गमिदं न समीचीनं

तो दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायती ॥ ८ ॥
 कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणोत्तरपर्वती ।
 पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९ ॥
 योऽसौ मेरुर्द्विजश्रेष्ठाः प्रांशुः कनकपर्वतः ।
 विष्कम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १० ॥
 महापादास्तु चत्वारो मेरोरथ चतुर्द्दिशं ।
 यैर्धृतत्वात् न चलति सप्तद्वीपवती मही ॥ ११ ॥
 दशयोजनसाहस्र आयामस्तेषु पठ्यते ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां नानारत्नोपोशोभिताः (१) ।
 नैकनिर्भरवप्राट्का रम्यकन्दरनिर्मिताः ॥ १२ ॥
 नितम्बपुष्पकादम्बैः शोभिताश्चित्रसानवः ।
 मनःशिलादरीभिश्च हरितालतलैस्तथा ॥ १३ ॥
 सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः ।
 शुद्धहिङ्गुलकप्रख्यैः काञ्चनेर्धातुमण्डितैः ॥ १४ ॥
 वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलङ्कृताः ।
 रुचिराः शतपर्वाणः सिद्धावासा मुदान्विताः ।
 महाविमानैः श्रीमद्भिः समन्तात्परिदीपिताः ॥ १५ ॥
 पूर्वेण मन्दरी नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोत्तरे स्मृतः ॥ १६ ॥
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवेदूर्यवेदिकाः ।
 शाखासहस्रकलिताः सुमूलाः सुप्रतिष्ठिताः ॥ १७ ॥
 स्निग्धेर्नोलेर्धनेः पर्णैः सञ्छन्नविविधाश्रयाः ।

१ देवगन्धर्वचरिता नानारत्नविभूषिता इति घ०, ड० च ।

अनेकप्रजनोत्सेवा महापुष्पफलोपगाः ॥ १८ ॥
 यक्षगन्धर्वसेव्याश्च सेविताः सिद्धचारणैः ।
 महावृक्षाः समुत्पन्नाश्चत्वारो दीपकीतवः ॥ १९ ॥
 मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महावृक्षः स केतुराट् ।
 पालम्बशाखाशिखरः कन्दरस्यैव पादपः ॥ २० ॥
 महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुण्यैर्विकचकेसरैः ।
 महागन्धैर्मनोज्ञैश्च शोभितः सर्वकालजैः ॥ २१ ॥
 सहस्रमधिक सोऽथ गन्धेनापूरयद् दिशः ।
 योजनानां समन्ताद्गै मन्दमारुतबीजितः ॥ २२ ॥
 वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्वो नाम यो द्विजाः ।
 यत्र साक्षात् हृषीकेशः सिद्धसङ्घैर्महीयते ॥ २३ ॥
 तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरो हरिः ।
 प्राप्तवानमरश्रेष्ठः स तत्र सहितः पुरा ॥ २४ ॥
 तेन चालोकितं सर्वं ह्योपं द्विपदनायकाः ।
 यस्य नाम्ना समाख्यातो भद्राश्वो नामनामतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता ।
 जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माण्योपशोभिता ॥ २६ ॥
 महामूलैर्महास्कन्धैः स्निग्धवर्णैर्विभूषिता ।
 नवैः सदापुष्पफलैः शाखाभिश्चोपशोभिता ॥ २७ ॥
 तस्या ह्यतिप्रमाणानि स्वादूनि च मृदूनि च ।
 फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिमूर्धनि ॥ २८ ॥
 तस्माद्गिरिवरप्रस्थात् पुनः प्रस्यन्दवाहिनी ।
 नदी जम्बूनदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥ २९ ॥

तत्र जम्बू नदनाम सुवर्णं ज्वलनप्रभं ।
 देवालङ्कारमतुलं जायते पापनाशनं ॥ ३० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
 यतः पिवन्त्यमृतप्रख्यं मधु जाम्बू रसस्त्रवं ॥ ३१ ॥
 स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बू लोकेषु विश्रुता ।
 यस्या नाम्ना स विख्यातो जम्बू द्वीपः सनातनः ॥ ३२ ॥
 विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।
 जातः शृङ्गे ऽतिसुमहानश्वत्थस्यैव पादपः ॥ ३३ ॥
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिवेदिकः ।
 महोच्चस्कन्धविटपो नैकसत्त्वगुणालयः ॥ ३४ ॥
 कुम्भप्रमाणैः सुखदैः फलैः सर्वर्तुकैः शुभैः ।
 स केतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥ ३५ ॥
 केतुमालेति च यथा तस्या नाम प्रकीर्तितं ।
 तन्निबोधत विप्रेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्मतः ॥ ३६ ॥
 क्षीरोदमथने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते ।
 महासमरसम्पर्दवृत्तचोभविमर्दिता ॥ ३७ ॥
 सहस्राक्षेण विहिता माला तस्य सुतानिता ।
 तस्य स्कन्धे समासक्त्या ह्यश्वत्थस्य वनस्पतेः ॥ ३८ ॥
 सा तथैव महागन्धा ह्यश्वत्थानां सर्वकामिकी ।
 इज्यते सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥ ३९ ॥
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥
 ताभ्यां नामाङ्कितो द्वीपः पश्चिमे बहुविस्तरः ।

केतुमाल इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः (१ ॥ ४१ ॥
 स्वपार्श्वस्योत्तरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः ।
 न्यग्रोधी विपुलस्कन्धोऽनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥
 माल्यदामकलापैश्च विविधैर्गन्धशालिभिः ।
 ग्राखाविलम्बी शुशुभे सिद्धचारणसेवितः ॥ ४३ ॥
 प्रवालकुम्भमट्टशैर्मधुपूर्णः फलैः सदा ।
 स ह्युत्तरकुरूणान्तु केतुवृक्षः प्रकाशते ॥ ४४ ॥
 सनत् कुमारो वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥
 तत्र तैरागतज्ञानैः सत्वस्थैः पुण्यकीर्तिभिः ।
 अक्षयं क्षेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥
 तेषां नामाङ्कितो होपः समानां वै महात्मनां ।
 दिवि चेह च विख्याता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

श्रुत उवाच । तेषां चतुर्णां वक्ष्यामि शैलेन्द्राणां यथाक्रमं ।

अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्तुकानि च ॥ १ ॥

सारिकाभिर्मयूरैश्च चकोरैश्च मदोत्कटैः ।

शुकैश्च भृङ्गराजैश्च चित्रकैश्च समन्ततः ॥ २ ॥

जीवस्त्रीवकनादैश्च हेमकानाञ्च नादितैः ।

मत्तकोकिलनादैश्च वसूनाञ्च निनादितैः (१) ॥ ३ ॥

सुग्रीवकाञ्चनरवैः कलविह्वलतैस्तथा ।

कूजितान्तरशब्दैश्च सुरम्याणि च सर्वशः ॥ ४ ॥

मदोत्कटैर्मधुरैश्च भ्रमरैश्च महालसैः (२) ।

उपगौतवनान्तानि किन्नरैश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ५ ॥

पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति मन्दमारुतकम्पिताः ।

तरवो यत्र दृश्यन्ते चारुपल्लवशोभिताः ॥ ६ ॥

स्तवकैर्मञ्जरीभिश्च तान्त्रैः किशलयैस्तथा ।

मन्दवातवशाज्जोलेर्दीलयद्भिर्नृतानि च ॥ ७ ॥

नानाध्रातुविचित्तैश्च कान्तरूपैः शिलाशतैः ।

शङ्खैः क्वचिद् द्विजश्रेष्ठा विन्यस्तैः शोभितानि च ॥ ८ ॥

देवदानवगन्धर्वैश्च राक्षसपन्नगैः ।

---

१ मत्तकोकिलनादैश्चापसनीनाञ्च नादितैरिति ख० ।

२ महालसैरिति ख० ।

सिद्धाक्षरोगणैश्चैव सेवितानि ततस्ततः ॥ ८ ॥
 मनीह्वराणि चत्वारि देवाक्रीडनकान्यथ ।
 चतुर्दिशमुदाराणि नाम्ना शृणुत तानि मे ॥ १० ॥
 पूर्वैश्चैत्ररथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनं ।
 वैभ्राजं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सवितुर्वनं ॥ ११ ॥
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमं ।
 अनुबन्धानि रम्याणि विहङ्गैः कूजितानि च ॥ १२ ॥
 वनैर्विस्तीर्णतीर्थानि महापुण्यवनानि च ।
 महानागाधिवासानि सेवितानि महात्मभिः ॥ १३ ॥
 सुरसामलतीधानि शिवानि सुसुखानि च ।
 सिंहदेवासुरवरैरुपस्पृष्टजलानि च ॥ १४ ॥
 छत्रप्रमाणैर्विकचैर्महागन्धैर्मनीह्वरैः ।
 पुण्डरीकैर्महापत्रैरुत्पलैः गोभितानि च ।
 महामरांसि चत्वारि तानि वक्ष्यामि मामतः ॥ १५ ॥
 अरुणोदं सरः पूर्वं दक्षिणं मानसं स्मृतं ।
 सिताद पश्चिमसरो महाभद्रन्तथोत्तरं ॥ १६ ॥
 अरुणोदश्च पूर्वेण ये च शैलास्ततः स्मृताः ।
 तान् कीर्त्यमानांस्तत्त्वेन शृणुध्वं विस्तरान्मम ॥ १७ ॥
 शीतान्तश्च कुमुदश्च सुवीर्याचलोत्तमः ।
 विकङ्को मणिशीलश्च(१) वृषभस्याचलोत्तमः ॥ १८ ॥
 महानीलोऽथ रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्तथा ।

वेण्मांश्च सुमेधश्च निषधो देवपर्वतः ॥ १८ ॥
 इत्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा ।
 पूर्वेण मन्दरस्यैते सिद्धवासा उदाहृताः ॥ २० ॥
 सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः ।
 ये कौत्सिता मया ते वै नामतस्तान्निबोधत ॥ २१ ॥
 शैलस्त्रिशिखरश्चापि शिशिरश्चाचलोत्तमः (१) ।
 कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुचकश्चैव सानुमान् ॥ २२ ॥
 ताम्नाभश्च विशाखश्च तथा श्वेतीद्रो गिरिः ।
 समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥ २३ ॥
 एकशृङ्गो महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।
 पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४ ॥
 इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः ।
 दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्च्चसः ॥ २५ ॥
 अपरेण सितीदस्य सरसो डिजसत्तमाः ।
 उत्तमा ये महाशैलास्तान् प्रवक्ष्ये यथाक्रमं ॥ २६ ॥
 सुवक्षाः शिखिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः ।
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः (२) सुरसश्च महाचलः ॥ २७ ॥
 कुमुदो मधुमांश्चैव अञ्जनो मुकुटस्तथा ।
 कृष्णश्च पाण्डुरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥ २८ ॥
 पारिपात्रश्च (३) शैलेन्द्रस्त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः ।

१ शिखरश्चाचलोत्तम इति घ०, ङ० च ।

२ कुञ्जरो रुद्र इति च० ।

३ पारिषादश्चेति क० । पारिजातश्चेति घ०, ङ० च ।

इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पश्चिमे स्मृताः ॥ २८ ॥
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि श्रीमतः ।
 ये मया पूर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमं ॥ २९ ॥
 शङ्खकूटो महाशैलो वृषभो हंसपर्वतः ।
 नागश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥ ३० ॥
 नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः ।
 पुष्पको मेघशैलश्च विराजश्चाचलोत्तमः ।
 जातुधिश्चैव(१) शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमं ।
 स्थाव्योऽह्यन्तरद्रोणश्च सरांसि च निबोधत । ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

000

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुदस्यान्तरेण^(१) तु ।

द्वितीयो विहङ्गसंघः नामासत्त्वनिषेविताः ॥ १ ॥

त्रियोजनशतायामा विस्तीर्णाः शतशोजनाः ।

सुरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥

द्रोण्यायामप्रमाणैस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः ।

सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ३ ॥

महोरगैरध्यषितं महाभोगैर्दुरासदैः ।

देवदानवगन्धर्वरूपस्यष्टं जलं शुभं ॥ ४ ॥

पुण्यं तच्छीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।

प्रसन्नजलसम्पूर्णं शरण्यं सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥

तत्र त्विकं(२) महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य ह ।

कोटिपत्रप्रचारस्तत्तरुणादित्यवचंसं ॥ ६ ॥

नित्यं व्याकोशमजरं चाश्वत्याचातिमण्डलं ।

चारुकेशरजालाढां मत्तषट्पदनादितं ॥ ७ ॥

तस्मिन् पद्मे भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।

सक्षयाः पद्मं तदावासं मूर्तिमत्या न संशयः ॥ ८ ॥

सरसस्तस्य पूर्वस्मिन् तीरे सिद्धनिषेविते ।

१ भुजङ्गस्यान्तरेणेति ब० । कुञ्जरस्यान्तरेणेति ख० । २ तत्र त्वङ्गे महापद्ममिति क० ।

सदा पुष्पफल रम्यं तत्र विल्ववनं महत् ॥ ८ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं त्रियोजनशतायतं ।
 अर्द्धक्रोशोश्चशिखरैर्महावृक्षैः सहस्रशः ॥ १० ॥
 शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलं ।
 फलैः सुवर्णसङ्काशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥ ११ ॥
 अमृतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः ।
 शीर्यमाणैः पतद्भिश्च कीर्णं भूमिर्निरन्तरा ॥ १२ ॥
 नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विभुतं ।
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितं ॥ १३ ॥
 सिद्धैश्चैव समाकीर्णं नित्यं विल्वफलाग्निभिः ।
 विविधैर्भूतसङ्घैश्च नित्यमेव निषेवितं ॥ १४ ॥
 तस्मिन् वने भगवतो साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।
 देवो सन्निहिता तत्र सिद्धसङ्घैर्नमस्कृता ॥ १५ ॥
 विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य मणिशैलस्य चान्तरे ।
 शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ १६ ॥
 विपुलचम्पकवनं सिद्धचारणसेवितं ।
 पुष्पलक्ष्म्यालुतं भाति ज्वलनमिव नित्यदा ॥ १७ ॥
 अर्द्धक्रोशोश्चशिखरैर्महास्कन्धैः पलाशिभिः ।
 प्रफुल्लशाखाशिखरैः पिप्पलरम्भाति तद्वनं ॥ १८ ॥
 द्विवाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः ।
 मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुकेसरशालिभिः ॥ १९ ॥
 पुष्पैर्मनोहरैर्व्याप्तं व्याकोशैर्गन्धशालिभिः ।
 विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितं ॥ २० ॥

तद्वनं दानवैर्देवगन्धर्वैश्चराक्षसैः ।
 किन्नरैरप्सरोगैश्च महानागैश्च सेवितं ॥ २१ ॥
 तत्राश्रमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः ।
 सिध्यसाध्यगणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितं ।
 महानीलकुसुम्भाभ्यामन्तरेष्य चलावथ ॥ २२ ॥
 महानद्याः सुखायास्तु तीरे सिद्धनिषेविते ।
 पञ्चाशद्योजनायामन्विंशद्योजनविस्तरं ।
 रम्यं तालवनं तद्धि अर्धकोशोच्चमस्तकं ॥ २३ ॥
 महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः ।
 कुमुदाञ्जनसंस्थानैः परिवृत्तैर्महाफलैः ।
 षष्ठगन्धरसोपेतैरुपेतं सिद्धसेवितं ॥ २४ ॥
 माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः ।
 ऐरावतस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥
 वेणुमन्तस्य शैलस्य सुमेधस्योत्तरेण च ।
 सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ २६ ॥
 वृक्षगुल्मलतागुहैः सर्ववीरुङ्गिरीरितं(१) ।
 दूर्वाप्रस्तारमेवाथ सर्वसत्वविषर्जितं ॥ २७ ॥
 तथा निषधशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे ।
 सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८ ॥

सर्वा ह्येकशिला भूमिर्ध्ववोरुद्विर्वर्जिता ।

आप्नुता पादमात्रेण ह्युदकेन समस्ततः ॥ २९ ॥

इत्येता ह्यन्तरद्वीण्यो नानाकाराः प्रकीर्त्तिताः ।

मेरोः पूर्वेण विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टनिशोऽध्यायः ।

—०००⑩०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणान्दिशमाश्रिताः ।

या द्रोण्यः सिद्धचरिताः शृणु ता ह्यनुपूर्वशः ॥ १ ॥

शिशिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।

अक्षभूमिश्रिया युक्तं लतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥

पृथुत्तेपोच्चशिखरैः पादपैरुपशोभितं ।

उदुम्बरवनं रम्यं पक्षिसङ्घनिषेवितं ॥ ३ ॥

पक्कैर्विह्वलमसङ्काशैर्मधुपूर्णैर्मनोरमैः ।

ज्वलितं तदनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४ ॥

तत् सिद्धयक्षगन्धर्वाः किन्नरा उरगास्तथा ।

विद्याधराश्च सुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥

प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यो बह्वदकाः ।

सुरसामलतोयास्ताः सरांसि च समन्ततः ॥ ६ ॥

तत्राश्रमं भगवतः कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।

रम्यं सुरगणाकीर्णं सर्वतश्चित्तकाननं ।

समन्ताद्योजनशतं तदनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥

ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।

शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ ८ ॥

तरुणादित्यसङ्काशैः पुण्डरीकैः समन्ततः ।

सहस्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ८ ॥
 तथा भ्रमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ।
 प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्महोत्पलैः ॥ १० ॥
 सरोवरं महापुण्यं देवदानवसेवितं ।
 महोरगैरध्वषितं नीलजालविभूषितं ॥ ११ ॥
 तस्य मध्ये जनपदो ह्यायतः शतयोजनः ।
 त्रिंशद्व्योजनविस्तीर्णं रक्तधातुविभूषितः ॥ १२ ॥
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतीरणा ।
 नरनारीगणाकौर्णा स्फीता विभवविस्तरैः ॥ १३ ॥
 वलभीकूटनिर्यहं मणिभक्तिविचित्रितैः ।
 रत्नचित्रार्पिततलैः श्लक्ष्णचित्रोत्तरच्छदैः ॥ १४ ॥
 महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभिर्बुधैः ।
 विद्याधरपुरं तत्र शोभते भ्राजयच्छुभं ॥ १५ ॥
 विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा तत्र विश्रुतः ।
 चित्रवेषधरः स्रग्वी माहेन्द्रसदृशद्युतिः ॥ १६ ॥
 दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसां ।
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट् ॥ १७ ॥
 विशाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 सरसस्ताम्रवर्णस्य पूर्वे तीरे परिश्रुतं ॥ १८ ॥
 पञ्चेष्टपुच्छेष्टैर्विडं सुशाखं वर्णशोभितं ।
 सर्वकालफलं तत्र स्फोटञ्चाम्रवनं महत् ॥ १९ ॥
 फलैः कनकमङ्गाशैर्महास्त्रादैः सुगन्धिभिः ।
 महाकुम्भप्रमाणैश्चातनुशाखैः समन्ततः ॥ २० ॥

गन्धर्वकिन्नरा यक्षा नागा विद्याधरास्तथा ।
 पिवन्त्याम्बरसं तत्र सुखादु ह्यमृतोपमं ॥ २१ ॥
 तत्राम्बरसपीतानां सुदितानां महात्मनां ।
 श्रूयन्ते हृष्टतुष्टानां नादास्तस्मिन् महावने ॥ २२ ॥
 समलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे ।
 समा सुरभिपूर्णाद्या विहङ्गैरुपशोभिता ॥ २३ ॥
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता ।
 तत्र विव्ण्वस्थली विषाः शुद्धा निम्नफलद्रुमाः ॥ २४ ॥
 सुखादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्विल्वैर्महोपमैः ।
 शीर्थ्यमाणैर्विशोर्णैश्च प्रक्लिन्नतलकृत्तिकाः ॥ २५ ॥
 तां स्थलीमुपजीवन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
 सिद्धा नागाश्च बहुशो नित्यं विव्वफलाग्निनः ॥ २६ ॥
 अन्तरे वसुधारस्य रत्नधारस्य चान्तरे ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनं ॥ २७ ॥
 सुगन्धं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादपं ।
 पुष्पलक्ष्मप्रावृतं भाति प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य गन्धेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलं ।
 समग्रं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९ ॥
 तत् सिद्धचारुणगणैरप्सरसोभिश्च सेवितं ।
 रम्यं तत् किंशुकवनं जलाशयविभूषितं ॥ ३० ॥
 तत्रादित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् ।
 मासे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 तत्र कालस्य कर्त्तारं सहस्रांशुं सुरोत्तमं ।

मित्रसङ्घा नमस्यन्ति सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ३२ ॥
 पञ्चकटस्य शैलस्य कैलासस्यान्तरेण तु ।
 षट्त्रिंशद्योजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ ३३ ॥
 क्षुद्रसत्त्वैरनाष्टयं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।
 दुष्पारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोमहर्षणं ॥ ३४ ॥
 इत्येता ह्यन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्त्तिताः ।
 यथानुपूर्वमखिलाः सिद्धसङ्घनिषेविताः ॥ ३५ ॥
 पश्चिमायान्दिशि तथा येऽन्तरद्रोणिविस्तराः ।
 तान्वर्ण्यमानांस्तत्त्वेन शृणुतेमान् द्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥
 अन्तराले गिरौ तस्मिन् सुवक्षःशिखिशैलयोः ।
 समन्ताद्योजनशतं एकभूमं शिलातलं ॥ ३७ ॥
 नित्यतप्तं महाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणं ।
 अगम्यं सर्वसत्त्वानामीश्वराणां सुदारुणं ॥ ३८ ॥
 मध्ये तस्यां शिलास्थल्यां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 ज्वालासहस्रकलिलं वर्ज्जस्थानं सुदारुणं ॥ ३९ ॥
 अनित्यनस्तत्र सदा ज्वालामाली विभावसुः ।
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्तत्र हुताशनः ॥ ४० ॥
 अधिदेवकृते योऽसावग्नेर्भागो विधीयते ।
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥
 अन्तरे शैलवरयोर्देवा वापि तयोः शुभाः ।
 मातुलङ्गस्थली तत्र ह्यायामाद्दशयोजना ॥ ४२ ॥
 मधुव्यञ्जनसंस्थानैः सुरसैः कनकप्रभैः ।
 रत्नैः परिणतैः सर्वा गोमिता सा महास्थली ॥ ४३ ॥

तत्राश्रमं महापुण्यं सिंहसङ्घनिषेवितं ।
 वृहस्पतेः प्रमुदितं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ४४ ॥
 तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि ।
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥
 विवाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिहस्तायतविस्तृतैः ।
 चन्द्राशुवर्णैर्व्याकोशैर्मत्तषट्पदनादितैः ॥ ४६ ॥
 मधुसर्पैरिजःपृत्तैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 शवलन्तद्वनं(१) भाति कुसुमैः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥
 तत्र विष्णोः सुरगुरोर्दीप्तिमायतनं महत् ।
 प्रकाशन्निषु लोकेषु सर्वलोकनमस्तृतं ॥ ४८ ॥
 अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं नवत्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥
 सत्त्वमेकशिलं देशं वृक्षवौरुहिवर्जितं ।
 सुखपादप्रचारश्च निम्नोन्नतविवर्जितं ॥ ५० ॥
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु स्थलपद्मिनी ।
 सहस्रपत्रैर्व्याकोशैः कृत्रमाचैरलङ्कृता ॥ ५१ ॥
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुचिरैर्गन्धशालिभिः ।
 शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलपत्रकैः ॥ ५२ ॥
 मदीत्कटैर्मधुकरैर्भ्रमरैश्च मदीत्कटैः ।
 मृदंगद्वदकण्ठानां किन्नराणाञ्च निस्त्रनैः ॥ ५३ ॥
 उपगीतपद्मखण्डाढ्या विस्तीर्णा स्थलपद्मिनी ।

यच्चगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥
 मध्ये तस्याश्च पद्मिन्याः पद्मयोजनमण्डलः ।
 न्ययोधो विपुलस्कन्धो ह्यनेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 सहस्रवदनो देवो नीलवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥
 पद्ममाल्यधरस्थत्वां महाभागोऽपराजितः ।
 द्रज्यते यच्चगन्धर्वैर्विद्याधरगणैस्तथा ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्नायतने साक्षादनादिनिधनो हरिः ।
 पद्मोपहारैर्विविधैरिज्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
 पद्ममालावलम्बाभिर्मालाभिरुपशोभितं ॥ ५९ ॥
 तथा सहस्रशिखरकुमुदस्यान्तरेण च ।
 पद्माश्रयोजनायामन्त्रिंशद्योजनविस्तरं ।
 द्रुषुत्तेपोच्चशिखरं नानाविहगास्त्रेवितं । ६० ॥
 महागन्धैर्महास्त्रादैर्गजदेहनिभैः फलैः ।
 मधुस्रवैर्महावृक्षैरुपेतं तत् समन्ततः ॥ ६१ ॥
 तत्राश्रमं महापुण्यं देवर्षिगणसेवितं ।
 शुकस्य प्रथितं तत्र भास्वरं पुण्यकर्मणः ॥ ६२ ॥
 शङ्खकूटस्य शैलस्य वृषभस्यान्तरेण च ।
 परुषकस्थली रम्या ह्यनेकायतयोजना ॥ ६३ ॥
 विल्वप्रमाणैश्च शुभैर्महास्त्रादैः सुगन्धिभिः ।
 फलैः प्रक्षिद्यते भूमिः परुषैर्वृन्तविच्युतेः ॥ ६४ ॥
 तां स्थलीमुपजौवन्ति किन्नरोरगसाधवः ।

परुषकरसोन्मत्ता मानाढ्यास्तत्र चारणाः ॥ ६५ ॥
 कपिञ्चलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे ।
 द्वियोजनश्रतायामा विस्तीर्णा शतयोजना ॥ ६६ ॥
 स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता ।
 नानापुष्पफलोपेता किन्नरीरगसेविता ॥ ६७ ॥
 द्राक्षावनानि रम्याणि तथा नागवनानि च ।
 खर्जूरवनखण्डानि नीलाशोकवनानि च ॥ ६८ ॥
 दाडिमानाञ्च स्वादूनामक्षोटकवनानि च ।
 अतसीतिलकानाञ्च कदलीनां वनानि च ॥ ६९ ॥
 वदरीणाञ्च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वशः ।
 स्वादुशीताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७० ॥
 तथा पुष्पकशैलस्य महामेघस्य चान्तरे ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णा सा भूमिः शतमायता ॥ ७१ ॥
 समा पाणितलप्रख्या कठिना पाण्डुरा घना ।
 वृक्षगुल्मलतागुल्मैस्तृणैश्चापि विवर्जिता ॥ ७२ ॥
 वर्जिता विविधैः सत्वेर्न्नित्यमस्मिन् निराश्रया ।
 सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा ॥ ७३ ॥
 महासरांसि च तथा महावृक्षास्तथैव च ।
 महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वशः ॥ ७४ ॥
 सरसाञ्च वनानाञ्च सा स्थली च प्रजापतेः ।

क्षुद्राणां सरसाञ्चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५ ॥
 दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशत्रिंशच्च योजनाः ।
 स्थल्यो द्रोण्यश्च विख्याताः सरांसि च वनानि च ॥ ७६ ॥
 केचित् सन्ति महाघोराः श्यामाः पर्वतकुक्षयः ।
 सूर्यांशुजालैरस्पृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥
 तथा ह्यनलतमानि सरांसि द्विजसत्तमाः ।
 शैलकुक्ष्यन्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासे
 नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि यस्मिन् यस्मिन् शिलोच्चये ।

ये सन्निविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥ १ ॥

तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकविस्तरः ।

नैकधातुशतैश्चित्रैर्नैकरत्नाकराकरः ॥ २ ॥

नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसत्वगुणालयः ।

महार्हमणिचित्राभिर्हैमवर्णैरलङ्कृतः ॥ ३ ॥

नितम्बैः षट्पदोद्गतेः प्रवालैर्हैमचित्रकैः ।

तटैः कुसुमसङ्कीर्णैर्मत्तभ्रमरनादितैः ॥ ४ ॥

लतालम्बैश्चित्रवद्भिश्चित्रैर्धातुशतार्चितैः ।

सानुभौरत्नचित्त्रैश्च पुष्पाटैश्च विभूषितः ॥ ५ ॥

विमलस्त्रादुपानीयैर्नैकप्रस्रवणैर्युतः ।

निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥ ६ ॥

पुष्पोद्गुपवहाभिश्च स्रवन्तीभिरलङ्कृतः ।

किन्नराचरिताभिश्च दरीभिः (१) सर्वतस्तृतः ॥ ७ ॥

यक्षगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोदरैः ।

शोभितश्च सुखासेव्यैश्चित्रैर्गहनसङ्कटैः ॥ ८ ॥

नानासत्वगणाकीर्णैः सुपानीयैः सुखाश्रयैः ।

नानापुष्पफलोपेतैः पादपैः समलङ्कृतः ॥ ८ ॥
 तस्मिन् गुहाश्रयाकोर्णे अनेकोदरकन्दरे ।
 क्रीडावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ९ ॥
 तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महत् ।
 प्रकाशं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥ १० ॥
 तरुणादित्यसङ्काशैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुष्पैर्भाति मगश्रेष्ठः सुदीप्त इव सर्वशः ॥ ११ ॥
 समग्रं योजनशतं तं गन्धमनिलो ववौ ।
 पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १२ ॥
 वैदूर्यनीलैः कमलैः सौवर्णैर्वज्रकसरैः ।
 सर्वगन्धबलोपेतैर्मत्तघटपदनादितैः ॥ १३ ॥
 व्याकोशैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः ।
 सपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषिताः ॥ १४ ॥
 धिरेजुरन्तरम्बुस्थाः सौवर्णमणिभूषिताः ।
 परिस्पन्देक्षणा नित्यं मीनयूथाः सहस्रशः ॥ १५ ॥
 कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्हर्मरत्नपरिष्कृतैः ।
 चञ्चूर्यमाणैः सलिलैर्भाति चित्रं समन्ततः ॥ १६ ॥
 नानावर्णैश्च शकुनैर्नानारत्नतनूरुहैः (१) ।
 सुवर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणितुण्डैर्हिजातिभिः ॥ १७ ॥
 बल्लगुप्तरैः सदोन्मत्तैः सम्पतद्भिः समन्ततः ।
 शुशुभे तदनं रम्यं सहस्राक्षस्य धीमतः ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमरसन्नादैर्विहङ्गानाञ्च कूजितैः ।
 नित्यमानन्दितवनं तस्मात् क्रीडावनं महत् ॥ २० ॥
 सुवर्णपार्श्वेऽथ नगैर्मणिमुक्तापुरस्कृतैः ।
 मणिशृङ्गकलापनैः पतङ्गिभ्यः समन्ततः ॥ २१ ॥
 शाखामृगैश्च चित्राङ्गैर्नानारत्नतनूरुहैः ।
 नानावर्णप्रकारैश्च सत्त्वैरन्यैः सुमाकुलं ॥ २२ ॥
 मुञ्चन्ति पुष्पवर्षश्च तत्र बाललता दुमाः ।
 पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३ ॥
 शयनासननिर्भूहैः स्तीर्णैरत्रविभूषितैः ।
 विहारभूमयस्तत्र हिजाः शक्रवने शुभाः ।
 न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥ २४ ॥
 नित्यमुन्मादजननो मधुमाधवसम्भवः ।
 वाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ।
 नित्यं सङ्गसुखाह्लादी अमक्तमविनाशनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्निन्द्रवने शुभ्रे देवदानवपन्नगाः ।
 यक्षराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाश्चामितीजसः ॥ २६ ॥
 विद्याधराश्च सिद्धाश्च किन्नराश्च सुदायुताः ।
 तथाप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥ २७ ॥
 तस्य पर्वतराजस्य पूर्वं पार्श्वं महोचितं ।
 कुमुजं(१) शैलराजानं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ २८ ॥
 तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु बहुविस्तराः ।
 अष्टौ पुर्यो ह्युदीर्णाश्च दानवानां महात्मनां ॥ २९ ॥

वज्रके पर्वते चापि अनेकशिखरीदरैः ।
 उदीर्णा राक्षसावासा नरनारीसमाकुलाः ॥ ३० ॥
 नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१ ॥
 महानीलेपि शैलेन्द्रे पुराणि दश पञ्च च ।
 हयाननानां विख्याताः (१) किन्नराणां महात्मनां ॥ ३२ ॥
 देवसेनो महाबाहुर्बलमिन्द्रादयस्तथा ।
 तत्र किन्नरराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ ३३ ॥
 सुवर्णपार्श्वीः प्रायेण नानावर्णसमाकुलैः ।
 विलप्रवेशैर्नगरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलङ्घ्यतः ॥ ३४ ॥
 अतिदारुणा दृष्टिविषा ह्यग्निक्लोपा दुरासदाः ।
 महोरगशतास्तत्र सुवर्णवशवर्तिनः ॥ ३५ ॥
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रशः ।
 हर्म्यप्रासादकलिलाः प्रांशुप्राकारतोरणाः ॥ ३६ ॥
 वेणुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरत्रयं ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्योजनायतं ॥ ३७ ॥
 उलूको रोमशश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् ।
 विद्याधरवरास्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ३८ ॥
 वैकङ्क्षे शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्भरे ।
 महोच्चशृङ्गे रुचिरे रत्नधातुविचित्रिते ॥ ३९ ॥
 तत्रास्ते गारुडिर्नित्यं उरगारिर्दुरासदः ।
 महाबायुजवशण्डः सुग्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४० ॥

महाप्रमाणैर्विक्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः ।
 स शैलो ह्यावृतः सर्वः पक्षिभिः पन्नगारिभिः ॥ ४१ ॥
 करञ्जैऽभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः ।
 वृषभाङ्गी महादेवः शङ्करो योगिनां प्रभुः ॥ ४२ ॥
 नानाविषधरैर्भूतैः प्रमथैश्च दुरासदैः ।
 करञ्जे सानवः सर्वे ह्यवकीर्णाः समन्ततः ॥ ४३ ॥
 वसुधारे वसुमतां वसूनाममितीजसां ।
 अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनां ॥ ४४ ॥
 रत्नधातौ(१) गिरिवरे ऋषीणाञ्च महात्मनां ।
 समाश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५ ॥
 महाप्रजापतेः स्थानं हेमशृङ्गे नगोत्तमे ।
 चतुर्वक्त्रस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृत ॥ ४६ ॥
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणावृताः ।
 रुद्राः प्रमुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७ ॥
 सुमेघे धातुचित्राढे शैलेन्द्रे मेघसन्निभे ।
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैश्चोपगोभिते ॥ ४८ ॥
 आदित्यानां वसूनाञ्च रुद्राणाञ्चामितीजसां ।
 तत्रायतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि ॥ ४९ ॥
 स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि नगोत्तमे ।
 तत्र पूजापरा नित्यं यत्तगन्धर्वकिन्नराः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वनगरौ स्फीता हेमकच्छे नगोत्तमे ।

अशीत्यमिरपुर्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥
 सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः ।
 येषामधिपतिर्देवी राजराजः कपिञ्जलः ॥ ५२ ॥
 अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः ।
 ऊर्जिता देवरिपवी महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणामभितौजसां ।
 ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरोत्तमं ॥ ५४ ॥
 विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवप्रदरीशुभे ।
 गुहानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते ।
 पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥
 पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितं ।
 यक्षगन्धर्वचरितं कुवेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥
 हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
 प्रभावात्तस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥
 कुमुदे किन्नरावासा अञ्जने च महोरगाः ।
 कृष्णे गन्धर्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतीरणे ।
 विद्याधरपुरन्तत्र महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥
 सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्म्मणां ।
 पुराणि समुदौर्णानां सहस्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥
 मुकुटे पद्मगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः ।
 पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च ।

सुपक्षे पर्वतवरे चत्वार्य्यतनानि च ॥ ६३ ॥

गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्नागैर्विद्याधरोत्तमैः ।

सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-
कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । मर्यादाः पर्वतं शुभ्रे देवकूटे निबोधत ।

विस्तीर्णं शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १ ॥

समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितं ।

जन्मक्षेत्रं सुपर्णस्य वैनतेयस्य धीमतः ॥ २ ॥

नैकैर्महापक्षिगणैर्गारुडैः शीघ्रविक्रमैः ।

सम्पूर्णवीर्यसम्पन्नैर्दमनैरुत्तरगारिभिः ॥ ३ ॥

पक्षिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः ।

महावायुप्रवेगस्य शास्त्रलिङ्गीपवासिनः ॥ ४ ॥

तस्यैव चारुमूर्द्धस्तु कूटेषु च महर्षिषु ।

दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्वपि तु शोभिनः ॥ ५ ॥

सन्ध्याभ्राभाः समुदिता रुक्मप्राकारतीरणाः ।

महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥ ६ ॥

त्रिंशद्योजनविस्तीर्णायत्तत्वारिंशत्तमायताः ।

सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥

आग्नेया नाम गन्धर्वा महाबलपराक्रमाः ।

कुबेरानुचरा दीप्तास्तेषान्ते भवनीत्तमाः ॥ ८ ॥

तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः ।

हर्म्यप्रासादबद्धञ्च उद्यानवनशोभितं ॥ ९ ॥

पुरमाशौचिषैः पूर्णं महाप्राकारतीरणं ।

वादित्प्रतनिर्वीषेरानन्दितवनान्तरं(१) ॥१०॥
 दुःप्रसन्नमभिचाणां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 नगरं सैहिकेयानामुदीर्णं देवविहिषां ।
 सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत ॥११॥
 द्वितीये द्विजशार्दूल मर्यादापर्वते शुभे ।
 महाभवनमालाभिर्नानावर्णाभिरावृतं ॥१२॥
 सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।
 विशालरथ्यन्दुर्धर्षं नित्यम्प्रमुदितं शिवं ॥१३॥
 नरनारीगणाकीर्णं प्रांशुप्राकारतीरणं ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णं प्रतयोजनमायतं ॥१४॥
 नगरं कालकेयानामसुराणान्दुरासदं ।
 देवकूटतटे रम्ये सन्निविष्टं सुदुर्जयं ॥
 महाभ्रचयसङ्काशं सुनासन्नाम विश्रुतं ॥१५॥
 तस्यैव दक्षिणे कूटे त्रिंशद्योजनविस्तरं(२) ।
 द्विषष्टियोजनायामं हेमप्राकारतीरणं ॥१६॥
 षष्ठपुष्पावलिमानां(३) आवासाः कामरूपिणां ।
 औत्कचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरं ॥१७॥
 मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः ।
 सुवर्णमणिपाषाणैश्चितैः श्लक्ष्णतरेः शुभैः ।
 शाखाशतसहस्राद्यैर्नकारोद्दसमाकुलं ॥१८॥

१ आनन्दितबलोनरमिति क० ।

२ त्रिंशद्योजनविस्तरमित्यत्र त्रिंशदित्यर्थं प्रयोग आर्षः ।

३ षष्ठपुष्पावलिमानामिति घ० ।

स्निग्धपर्णमहामूलमनेकस्तम्भवाहनं ।
 रम्यं ह्यविरक्तच्छायं दशयीजनमण्डलं ॥१८॥
 तत्र भूतवटन्नाम नानाभूतगणालयं ।
 महादेवस्य प्रथितं चरम्बकस्य महात्मनः ।
 दीप्तमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विश्रुतं ॥२०॥
 वराहगजसिंहचक्रशार्दूलकरभाननैः ।
 गृध्रीलूकमुखैश्चैव मेघोद्वाजमहामुखैः ॥२१॥
 कदम्बैर्विकटैः स्थूलैर्लम्बकेशतनूरुहैः ।
 नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥२२॥
 दीप्तैरनेकैरुद्यास्यैर्भूतैरुग्रपराक्रमैः ।
 अशून्यमभवन्नित्यं महापारिषदैस्तथा ॥२३॥
 तत्र भूतपतेर्भूता नित्यम्यूजां प्रयुञ्जते ।
 भूर्भरैः शङ्खपटहैर्भैरीडिण्डिमगोमुखैः ॥२४॥
 रैणि तालसितोद्गीतैर्नित्यम्बलितवर्जितैः ।
 विस्फूर्जितशतैस्तत्र पूजायुक्ता गणेश्वराः ।
 प्रीताः पुरारिप्रमथास्तत्र क्रीडापराः सदा ॥२५॥
 सिद्धदेवर्षिगन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः ।
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साक्षात्लोकशिवः शिवः ॥२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । विविक्तचारुशिखरं पत्रितं शङ्खवर्चसं ।

कैलासं देवभक्तानामालयं सुकृतात्मनां ॥ १ ॥

तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसन्निभे ।

योजनानां शतायामे पञ्चाशच्च तथायतं ॥ २ ॥

सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।

महाभवनमालाभिभूर्धूषितं नैकविस्तरं ॥ ३ ॥

धनाध्यक्षस्य देवस्य कुवेरस्य महात्मनः ।

नगरन्तदनाष्ट्यष्टद्वियुक्तं मुदायुतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमण्डिता ।

विपुला नाम विख्याता विपुलस्तम्भतीरणा ॥ ५ ॥

तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।

महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ६ ॥

मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितं ।

वाहनं यक्षराजस्य कुवेरस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

तत्रैकपिङ्गलो देवो महादेवसखः स्वयं ।

वसति स्म स यक्षेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८ ॥

तत्राप्सरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः सिद्धचारणैः ।

वसति स्म महात्माऽसौ कुवेरो देवसत्तमः ॥ ९ ॥

तत्र पद्ममहापद्मी तथा मकरकच्छपी !

कुमुदः(१) शङ्खनीलश्च नन्दनी निधिसत्तमः ॥१०॥

अष्टावेतेऽक्षया दिव्या धनेशस्य महात्मनः ।

महानिधानास्तिष्ठन्ति सभायां रत्नसञ्चिताः ॥११॥

तथेन्द्राग्नियमादीनां देवानामप्सरोगणैः ।

तेषां कैलास आवासी यत्र यक्षेश्वरः प्रभुः ॥१२॥

लत्वा पूर्वमुपस्थानं यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।

पथाङ्गच्छन्ति ये यस्य विहिताः परिचारकाः ॥१३॥

तत्र मन्दाकिनी नाम सुरस्या विपुस्तोदका ।

सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥१४॥

जाम्बूनदमयैः पद्मैर्गन्धस्पर्शगुणान्वितैः ।

नीलवैदूर्यपत्रैश्च गन्धोपेतैर्महोत्पलैः ॥१५॥

तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मैरलङ्कता ।

यक्षगन्धर्वनारीभिरपप्सरोभिश्च शोभिता ॥१६॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपद्मगैः ।

उपस्पृष्टजला रम्या वापी मन्दाकिनी तथा ॥१७॥

तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।

एतैरेव गुणैर्युक्ता नद्यो देवर्षिसेविताः ॥१८॥

तस्यैव शैलराजस्य पूर्वे कूटे परिश्रुताः ।

सहस्रयोजनायामास्तिंशद्योजनविस्तराः ॥१९॥

दश गन्धर्वनगराः समृद्धा परया युताः ।

महाभर्वनमालाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥२०॥

सुवाहुहरिकेशाद्याश्वित्रसेनजरादयः ।
 दश गन्धर्वराजानो दीप्तवक्त्रिपराक्रमाः ॥२१॥
 तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे ।
 नानाधातुशतैश्चित्तैः सिद्धदेवर्षिसेविते ॥२२॥
 अशीतियोजनायामं चत्वारिंशत्प्रविस्तरं ।
 एकैकयक्षभवनं मह्यं भवनमालिनं ॥ २३ ॥
 महायक्षालयान्यत्र त्रिंशदाढ्यानि मे शृणु ।
 मुदाऽथ परमर्द्धगा च संयुक्तानि समन्ततः ॥२४॥
 महामालिसुनेत्राद्यास्तथा मणिवरादयः ।
 उदीर्णा यक्षराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा वभुः ॥२५॥
 इत्येते कथिता यक्षा वायुग्निसमतेजसः ।
 येषामधिपतिर्देवः श्रीमान् वैश्ववणः प्रभुः ॥२६॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोत्तमे(१) ।
 निकुञ्जनिर्भरगुहानैकसानुदरीतटे ॥२७॥
 अर्णवादर्णवं यावत् पूर्वपश्चायतेऽचले ।
 किन्नराणां पुरशतं निविष्टं वै क्वचित् क्वचित् २८॥
 नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिषु ।
 नरनारीप्रमुदितं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥
 द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः ।
 तत्र राजशतं तेषां दीप्तानां बलशालिनां ॥३०॥
 विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।

तपस्तप्तवती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥३१॥
 किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितं ।
 यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलोकनं ॥३२॥
 यत्र ताः सम्भुदा युक्ता मानाभूतगणैर्युताः ।
 चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याक्रीडभूमयः ॥३३॥
 हृष्टा गिरिदरीवासाः कृगोदर्यो मनोरमाः ।
 सुन्दर्यो यत्र किन्नर्यो रमन्ते स्म सुलोचनाः ॥३४॥
 विशालाक्षस्तथा यत्रा अन्याद्याम्बरसाङ्गणाः ।
 गन्धर्वाद्याङ्गशालिन्यो यत्र तत्र मुदा युताः ॥३५॥
 तत्रैवोमावनं नाम सर्वलीकेषु विश्रुतं ।
 अर्धनारीनरं रूपं धृतवान् यत्र शङ्करः ॥३६॥
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः षडाननः ॥
 यत्र चैव कृतोत्साहः क्रीञ्चशैलवनं प्रति ॥३७॥
 ध्वजापताकिनश्चैव किङ्किणोजालमालिनं ।
 यत्र सिंहस्थं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥३८॥
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य क्रीञ्चस्य च गिरेस्तटे ।
 देवारिस्तन्दनः स्कन्दो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् ॥३९॥
 यत्राभिषिक्तश्च गुहः सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरीक्षितैः ।
 सेनापत्ये च दैत्यारिर्हादशार्कप्रतापवान् ॥४०॥
 भूतसङ्घावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः ।
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यायतनानि च ॥४१॥
 तथा पाण्डुशिला नाम ह्याक्रीडा क्रीञ्चघातिनः ।
 नानाभूतगणाकीर्णं पृष्ठे हिमवतः शुभे ॥४२॥

तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिद्धावासमुदाहृतं ।
 कलापग्राममित्येवं नाम्ना ख्यातं मनीषिभिः ॥४३॥
 मृकण्डस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।
 विश्वामित्रस्य विप्रर्षिस्तथैवोद्दालकस्य च । ४४॥
 अन्येषाञ्चोद्यतपसां ऋषीणां भावितात्मनां ।
 हिमवत्याश्रमाणाञ्च सहस्राणि शतानि च ॥४५॥
 नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।
 यत्तन्मन्त्रवचरितं नानान्तेच्छगणैर्युतं ॥४६॥
 नानारत्नाकरापूर्णं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 नानानदीसहस्राणां सम्भवं परपर्वतं(१) ॥४७॥
 पश्चिमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यथार्थवत् ।
 कीर्त्यमानमशेषेण विशेषं शृणुत द्विजाः ॥४८॥
 विस्तीर्णं मध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते ।
 दीप्तमायतनं विष्णोः सिद्धर्षिगणसेवितं ।
 यच्चाप्सरःसमाकीर्णं मन्त्रवर्गगणसेवितं ॥४९॥
 तत्र साक्षान्महादेवः पीताम्बरधरो हरिः ॥
 वरदः सेव्यते सिद्धैर्लोककक्ता सनातनः ॥५०॥
 तस्यैवाभ्यन्तरे कूटे नानाधातुविभूषिते ।
 तटे निषधकूटस्य श्लक्ष्णचारुशिलातले ॥५१॥
 रुक्मकाञ्चननिर्व्यूहन्तमकाञ्चनतीरणं ।
 अनेकवलभीकूटप्रतीलीयतसङ्कटं ॥५२॥

हर्म्यप्रासादमलुप्ततकाच्चनभूषितं ।
 हर्म्यप्रासादवद्वच्च मुदितञ्चातिविस्तरं ॥५१॥
 उद्यानमालाकलितं त्रिंशद्योजनमायतं ।
 दुःप्रसङ्गमभिन्नैस्तत् पूर्णमाशीविषोपमैः ।
 उलङ्घनीनां(१) प्रमुदितं रक्षसां राक्षसं पुरं ॥५४॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे नैकदैत्यगणालये ।
 गुहाप्रवेशं नगरं शैलकुक्षौ दुरासदं ॥५५॥
 तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चये ।
 देवदानवभागानां समृद्धानि पुराणि तु ॥५६॥
 तत्र सोमशिला नाम गिरेस्तस्य महातटे ।
 सोमो यत्रावतरति सदा पर्वसु पर्वसु ॥५७॥
 उपासतेऽत्र श्रीमन्तं तारापतिमनिन्दितं ।
 ऋषिकिन्नरगन्धर्वाः साक्षाद्देवं तमोनुदं ॥५८॥
 तत्रैव चोत्तरे कूटे ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतं ।
 स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितमिदं ॥५९॥
 इज्यापूजानमस्कारैस्तत्र सिद्धाः स्वयम्भुवं ।
 उपासते महात्मानं यक्षगन्धर्वदानवाः ॥६०॥
 तथैवायतनं वङ्गेः सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
 तत्र विग्रहवान् वङ्गिः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥
 तथैव चोत्तरे रम्ये त्रिशङ्के वरपर्वते ।
 ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूतगणालये ।
 पुरन्तत् त्रिषु लोकेषु हेमचित्रन्तु विश्रुतं ॥६२॥

तयाणां देवमुख्यानां(१) त्रीण्येवायतनानि च ।
 नारायणस्यायतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः ।
 मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं शङ्करस्य तु पश्चिमे ॥ ६३ ॥
 दैत्यदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ।
 इजाना अभिपूज्यन्ते(२) देवदेवां महाबलाः ॥ ६४ ॥
 तथा पुराणि रम्याणि देशे चैव क्वचित् क्वचित् ।
 यक्षगन्धर्वनागानां त्रिशुङ्गे वरपर्वते ॥ ६५ ॥
 तथैव चोत्तरे देशे जातुधौ(३) देवपर्वते ।
 अनेकशृङ्गकलिते सिद्धसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च गन्धर्वाणां सहस्रशः ।
 नागानां राक्षसानाञ्च दैत्यानाञ्च महाबले ॥ ६७ ॥
 कूटे तु मध्यमे तस्य सिद्धसङ्घनिषेविते ।
 रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥
 पद्मोत्पलवनैः फुल्लैः सौगन्धिकवनैस्तथा ।
 तथा कुमुदखण्डैश्च विकचैरुपशोभिते ॥ ६९ ॥
 विहङ्गसङ्घसङ्घुष्टं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 हंसकारण्डवाकीर्णं मत्तषट्पदसेवितं ॥ ७० ॥
 नानासत्त्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितं ।
 चारुतीर्थसुसम्बाधं त्रिशद्योजनमण्डलं ॥ ७१ ॥
 सिद्धैरुपस्पृष्टजलं जलदोषविवर्जितं ।

१ देवपुण्यानामिति क०, घ० च ।

२ इज्यः स्वहस्तैः पूज्यन्त इति ड० ।

३ जारुधाविति ख०, ड० च ।

तन्नानन्दजलनाम महापुण्यजलं सरः ॥ ७२ ॥
 तत्र नागपतिश्चण्डश्चण्डो नाम दुरासदः ।
 शतशीर्षो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिह्नितः ।
 इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥
 पुरैरायतनैः पुण्यैः पुण्यीदैश्च सरोवरैः ।
 सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४ ॥
 नानारत्नप्रभासैश्च नैकैश्चमणिपर्वतैः ।
 हरितालपर्वतैर्नैकैस्तथा हिङ्गुलकाञ्चनैः ॥ ७५ ॥
 शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैररुणप्रभैः ।
 नानाधातुविचित्रैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ॥ ७६ ॥
 पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभिर्नैकविस्तरैः ।
 नदीकन्दरशैलाद्यैरनेकैश्चित्रसानुभिः ॥ ७७ ॥
 इत्येवमचलैर्युक्तैर्देव्यराक्षससानुभिः ।
 किन्नरोरगगन्धर्वैर्विचित्रैः (१) सिद्धचारणैः ॥ ७८ ॥
 गन्धर्वैरप्सरोग्रिभ्यश्च सेविता नैकविस्तराः ।
 पुण्यकृद्भिः (२) समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥
 गिरिजालान्तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति स्मृतं ।
 चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकृतात्मनां ॥ ८० ॥
 नात्युग्रकर्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः स्मृताः ।
 स हि स्वर्ग इति ख्यातः क्रमस्त्वेष प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 चतुर्मेहाद्दीपवती सेयसुर्वी प्रकीर्तिता ।

१ विविधेरिति घ०, ङ० च ।

२ पुण्यवद्भिर्गिति ख० ।

नानावर्णप्रमाणैर्हि नानावर्णबलैस्तथा ॥ ८२ ॥
 नानाभक्ष्यान्नपानैश्च नानाच्छादनभूषणः ।
 प्रजाविकारैर्विविधैश्चित्रैरध्वर्षितैः सह ॥ ८३ ॥
 चत्वारो नैकवर्णाद्या महाद्वीपाः परिश्रुताः ।
 भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८४ ॥
 सैषा चतुर्महाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला ।
 पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारा मया द्विजाः ॥ ८५ ॥
 तदेषा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना ।
 पद्मेत्यभिहिता कृत्स्ना पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ८६ ॥
 सव्रह्मसदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।
 त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहार्यते ॥ ८७ ॥
 चन्द्रादित्यावतमं यत्तज्जगत्परिगीयते ।
 गन्धवर्णरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ ८८ ॥
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पद्ममित्यभिधीयते ।
 एष सर्वपुराणेषु क्रमः सुपरिनिश्चितः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासे
 नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वित्रत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सरोवरेभ्यः पुण्योदाः(१) देवनद्यो विनिर्गताः ।

महौघतोया नद्यश्च ताः शृणुध्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥

आकाशान्मोनिधेयोऽसौ सोम इत्यभिधीयते ।

आधारः सर्वभूतानां देवानाममृताकरः ॥ २ ॥

तस्मात् प्रवृत्ता पुण्योदा नदी आकाशगामिनी ।

सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलीदका ॥ ३ ॥

सा ज्योतिषि निवर्त्तन्ती ज्योतिर्गणनिधेविता ।

ताराकोटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥ ४ ॥

माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना ।

क्रीडिता ह्यन्तरतले या सा विचोभितोदका ॥ ५ ॥

नैकैर्विमानसङ्घातैः प्रकामद्भिर्नभस्तलं ।

सिद्धैरुपसृष्टजला महापुण्यजला शिवा ॥ ६ ॥

वायुना प्रेथ्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी ।

परिवर्त्तत्यहरहो यथा सूर्यस्तथैव सा ॥ ७ ॥

चत्वार्यशीति प्रतता योजनानां समन्ततः ।

वेगेन कुर्वती मेरुं सा प्रयाता प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

विभिद्यमाना सलिलैस्त्रैजसेनानिलेन च ।
 मेरोरुत्तरकूटेषु पतिताथ चतुर्ष्वपि ॥ ८ ॥
 मेरुकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्त्तिता ।
 विकीर्णमाणसलिला चतुर्धा संस्तोदका(१) ॥ १० ॥
 षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बनमम्बरं ।
 निपपात महाभागा मेरोस्तस्य चतुर्द्दिशं ॥ ११ ॥
 सा चतुर्ष्वभितथैव महापादेषु शोभना ।
 पुण्या मन्दरपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ १२ ॥
 पूर्वेषांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं ।
 सुवर्णचित्रकटकं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ १३ ॥
 भ्रावयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरञ्चारुकन्दरं ।
 वप्रपतापशमनैरनेकैः स्फुटिकोदकैः(२) ॥ १४ ॥
 तथा चैत्ररथं रम्यं भ्रावयन्ती प्रदक्षिणं ।
 प्रविष्टा ह्यम्बरनदी ह्यरुणोदसरोवरं ॥ १५ ॥
 अरुणोदात्रिवृत्ताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्भरे ।
 शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १६ ॥
 सीता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी ।
 सा निकुञ्जनिरुद्धा तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १७ ॥
 शीतान्तशिखराद्भ्रष्टा मुकुञ्जे वरपर्वते ।
 निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसं ॥ १८ ॥

१ संस्तुतोदकेति ७० ।

२ स्फुटितोदकैरिति ७० ।

३ निपपाताशुगामिनीति ७० ॥

तस्मान् माख्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।
 वैकङ्कं समनुप्राप्ता वैकङ्कात्मणिपर्वतं ।
 मणिपर्वतान्महाशैलं ऋषभं नेककन्दरं ॥ १९ ॥
 एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिद्धसेविते ॥ २० ॥
 तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी ।
 तस्य कुक्षिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २१ ॥
 सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजशतानि च ।
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥ २२ ॥
 स्त्रावयन्ती महाभागा विस्फारेष्ववलीकदा(२) ।
 नदीसहस्रानुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥ २३ ॥
 भद्राश्वं समहाहीपं प्लावयन्ती वरापगा ।
 प्रविष्टा ह्यर्णवं पूर्वं पूर्वं द्वीपे महानदी ॥ २४ ॥
 दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने ।
 चित्रैः प्रपातैर्विविधैर्नैकविस्फालितोदका ॥ २५ ॥
 तद्गन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनं ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं । २६ ॥
 नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वलोकेषु विद्युता ।
 प्रविशतुरसरो मानसं देवमानसं । २७ ॥
 मानसाच्छैलराजानं रम्यं त्रिशिखरं गता ।
 त्रिकूटाच्छैलशिखरात् कलिङ्गशिखरं गता ॥ २८ ॥

---

 १ वरापगेति क० ॥

२ विस्फारेषु विस्फासदेति ख० ॥

कलिङ्गशिखराङ्गुष्ठा रुचके निपपात सा ।
 रुचकान्निषधं प्राप्ता ताम्नाभं निषधादपि ॥ २९ ॥
 ताम्नाभशिखराङ्गुष्ठा गता श्वेतोदरं गिरिं ।
 तस्मात्समूलं शैलेन्द्रं वसुधारञ्च पर्वतं ॥ ३० ॥
 हिमकूटं गता तस्माद् देवशृङ्गे ततो गता ।
 तस्माद्गता महाशैलं ततश्चापि पिशाचकं ॥ ३१ ॥
 पिशाचकाञ्छैलवरात् पञ्चकूटज्ञता पुनः ।
 पञ्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलीश्वरं ॥ ३२ ॥
 तस्य कुक्षिषु विभ्रान्ता नैककन्दरसानुषु ।
 हिमवत्युत्तमनदी निपपाताचलोत्तमे ॥ ३३ ॥
 सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।
 स्थलीशतान्यनेकानि प्लावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३४ ॥
 वनानाञ्च सहस्राणि कन्दराणां शतानि च ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणेदधिं ॥ ३५ ॥
 रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुक्षिषु संवृता ।
 या धृता देवदेवेन शङ्करेण महात्मना ॥ ३६ ॥
 पावनी द्विजशार्दूल घोरानामपि पाप्मनां ।
 शङ्करस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ।
 द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३७ ॥
 अनुशीलं समन्ताञ्च निर्गता बहुभिर्भुखैः ।
 अथोऽन्येनाभिधानेन(२) ख्याता नद्यः सहस्रशः ॥ ३८ ॥

१ पावयन्तीति ख० ।

२ अन्यीन्येनाभिधानेनेति ड० ॥

तस्माद्धिमवती गङ्गा गता सा तु महानदी ।
 एवं गङ्गेति नाम्नादिप्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ३९ ॥
 धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी ।
 रुद्रसाध्यानिलादित्यैर्जुष्टीया यशस्वती ॥ ४० ॥
 महापाद प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमं ।
 नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितं ॥ ४१ ॥
 विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरं ।
 नितम्बकुञ्जकटकैर्विमलैर्मण्डितोदरं ॥ ४२ ॥
 अपि या त्र्यम्बकस्थेषा त्रिदशैः सेवितोदका ।
 वायुवेगा गताभोगा लतेव भ्रामिता पुनः (१) ॥ ४३ ॥
 मेरुकूटतटाङ्गुष्ठा प्रहतैः स्वादितोदका ।
 विस्तीर्यमाणसलिला निर्मलांशुकसन्निभा ॥ ४४ ॥
 तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता ।
 प्रदक्षिणमग्राह्य पतिता सा तु गामिनी ॥ ४५ ॥
 देवभ्राजं महाभ्राजं सर्वभ्राजं महावनं ।
 प्लावयन्ती महाभागा नानापुष्पफलोदका ॥ ४६ ॥
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता ।
 प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ४७ ॥
 सा सितोदादुविनिष्क्रान्ता सुपन्नं पर्वतं गता ।
 सुपन्नतस्तु पुण्योदात्ततो देवर्षिसेविता ॥ ४८ ॥
 सुपन्नकूटतटगा तस्माच्च संगितोदका ।
 निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतं ॥ ४९ ॥

शिखेश पर्वतात् कङ्क' कङ्काद्वैदूर्यपर्वतं ।
 वदूर्यात् कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादनं ॥ ५० ॥
 तस्माद् गिरिवरात् प्राप्ता पिप्परं वरपर्वतं ।
 पिप्परात् सरसं याता तस्माच्च कुमुदाचलं ॥ ५१ ॥
 मधुमन्तं जनच्चैव(१) सुकुटच्च शिलोच्चयं ।
 सुकुटाच्छैलशिखरात् कृष्णं याता महागिरिं ॥ ५२ ॥
 कृष्णात् श्वेतं महाशैलं महानगनिषेवितं ।
 श्वेतात् सहस्रशिखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥
 अनेकाभिः स्त्रवन्तीभिराप्यायितजला शिवा ।
 एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ।
 पारिजाते महाशैले निपपाताशुगामिनी ॥ ५४ ॥
 अनेकनिर्भरनदी गुहासानुषु राजते ।
 तस्य कुक्षिष्वनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५५ ॥
 व्याहन्यमानसंवेगा गण्डशैलेरनेकशः ।
 संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५६ ॥
 केतुमालं महाद्वीपं नानान्तेच्छगणैर्युतं ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ५७ ॥
 सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरी ।
 मेरोश्चित्रमहापादे महासत्वनिषेविते ॥ ५८ ॥
 मेरुकूटतटाद् भ्रष्टा पवनेनेरितोदका ।

अनेकाभीगवक्राङ्गी क्षिप्यमाना नभस्तले ॥ ५९ ॥
 षष्ठियोजनमाहस्त्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे ।
 विकीर्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ६० ॥
 एवं कूटतटैर्मृष्टा नैकैर्देवर्षिसेवितैः ।
 विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्पोद्बुधोत्कचा ॥ ६१ ॥
 नानारत्नवनोद्देशमरण्यं सवितुर्व्वनं ।
 महावनं महाभागा प्लावयन्ती प्रदक्षिणं ॥ ६२ ॥
 सरोवरं महापुण्यं महाभागनिषेवितं ।
 तत्राविवेश कल्याणी महाभद्रं सितीदका ॥ ६३ ॥
 भद्रसीमेति नाम्ना हि महापारा महाजवा ।
 महानदी महापुण्या महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६४ ॥
 नैकनिर्भरवप्राड्या शङ्खकूटतटे तु सा(१) ।
 तत्र कूटे गिरितटे निपपाताशुगामिनी ॥ ६५ ॥
 शङ्खकूटतटाद्गृष्टा पपात वृषपर्व्वतं ।
 वृषपर्व्वताद्वत्सगिरिं नागशैलं ततो गता ॥ ६६ ॥
 तस्मान्नीलं नगश्रेष्ठं संप्राप्ता वर्षपर्व्वतं ।
 नीलात्कपिञ्जलश्चैव इन्द्रनीलश्च निम्नगा ॥ ६७ ॥
 ततः परं महानीलं हेमशृङ्गश्च सा ययौ ।
 हेमशृङ्गाद्गता श्वेतं श्वेताच्च सुनगं ययौ ॥ ६८ ॥
 सुनगात् गतशृङ्गश्च संप्राप्ता सा महानदी ।
 शतशृङ्गान्महाशैलं पुष्करं पुष्पमण्डितं ॥ ६९ ॥

पुष्कराञ्च महाशैलं हिराजं समुद्रावलं ।
 वराहपर्वतं तस्मात्सम्यूरञ्च शिलोच्चयं ॥ ७० ॥
 मयूराक्षैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितं ।
 जातुधि(१) शैलशिखरं निपपाताशुगामिनी ॥ ७१ ॥
 एवं गिरिसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।
 त्रिशुङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२ ॥
 त्रिशुङ्गतटविभ्रष्टा महाभागनिषेविता ।
 मेरुकूटतटाङ्गष्टा पवनेनेरितोदका ॥ ७३ ॥
 विरुञ्चं पर्वतवरं पपात विमलोदका ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ७४ ॥
 सुवर्णभुवि पार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ ।
 मेरोश्चित्रे महापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ७५ ॥
 कन्दरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी ।
 नैकभोगा पपातोर्वी* चित्रपुष्पोडुपोत्कचा ॥ ७६ ॥
 प्लावयन्ती प्रमुदिता उत्तरान् मा कुरुन्शिवा ।
 महाद्वीपस्य मध्येन प्रयाता सीत्तरार्णवं ॥ ७७ ॥
 एवं तास्तु महानद्यथतस्त्री विमलोदकाः ।
 महागिरितटभ्रष्टाः संप्रयाताश्चतुर्दिशं ॥ ७८ ॥
 तत्क्षेयं कथितप्राया पृथिवौ बहुविस्तरा ।
 मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशच्च सर्वतो दिशं ॥ ७९ ॥
 चतुर्महाद्वीपवती चतुराक्रीडकानना ।

चतुष्केतुमहाहन्त्रा चतुर्व्वरसरस्वती ॥ ८० ॥

चतुर्महाशैलवती चतुरोरगसंश्रया(१) ।

अष्टोत्तरमहाशैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

---

१ चतुराननसंश्रयेति श० ।

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । गन्धमादनपार्श्वे तु स्त्रीता चोपरि गण्डिका ।

द्वात्रिंशत् (१) सहस्राणि योजनेः पूर्वपश्चिमा ॥ १ ॥

अस्यायामथतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः ।

तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाः परिश्रुताः ॥ २ ॥

तत्र काला नराः सर्वे महासत्वा महाबलाः ।

स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वास्ताः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्र दिव्यो महावृक्षः पनसः षड्रसाश्रयः ।

ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारो मनोजवः ।

तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतं ॥ ४ ॥

पार्श्वे माल्यवतश्चापि पूर्वे पूर्वा तु गण्डिका ।

आयामतोऽथ विस्ताराद्यथैवापरगण्डिका ॥ ५ ॥

भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं मुदितमानसाः ।

भद्रं सालवनं तत्र कालाम्नाथ महाद्रुमाः ॥ ६ ॥

तत्र ते पुरुषाः श्वेता महासत्वा महाबलाः ।

स्त्रियः कुमुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

चन्द्रशीतलगात्राश्च स्त्रियस्त्रीत्पलगम्बिकाः ॥ ८ ॥

दशवर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयं ।

कालान्मस्य रसं पीत्वा सर्व्वदा स्थिरयौवनाः । ९ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रमाणं वर्णमायुश्च याथातथ्येन कीर्तितं ।

चतुर्णामपि द्वीपानां समासन्न तु विस्तरात् ॥ १० ॥

सूत उवाच । भद्राश्चानां यथा चिह्नं कीर्तितं कीर्तिवर्धनाः ।

तच्छृणुध्वन्तु कार्त्स्न्येन पूर्व्वसिद्धैरुदाहृतं ॥ ११ ॥

देवकटस्य सर्व्वस्य प्रथितस्येह यत्परं ।

पूर्व्वेण दिक्षु सर्वासु यथावच्च प्रकीर्तितं ॥ १२ ॥

कुलाचलानां पञ्चानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ १३ ॥

सैवालो वर्णमालायः कोरञ्जसाचलोत्तमः ।

श्वेतवर्णश्च नीलश्च पञ्चैते कुलपर्व्वताः ॥ १४ ॥

तेषां प्रसूतिरन्येपि पर्व्वता बह्वविस्तराः ।

कोटिकोटिः क्षिती ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥

तैर्विमिश्रा जनपदैर्नानासत्वसमाकुलाः ।

नानापकारजातीयास्त्वेकनृपपालिताः ॥ १६ ॥

नामधेयैश्च विक्रान्तैः श्रीमद्भिः पुरुषर्षभैः ।

अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च शोभिताः ॥ १७ ॥

तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥

तथा सुमङ्गलाः शुभाश्चन्द्रकान्ताः सुनन्दनाः ।

व्रजका नीलशैलेयाः सौवीरा विजयस्थलाः ॥ १९ ॥

महाथलाः सुकामाश्च महाकेशाः सुमूर्द्धजाः ।
 वातरंहाः सोपसङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥
 सम्भवक्ता महानेत्राः सैवालास्तनपास्तथा ।
 कुमुदाः शाकमुण्डाश्च उरःसङ्कीर्णभौमकाः ॥ २१ ॥
 सोदका वत्सकाश्चैका वाराहा हारवामकाः ।
 शङ्खाख्या भाविसन्द्राश्च उत्तरा हैमभौमकाः ॥ २२ ॥
 कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः ।
 एते चान्ये च विख्याता नानाजनपदा मया ॥ २३ ॥
 ते पिवन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीं ।
 आदौ त्रैलोक्यविख्याता शीता शीताम्बुवाहिनी ॥ २४ ॥
 तथा च हंसवसतिर्महाचक्रा च निम्नगा ।
 चक्रा वक्त्रा च कञ्ची च सुरमा चापगोत्तमा ॥ २५ ॥
 शाखावती चेन्द्रनदी मेघा मङ्गारवाहिनी ।
 कावेरी हरितोया च सोमावर्त्ता शतङ्गदा ॥ २६ ॥
 वनमाला वसुमती पम्पा पम्पावती शुभा ।
 सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुण्या वपुष्मती ॥ २७ ॥
 मणिवप्रा सुवप्रा च ब्रह्मभागा शिलाशिनौ ।
 कृष्णतोया च पुण्योदा तथा नागपदी शुभा ॥ २८ ॥
 शैवालशिखी मणितटा क्षारीदा चारुणावती ।
 तथा विष्णुपदी चैव महापुण्या महानदी ॥ २९ ॥
 हिरण्यवाहिनीला च (१) स्कन्दमाला सुरावती ।
 वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥ ३० ॥

एता गङ्गा महानद्यो नाधिका परिकीर्त्तिताः ।
 क्षुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 पूर्वद्वीपस्य वाहिन्यः पुण्यवत्यश्च कीर्त्तिताः ।
 कीर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति मे मतिः ॥ ३२ ॥
 समुद्वराद्गं स्फीतञ्च नानाजनपदाकुलं ।
 नानावृक्षवनोद्देशं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥
 नरनारीगणाकीर्णं (२) नित्यं प्रसुदितं शिवं ।
 बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपालितं ।
 उपेतं कीर्त्तनशतैर्नानारत्नाकराकरं ॥ ३४ ॥
 तस्मिन्देशे समाख्याता हेमशङ्खदक्षप्रभाः ।
 महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ३५ ॥
 सन्भाषणं दर्शनञ्च समस्थानीपसेवनं ।
 देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्त्तितं ।
 धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ।
 अहिंसा-सत्यवाक्यञ्च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७ ॥
 ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरीं परमवैष्णवावी (३) ।
 इज्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुञ्जते ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासी नाम
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ नानानगरपत्तनमिति ७० ।

२ नरनारीसमाकीर्णमिति ७० ।

३ गौरीश्च प्रभविष्णवीमिति क०, घ०, ७० च ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । निसर्ग एष विख्यातो भद्राश्वानां यथार्थवत् ।

शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनं(१) ॥ १ ॥

निषधस्याचलेन्द्रस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।

पश्चिमेन हि रत्नत्रयं दिक्षु सर्वसु कीर्तितं ॥ २ ॥

कुलाचलानां समानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ॥ ३ ॥

विशालः कञ्चलः कृष्णो जयन्ती हरिपर्वतः ।

अगोको वर्द्धमानश्च समैते कुलपर्वताः ॥ ४ ॥

तेषां प्रसूतिरन्येऽपि पर्वता बहुविस्तराः ।

कोटिकीटिशता ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

तैर्विमिश्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः(२) ।

नानाप्रकारविज्ञेयास्त्वेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥

ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।

अध्यासिता जनपदैः कीर्तनैश्च विभूषिताः ॥ ७ ॥

तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

१ प्रकीर्तितमिति ड० ।

२ नानाजनसमाकुला इति घ० ।

गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८ ॥
 यथेह कथिताः पौरा गोमनुष्यकपोतकाः ।
 तत्सुखा भ्रमरा यूथा माहेयाचलकूटकाः ॥ ९ ॥
 सुमौलाः स्तावकाः क्रीडाः कृष्णाङ्गमणिपुञ्जकाः ।
 कूटकम्बलमौषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥ १० ॥
 करम्भवाः कुचाः खेताः सुवर्णकटकाः शुभाः ।
 खेताङ्गाः कृष्णपादाश्च विहाः(१) कपिलकर्णिकाः ॥ ११ ॥
 अत्याकरालगोज्वाला हीनाना वनपातकाः ।
 महिषाः कुमुदाभाश्च करवाटाः सद्दीप्तकाः ॥ १२ ॥
 शुनकासा महानासा वनासगजभूमिकाः ।
 करञ्जमञ्जमा वाहाः किष्किण्डीपाण्डुभूमिकाः ॥ १३ ॥
 कुवेरा धूमजा जङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः ।
 वाचाङ्गाश्च महाङ्गाश्च मधौरेयाः(२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥
 पित्तलाः काचलाश्चैव श्रवणा मत्तकासिकाः ।
 गौदावा वकुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥
 ते पिवन्ति महाभागाः प्रथमान्तु महानदीं ।
 सुवप्रां पुण्यसलिलां महानागनिषेवितां ॥ १६ ॥
 कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वकुलां नदीं ।
 विकीर्णां शिखिमालाञ्च तथा दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥
 भद्रानदीं शुकनदीं पलाशाञ्च महानदीं ।

---

 १ किष्किण्डी इति व० ।

२ मधौरेया इति व० । माधवेया इति क० ।

भीमां प्रभञ्जनां काक्षीं पुण्याच्चैव कुशावतीं ॥ १८ ॥
 दर्क्षां शाकवतीच्चैव पुण्योदाच्च महानदीं ।
 चन्द्रावतीं सुमूलाच्च ऋषभाञ्चापगोत्तमां ॥ १९ ॥
 नदीं समुद्रमालाच्च तथा चम्पावतीमपि ।
 एकाक्षां पुष्कलां वाह्यां सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २० ॥
 कालिन्दीच्चैव पुण्योदां भारतीच्च महानदीं ।
 सीतोदाम्पातिकां ब्राह्मीं विशालाच्च महानदीं ॥ २१ ॥
 पीवरीं कुम्भकारीच्च रुषाच्चैवापगोत्तमां ।
 महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥
 एताश्चान्याश्च पीयन्ते वङ्गो हि सरितोत्तमाः (१) ।
 देवर्षिसिद्धचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥
 नानाजनपदास्फोतं महापगाविभूषितं ।
 नानारत्नौघसम्पूर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवं ॥ २४ ॥
 उदीर्णं धनधान्यार्थैर्नरवासैः समन्ततः ।
 सन्निविष्टं महाद्वीपं पश्चिमं सुकृतात्मनां ।
 निसर्गः केतुमालानामेष वः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

शंशपायन उवाच(१) । पूर्वापरौ समाख्यातौ हौ देशौ नख्वया प्रभौ ।

उत्तराणाञ्च वर्षाणां दक्षिणानाञ्च सर्वशः ।

आचक्ष्व नो यथातथ्यं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सूत उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।

वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥

सर्व्वर्तुकामदाः सत्वा जरादुर्गन्धवर्जिताः ।

शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यग्रोधो रोहिणो महान् ।

तस्य पीत्वा फलरसं पिवन्तो वर्त्तयन्त्युत ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरोत्तमाः ॥ ५ ॥

उत्तरेण तु श्वेतस्य शृङ्गसाहस्य दक्षिणे ।

वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यती नदी ॥ ६ ॥

महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।

सर्व्वर्तुकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितीजसः ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥
 तस्मिन् वर्षे महावृक्षो लङ्कुचः षड्रसाश्रयः ।
 तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥
 त्रीणि शृङ्गवतः शृङ्गाण्यच्छितानि महान्ति च ।
 एकं मणिमयं तेषामेकञ्चैव हिरण्यमयं ।
 सर्व्वरत्नमयञ्चैकं भवनैरुपशोभितं ॥ १० ॥
 उत्तरस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे ।
 कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुण्यं सिद्धनिषेवितं ॥ ११ ॥
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥
 सर्व्वकामफलास्तत्र क्वचिद् वृक्षा मनोरमाः ।
 गन्धवर्णरसोपेतं प्रक्षरन्ति मधूत्तमं ॥ १३ ॥
 अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः ।
 ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमं ॥ १४ ॥
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
 सर्व्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पङ्क्ता नीरुजा शुभा ॥ १५ ॥
 देवलीकाञ्चुतास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः ।
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च स्थिरयौवनाः ॥ १६ ॥
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियश्चातिमनोहराः ।
 ते च तं क्षीरिणं वृक्षं पिवन्ति ह्यमृतोपमं ॥ १७ ॥
 मिथुनं जायते सद्यः समञ्चैव विवर्द्धते ।
 समं शीलञ्च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ते समं ॥ १८ ॥

अन्योन्यमनुरक्ताश्च चक्रवाकसधर्मिणः ।
 अनामया ह्यशोकाश्च नित्यं सुखनिषेविणः ॥ १९ ॥
 त्रयोदश सहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति ते महावीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविणः ॥ २० ॥
 कुरुणामपि चैतेषां शृणुध्वं विस्तरेण तु ।
 जारुधेः(१) शैलराजस्याभ्युत्तरेणोत्तरस्य हि ।
 दिक्षु सर्वांसु यद् यच्च कीर्त्यमानं विबोधत ॥ २१ ॥
 अनेककन्दरदरौगुहानिर्भरमण्डितौ ।
 नैककुञ्जवनोपेतौ चित्रधातुविभूषितौ(२) ॥ २२ ॥
 अनेकधातुकलिलौ सर्वधातुविभूषितौ ।
 पुष्पमूलफलोपेतौ सिद्धचारणसेवितौ ॥ २३ ॥
 हावप्येतौ सुमहतावुच्छितौ कुलपर्वतौ ।
 ताभ्यां कूटशतैर्नैकैस्तद्वह्नीपमुपसेवितं ॥ २४ ॥
 चन्द्रकान्तश्च शैलश्च सूर्यकान्तश्च सानुमान् ।
 ययोर्मध्येन सा याता भद्रसीमा महानदी ॥ २५ ॥
 सहस्रशश्च नद्योऽन्याः प्रसन्नसुरसोदकाः ।
 पर्याप्नोदाः कुरुणां हि स्नानपानावगाहनैः ॥ २६ ॥
 तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशः ।
 मधुमैरेयवाहिन्यो घृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥
 दध्नः शतक्रदाद्यान्यास्ततः स्वाहन्नपर्वतः ।
 अमृतस्वादुकल्पानि फलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१ जातुषेरिति घ० ।

२ चित्रधातुविभूषिताविति ड० ।

गन्धवर्णरसाढ्यानि मूलानि च फलानि च ।
 पञ्चयोजनमानानि महागन्धानि सर्वशः ॥ २८ ॥
 नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः ।
 उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महान्ति च ॥ ३० ॥
 गन्धवर्णरसाढ्यानि स्पर्शापेतानि सर्वशः ।
 तमालागुरुगन्धानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३१ ॥
 भ्रमरैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सदैव च ।
 वृक्षगुल्मलताढ्यानि वनानि सुसुखानि च ॥ ३२ ॥
 षट्पदैरुपगीतानि द्विजैरन्यैर्हिजोत्तमाः ।
 पद्मोत्पलवनाढ्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३३ ॥
 भक्ष्यमाख्यसमृद्धाश्च बह्वुमाख्यानुलेपनाः ।
 मनोहरमुखैश्चित्तैः पद्मिसङ्घैर्निकूजिताः ॥ ३४ ॥
 शयनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः ।
 विहारभूमयो रम्याः सर्वर्तुषु सुखप्रदाः ॥ ३५ ॥
 आक्रीडाः सर्वतः स्फूर्तिताः मणिहेमपरिस्फुटाः ।
 शिलागृहा वृक्षगृहाः वरेण्याः कदलीगृहाः ॥ ३६ ॥
 लतागृहसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।
 शुद्धशुद्धदलाभानि भूमिवेश्मशतानि च ॥ ३७ ॥
 तपनीयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च ।
 सुवर्णमणिचित्राणि सर्वत्र विपुलानि च ॥ ३८ ॥
 महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि(१) च सर्वशः ।
 नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३९ ॥

मृदङ्गवेणुपणववीणाद्या बहुविस्ताराः ।
 फलन्ति कल्हवृक्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ ४० ॥
 सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरं ।
 सर्वद्वीपप्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ।
 प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥ ४१ ॥
 नित्यमङ्गसुखाङ्गादस्तस्मिन् द्वीपे श्रमापहे ।
 तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ।
 भौमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमं ॥ ४२ ॥
 चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।
 श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् देशे नराः श्रेष्ठाः देवसत्वपराक्रमाः ।
 सदा विहारिणः सर्वे कामवृत्त्या सुवर्चसः ॥ ४४ ॥
 वलयाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।
 स्रग्विणश्चित्रमुकुटाश्चित्राच्छादनवाससः ॥ ४५ ॥
 अजीर्णयौवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबलन्युत ॥ ४६ ॥
 न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशप्रक्षयो विधिः ।
 मिथनं जायते वृक्षादुपक्षममनीदृशं ॥ ४७ ॥
 सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः ।
 न तत्र विद्यते धर्मो नाधर्मः सम्प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न दुर्मन्धा न च क्लमः ।
 पूर्णं काले विनश्यन्ति जलबुद्बुदवच्च ते ॥ ४९ ॥
 एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखाद्वर्माऽभिजायते ॥ ५० ॥

उत्तराणां कुरुणान्तु पार्श्वे ज्ञेयन्तु दक्षिणे ।

समुद्रमूर्मिमालाढः नानास्वरविभूषितं ॥ ५१ ॥

पञ्चयोजनसाहस्रमतिक्रम्य सुरालयं ।

चन्द्रद्वीपमिति ख्यात चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥

सहस्रयोजनानान्तु सर्व्वतः परिमण्डलं ।

नानापुष्पफलोपेतं समृद्धा परया युतं ।

शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥

तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः ।

चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तैश्चन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥

श्वेतवैदूर्यकुमुदैश्चित्तोऽसौ कुमुदप्रभः ।

अनेकचित्रकीटानो नैकनिर्भरकन्दरः ।

महासानुदरीकुञ्जैर्विविधैः समलङ्कृतः ॥ ५५ ॥

तस्माच्छैलान्महापुण्या चन्द्रांशुविमलोदका ।

प्रवहत्युत्तमनदी चन्द्रावर्त्ता तरङ्गिणी ॥ ५६ ॥

तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरं ।

सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७ ॥

तत्र चन्द्रमसो नाम्ना शैलः स तु परिश्रुतः ।

चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥ ५८ ॥

तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाश्चन्द्रदैवताः ॥ ५९ ॥

अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसन्धाः सुतेजसः ।

प्रजास्तत्र सदाचाराः दशवर्षशतायुषः ॥ ६० ॥

पश्चिमेन तु द्वीपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितं ।

चतुर्थीजनसाहस्रं समतीत्य महादधि ॥ ६१ ॥

दशश्रीजनसाहस्रं समन्तात् परिमण्डलं ।

द्वीपं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपशोभितं ॥ ६२ ॥

प्रभूतधनधान्याढा मनेकनृपपालितं ।

नित्यं प्रसुदितं स्फीतं महाशैलैश्च शोभितं ॥ ६३ ॥

तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैश्च मण्डितं ।

तत्र विग्रहवान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥

तपनीयसुवर्णाभास्तपनीयविभूषिताः ।

विराजन्तेऽमरप्रख्यास्तत्र चित्राम्बरस्रजः ॥ ६५ ॥

वीर्यवन्ती महाभागाः पञ्चवर्षशतायुषः ।

सत्यसन्धा मुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ॥ ६६ ॥

सूत उवाच । एवमेव निसर्गोऽयं वर्षाणां भारते युगे ।

दृष्टः परमतत्त्वज्ञेभूयः किं कीर्त्तयामि ते ॥ ६७ ॥

आख्याते त्वेव ऋषयः सूतपुत्रेण धीमता ।

उत्तरत्रयवणे भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥

ऋषय जचुः । यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन् स्वायम्भुवादयः ।

चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत ॥ ६९ ॥

एतच्चेदितुमिच्छामस्तत्रो निगद सत्तम ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तेषामब्रवील्लोमहर्षणः ॥ ७० ॥

पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावितात्मनां ।

एतद्विस्तरतो भूयस्तानुवाच समाहितः ॥ ७१ ॥

सूत उवाच । निसर्ग एष विख्यातः कुरुणान्तु यथार्थवत् ।

भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गन्तं निबोधत ॥ ७२ ॥
 पुण्यतीर्थं हिमवतो दक्षिणस्यात्तलस्य हि ।
 पूर्वपश्चाद्यतस्यास्य दक्षिणेन द्विजोत्तमाः ॥ ७३ ॥
 तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ।
 अत्र वो वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥
 इदन्तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोद्दयं ।
 उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणञ्च यत् ॥ ७५ ॥
 वर्षं यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ।
 भरणाञ्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।
 निरुक्तवचनाच्चैव वर्षन्तद्भारतं स्मृतं ॥ ७६ ॥
 ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नवं भेदाः प्रकीर्तिताः ।
 समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परं ॥ ७८ ॥
 इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ ७९ ॥
 अयन्तु नवमस्तीषां द्वीपः सागरसंहतः ।
 योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरं ॥ ८० ॥
 आयतो ह्याकुमारिक्यादागङ्गाप्रभवाञ्च वै ।
 तिर्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु ॥ ८१ ॥
 द्वीपो ह्युपनिविष्टोऽयं स्तेच्छैरन्तेषु नित्यशः ।
 पूर्वे किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥ ८२ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।

इन्द्रायुद्धवणिज्याभिर्वर्त्तयन्ती व्यवस्थिताः ॥ ८३ ॥
 तेषां संव्यवहारोऽयं वर्त्तते तु परस्परं ।
 धर्मार्थकामसंयुक्ती वर्णानान्तु स्वकर्मसु ॥ ८४ ॥
 सङ्कल्पपञ्चमानान्तु आश्रमाणां यथाविधि ।
 इह स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी ॥ ८५ ॥
 यस्त्वयं नवमो द्वीपस्तिर्यग्गायत उच्यते ।
 क्षात्रं जयति यो ह्येनं स सम्प्राडिह कीर्त्यते ॥ ८६ ॥
 अयं लोकस्तु वै सम्प्राडन्तरीक्षो विराट् स्मृतः ।
 स्वराडन्यः स्मृतो लोकः पुनर्वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ८७ ॥
 सप्त चास्मिन् सुपर्वाणो विभृताः कुलपर्वताः ।
 महेन्द्री मलयः सह्याः शक्तिमानृक्षपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च समैते कुलपर्वताः ॥ ८८ ॥
 तेषां सहस्रशश्चान्ये पर्वतास्तु समीपगाः ।
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलास्त्रिवसानवः ॥ ८९ ॥
 मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वैहारो दर्दुरस्तथा ।
 कोलाहलः ससुरसः (१) मैनाको वैद्युतस्तथा ॥ ९० ॥
 पातन्धमो नाम गिरिस्तथापाण्डुरपर्वतः ।
 गन्तुप्रस्थः कृष्णगिरिर्गोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥
 पुष्पगिर्युज्जयन्ती च शैली रैवतकस्तथा ।
 श्रीपर्वतश्च कारुश्च (२) कूटशैली गिरिस्तथा ॥ ९२ ॥
 अन्ये तेभ्यः परिज्ञाताः क्रत्वाः स्वल्पोपजीविनः ।

तैर्विमिश्रा जनपदा आर्यस्त्रीच्छास नित्यशः ॥ ८३ ॥
 पीयन्ते यैरिमा नद्यो गङ्गा सिन्धुसरस्वती ।
 शतद्रुश्चन्द्रभागा च यमुना सरयूस्तथा ॥ ८४ ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहः ।
 गोमती धुतपापा च बाहुदा च दृषद्वती ॥ ८५ ॥
 कौशिकी च तृतीया तु निचोरा गण्डको तथा ।
 इक्षुलोहित इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः ॥ ८६ ॥
 वेदस्मृतिर्वेदवती वृचघ्नी सिन्धुरेव च ।
 वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा महती तथा (१) ॥ ८७ ॥
 परा चर्मणती चैव विदिशा वेत्नवत्यपि ।
 शिपा ह्यवन्ती च तथा पारियात्राश्रयाः स्मृताः ॥ ८८ ॥
 शोणी महानदश्चैव नर्मदा सुमहाद्रुमा (२) ।
 मन्दाकिनो दशार्णा च चित्रकूटा तथैव च ॥ ८९ ॥
 तमसा पिप्यला श्रोणी करतोया पिशाचिका ।
 नीलोत्पला विपाशा च जम्बूला (३) बालुवाहिनी ॥ ९० ॥
 सितेरजा शुक्तिमती मक्रुणा (४) त्रिदिवा क्रमात् ।
 ऋक्षपादात् प्रसूतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥ ९१ ॥
 तापी पयोणी निर्व्वन्ध्या मद्रा च निषधा नदी ।
 वेन्वा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुमुद्वती ॥ ९२ ॥
 तीया चैव महागौरी दुर्गा चान्तशिला तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसूताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥ ९३ ॥

१ सदानौरा मही तथेति घ०, ड० च ।

२ सरदा द्रुमेति घ०, ड० च ।

३ बङ्गुलेति ड० ।

४ मङ्गणेति क० ।

गोदावरी भीमरथी कृष्णा वैष्ण्वथ वञ्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथापगा ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सद्यपादादिनिःसृताः ॥ १०४ ॥
 कृतमाला ताम्रवर्णा पुष्पजात्युत्पलावती ।
 मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥
 तिसामा ऋतुकूल्या च इक्षुला त्रिदिवा च या ।
 लाङ्गूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥ १०६ ॥
 ऋषीका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 कूपा पलाशिनी चैव शक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥ १०७ ॥
 सर्वाः पुण्याः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः (१) ।
 विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः ॥ १०८ ॥
 तासां नद्युपनद्योऽपि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तास्त्वमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥
 शूरसेना भद्रकारा बोधाः शतपथेश्वरैः ।
 वत्साः किमणाः (२) कूल्याश्च कुन्तलाः काशिकीशलाः ॥ ११० ॥
 अथ पार्श्वे तिलङ्गाश्च मगधाश्च वृकैः सह ।
 मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्त्तिताः ॥ १११ ॥
 सद्यस्य चोत्तरार्धे तु यत्र गोदावरी नदी ।
 पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥
 तत्र गोवर्द्धनी नाम सुरराजेन निर्मितः ।
 रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं वृक्षा ओषधयस्तथा ॥ ११३ ॥
 भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थेऽवतारिताः ।

अन्तःपुरवनोद्देशस्तेन(१) जप्ते मनोरमः ॥ ११४ ॥
 वाङ्मौला वाढधानाश्च आभौराः कालतोयकाः ।
 अपरीताश्च शूद्राश्च पद्मवाचमखण्डिकाः ॥ ११५ ॥
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।
 शका ऋदाः कुलिन्दाश्च परिता हारपूरिकाः ॥ ११६ ॥
 रमटा रक्षकटका केकया दशमानिकाः ।
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥
 काम्बोजा दरदाश्चैव वर्वराः प्रियलौकिकाः ।
 पौनाश्चैव तुभाराश्च पद्मवा वाङ्मतोदराः (२) ॥ ११८ ॥
 आत्रेयाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च कसेरकाः ।
 लम्पाका स्तनपाश्चैव पीडिका जुहुडैः सह ॥ ११९ ॥
 अपगाखालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ।
 तोमरा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तङ्गणास्तथा ॥ १२० ॥
 चूलिकाखाडुकाश्चैव पूर्णदर्वास्तथैव च ।
 एते देशा ह्युदीच्याश्च प्राच्यान् देशान्निबोधत ॥ १२१ ॥
 अन्ध्रवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ।
 तथा प्रवङ्गवङ्गेया मालदा मालवर्त्तिनः ॥ १२२ ॥
 ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा गेयमर्थकाः (३) ।
 प्राग्ज्योतिषाश्च मुण्डाश्च विदेहास्तामलिप्तकाः ।
 माला मगधगोविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 अथापरे जनपदा दक्षिणापथवामिनः ।

पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोल्याः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४ ॥
 सेतुका मूषिकाश्चैव कुमना वनवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्च व सर्वशः ॥ १२५ ॥
 अभीराः सहचैषीका आटव्याश्च वराश्च ये ।
 पुलिन्द्रा विन्ध्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥
 यौनिका मौनिकाश्चैव अस्त्रका भोगवर्जनाः ।
 नैर्णिकाः कुन्तला अम्ब्रा उद्भिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥
 दक्षिणात्याश्च वै देशा अपरांस्तान्निबोधत ।
 सूर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालीतकैः सह ॥ १२८ ॥
 पुलेयाश्च सुरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।
 तथा तुरसिताश्चैव सर्वे चैव परक्षराः ॥ १२९ ॥
 नासिक्याद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 भानकच्छाः समा हेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥ १३० ॥
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चार्बुदैः सह ।
 इत्येते सम्परीताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥ १३१ ॥
 मालवाश्च करुषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।
 उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥ १३२ ॥
 तोसलाः कोमलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा ।
 तुमुरास्तम्बराश्चैव षट्सरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥
 अनुपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहीना ह्यवन्तयः ।
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४ ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये ।
 निगर्हरा हंसमार्गाः क्षुपणास्तङ्गणाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुशप्रावरणश्चैव ह्यृणा दर्वाः सहृदकाः ।

त्रिगर्त्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ॥ १३६ ॥

चत्वारि भारते वर्षे युगानि कथयो विदुः ।

कृतं लेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुष्टयं ।

तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टान्निबोधत ॥ १३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते ।

शश्रूषवो मुदा युक्ताः पप्रच्छुर्लोकमहर्षणं ॥ १ ॥

ऋषय जचुः । यच्च किं पुरुषं वर्षं हरिवर्षं तथैव च ।

आचक्ष्व नो यथातत्त्वं कौर्त्तितं भारतं त्वया ॥ २ ॥

पृष्टस्त्विदं यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।

उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥

सूत उवाच । शश्रूषा यत्र वो विप्रास्तत्पृणुष्वं मुदा युताः ।

प्लक्षखण्डः किं पुरुषे सुमहान्नन्दनोपमः ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे स्मृता ।

सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसीपमाः ॥ ५ ॥

अनामया ह्यशोकाश्च सर्वे ते शुद्धमानसाः ।

जायन्ते मानवास्तत्र निस्तप्तकनकप्रभाः ॥ ६ ॥

वर्षे किंपुरुषे पुण्ये प्लक्षो मध्वहः शुभः ।

तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिबन्ति रसमुत्तमं ॥ ७ ॥

अतःपरं किंपुरुषाद्धरिवर्षः प्रचक्ष्यते ।

महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥

देवलोकाच्च्युताः सर्वे देवरूपाश्च शर्वशः ।

हरिवर्षे नराः सर्वे पिबन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणाम्मु मुदा युताः ।
 हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे सुदितमानसाः ।
 न जरा बाधते तत्र जीर्यन्ति न च ते नराः ॥ १० ॥
 मध्यमं यन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलाहृतं ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवाः ॥ ११ ॥
 चन्द्रसूर्यौ सनत्तत्रावप्रकाशाविलाहते ।
 पद्मवर्णाः पद्मप्रभाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२ ॥
 जम्बूरसफलाहारा ह्यनिश्चन्दाः सुगन्धिनः ।
 मनस्विनी भुक्तभोगाः सत्कर्मफलभोगिनः ॥ १३ ॥
 देवलोकाच्च्युताः सर्वे जायन्ते ह्यजरामराः ।
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणान्ते नरोत्तमाः ॥ १४ ॥
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति ते तु वर्षे त्विलाहते ।
 मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥
 योजनानां सहस्राणि षड्विंशस्तस्य विस्तरः ।
 चतुरस्रः समन्ताश्च शरावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥
 मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसम्मिते ।
 चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥ १७ ॥
 उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलात् ।
 सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धिष्ठितः ॥ १८ ॥
 पूर्वैर्ण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये महानेतः सुप्रमाणः प्रक्रीर्त्तितः ।
 सर्वेषामेव शैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥
 विस्तरस्तत्प्रमाणः स्यादायामे नियुतः स्मृतः ।
 वृत्तभावात् समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१ ॥
 आयामाः परिहीयन्ते चतुरस्त्राः समस्ततः ।
 अनावृत्ताश्चतुष्केण भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥
 प्रभिन्नाञ्जनसङ्काशा जम्बूरसवती नदी ।
 मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेण तु ॥ २३ ॥
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ।
 नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥ २४ ॥
 तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपे वनस्पतिः ।
 योजनानां सहस्रान्तु शतान्यन्यमहाद्रुमः ।
 उत्क्षेधो वृक्षराजस्य दिवं स्पृशति सर्व्वशः ॥ २५ ॥
 अरत्नीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु ।
 फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २६ ॥
 पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं ।
 तस्या जम्बूः फलरसो नदीभूय प्रसर्पति ॥ २७ ॥
 मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूवृक्षं विशत्यधः ।
 ते पिवन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसफलावृताः ॥ २८ ॥
 जम्बूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।
 न च भ्रुवं (१) न रोगान्तु न च मृत्युं तथाविधं ॥ २९ ॥
 तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

इन्द्रगोपकसङ्घुशं जायते भास्वरन्तु तत् ॥ ३० ॥
 सर्वेषां वर्षवृक्षाणां शुभः फलरसस्तु सः ।
 स्तनं भवति तच्छुक्र कनकं देवभूषणं ॥ ३१ ॥
 तेषां मूत्रं पुरीषञ्च दिक्षु सर्वासु भागशः ।
 ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्नृतांश्च यसते तु तान् ॥ ३२ ॥
 रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
 हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे नागास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
 महामेरी त्रयस्त्रिंशद्भ्रमन्ते याज्ञिकाः सुराः ।
 नीले तु वडूर्यमये सिद्धन्नक्षत्रर्षयो मताः ॥ ३४ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत उच्यते ।
 शृङ्गवान्पर्वतः अष्टः पितृणां प्रतिसञ्चरः ॥ ३५ ॥
 नवस्वतेषु वर्षेषु यथाभागस्थितेषु वै ।
 भूतान्यपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ३६ ॥
 तेषां विवृष्टिर्बहुला दृश्यते देवमानुषीः ।
 न शक्या परिसंख्यातुं श्रेयाऽनुबुभूषता ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सद्ये हिमवतः पार्श्वे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ।
अप्सरोगणसंयुक्तो मोदते ह्यलकाधिपः ॥ १ ॥
कैलासपादात् सम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभं ।
मन्दं नाम्ना कुमुदन्तं शरदम्बुदसन्निभं ॥ २ ॥
तस्माद्दिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च नन्दनं तत्र तस्यास्तोरे महद्वनं ॥ ३ ॥
प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यसत्वौषधं गिरिं ।
सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥
चन्द्रप्रभी नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यमच्छेदं नाम तत्सरः ॥ ५ ॥
तस्माद्दिव्या प्रभवति ह्यच्छोदा नाम निम्नगा ।
तस्यास्तोरे महादिव्य वनं चैवरथं स्मृतं ॥ ६ ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।
यक्षसेनापतिः क्रूरगृह्यकैः परिवारितः ॥ ७ ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव निम्नगाच्छोदिका तथा ।
महौमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधि ॥ ८ ॥

कैलासाहच्छिण्णप्राच्यां शिवसत्त्वौषधिं गुरुम् ।
 मनःशिलामयं दिव्यं विशङ्कं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥
 लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
 तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं नाम तत्सरः ॥ १० ॥
 तस्मात् पुण्यः प्रभवति लोहित्यः सदनो महान् ।
 देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महावनं ॥ ११ ॥
 तस्मिन् गिरी निवसति यक्षो मणिवरो वशी ।
 सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥ १२ ॥
 कैलासाहच्छिणे पार्श्वे क्रूरसत्त्वौषधं गिरिं ।
 वृत्रकायात् किलोत्पन्नमञ्जनं त्रिककुम्भति ॥ १३ ॥
 सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वेद्यतो गिरिः ।
 तस्य पादे सरः पुण्यं मानसं सिद्धसेवितं ॥ १४ ॥
 तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकभावनी ।
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतं ॥ १५ ॥
 कुवेरानुचरस्तत्र प्रहेल्यतनयो वशी ।
 ब्रह्मपातो निवसति राजसोऽनन्तविक्रमः ।
 अन्तरीक्षचरैर्घोरैर्योतुघानशतैर्द्वितः ॥ १६ ॥
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वौषधिं गिरिं ।
 अरुणं पर्वतश्रेष्ठं रुक्मधातुमयं प्रति ॥ १७ ॥
 भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो मेघसन्निभः ।
 शतकुन्धमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८ ॥
 शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोस्तिखन् ।
 मुञ्जवान् स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमार्चितः ॥ १९ ॥

तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो धूम्रलोहितः ।
 तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तक्षरः ॥ २० ॥
 तस्मात् प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निम्नगा ।
 सा चक्षुःशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ २१ ॥
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै ।
 अस्युत्तरेण कैलासाच्छिवसत्वौषधी गिरिः ॥ २२ ॥
 गौरी नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः ।
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयौ गिरिः ॥ २३ ॥
 तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकं ।
 रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र यातो भगीरथः ॥ २४ ॥
 गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
 दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातीयपरिप्लुताः ॥ २५ ॥
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।
 सोमपादप्रसूता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्ययाः ।
 तत्रेष्टा तु गतः शर्वः शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७ ॥
 दिविच्छायापथो यस्तु अनुनक्षत्रमण्डलं ।
 दृश्यते भास्वरो राज्ञौ देवी त्रिपथगा तु सा ॥ २८ ॥
 अन्तरीक्षं दिवश्चैव भावयन्ती भुवङ्गता ।
 भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥ २९ ॥
 तस्या ये विन्दवः केचित् कुडायाः पतिताः क्षिती ।
 कृतं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः स्मृतं ॥ ३० ॥
 ततो निरुद्धा देवी सा भवेन स्मयता किल ।

चिन्तयामास मनसा शङ्करक्षेपणं प्रति ॥ ३१ ॥
 भित्त्वा विशामि पातालं श्रोतसा गृह्य शङ्करं ।
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्रूरं देव्या चिकीर्षितं ॥ ३२ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गेषु तां नदीं ।
 तस्यावलेपं तं बुद्ध्या नद्याः क्रुद्धस्तु शङ्करः ।
 निरुध्य तु शिरस्येनां वेगेन पतितान् भुवि ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमग्रतः ।
 धमनीसन्ततं क्षीणं क्षुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥
 अनेन तोषितशाहं नद्यर्थं पूर्वमेव हि ।
 बुद्ध्यास्य वरदानन्तु कोपं नियतवांस्तु सः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणो हि वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति ।
 ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।
 नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोप्रेण तोषितः ॥ ३६ ॥
 ततो विसर्ज्यमानायाः स्त्रोतस्तत्सप्तताङ्गतं ।
 जयः प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं जय एव तु ॥ ३७ ॥
 नद्याः श्रोतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा ।
 नलिनी क्रादिनी चैव पावनी चैव प्राग्गता ॥ ३८ ॥
 सीता चक्षुष्य सिन्धुश्च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
 सप्तमी त्वनुगा तासीं दक्षिणेन भगीरथी ॥ ३९ ॥
 तस्माद्भगीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिं ।
 सप्तैता भावयन्तीह हिमाङ्गं वर्षमेव तु ॥ ४० ॥
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्भवाः ।
 नानादेशान् भावयन्त्यो ज्ञेच्छप्रायांश्च सर्वशः ॥ ४१ ॥

उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ।
 सिरिन्ध्रान् कुन्तलांश्चीनान् वर्वरान्यवसान् द्रुहान् ॥ ४२ ॥
 रुषाणांश्च कुणिन्दांश्च अङ्गलोकवराय ये ।
 कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुंसीताऽगात्पश्चिमोदधिं ॥ ४३ ॥
 अथ चीनमरुंश्चैव नङ्गणान् सर्वमूलिकान् ।
 साध्रांस्तुषारांस्तम्पाकान् पङ्कवान् दरदान् शकान् ।
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्त्रावयन्ती(१)गातोदधिं ॥ ४४ ॥
 दरदांश्च सकाशमीरान् गाश्वारान् वरपान् क्रदान् ।
 शिवपौरानिन्द्रहासान् वदातींश्च विसर्जयान् ॥ ४५ ॥
 सैन्धवान् रन्ध्रकरकान् भ्रमराभीररोहकान् ।
 शुनामुखांश्चोर्ध्वमनून्-सिद्धचारणसेवितान् ॥ ४६ ॥
 गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
 कलापग्रामकांश्चैव पारदान् सीगणान् खसान् ॥ ४७ ॥
 किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरुन् मभरतानपि ।
 पञ्चालकाशिमाल्यांश्च भगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च तामलिषांस्तथैव च ।
 एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भावयते शुभान् ॥ ४९ ॥
 ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।
 ततश्चाह्नादिनो पुण्या प्राचीनीभिमुखो ययौ ॥ ५० ॥
 प्लावयन्त्युपभोगांश्च निषादानाञ्च जातयः ।
 घोवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥ ५१ ॥
 केरलानुद्रकर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।

कालोदरान् विवर्णांश्च कुमारान् स्वर्णभूषितान् ॥ ५२ ॥
 सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशङ्गता ॥ ५३ ॥
 अपथान् भावयन्तीह इन्द्रद्युम्नसरोपि च ।
 तथा खरपथांश्चैव इन्द्रशङ्खपथानपि ॥ ५४ ॥
 मध्येनीद्यानमस्कारान् कुण्डप्रावरणान् ययौ ।
 इन्द्रद्वीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ५५ ॥
 ततश्च नलिनी चागात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
 तोमरान् भावयन्तीह हंसमार्गान्सहस्रकान् (१) ॥ ५६ ॥
 पूर्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरीन् ।
 कर्णप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाश्वमुखानपि ॥ ५७ ॥
 सिकतापर्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
 नेमिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा महोदधिं ॥ ५८ ॥
 तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९ ॥
 वस्त्रोक्तसायास्तीरे तु वारिसुरभिविश्रुते ।
 हरिश्चङ्गे तु वसति विहान् कौवेरको वशी ॥ ६० ॥
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितीजाः सुविक्रमः ।
 तत्रागस्थैः परिवृतो विद्वद्भिर्ब्रह्मराक्षसैः ।
 कुवेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्समाः स्मृताः ॥ ६१ ॥
 एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनां ।
 परस्परैर्ण द्विगुणा धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्य पृष्ठे तु सायनं नाम तत्सरः ।
 मनस्विनी प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती च सा ॥ ६३ ॥
 अवगाह्य ह्युभयतः समुद्री पूर्वपश्चिसी ।
 सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥
 तस्माद्वयं प्रभवति गान्धर्वी नन्वली च या ।
 मेरोः पश्चात् प्रभवति ऋदश्चन्द्रप्रभी महान् ॥ ६५ ॥
 तत्र जाम्बूनदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं शुभं ।
 पयोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुण्डरीकवत् ॥ ६६ ॥
 पुण्डरीका पयोदा च तस्मान्नद्यो विनिर्गते ।
 श्वेतात् प्रभवते पुष्यं सरस्तूत्तरसानसं ॥ ६७ ॥
 ज्योत्स्ना च ऋगकान्ता च तस्माद्दे संवभूवतुः ।
 मधुमत्सरः पुण्यश्च पद्ममीनहिजाकुलं ॥ ६८ ॥
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं मध्वत्सर्वतः सुखं ।
 रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्भवेन तु ॥ ६९ ॥
 अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पद्ममीनहिजाकुलाः ।
 नाम्ना रुद्रा जया नाम (१) हादशोदधिसन्निभाः ॥ ७० ॥
 तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्बभूवतुः ।
 यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु देवो न वर्धति ॥ ७१ ॥
 उद्भिज्जान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः ।
 ऋषभो दुन्दुभिश्चैव धूम्रश्चैव महागिरिः ॥ ७२ ॥
 पूर्वायता महाभागा निम्नगा लवणान्धसि ।
 चन्द्रकङ्कस्तथा प्राणी महानग्निः शिलोच्चयः ।

उदग्धाता उदीच्यान्ता अवगाढा महीदधिं ॥ ७३ ॥
 सोमकश्च वराहश्च नारदश्च महीधरः ।
 प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ७४ ॥
 चक्री बलाहकश्चैव मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।
 चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥
 तत्र संवर्त्तको नाम सोऽग्निः पिवति तज्जलं ।
 नाम्ना समुद्रपः श्रीमानौर्वः स वडवामुखः ॥ ७६ ॥
 द्वादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणोदधिं ।
 महेन्द्रभयविचस्ताः पक्षच्छेदभयात्तदा ।
 यदेतदृश्यते चन्द्रे खेते कृष्णशशाकृतिः ॥ ७७ ॥
 भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कीर्त्तिताः ।
 इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ७८ ॥
 उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्यते गुणैः ।
 आरोह्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९ ॥
 समन्वितानि भूतानि गुणैरेतैस्तु भागतः ।
 वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।
 इत्येषाऽधारयत् सर्वं पृथ्वी विश्वं जगत्स्थिता ॥ ८० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—००००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । दक्षिणेनापि वर्षस्य भारतस्य निबोधत ।

दशयोजनसाहस्रं समतीत्य महार्णवं ॥ १ ॥

नीत्येव तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।

अतस्त्रिभागविस्तोर्णं नानापुष्पफलोदयं ॥ २ ॥

विदुःखान्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतं ।

येन कूटतटैर्नैकैस्तद्दीपं समलङ्घ्यतं ॥ ३ ॥

प्रसन्नस्वादुमलिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः ।

वाय्वस्तस्य तु ह्रीपस्य प्रवृत्ता विमलोदकाः ॥ ४ ॥

तस्य शैलस्य छिद्रेषु विस्तोर्णेष्वायतेषु च ।

अनेकेषु समृद्धानि नानाकाराणि सर्वशः ॥ ५ ॥

नरनारीसमाढ्यानि सुदितानि महान्ति च ।

तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६ ॥

पुराणि सन्निविष्टानि पर्वतान्तर्गतानि च ।

सुसम्बद्धानि तान्योन्यमेकद्वाराणि तान्यथ ॥ ७ ॥

दीर्घश्मश्रुधरात्मानो नीला मेघसमप्रभाः ।

जातमात्राः प्रजास्तत्र अशीतिपरमायुषः ॥ ८ ॥

शाखामृगसधर्माणः फलमूलाग्निस्तथा ।

गोधर्माणो ह्यनिर्दिष्टा शौचाचारविवर्जिताः ॥ ८ ॥
 तद्दीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः क्षुद्रमानुजैः ।
 एवमेतेऽन्तरद्दीपा व्याख्याता आनुपूर्वशः ॥ ९ ॥
 विंशतिंशच्च पञ्चाशत् षष्ठ्यशीतिः शतं तथा ।
 सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ १० ॥
 विस्तीर्णायताश्चैव नानासत्वसमाकुलाः ।
 वर्हिश्चद्दीपपर्वाणि क्षुद्रद्दीपाः सहस्रशः ॥ ११ ॥
 जम्बुद्दीपप्रदेशास्तु षडऽन्ये विविधाश्रयाः ।
 अत्र द्वीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षिती ॥ १२ ॥
 अङ्गद्दीपं यमद्दीपं मलयद्दीपमेव च ।
 शङ्खद्दीपं कुशद्दीपं वराहद्दीपमेव च ॥ १३ ॥
 अङ्गद्दीपं निबोध त्वं नानासङ्ख्यसमाकुलं ।
 नानास्तेच्छगणाकीर्णं तद् द्वीपं बहुविस्तरं ॥ १४ ॥
 हेमविद्रुमपूर्णानां रत्नानामाकरं क्षिती ।
 नदीशैलवनैश्चित्रं सन्निभं लवणाश्रया ॥ १५ ॥
 तत्र चक्रगिरिर्नाम नैकनिर्भरकन्दरः ।
 तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्वसमाश्रया ॥ १६ ॥
 स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशो महागिरिः ।
 कीटिभ्यां नागनिलयं प्राप्नो नदनदीपतिं ॥ १७ ॥
 यमद्दीपमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराक्षितं ।
 तत्रापि द्युतिमान्नाम पर्वतो धातुमण्डितः ।
 समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः काञ्चनस्य तु ॥ १८ ॥
 तथैव मलयद्दीपमेवमेव सुसंवृतं ।

मणिरत्नाकरं स्फोटमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥
 आकरं चन्दनानाञ्च समुद्रानां तथाकरं ।
 नानास्त्रे च्छगणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितं ॥ २१ ॥
 तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो रजताकरः ।
 महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२ ॥
 द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितञ्च सदा क्षितौ ।
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतं ॥ २३ ॥
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।
 निकुञ्जैस्तृणसोमाङ्गराश्रयं पुण्यसेवितं ॥ २४ ॥
 नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते ।
 तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५ ॥
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।
 अनेकयोजनोत्सेधे चित्रसानुदरीगृहे ॥ २६ ॥
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतीरणा ।
 निर्यूहवल्भी चित्रा हर्म्यप्रासादमालिनी ॥ २७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशदायामयोजना ।
 नित्यप्रमुदिता स्फोता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८ ॥
 सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महात्मनां ।
 आवासो बलवृत्तानां तद्विद्यादेवविहिषां ।
 मानुषाणामसम्बाधा ह्यगम्या सा महापुरी ॥ २९ ॥
 तस्य द्वीपस्य वै पूर्व्वे तीरे नदनदीपतेः ।
 गोकर्णनामधेयस्य शङ्करस्यालयं महत् ॥ ३० ॥
 तथैकाराज्यं विज्ञेयं शङ्कद्वीपसमास्थितं ।

शतयोजनविस्तीर्णं नानास्नेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥
 तत्र शङ्खगिरिर्नाम धीतशङ्खदलप्रभः ।
 नानारत्नाकरः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ॥ ३२ ॥
 शङ्खनागा महापुण्या यस्मात् प्रभवते नदी ।
 यत्र शङ्खमुखो नाम नागराजः कृतालयः ॥ ३३ ॥
 तथैव कुमुदद्वीपं नानापुण्योपशोभितं ।
 नानाग्रामसमाकीर्णं नानारत्नकरं शिवं ॥ ३४ ॥
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनिवर्हणी ।
 महादेवस्य भगिनी प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५ ॥
 तथा वराहद्वीपे च नानास्नेच्छगणकुले ।
 नानाजातिसमाकीर्णं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥
 धनसान्ययुते स्मृते धर्मिष्ठजनसंकुले ।
 नदीशैलवनैश्चित्तेर्बहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७ ॥
 वराहपर्वतो नाम तत्र रम्यः शिलोच्चयः ।
 अनेकानन्दरदरीगुहानिर्भरशोभितः ॥ ३८ ॥
 तस्मात्सुरसपानीया पुण्यतीर्थतरङ्गिणी ।
 वाराही नाम वरदा प्रवृत्तास्य महानदी ॥ ३९ ॥
 वाराहरूपिणे तत्र विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 अनन्यदेवतास्तस्मै नमस्कृन्वन्ति विप्रजाः ॥ ४० ॥
 एवं षडेते कथिता अनुद्वीपाः समन्ततः ।
 भारतद्वीपदेशो वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१ ॥
 एवमेकमिदं वर्षं बहुद्वीपमिहोच्यते ।
 समुद्रजलसन्निभं खण्डं खण्डीकृतं स्मृतं ॥ ४२ ॥

एवञ्चतुर्भहाद्वीपः सान्तरद्वीपमण्डितः ।

सानुद्वीपः समाख्यातो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामा-
ष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । ब्रह्मद्वीपं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् ।
मृण्मतेमं यथातत्त्वं भुवतो मे द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्विगुणश्चास्य परिणाहः समन्ततः ।
तेनाहतः समुद्रोऽथ द्वीपेन लवणीदकः ॥ २ ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते प्रजा ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः ॥ ३ ॥
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः समैव मणिभूषणाः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासान्नामानि वक्ष्यते ॥ ४ ॥
ब्रह्मद्वीपादिषु तेषु सप्त सप्तसु सप्तसु ।
ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥
ब्रह्मद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्महाचलान् ।
गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसन्निभः ।
ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्षं गोमेदकन्तु तत् ॥ ६ ॥
द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सवर्षैर्षधिसमन्वितः ।
अश्विभ्याममृतस्यार्थं ओषध्यस्तत्र संस्थिताः ॥ ७ ॥
तृतीयो नारदो नाम दुर्गशैलो महीच्छयः ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्वं नागदपर्वतौ ॥ ८ ॥

चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।
 शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ।
 रज्जुदारो रज्जुमयः शास्त्रलक्ष्यासुरान्तकृत् ॥ ८ ॥
 पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यत्रामृतं पुरा ।
 सभृतश्च हृतश्चैव मातुरर्थं गरुत्मता ॥ ९ ॥
 षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते ।
 हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः ॥ ११ ॥
 वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् ।
 यस्माद्विभ्राजतेऽर्चिर्भिवैभ्राजस्तेन स स्मृतः ॥ १२ ॥
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथा क्रमं ।
 गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तभयं स्मृतं ॥ १३ ॥
 चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य सुखोदयं ।
 आनन्दं दुन्दुभेर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतं ।
 क्षेमकं ऋषभस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा ॥ १४ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः मिह्राय सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सह ॥ १५ ॥
 तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि सप्तगङ्गा महानदी ॥ १६ ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्यथान्याः सहस्रशः ।
 बह्वदकाश्चौघवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १७ ॥
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
 शुभाः शान्तवहाश्चैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १८ ॥
 आनन्दाश्च ध्रुवाश्चैव क्षेमकाश्च शिवैः सह ।

वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वऽथ सर्वशः ॥ १८ ॥
 सर्वेष्वरोगाः सुबलाः प्रजास्त्वामयवर्जिताः ।
 अधःसर्पिणी न तेष्वऽस्ति तथैवोत्सर्पिणी न च ॥ २० ॥
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् ।
 त्रेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २१ ॥
 भक्षद्दीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्वितेषु सर्वशः ।
 देशस्यानुविधानेन कालस्यानुविधाः स्मृताः ॥ २२ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।
 सुरूपाश्च सुवेष्टाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २३ ॥
 सुखमायुर्वलं रूपमारोग्यं धर्म एव च ।
 भक्षद्दीपादिषु ज्ञेयं शकद्दीपान्तकेषु च ॥ २४ ॥
 भक्षद्दीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।
 दिव्यौषधिफलोपेतः सर्वौषधिवनस्पतिः ॥ २५ ॥
 आवृतः पशुभिः सर्वैः ग्रामारण्यैः सहस्रशः ।
 जम्बूद्वीपेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ।
 भक्षो नान्ना महावृक्षस्तस्य नान्ना स उच्यते ॥ २६ ॥
 स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्येजनपदस्य हि ।
 स चापीक्षुरसीदेशः भक्षद्दीपसमावृतः ॥ २७ ॥
 भक्षद्दीपस्य चैवेह वैपुल्यादिस्तरेण तु ।
 इत्येष सन्निवेशो वः भक्षद्दीपस्य कीर्तितः ।
 आनुपूर्व्या समासेन शास्त्रलन्तन्निबोधत ॥ २८ ॥
 ततस्तृतीयं द्वीपानां शास्त्रलं द्वीपमुत्तमं ।
 शास्त्रलेन समुद्रस्तु द्वीपेनेक्षुरसीदकः ।

प्लक्षद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समावृतः ॥ २८ ॥
 तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तषु ॥ २९ ॥
 प्रथमः सूर्यसङ्काशः कुमुदो नाम पर्वतः ।
 सव्वंधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्गतैः ॥ ३० ॥
 द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः ।
 हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 तृतीयः पर्वतस्तस्य वलाहक इति श्रुतः ।
 जाल्यञ्जनमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यक्षीषधी महाबलाः ।
 विशाल्यकरणी चैव सृतसञ्जीवनी तथा ॥ ३३ ॥
 कङ्कस्तु पञ्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः ।
 दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षवीरुत्समावृतः ॥ ३४ ॥
 षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ।
 यस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३५ ॥
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्धानाम भाष्यते ।
 तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं वर्षति वासवः ।
 प्रजापतिमुपादाय प्राजापत्ये विधिस्त्वयं ॥ ३६ ॥
 इत्येते पर्वताः सप्त शाल्यले मणिभूषिताः ।
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ।
 कुमुदात् प्रथमं श्वेतमुन्नतस्य तु लोहितं ॥ ३७ ॥
 वलाहकस्य जीमूतं द्रोणस्य हरितं स्मृतं ।
 कङ्कस्य वैद्यतं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३८ ॥

ककुदः सुप्रभं नाम सप्तैतानि तु सप्तधा ।
 वर्षाणि पर्वतांश्चैव नदीस्तेषु निबोधत ॥ ४० ॥
 पानितोया विवृणा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी ।
 निवृत्तिः सप्तमी तासां प्रतिवर्षन्तु ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 तासां समीपगात्रान्याः शतशोऽथ सदस्त्रयः ।
 अगत्याः परिसंख्यातुं शक्यास्तु बुभूषता ॥ ४२ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः शास्त्रालस्यापि कीर्तितः ।
 मूलचक्षुषेण संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ४३ ॥
 शास्त्रालिर्विपुलस्कन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते ।
 शास्त्रालिस्तु समुद्रेण सुरोदेन समन्ततः ।
 विस्ताराच्छास्त्रालस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ४४ ॥
 उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुत प्रजाः ।
 यथाश्रुतं यथान्यायं ब्रुवती मे निबोधत ॥ ४५ ॥
 कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः ।
 सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥
 सप्तैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानान्निबोधत ।
 शास्त्रालस्य तु विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ॥ ४७ ॥
 कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्वमोच्चयः ।
 द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ४८ ॥
 तृतीयो द्युतिमान्नाम जीमूतसदृशो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेश्वरः ॥ ४९ ॥
 षष्ठो हरिगिरिर्नाम सप्तमो मन्दरः स्मृतः ।
 मन्दा इति द्वापां नाम मन्दरो दारणादपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः परिवारितः ।
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलं ॥ ५१ ॥
 तृतीयं खैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ।
 पञ्चमं धृतिमद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५२ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु वर्षशः ॥ ५३ ॥
 न तेषु दस्यवः सन्ति स्नेहजात्यस्तथैव च ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः क्रमाच्च म्रियते तथा ॥ ५४ ॥
 तत्रापि नद्यः सप्तैव धृतपापाः शिवास्तथा ।
 पवित्रा सन्ततिश्चैव द्युतिगर्भा मही तथा ॥ ५५ ॥
 अन्यास्ताभ्यः परिज्ञाताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अभिगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५६ ॥
 दृतोदेन कुशद्वीपो बाह्यतः परिवारितः ।
 विज्ञेयः स तु विस्तारात् कुशद्वीपसमेन तु ॥ ५७ ॥
 इत्येष सन्निवोशो वः कुशद्वीपस्य वर्णितः ।
 कौञ्चद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परं ॥ ५८ ॥
 कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणः स तु वै स्मृतः ।
 दृतोदकसमुद्रो वै कौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ५९ ॥
 तस्मिन् द्वीपे नगश्रेष्ठः कौञ्चस्थः प्रथमो गिरिः ।
 कौञ्चात्परो वामनको वामनादन्यकारकः ॥ ६० ॥
 अन्यकारात्परश्चापि दिवाहन्नाम पर्वतः ।
 दिवाहृतः परश्चापि दिविन्दो गिरि रुच्यते ॥ ६१ ॥

दिविन्दात्परतश्चापि पुण्डरीको महागिरिः ।
 पुण्डरीकात्परश्चापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ६२ ॥
 एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ।
 बहुवृक्षफलोपेता नानावृक्षलतावृताः ॥ ६३ ॥
 परस्मरेण द्विगुणा विष्कम्भाद्वर्षपर्वताः ।
 वर्षाणि तत्र वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत ॥ ६४ ॥
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ।
 मनोनुगात्परस्त्रीष्णस्तृतीयो देश उच्यते ॥ ६५ ॥
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ।
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ।
 सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः ।
 गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।
 ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥ ६८ ॥
 तासां समुद्रगाद्यानां नद्यो यास्तु समीपगाः (१) ।
 अनुगच्छन्ति ताः सर्वा विपुलाः सुवह्वदकाः ॥ ६९ ॥
 क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दक्षिमण्डोदकेन तु ।
 आवृतः सर्वतः श्रीमान् क्रौञ्चद्वीपसमेन तु ॥ ७० ॥
 द्व्यक्षद्वीपादयो ह्येते समासेन प्रकीर्तिताः ।
 तेषां निमर्गो द्वीपानां आनुपूर्व्येण सर्वशः ॥ ७१ ॥
 न शक्यं विस्ताराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।

१ तासां सहायगाद्यानां नद्यो यास्तु समुद्रगा इति ख० ।

निसर्गोऽयं प्रजानान्तु संहारी यस्य तासु वै ७२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाकद्वीपस्य यो विधिः ।
 शाकद्वीपस्य कृत्स्नस्य यथावदिह निश्चयात् ।
 शृणुष्वं वै यथातत्त्वं ब्रुवती मे यथार्थवत् ॥ ७३ ॥
 क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
 परिवार्य्य समुद्रं स दधिमण्डोदकं स्थितः ॥ ७४ ॥
 तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च स्मियते जनः ।
 कुत एव तु दुर्भिक्षञ्चराव्याधिभयं कुतः ॥ ७५ ॥
 तत्रापि पर्व्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि मे शृणु ॥ ७६ ॥
 देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।
 प्रागायतः सप्तैवर्ण्यं उदयो नाम पर्व्वतः ॥ ७७ ॥
 तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
 तस्यापरेण समहान् जलधारी महागिरिः ॥ ७८ ॥
 तस्मान्नित्यमुपादत्ते वामवः परमं जलं ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्त्रिह ॥ ७९ ॥
 तस्यापरे रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।
 रैवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८० ॥
 तस्यापरेण समहान् श्यामो नाम महागिरिः ।
 तद्भातश्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्व्वमिमाः किल ॥ ८१ ॥
 तस्यापरेण रजतो महानस्ती गिरिः स्मृतः ।
 तस्यापरेणाश्विकेयो दुर्गः श्रेष्ठो हिमाचितः ॥ ८२ ॥
 आश्विकेशात्परो रम्यः सर्व्वधिधिसमन्वितः ।

स चैव केशरीत्युक्तो व्रतो वायुः प्रवायति ॥ ८३ ॥
 शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वगः ।
 उदयस्योदयं वर्षं जलदं नाम विश्रुतं ॥ ८४ ॥
 द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतं ।
 रैवतस्य तु कौमारं श्यामस्य तु मणीचकं ॥ ८५ ॥
 अस्तस्यापि शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरं ।
 आम्बिकेयस्य मोदाकं केसरेषु महाद्रुमं ॥ ८६ ॥
 ह्रीपस्य परिमाणञ्च ऋक्षदीर्घत्वमेव च ।
 शाकहीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
 शाको नाम महावृक्षस्तस्य पूजां प्रयुञ्जते ॥ ८७ ॥
 एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ॥ ८८ ॥
 तच्च पुण्या जनपदाद्यातुर्वर्णसमन्विताः ।
 तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 विद्धि नान्यश्च ताः सर्वा गङ्गास्ताः सप्तधा स्मृताः ॥ ८९ ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।
 अमुतप्ता च नान्नैव नदी सम्परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 कुमारी नामतः सिद्धा द्वितीया सा पुनः सती ।
 नन्दा च पार्श्वती चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥ ९१ ॥
 शिवेति का (१) चतुर्थी स्यात् त्रिदिवा च पुनः स्मृता ।
 इन्दुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः क्रतुः ॥ ९२ ॥
 धेनुका च मृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।

एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनं ॥ ८३ ॥
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीर्नद्यः सहस्रशः ।
 बह्मदकपरिस्त्रावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
 ताः पिवन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥
 शंशपायन विस्तीर्णी द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ।
 नदीजलैः प्रतिहृतः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ ८६ ॥
 सर्वधातुविचिन्नेष मणिविद्रुमभूषितैः ।
 पुरैश्च विविधाकारैः स्फूर्तैर्जनपदैरपि ॥ ८७ ॥
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः समन्ताद्जनधान्यवान् ।
 क्षीरोदेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ।
 शाकद्वीपस्तु विस्तारात् समेन तु समन्ततः ॥ ८८ ॥
 तस्मिन् जनपदाः पुण्याः पर्वतान्तरिते शुभाः ।
 वर्णाश्रमसमाकीर्णा देश स्ते सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥
 न सङ्करश्च तेष्वस्ति वर्णाश्रमकृतः क्वचित् ।
 धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥ ९० ॥
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्या स्रयाऽष्टतिः कुतः ।
 विपर्ययो न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९१ ॥
 करोत्यत्तिर्न तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मैषैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥
 एतावदेव शक्यं वै तस्मिन् द्वीपे निवासिनां ।
 पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥
 पुष्करेण तु द्वीपेन वृतः क्षीरोदको वहिः ।
 शाकद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समन्ततः ॥ १०४ ॥
 पुष्करे पर्वतः श्रीमान् एक एव महाशिलः ।
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु समुच्छ्रितैः ॥ १०५ ॥
 द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसानः स्थितो महान् ।
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तीर्णः पञ्चविंशतिः ॥ १०६ ॥
 ऊर्ध्वैव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः ।
 द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानमोत्तमः ॥ १०७ ॥
 स्थितो वेलामसीपे तु नवचन्द्र इवोदितः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ १०८ ॥
 तावदेव स विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ।
 स एवं द्वीपपञ्चार्धे मानसः पृथिवीधरः ॥ १०९ ॥
 एक एव सङ्घासानुः सन्निवेशाद् द्विधा कृतः ।
 स्वादूदकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ ११० ॥
 पुष्करद्वीपविस्त्राराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः ।
 तस्मिन् द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।
 अभितो मानसम्याथ पर्वतस्यानुमण्डलो ॥ १११ ॥
 महावीतन्तु यद्वर्षं वाह्यतो मानसस्य तत् ।
 तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकीखण्डमुच्यते ॥ ११२ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।

आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ११३ ॥
 सममायुश्च रूपञ्च तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।
 अधमोत्तमौ न तेष्वस्तां तुल्यास्ते रूपशीलतः ॥ ११४ ॥
 न तत्र वञ्चको नेर्था न स्तेया न भयं तथा ।
 निग्रहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥ ११५ ॥
 सत्यानृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च ।
 वर्णाश्रमाणां वाक्तां वा पाशुपाल्यं वणिक्क्रिया ॥ ११६ ॥
 त्रयी विद्या दण्डनीतिः शुश्रूषा शल्यमेव च ।
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११७ ॥
 न तत्र नद्यो वर्षञ्च शीतोष्णं वा न विद्यते ।
 उल्लिङ्गानुदकान्यत्र गिरिप्रश्रवणानि च ॥ ११८ ॥
 उत्तराणां कुरुणाञ्च तुल्यकालो जनः सदा ।
 सर्वत्र सुसुखस्तत्र जराक्लमविवर्जितः ॥ ११९ ॥
 इत्येष धातकीखण्डो महावीते तथैव च ।
 आनुपूर्व्याद्विधिः कृत्स्नः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२० ॥
 स्वाद्रूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।
 विस्तरान्मण्डलाच्चैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२१ ॥
 एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 द्वीपस्यानन्तरो यस्तु समुद्रस्तु समन्ततः ॥ १२२ ॥
 एवं द्वीपसमुद्राणां वृद्धिर्ज्ञेया परस्परतः ।
 अपाच्चैव समुद्रेकात् समुद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो निवसन्त्यस्मिन् प्रजा यस्माच्चतुर्विधाः ।
 तस्माद्द्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदन्तु तत् ॥ १२४ ॥

ऋष इत्येव ऋषयः (१) वृषः शक्तिप्रबन्धने ।
 इतिप्रबन्धनात् (२) सिद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥
 शुक्लपक्षे चन्द्रवृद्धौ समुद्रः पूर्यते तदा ।
 प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते खगे ॥ १३६ ॥
 आपूर्यमाणे उदधिः स्वत एवाभिपूर्यते ।
 ततोऽपक्षीयमाणेऽपि स्वात्मनैवापकथ्यते ॥ १३७ ॥
 उल्हास्यमग्निसंयोगात् जलमुद्रिच्यते यथा ।
 तथा महोदधिगतं तोयमुद्रिच्यते ततः ॥ १३८ ॥
 अन्यूना ह्यतिरिक्ताश्च वर्षन्त्यापो ऋमन्ति च ।
 उदयास्तमितेऽश्विनोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
 क्षयवृद्धिरेवमुदधेः सोमवृद्धिचयात्पुनः ॥ १३९ ॥
 दशोत्तराणि पक्षैश्च अङ्गुलीनां शतानि तु ।
 अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु ॥ १४० ॥
 द्विरापत्वात् स्मृता द्वीपाः सर्व्वतस्त्रोदकावृताः ।
 उदकस्याधानं यस्माच्च तस्मादुदधिरुच्यते ॥ १४१ ॥
 अपर्वाणस्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।
 भ्रूक्षद्वीपे तु गोमेदः पर्व्वतस्तेन चीच्यते ॥ १४२ ॥
 शास्मलिः शास्मलद्वीपे पूज्यते च महाद्रुमः ।
 कुशद्वीपे कुशस्तम्बस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ १४३ ॥
 क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चो मध्ये जनपदस्य ह ।
 शाकद्वीपे द्रुमः शाकस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ १४४ ॥
 न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे तत्र तैः स नमस्कृतः ।

महादेवः पुष्करे तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा साध्वैः मार्क्षं प्रजापतिः ।
 उपासते तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशद्गर्भहर्षिभिः ।
 स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६ ॥
 जम्बूद्वीपात्पर्वतान्ते रत्नानि विविधानि च ।
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्विह ॥ १३७ ॥
 सर्वशो ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 आरोग्यायुःप्रमाणाद्धि द्विगुणञ्च समन्ततः ॥ १३८ ॥
 एतस्मिन् पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकद्वयं ।
 गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं सज्जनमण्डिताः ॥ १३९ ॥
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ।
 सविष्णुः सशिवो देवः सपिता सपितामहः ॥ १४० ॥
 भोजनञ्चाप्रयत्नेन तत्र स्वयमुपस्थितं ।
 षड्रसं सुमहावीर्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥
 परेण पुष्करस्याथ आवृत्त्या यः स्थितो महान् ।
 गार्दकः समुद्रस्तु समन्तात्परिवेष्टितः ॥ १४२ ॥
 परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
 काञ्चनौ द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३ ॥
 तस्मात्परेण शैलस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।
 प्रकाशयाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥
 आलोकस्तस्य चार्वाक्तु निरालोकस्ततः परं
 योजनानां सहस्राणि दश तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥ १४५ ॥
 तावांश्च विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगश्च सः ।

आलोके लोकशब्दस्तु निरालोके सलोकता ।
 लोकार्थं सम्मतो लोको निरालोकस्तु बाह्यतः ॥ १४६ ॥
 लोकविस्तारमात्रन्तु आलोकः सर्व्वतो वह्निः ।
 परिच्छिन्नः समन्ताच्च उदकेनावृतश्च सः ।
 निरालोकात्परथापि अण्डमावृत्य तिष्ठति ॥ १४७ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः समक्षीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ॥ १४८ ॥
 जनस्तपस्तथा सत्य एतावान् लोकसंग्रहः ।
 एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तश्चैव तत्परः ॥ १४९ ॥
 कुम्भस्थायी भवेद्ग्राहक प्रतीच्यान्दिशि चन्द्रमाः ।
 आदितः शुक्रपक्षस्य वपुरण्डस्य तद्विधं ॥ १५० ॥
 अण्डानामोदृशानान्तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रगः ।
 तिर्य्यगूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याव्ययात्मनः ।
 कारणैः प्राकृतैस्तत्र ह्यावृतं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥
 दशाधिक्येन चान्योन्यं धारयन्ति परस्परं ।
 परस्परावृताः सर्व्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२ ॥
 अण्डस्यास्य समन्तात् सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 समन्तादुयेन तोयेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥
 बाह्यतो घनतोयस्य तिर्य्यगूर्ध्वानुमण्डलं ।
 धार्य्यमाणं समन्तात्तु तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥
 अयोगुडनिभो वह्निः समन्तान्मण्डलाकृतिः ।
 समन्ताद्वनवातेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ।
 घनवातस्तथाकाशम्यारयानस्तु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिषु तथाकाशं भूताद्यच्चाप्यसौ महान् ।
 महान्व्याप्तो ह्यनन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥ १५६ ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशधा सूक्ष्म एव च ।
 अनन्तमकृतात्मानमनादिनिधनञ्च तत् ॥ १५७ ॥
 अतीत्य परतो घोरमनालम्बमनामयं ।
 नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोवृतं ॥ १५८ ॥
 तम एव निरालोकममर्यादमदेशिकं ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ १५९ ॥
 तमसोऽन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरं ।
 मर्यादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥
 त्रिदशानामगम्यन्तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः ।
 महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥
 चन्द्रादित्यावतप्तास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।
 ते लोका इत्यभिहिता जगतश्च न संशयः ॥ १६२ ॥
 रसातलतलात् सप्त समैवीर्षितलाः क्षितौ ।
 सप्तस्तम्भास्तथा वायोः सप्तद्व्यसदना द्विजाः ॥ १६३ ॥
 आपातालाद्विं यावद्दत्त पञ्चविधा गतिः ।
 प्रमाणमेतज् जगत एष संसारसागरः ॥ १६४ ॥
 अनाद्यन्ता प्रयात्येवं नैकजातिसमुद्भवा ।
 विचित्रा जगतः सा वै प्रवृत्तिरनवस्थिता ॥ १६५ ॥
 यथैतद्भौतिकं नाम निसर्गबहुविस्तरं ।
 अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥
 पृथिव्याश्चाग्निवायूनां महत्तमस्तमस्तथा ।

ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६७ ॥
 क्षयो वा परिमाणं वा अन्तो वापि न विद्यते ।
 अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ।
 तस्य चीत्तं मया पूर्वं तस्मिन्नामानुकीर्त्तने ॥ १६८ ॥
 य एष शिवनाम्ना हि तद्वः कात्स्न्येन कीर्तितं ।
 स एष सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ॥ १६९ ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।
 अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७० ॥
 तथा तपसि विज्ञेय एष एष महाद्युतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गी महायोगी महेश्वरः ।
 सर्वलोकेषु लोकेश इज्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् ।
 आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२ ॥
 पृथ्वादयो विकारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परं ।
 परस्पराधिकाश्चैव प्रविष्टाश्च परस्परं ॥ १७३ ॥
 यस्माद्विष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात् स्तैर्यमुपागताः (१) ।
 प्रागासन् ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् (२) ।
 पृथिव्याद्याश्च वायुन्ताः परिच्छिन्नास्तयस्तु ते ॥ १७४ ॥
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः ।
 शेषाणान्तु परिच्छेदः सौक्ष्मात्तद्विभाव्यते ॥ १७५ ॥

१ स्तैर्यं गुणमुपागता इति ख० ।

२ विशेषान्योन्यदर्शिन इति ख० ।

भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यालोकः परतः स्मृतः ।
 भूतान्यालोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्व्वशः ॥ १७६ ॥
 पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु ।
 भवन्त्यन्योन्यह्रीनानि परस्परसमाश्रयात् ।
 तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७ ॥
 कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु ।
 यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १७८ ॥
 जन्तूनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतो मतः ।
 प्रत्याख्याय च भूतानि कार्य्योत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १७९ ॥
 तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्य्यात्मकास्तु ते ।
 करणात्मकास्तथैव स्युर्भेदा ये महदादयः ॥ १८० ॥
 इत्येष सन्निवेशो वो मया प्रोक्तो विभागशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया याथातथ्येन वै द्विजाः ॥ १८१ ॥
 विस्तारान्मण्डलाच्चैव प्रसंख्यातेन चैव हि ।
 वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ॥ १८२ ॥
 अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्व्वमिदं जगत् ।
 एवं भूतगणाः सप्त सन्निविष्टाः परस्परं ॥ १८३ ॥
 एतावान् सन्निवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुं ।
 एतावदेव श्रोतव्यं सन्निवेशे तु पार्थिव ॥ १८४ ॥
 सप्त प्रकृतयस्त्वेता धारयन्ति परस्परं ।
 तास्त्रत्यपरिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ।
 असंख्येयाः प्रकृतयस्त्रिगूर्णमधश्च याः ॥ १८५ ॥
 तारकासन्निवेशश्च यावद्विद्यन्तु मण्डलं ।

मर्यादासन्निवेशस्तु भूमेस्तदनुमण्डलं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । अधःप्रमाणमूर्ध्वं च वर्ण्यमानं निबोधत ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।

अनन्तधातवी ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा ।

नानाजनपदाकीर्णा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २ ॥

नानानदनदीशैला नैकजातिसमाकुला ।

अनन्ता गीयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥

नदीनदसमुद्रस्यास्तथा क्षुद्राश्रयाः स्थिताः ।

पर्वताकाशसंस्थाय अन्तर्भूमिगताश्च याः ॥ ४ ॥

आपोऽनन्ताश्च विज्ञेयास्तथाग्निः सर्वलौकिकः ।

अनन्तः पठ्यते चैव (१) व्यापकः सर्वसम्भवः ॥ ५ ॥

तथाकाशमनालम्बं रम्यं नानाश्रयं स्मृतं ।

अनन्तं प्रथितं सर्वं वायुश्चाकाशसम्भवः ॥ ६ ॥

आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता ।

आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलं ॥ ७ ॥

एवमन्तमनन्तस्य भीतिकस्य न विद्यते ।

पुरा सुरैरभिहितं निश्चितन्तु निबोधत ॥ ८ ॥

भूमिर्जलमथाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तमेऽस्मिन् रसातले ॥ ८ ॥
 दशयोजनसाहस्रमेकभीमं रसातलं ।
 साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरं ॥ १० ॥
 प्रथममतलञ्चैव (१) सुतलन्तु ततः परं ।
 ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरं ॥ ११ ॥
 ततो गभस्तलं नाम परतश्च महातलं ।
 त्रीतलञ्च ततः प्राङ्ः पातालं सप्तमं स्मृतं ॥ १२ ॥
 कृष्णभीमञ्च प्रथमं भूमिभागञ्च कीर्तितं ।
 पाण्डुभीमं द्वितीयन्तु तृतीयं रक्तसृत्तिकं ॥ १३ ॥
 पीतभीमञ्चतुर्थन्तु पञ्चमं शर्करातलं ।
 षष्ठं शिलामयञ्चैव सौवर्णं सप्तमन्तलं ॥ १४ ॥
 प्रथमे तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरं ।
 नमुचेरिन्द्रशत्रोर्हि महानादस्य चालयं ॥ १५ ॥
 पुरञ्च शङ्खकर्णस्य कबन्धस्य च मन्दिरं ।
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलं ॥ १६ ॥
 राक्षसस्य च भीमस्य शूलदन्तस्य चालयं ।
 लोहिताक्षकलिङ्गानां (२) नगरं श्वापदस्य तु ॥ १७ ॥
 धनञ्जयस्य च पुरं माहिन्द्रस्य महात्मनः ।
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।

१ प्रथमं रसातलं नामेति ख० ।

२ लोहिताक्षकलिङ्गाभ्यामिति क०, ख०, घ० च ।

तले ज्ञेयानि प्रथमे कृष्णभीमे न संशयः ॥ १९ ॥
 द्वितीयेऽपि तले विप्रा दैत्येन्द्रस्य सुरक्षसः ।
 महाजम्भस्य च तथा नगरं प्रमथस्य तु ॥ २० ॥
 हयग्रीवस्य कृष्णस्य निकुम्भस्य च मन्दिरं ।
 शङ्खाख्यस्य च पुरं नगरं गीमुखस्य च ॥ २१ ॥
 राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथनस्य च ।
 पुरञ्च कुरुपादस्य महीशीघस्य चालयं ॥ २२ ॥
 कम्बलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च ।
 कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 द्वितीयेऽस्मिन् तले विप्राः पाण्डुभीमे न संशयः ॥ २४ ॥
 तृतीये तु तले ख्यातं प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 अनुह्लादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५ ॥
 तारकाख्यस्य च पुरं पुरन्तिशिरसस्तथा ।
 शिशुमारस्य च पुरं द्वष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥
 च्यवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरं ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥
 विराधस्य (१) च क्रूरस्य पुरमुल्कामुखस्य च ।
 हेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥
 मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।
 नन्दस्य चोरगपतिर्विशालस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 तृतीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पीतभीमे न संग्रयः ॥ ३० ॥
 चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमेर्महात्मनः ।
 गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१ ॥
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमाखेर्बहुविस्तरं ।
 मुञ्जस्य लोकनाथस्य वृकवक्त्रस्य चालयं ॥ ३२ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपक्षिसमाकुलं ।
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ ३३ ॥
 पञ्चमे शर्कराभीमे बहुयोजनविस्तृते ।
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ ३४ ॥
 वैदूर्यस्याग्निजिह्वस्य हिरण्याक्षस्य चालयं ।
 पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः ॥ ३५ ॥
 महामेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः ।
 कर्भारस्य च नागस्य स्रस्तिकस्य जयस्य च ॥ ३६ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 पञ्चमेपि तथा ज्ञेयं शर्करानिलये सदा ॥ ३७ ॥
 षष्ठे तले दैत्यपतेः केसरेर्नगरोत्तमं ।
 सुपर्णः सुलोमस्य नगरं महिषस्य च ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्कीर्णस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥
 तत्रास्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षो मुदा युतः ।
 कश्यपस्य सुतः श्रीमान् वासुकिर्नाम नागराट् ॥ ३९ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 षष्ठे तलेऽस्मिन् विख्याते शिलाभीमे रसातले ॥ ४० ॥

सममे तु तले ज्ञेय पाताले सर्व्वपश्चिमे ।
 पुरं बलेः प्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥
 असुराशीविषैः पूर्णमुष्टैर्हवश्शत्रुभिः ।
 मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं महत् ॥ ४२ ॥
 अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्णैर्महापुरैः ।
 तथैव नागनगरैर्ऋद्धिमद्भिः सहस्रशः ॥ ४३ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च समुदीर्णैर्महापुरैः ।
 उदीर्णैराक्षसावासैरनेकैश्च समाकुलं ॥ ४४ ॥
 पातालान्ते च विप्रेन्द्रा विस्तीर्णं बहुयोजने ।
 आस्ते रक्तारविन्दाक्षो महात्मा ह्यजरामरः ॥ ४५ ॥
 धीतशङ्खोदरवपुर्नीलवासा महाभुजः ।
 विशालभोगो व्युतिमांश्चित्तमालाधरो बली ॥ ४६ ॥
 रुक्मशृङ्गावदातेन दीप्तास्येन विराजता ।
 प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥
 स जिह्वामालया देवो लोलज्वालानलार्चिषा ।
 ज्वालामालापरिच्रितः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता ।
 बालसूर्याभितान्त्रेण शोभते स्निग्धमण्डलः ॥ ४९ ॥
 तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अक्षमाला विराजते ।
 तरुणादित्यमालेव श्वेतपर्व्वतमूर्धनि ॥ ५० ॥
 जटाकरालो व्यूतिमान् लक्ष्यते शयनासने ।
 विस्तीर्ण इव मेदिन्यां सहस्रशिखरो गिरिः ॥ ५१ ॥
 महाभोगैर्महाभागैर्महानागैर्महाबलैः ।

उपास्यते महातेजा महानागपतिः स्वयं ॥ ५२ ॥
 स राजा सर्वनागानां श्रेष्ठो नाम महाद्युतिः ।
 सा वैष्णवी ह्यहितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥
 समैवमिमे कथिता व्यवहार्या रसातलाः ।
 देवासुरमहानागराक्षसाभ्युषिताः सदा ॥ ५४ ॥
 अतःपरमनालीकामगम्यं सिद्धसाधुभिः ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥
 पृथिव्यग्न्याम्बुवायूनां नभसश्च द्विजोत्तमाः ।
 महस्वमेवमृषिभिर्वर्ण्यते नात्र संशयः ॥ ५६ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिं ।
 सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ यावदेव तु ।
 प्रकाशतः स्वभाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७ ॥
 सप्तानाञ्च समुद्राणां द्वीपानाम् तु स विस्तरः ।
 विस्तरार्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र वाह्यतः ॥ ५८ ॥
 पर्यासपारिमाण्यन्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ।
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ॥ ५९ ॥
 अवति त्रीणिमान् लोकान् यस्मात् सूर्यः परिभ्रमन् ।
 अवधातुः प्रकाशाख्यो ह्यवनात्स रविः स्मृतः ॥ ६० ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 महितत्वात्सहीशब्दो ह्यस्मिन् वर्षे निपात्यते ॥ ६१ ॥
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भस्तु सुविस्तरं ।
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥ ६२ ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु ।

विस्तारात्त्रिगुणस्यास्य परिणाहोऽथ मण्डलं ।
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्विगुणः शशी ॥ ६३ ॥
 अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलश्च यत् ॥ ६४ ॥
 इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।
 तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय साम्प्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥
 अभिमानिव्यतीता ये तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।
 देवा ये वै ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥
 तस्मात्तु साम्प्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं ।
 दिवस्तु सन्निवेशो वै साम्प्रतैरेव कृत्स्नशः ॥ ६७ ॥
 शतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नतः स्मृता ।
 तस्या बाधप्रमाणेन मेरोर्वै चातुरन्तरं ॥ ६८ ॥
 पृथिव्या बाधविस्तारो योजनाग्रात्प्रकीर्तितः ।
 मेरुमध्यात् प्रतिदिशं कोटिरेकादश स्मृताः ॥ ६९ ॥
 तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।
 पञ्चाशच्च सहस्राणि पृथिव्या बाधविस्तरः ॥ ७० ॥
 पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रःकोट्यस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिशं ॥ ७१ ॥
 तथा शतसहस्राणामेकोनाशीतिरुच्यते ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेष विस्तरः ॥ ७२ ॥
 विस्तारात्त्रिगुणश्चैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।
 गणितं योजनाग्रन्तु कोट्यस्त्वेकादश स्मृताः ॥ ७३ ॥
 तथा शतसहस्रन्तु सप्तत्रिंशाधिकानि तु ।

इत्येतद्दे प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥
 तारकासन्निवेशस्य दिवि यावद्धि मण्डलं ।
 पर्यासः सन्निवेशस्य भूमेस्तावत्तु मण्डलं ॥ ७५ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ।
 सप्तानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितं ॥ ७६ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च ।
 उपर्युपरि लोकानां कृत्वत्परिमण्डलं ॥ ७७ ॥
 संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः ।
 एतदण्डकटाक्षस्य प्रमाणं परिकीर्तितं ॥ ७८ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः ।
 महर्लोको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९ ॥
 एते सप्त कृता लोकाश्छत्राकारा व्यवस्थिताः ।
 स्वकैरावरणैः सुर्ध्वैर्धार्यमाणाः पृथक् पृथक् ॥ ८० ॥
 दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्वर्द्धिः ।
 धार्यमाणा विशेषैश्च ससुत्पन्नैः परस्परं ॥ ८१ ॥
 अस्याण्डस्य समन्ताच्च सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२ ॥
 घनोदधिपरेणाय धार्यते घनतेजसा ।
 वाह्यतो घनतेजस्तु तिर्यग्गूर्धन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥
 समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितं ।
 घनवातात्तथाकाशमाकाशश्च महात्मना ॥ ८४ ॥
 भूतादिना वृतं सर्वं भूतादिर्महता वृतः ।

हतो महाननस्तेन प्रधानेनाव्ययात्मना ॥ ८५ ॥
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ।
 ज्योतिर्गणप्रचारस्य प्रमाणं परिवक्ष्यते ॥ ८६ ॥
 मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वस्तोकसारा माहेन्द्री पुण्या हेमपरिस्तृता ॥ ८७ ॥
 दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८८ ॥
 प्रतीच्यान्तु पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८९ ॥
 दिक्षुत्तरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि ।
 तुल्या माहेन्द्रपुर्यां तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ९० ॥
 सानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशं ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च ॥ ९१ ॥
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गर्तिर्या तां निबोधत ॥ ९२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषाश्चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३ ॥
 मध्यगस्यामरावल्यां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र उच्यते ॥ ९४ ॥
 सुखायामर्धरात्रश्च मध्यगः स्याद्रविन्ददा ।
 सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ॥ ९५ ॥
 विभायामर्धरात्रं स्यान् माहेन्द्रांस्तमेति च ।
 तदा दक्षिणपूर्वेषामपराज्जोविधीयते ॥ ९६ ॥

दक्षिणापरदेशानां पूर्वार्द्धः परिकीर्त्यते ।
 तेषामपररात्रञ्च ये जना उत्तरापथे ॥ ८७ ॥
 देशा उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रन्तु तान् प्रति ।
 एवमेवोत्तरेष्वर्को भवनेषु विराजते ॥ ८८ ॥
 सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ।
 विभावर्थां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥ ८९ ॥
 राजार्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुर्यां विभायान्तु मध्याह्ने स्याद्दिवाकरः ॥ ९० ॥
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः ।
 अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ ९०१ ॥
 स ग्रीष्ममेति पर्य्यति भास्करोऽलातचक्रवत् ।
 भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋक्षानि गगने रविः ॥ ९०२ ॥
 एवञ्चतुर्षु ह्योपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति ।
 उदयास्तमनेनासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥ ९०३ ॥
 पूर्वार्द्धे चापराह्णे तु ह्यौ ह्यौ देवालयौ तु सः ।
 तपत्येकन्तु मध्याह्ने तैरेव तु सरश्मिभिः ॥ ९०४ ॥
 उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्णं तपन् रविः ।
 अतः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ ९०५ ॥
 उदयास्तमयाभ्यां हि स्मृते पूर्वोपरौ दिशौ ।
 यावत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ ९०६ ॥
 यत्रोद्यन् दृश्यते सूर्यस्तेषां स उदयः स्मृतः ।
 यत्र प्रणशमायाति तेषामस्तः स उच्यते ॥ ९०७ ॥
 सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लीकालीकस्तु दक्षिणे ।

विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखावृतस्य च ।
 ह्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ १०८ ॥
 ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च ।
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयं ॥ १०९ ॥
 शुक्लच्छायोऽग्निरापश्च कृष्णच्छाया च मेदिनी ।
 विदूरभावादर्कस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।
 रक्ताभावो विरश्मित्वादृक्त्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ ११० ॥
 लेखयावस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते ।
 जडं गतः सहस्रान्तु योजनानां स दृश्यते ॥ १११ ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन अस्तङ्गच्छति भास्करे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेशमाविशत् ।
 संयुक्तो वज्रिना सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥
 प्राकाशश्च तथौष्णश्च सूर्याग्नेयी च तेजसौ ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ ११४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति तथा सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो दिनं वै प्रविशत्यपः ।
 तस्माच्छुक्ता भवन्त्यापो नक्तमङ्गः प्रवेशनात् ॥ ११६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमनेऽर्कस्य (१) अहोरात्रं विशत्यपः ॥ ११७ ॥

दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसी रात्रिरुच्यते ।
 तस्मादप्रवस्थिता रात्रिः सूर्यावेक्ष्यमहः स्मृतं ॥ ११८ ॥
 एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः ।
 त्रिंशंशकन्तु (१) मेदिन्या मुहूर्त्तनैव गच्छति ॥ ११९ ॥
 योजनाद्यान्मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सा स्मृता ॥ १२० ॥
 पञ्चाशत्तु तद्यान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ।
 मीहूर्त्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥ १२१ ॥
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणां ।
 पर्यागच्छेत्तदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥
 सर्पते दक्षिणायान्तु काष्ठायां तन्निबोधत ।
 नवकीदयः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलं ॥ १२३ ॥
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥ १२४ ॥
 दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः ।
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिशश्चरन् ॥ १२५ ॥
 मण्डलं विषुवद्यापि योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रः कीदृस्तु विस्तीर्णा विषुवद्द्यापि सा स्मृता ॥ १२६ ॥
 तथा शतसहस्राणामशौत्येकाधिका पुनः ।
 श्रवणे चोत्तरां काष्ठाच्चित्रभानुर्यदा भवेत् ।
 शकहीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्ता दिशश्चरन् ॥ १२७ ॥
 उत्तरायाश्च काष्ठायां प्रमाणं मण्डलस्य च ।

१ अंशंशकन्ति क० । त्रिंशद्भागन्ति घ० ।

योजनायात्प्रसंख्याता कोटिरेका तु सा द्विजैः ॥ १२८ ॥
 अशीतिर्नियुतानीह योजनानां तथैव च ।
 अष्टपञ्चाशत्तथैव योजनान्यधिकानि तु ॥ १२९ ॥
 नागवीथ्युत्तरावीथी अजवीथी च दक्षिणा ।
 मूलञ्चैव तथाषाढे ह्यजवीथ्युदयास्तयः ।
 अभिजित्पूर्वतः स्वातिर्नागवीथ्युदयास्तयः ॥ १३० ॥
 काष्ठयोरन्तरं यच्च तद्वक्ष्ये योजनैः पुनः ।
 एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥
 त्रयस्त्रिंशाधिकाद्यान्ये त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।
 काष्ठयोरन्तरं ह्येतद् योजनायात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥
 काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।
 ते तु वक्ष्यामि संख्याय योजनैस्तन्निबोधत ॥ १३३ ॥
 एकैकमन्तरन्तस्या नियुतान्येकसप्ततिः ।
 सहस्राण्यतिरिक्ताश्च ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४ ॥
 लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरयोः स्मृतं ।
 अभ्यन्तरन्तु पर्य्येति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५ ॥
 बाह्यतो दक्षिणे चैव सततन्तु यथाक्रमं ।
 मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरं ॥ १३६ ॥
 चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः ।
 प्रमाणं मण्डलस्याथ योजनाग्रान्निबोधत ॥ १३७ ॥
 एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समासतः ।
 शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्त्तिते ॥ १३८ ॥
 एकविंशतिभिश्चैव योजनैरधिकैर्हि ते ।

एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३८ ॥

विष्कम्भो मण्डलस्यैष तिर्यक् स तु विधीयते ।

प्रत्यहश्चरते तानि सूर्यो वै मण्डलक्रमं ॥ १४० ॥

कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्त्तते ।

दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्त्तते ॥ १४१ ॥

तस्मात् प्रकृष्टां भूमिश्च कालेनाल्पेन गच्छति ।

सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्त्तैर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२ ॥

त्रयोदशार्धमृक्षाणामङ्गानुचरते रविः ।

मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३ ॥

कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।

तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥

त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः ।

तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां निगच्छति ॥ १४५ ॥

अष्टादशमुहूर्त्तैस्तु उत्तरायणपश्चिमं !

अर्धमभवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥

त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणाञ्चरते रविः ।

मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७ ॥

ततो मन्दतरं ताभ्याश्चक्रं भ्रमति वै यथा ।

मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ १४८ ॥

त्रिंशन्मुहूर्त्तानेवाहुरहीरावं ध्रुवो भ्रमन् ।

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ।

भवस्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १५० ॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमती मण्डलानि तु ।
 दिवा नक्तञ्च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ १५१ ॥
 उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता ।
 तथैव च पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य नक्तं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥ १५३ ॥
 एवं गतिविशेषेण विभजन् रात्र्यहानि तु ।
 तथा विचरते मार्गं समेन विषमेण च ॥ १५४ ॥
 लोकालोके स्थिता ये ते लोकपालाश्चदुर्हिमं ।
 अगस्त्यश्चरते तेषामुपरिष्ठाज्जवेन तु ।
 भजन्नसावहोरात्रमेवङ्गतिविशेषणैः (१) ॥ १५५ ॥
 दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकालोकस्य चोत्तरं ।
 लोकसन्तारको ह्येष वैश्वानरपथादहिः ॥ १५६ ॥
 पृष्ठे यावत्प्रभा सीरी पुरस्तात् सम्प्रकाशते ।
 पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावत्लोकालोकस्य सर्व्वतः ॥ १५७ ॥
 योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वन्तूच्छ्रितो गिरिः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सर्व्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह ।
 अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥ १५९ ॥
 एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्त्वतः परं ।
 लोकालोक एकधा तु निरालोकस्त्वनैकधा ॥ १६० ॥

लोकालीकन्तु सन्धत्ते यस्मात् सूर्यः परिग्रहं ।
 तस्मात्सन्धेति तामाहुरुषाव्युष्टोर्यदुत्तरं ।
 उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिषापि त्वहः स्मृतं ॥ १६१ ॥
 सूर्यं हि यसमानानां सन्ध्याकाले हि रक्षसां ।
 प्रजापतिनियोगेन शापस्तेषां दुरात्मनां ।
 अक्षयत्वञ्च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥
 तिस्रः कीटास्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 प्रार्थयन्ति सहस्रांशमुदयन्ति दिने दिने ।
 तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति खादितुं ॥ १६३ ॥
 अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युद्धसासीत् सुदारुणं ।
 ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तमाः ।
 सन्धेति समुपासन्तः क्षेपयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥
 ओंकारब्रह्मसंपुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितं ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५ ॥
 ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुतिष्ठते शतं ॥ १६६ ॥
 ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 बालखिलैश्च मुनिभिः कृतार्थैः समरीचिभिः ॥ १६७ ॥
 काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
 त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कलान्तं ।
 त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त्त-
 सौस्त्रिंशता रात्राहनी समेते ॥ १६८ ॥
 क्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमं ।

सभ्या मुहूर्त्तमानन्तु क्वासे हृद्यौ समा स्मृता ॥ १६८ ॥
 लेखाप्रभृत्यादित्ये त्रिमुहूर्त्तागते तु वै ।
 प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागस्वङ्गः स पञ्चमः ॥ १७० ॥
 तस्मात् प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्त्तस्तु सङ्गवः ।
 मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु तस्मात्कालाच्च सङ्गवात् ॥ १७१ ॥
 तस्मान्मध्यन्दिनात् कालादपराह्ण इति स्मृतः ।
 त्रय एव मुहूर्त्तास्तु तस्मात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७२ ॥
 अपराह्णे व्यतीपाते कालः सायाह्ण उच्यते ।
 दशपञ्चमुहूर्त्ताह्वै मुहूर्त्तास्त्रय एव च ॥ १७३ ॥
 दशपञ्चमुहूर्त्तं वै अहर्विषुवति स्मृतं ।
 दशपञ्चमुहूर्त्ताह्वै रात्रिन्दिवमिति स्मृतं ॥ १७४ ॥
 वर्ज्यते ऋसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु यसते रात्रिं रात्रिस्तु यसते त्वहः ॥ १७५ ॥
 शरदसन्तयोर्मध्ये विषुवन्तद्विभाव्यते ।
 अहोरात्रं कलाद्यैव सप्त मोमः समश्रुते ॥ १७६ ॥
 तथा पञ्चदशाहानि पक्ष इत्यभिधीयते ।
 द्वौ पक्षौ च भवेन्मासो द्वौ मासावन्तराहतुः ।
 ऋतुत्रयमयनं स्याद्द्वेयने वर्षमुच्यते ॥ १७७ ॥
 निमेषादिकृतः कालः काष्ठाया दश पञ्च च ।
 कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मात्राशीतिद्वयात्मिका ॥ १७८ ॥
 शतग्नैकोनकास्त्रिंशन्मात्रात्रिंशत् षडुत्तरा ।
 द्विषष्टिभाक्त्रयोविंशन्मात्रायाश्च चला भवेत् ॥ १७९ ॥

चत्वारिंशत् सहस्राणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः ।
 सप्ततिश्चापि तत्रैव नवतिं विद्धि निश्चये ॥ १८० ॥
 चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युतौ वैधसंयुगे ।
 चरांशो ह्येष विज्ञेयो नालिका चात्र कारणं ॥ १८१ ॥
 संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मानविकल्पिताः ।
 निश्चयः सर्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १८२ ॥
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ।
 पञ्चमो वत्सरस्तेषां कालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८३ ॥
 विंशशतं (१) भवेत्पूर्णं पर्वणान्तु रवेर्युगं ।
 एतान्यष्टादशस्त्रिंशदुदयो भास्करस्य च ॥ १८४ ॥
 ऋतवस्त्रिंशतः सौरा अयनानि दशैव तु ।
 पञ्चत्रिंशत् शतञ्चापि षष्टिर्मासाश्च भास्करः ॥ १८५ ॥
 त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः ।
 एकषष्टिस्त्वहोरात्रा द्बुरेको विभाव्यते ॥ १८६ ॥
 अङ्गान्तु त्राधिकाशीतिः शतञ्चाप्यधिकं भवेत् ।
 मानन्तश्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १८७ ॥
 सौरसौम्यन्तु विज्ञेयं नचत्रं सावनन्तथा ।
 नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १८८ ॥
 खेतस्योत्तरतश्चैव शृङ्गवान्नाम पर्वतः ।
 त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृशन्तीव नभस्तलं ॥ १८९ ॥

तैश्चापि शृङ्गवान्नाम सर्व्वतथैव विश्रुतः (१) ।
 एकमार्गश्च विस्तारो विश्वम्भश्चापि कीर्त्तितः ॥ १६० ॥
 तस्य वै सर्व्वतः शृङ्ग मध्यमन्तद्विरण्मयं ।
 दक्षिणं राजतश्चैव शृङ्गन्तु स्फटिकप्रभं ॥ १६१ ॥
 सर्व्वरत्नमयश्चैकं शृङ्गमुत्तरमुत्तमं ।
 एवं कूटैस्त्रिभिः शैलैः शृङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १६२ ॥
 यत्तद्विषुवतं शृङ्गन्तदर्कः प्रतिपद्यते ।
 शरहसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।
 अहस्तुल्यामथो रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ १६३ ॥
 हरिताश्च हया दिव्यास्तो नियुक्ता महारथे ।
 अनुलिप्ता इवाभान्ति पद्मरक्तैर्गभस्त्रिभिः ॥ १६४ ॥
 मेषान्ते च तुलान्ते च भास्करोदयतः स्मृताः ।
 मुहूर्त्ता दश पञ्चैव अहोरात्रिश्च तावती ॥ १६५ ॥
 क्षत्तिकानां यदा सूर्य्यः प्रथमांशगतो भवेत् ।
 विशाखानां तथा ज्ञेयश्चतुर्थांशे निशाकरः ॥ १६६ ॥
 विशाखायां यदा सूर्य्यश्चरतेऽयं तृतीयकं ।
 तदा चन्द्रं विजानीयात् कृतिकाशिरसि स्थितं ॥ १६७ ॥
 विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।
 सूर्य्येण विषुवं विद्यात्कालं सोमेन लक्षयेत् ॥ १६८ ॥
 समा रात्रिरहथैव यदा तद्विषुवद्भवेत् ।
 तदा दानानि दद्यानि पितृभ्यो विषुवत्पि ।
 ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण सुखमेतत्तु तु दैवतं ॥ १६९ ॥

जनरात्राधिमासी च कलाकाष्ठामुहूर्त्तकाः ।

पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च ।

सिनीवाली कुङ्कुमैव राका चानुमतिस्तथा ॥ २०० ॥

तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च

शक्रः शुचिधायनमुत्तरं स्यात् ।

नभो नभस्योऽथ इषुः सहोर्जः

सहःसहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०१ ॥

संवत्सरास्ततो ज्ञेयाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः (१) ।

तस्मात् ऋतवो ज्ञेया ऋतवो ह्यन्तराः स्मृताः ॥ २०२ ॥

तज्जादनुमुखा ज्ञेया अमावास्यास्य पर्वणः ।

तस्मात् विषुवं ज्ञेयं पितृदेवहितं सदा ॥ २०३ ॥

एवं ज्ञात्वा न मुञ्चेत दैवे पित्रे च मानवः ।

तस्मात् स्मृतं प्रजानां वै विषुवत्सर्वगं सदा ॥ २०४ ॥

आलीकान्तः स्मृती लोको लोकान्तो लोक उच्यते ।

लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकस्य मध्यतः ॥ २०५ ॥

चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्रवात् ।

सुधामा चैव वैराजः कर्हमः शङ्खपस्तथा ।

हिरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमान् जातनिश्चयः ॥ २०६ ॥

निर्हन्दा निरभीमाना निस्तन्वा निष्परिग्रहाः ।

लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशं ॥ २०७ ॥

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणं ।

पितृयानः स वै पत्न्या वैश्वानरपथाहहिः ॥ २०८ ॥

तत्त्वासते प्रजावन्तो मुनयो ह्यग्निहोत्रिणः ।
 लोकस्य सन्तानकराः पितृयानि पथि स्थिताः ॥ २०८ ॥
 भूतारम्भकृतं कर्म आग्निषा ऋत्विगुच्यते ।
 प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पत्न्याः सद्क्षिणः । ॥ २१० ॥
 चलितन्ते पुनर्दर्मं स्थापयन्ति युगे युगे ।
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥
 जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां गृहेषु च ।
 पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ।
 एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्त्यामृतसंज्ञवात् ॥ २१२ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां गृहमेधिनां ।
 सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकं ।
 क्रियावतां प्रसंख्येया ये श्मशानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥
 लोकसंव्यहारेण भूतारम्भकृतेन च ।
 इच्छाद्वेषप्रकृत्या च मैथुनोपगमेन च ॥ २१४ ॥
 तथा कायकृतेनेह सेवनाद्विषयस्य च ।
 एतैस्तैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानि हि भेजिरे ।
 प्रजैष्विणस्ते मुनयो ह्यपरेष्विह जज्ञिरे ॥ २१५ ॥
 नागवीथ्युत्तरे यच्च सर्षपिभ्यश्च दक्षिणं ।
 उत्तरः सवितुः पत्न्या देवयानस्तु म स्मृतः ॥ २१६ ॥
 यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
 सततन्ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु तैः ॥ २१७ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसां ।
 उदक्पत्न्या नमर्थ्यन्तः श्रिता ह्याभूतसंज्ञवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतैः कारणैः शुद्धैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ।
 आभूत्संप्रवस्थानाममृतत्वं विभाव्यते ॥ २१६ ॥
 त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार्गगामिनः ।
 ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृत्तोऽपरं ।
 आभूत्संप्रवृत्तान्ते तु क्षीयन्ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २२० ॥
 ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्रास्ति वै स्मृतं ।
 एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरं ॥ २२१ ॥
 तत्र गत्वा न शीचन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ।
 धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥ २२२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो
 नाम पञ्चाशोऽध्यायः ।

अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000@000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स्वायम्भुवे निसर्गे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु ।
भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यमुक्मं ॥ १ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणं ।
सूर्याचन्द्रमसोश्चारं ग्रहाणाञ्चैव सर्वशः ॥ २ ॥
ऋषय जनुः । भ्रमन्ते कथमेतानि ज्योतीर्षि दिवि मण्डलं ।
तिर्यग्ब्यूहेन सर्वाणि तथैवासङ्करेण च ।
कथं भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयं ॥ ३ ॥
एतद्देदितुमिच्छामस्तन्मो निगद सत्तम ।
भूतसम्मोहनत्वेतच्छ्रोतुमिच्छा प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥
सूत उवाच । भूतसम्मोहनं ह्येतद्ब्रुवतो मे निबोधत ।
प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत् संमोहयते प्रजाः ॥ ५ ॥
योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शिशुमारि व्यवस्थितः ।
उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधीभूतो ध्रुवो दिवि ॥ ६ ॥
स हि भ्रमन् भ्रामयते चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह ।
भ्रमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥
ध्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भगणः स्वयं (१) ।

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ ८ ॥
 वातानीकमयैबन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ।
 तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारस्तथैव च ॥ ९ ॥
 अस्तोदयो तथोत्पाता अग्ने दक्षिणोत्तरे ।
 विषुवद्ग्रहवर्णाश्च ध्रुवात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥
 वर्षा घर्मी हिमं राशिः सन्ध्या चैव दिनं तथा ।
 शुभाशुभं प्रजानाञ्च ध्रुवात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥
 ध्रुवेणाधिकृताश्चैव सूर्योऽपावृत्य तिष्ठति ।
 तद्देव दीप्तकिरणः स कालाग्निर्द्दिवाकरः ॥ १२ ॥
 परिवर्त्तक्रमादिप्रा भाभिरालोकयन् दिशः ।
 सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्व्वशः ।
 जगती जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥
 आदित्यपीतं सूर्याग्नेः सोमं संक्रमते जलं ।
 नाड्योभिर्वायुयुक्ताभिर्लीकाधानं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 यत् सोमात् स्रवते सूर्यस्तदग्रेष्ववतिष्ठते ।
 मेघा वायुनिघातेन विवृजन्ति जलश्रुवि ॥ १५ ॥
 एवमुत्क्षिप्यते चैव पतते च पुनर्ज्जलं (२) ।
 नानाप्रकारमुदकन्तदेव परिवर्त्तते ॥ १६ ॥
 सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्मिता ।
 अनया मायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ १७ ॥
 विश्वेशो लोककृद्देवः सहस्रांशुः प्रजापतिः ।
 धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्द्दिवाकरः ॥ १८ ॥

सर्वलौकिकमम्भो वै यत्सोमान्नमसः श्रुतं (१) ।
 सोमाधारं (२) जगत्सर्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्तितं ॥ १८ ॥
 सूर्यादुष्णं निस्त्रवते सोमाच्छीतं प्रवर्तते ।
 शोतोष्णवोर्यौ द्वावेतौ युक्तौ धारयतो जगत् ॥ २० ॥
 सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका ।
 सोमपुत्रपुरोगाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥
 सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनुगताश्च याः ।
 तेषु सन्दह्यमानेषु जङ्गमस्थावरेषु च ।
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥ २२ ॥
 तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमवाभ्रसां स्मृतं ।
 आर्कन्तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलं ॥ २३ ॥
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्दहन्यापो गभस्तयः ।
 यतस्त्वृतुवशात् काले परिवर्त्तो दिवाकरः ।
 यच्छत्यपो हि मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लगभस्तिभिः ॥ २४ ॥
 अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च समन्ततः ॥ २५ ॥
 ततो वर्षति षण्मासान् सर्वभूतविबुद्धये ।
 वायव्यं स्तनितञ्चैव वैद्युतश्चाग्निः सभवं ॥ २६ ॥
 मेघनाश्च मिहेर्द्धातोर्मेषत्वं व्यञ्जयन्ति च ।
 न भ्रश्यन्ति यतस्त्वापस्तदभ्रं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते ।
 आग्नेया ब्रह्मजाश्चैव पक्षजाश्च पृथग्विधाः ।

त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि सम्भवं ॥ २८ ॥
 आग्नेयास्त्वर्णजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।
 शीतदुर्दिनवता ये स्रग्गुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥
 महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गगामिनः ।
 भूत्वा धरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसम्भवाः ।
 विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥
 मूका घना महाकाया प्रवाहस्य वशानुगाः ।
 क्रोशमात्राश्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः ॥ ३२ ॥
 पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति च ।
 वलाकागर्भदायैव वलाकागर्भधारिणः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वाससम्भवाः ।
 ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनप्रियाः ॥ ३४ ॥
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाङ्गरुहोद्गमा ।
 राज्ञी राज्ञाभिषिक्तेव पुनर्यौवनमश्नुते ।
 तेष्वियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा ॥ ३५ ॥
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जीवस्य सम्भवाः ।
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥ ३६ ॥
 एते योजनमात्राश्च सार्द्धार्द्धान्निष्कृतादपि ।
 वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्त्तिताः ।
 पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः ॥ ३७ ॥
 शक्रेण पक्षाच्छिन्ना ये पर्वतानां महौजसा ।
 कामगानां प्रवृद्धानां भूतानां शिवमिच्छतां ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा वृहन्तस्तोयमत्तराः ।
 पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥ ३९ ॥
 नानारूपधराश्चैव महाघोरतराश्च ते ।
 कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सम्बर्त्तन्नेर्नियामकाः ॥ ४० ॥
 धर्षन्त्येते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
 अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलं ।
 वायुं परं वहन्तः स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥
 यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंस्तदा ।
 तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नयतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
 तान्येवाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
 तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
 तेषां अष्टस्त पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥ ४३ ॥
 गजानां पर्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतं ॥ ४४ ॥
 पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः ।
 तुषारवृष्टिं वर्षन्ति सर्व्वस्यविबुधये ॥ ४५ ॥
 अष्टः परिवहो नाम तेषां वायुरपाश्रयः ।
 योऽसौ विभर्त्ति भगवान् गङ्गामाकाशगोचरां ।
 दिव्यामतिजलां पुण्यां विद्यां स्वर्गपथि स्थितां ॥ ४६ ॥
 तस्याविष्यन्दजन्तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।
 शीकरं संप्रमुञ्चन्ति नीहार इति स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 दक्षिणेन गिरिर्योऽसौ हेमकूट इति स्मृतः ।
 उदग्हिमवतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै स्मृतं ॥ ४८ ॥
 तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तुषारसमुद्भवम् ।
 ततस्तदावह्नी वायुर्हिमशैलात् समुद्बभूव ।
 आनयत्यात्मयोगेन सिञ्चमानो महागिरिं ॥ ४९ ॥
 हिमवन्तमतिक्रम्य वृष्टिशिवं ततः परम् ।
 इहाभ्येति ततः पश्चादपरान्तविहङ्गये ॥ ५० ॥
 मेघावाप्यायनश्चैव सर्वमेतत् प्रकीर्तितम् ।
 सूर्य्य एव तु वृष्टीनां स्रष्टा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 ध्रुवेणावेष्टितः सूर्य्यस्ताभ्यां वृष्टिः प्रवर्त्तते ।
 ध्रुवेणावेष्टितो वायुर्हृष्टिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥
 ग्रहाग्निःस्रत्य सूर्यात् कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले ।
 वारस्यान्ते विमल्यकं ध्रुवेण परिवेष्टितम् ॥ ५३ ॥
 अतः सूर्य्यरथस्याथ सन्निवेशं निबोधत ।
 संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण त्रिनाभिना ॥ ५४ ॥
 हिरण्ययेन भगवान् पर्वणा तु महोज्जसा ।
 नष्टवर्त्मान्धकारेण षट्प्रकारैकनेमिना ।
 चक्रेण भास्वता सूर्य्यः स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५ ॥
 दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः ।
 द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु ।
 असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयैः ॥ ५७ ॥
 छन्दीभिर्वाजिरूपैस्तु यतः शुक्रस्ततः स्थितः ।
 वरुणस्यन्दनस्येह लक्षणैः सदृशस्तु सः ।

तेनाऽसौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥
 अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु ।
 संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमं ॥ ५९ ॥
 अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।
 आराः पञ्चत्तवस्तस्य नेमिः षडृतवः स्मृताः ॥ ६० ॥
 रथनीडः स्मृतो ह्यब्दस्त्वयने कूवराबुभौ ।
 मुहूर्त्ता बन्धुरास्तस्य शय्या तस्य कलाः स्मृता ॥ ६१ ॥
 तस्य काष्ठाः स्मृता घोणा ईषादण्डः क्षणास्तु वै ।
 निमेषाश्चानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य लवाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 रात्रिर्वरुथो घर्म्मोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वसमुच्छ्रितः ।
 युगाक्षकोटी ते तस्य अर्थकामावभौ स्मृती ॥ ६३ ॥
 सप्ताश्वरूपाश्छन्दांसि वहन्ते वामतो धुरी ।
 गायत्री चैव त्रिष्टुप्च अनुष्टुप्पञ्चमी तथा ॥ ६४ ॥
 पङ्क्तिश्च बृहती चैव उष्णिक्चैव तु सप्तमं ।
 अक्षे चक्रं निबद्धन्तु ध्रुवे त्वक्षः समर्पितः ॥ ६५ ॥
 सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति ध्रुवः ।
 अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६ ॥
 एवमर्थवशात्तस्य सन्निवेशो रथस्य तु ।
 तथा संयोगभागेन संसिद्धो भास्वरो रथः ॥ ६७ ॥
 तेनाऽसौ तरणिर्देवस्तरसा सर्पते दिवि ।
 युगाक्षकोटिसम्बद्धो रश्मी द्वौ स्यन्दनस्य हि ॥ ६८ ॥
 ध्रुवेण भ्रमतो रश्मी विचक्रयुगयोस्तु वै ।
 भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाच्चकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु ।
 ध्रुवेण संगृहीते वै दिक्कक्षेत्ररज्जुवत् ॥ ७० ॥
 भ्रमन्तमनुगच्छेतां ध्रुवं रश्मी तु तावभौ ।
 युगाच्चकोटी ते तस्य वातोर्मी स्यन्दनस्य तु ॥ ७१ ॥
 कीलासक्तो यदा रज्जुर्भ्रमते सर्वतो दिशं ।
 ऋषतस्तस्य रश्मी तो मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२ ॥
 वर्हेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु ।
 ध्रुवेण संगृहीतो तु रश्मी वै नयतो रविं ॥ ७३ ॥
 आकृष्येते यदा तो वै ध्रुवेण समधिष्ठितौ ।
 तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥
 अशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरुभयोद्यरन् ।
 ध्रुवेण सुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५ ॥
 तथैव वाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।
 उद्दिष्टयन् स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो नामे-
 कपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ १ ॥

एते वसन्ति वै सूर्य्ये ह्यो ह्यो मासौ क्रमेण तु ।

धातार्थमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २ ॥

उरगो वासुकिश्चैव सङ्कीर्णारथ तावुभौ ।

तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ गायतां वरौ ॥ ३ ॥

क्रतुस्थल्यप्सरश्चैव तथा वै पुष्पिकस्थली ।

ग्रामणी रथक्कश्च तपोर्यश्चैव तावुभौ ॥ ४ ॥

रक्षो हेतिः प्रहेतिश्च यातुधानावुदाहृतौ ।

मधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ५ ॥

वासन्तौ ग्रैष्मिकौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह ।

ऋषिरत्रिर्विशिष्टश्च तक्षको रश्म एव च ॥ ६ ॥

मेनका सहजान्या च गन्धर्वौ च हहा हुहः ।

रथस्त्रनश्च ग्रामण्यो रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७ ॥

पौरुषेयो ध्रुवश्चैव यातुधानावुदाहृतौ ।

एते वसन्ति वै सूर्य्य मासयोः शुचिशुक्रयोः ॥ ८ ॥

ततः सूर्य्य पुनरुत्थान्या निवसन्तीह देवताः ।

इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥ ८ ॥
 एलापर्णस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ ।
 विश्वावसुश्चसेनौ च प्रातश्चैवारुणश्च ह ॥ १० ॥
 प्रज्ञाचेति च विख्याता निम्नचेति च ते उभे ।
 यातुधानस्तथा सर्पौ व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ ।
 नभोनभस्योरेष गणो वसति भास्करे ॥ ११ ॥
 शरद्वती पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः ।
 पर्यन्त्यश्वाथ पूषा च भरद्वाजः सगीतमः ॥ १२ ॥
 विश्वावसुश्च गन्धर्वास्तथैव सुरभिश्च यः ।
 विश्वाची च धृताची च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३ ॥
 नाग एरावतश्चैव विश्वतश्च धनञ्जयः ।
 सेनजिश्च सुषेणश्च सेनानौर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १४ ॥
 आपो वातश्च तावेतो यातुधानावुभौ स्मृतौ ।
 वसन्त्येते तु वै सूर्यो मासयोश्च द्वावोर्जयोः ॥ १५ ॥
 हैमन्तिकौ तु द्वौ मासौ वसन्ति तु दिवाकरे ।
 अंशो भगश्च द्वावेतौ कश्यपश्च ऋतुश्च ह ॥ १६ ॥
 भुजङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा ।
 चित्रसेनश्च गन्धर्व ऊर्णायुश्चैव तावुभौ ॥ १७ ॥
 उर्वशी विप्रचित्तिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे ।
 तार्क्ष्यश्चरिष्टनेमिश्च सेनानौर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १८ ॥
 विद्युत्स्फुञ्जश्च तावुभौ यातुधानावुदाहृतौ ।
 सहे चैव सहस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १९ ॥
 ततः शैशिरयोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै ।

त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विष्णामित्रस्तथैव च ॥ २० ॥

काद्रवेद्यौ तथा नागौ कम्बलाश्वतरावभौ ।

गन्धर्वो धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥ २१ ॥

तिलोत्तमाप्सराश्चैव देवी रश्मा मनोरमा ।

ऋतजिह्वत्यजिच्चैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥ २२ ॥

ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः ।

एते देवा वसन्त्यर्के ह्यौ मासौ तु क्रमेण तु ॥ २३ ॥

स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः ।

सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥

प्रथितैस्तैर्व्वचोभिस्तु स्तुवन्ति सुनयो रविं ।

गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतनृत्यैरुपासते ॥ २५ ॥

ग्रामणीयश्चभूतास्तु कुर्व्वन्ते भीमसंग्रहं (१) ।

सर्पा वहन्ति सूर्याश्च यातुधानानुयान्ति च (२) ।

बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्य्योदयाद्रविं ॥ २६ ॥

एतेषामेव देवानां यथावौर्ध्वं यथातपः ।

यथायोगं यथासत्यं यथाधर्मं यथाबलं ॥ २७ ॥

यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा ।

इत्येते वै वसन्तीह ह्यौ ह्यौ मासौ दिवाकरे ॥ २८ ॥

ऋषयो देवगन्धर्वाः पन्नगाप्सरसाङ्गणाः ।

ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशः ॥ २९ ॥

एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।

भूतानामशुभङ्गर्भं व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥ ३० ॥

मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मनां ।
 दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित् क्वचित् ॥ ३१ ॥
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहसः ।
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥ ३२ ॥
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै प्रजाः ।
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्व्यानीहामनुक्षयात् ॥ ३३ ॥
 स्थानाभिमानीनामेतत् स्थानं मन्वन्तरेषु वै ।
 अतीतानागतानां वै वर्त्तन्ते साम्प्रतन्तु ये ॥ ३४ ॥
 एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दिशं ।
 चतुर्दिशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥ ३५ ॥
 शीघ्रे हिमे च वर्षासु मुच्यमानो
 घर्मं हिमश्च वर्षश्च दिनं निशाश्च ।
 कालेन गच्छत्यृतुवशात् पवित्रतरश्मि-
 र्देवान् पितॄंश्च मनुजांश्च तर्पयन् वै ॥ ३६ ॥
 प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः
 सोमं सुषुम्नेन विवर्द्धयित्वा ।
 शुक्ले तु पूर्णं दिवसक्रमेण
 तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥
 पीतन्तु सोमं हिकलावशिष्टं
 कृष्णपक्षे रश्मिभिस्तं चरन्तं ।
 सुधामृतं तत्पितरः पिवन्ति
 देवाश्च सौम्याश्च तथैव कथ्यं ॥ ३८ ॥
 सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभि-

रद्भिः पुनथैव समुद्रताभिः ।
 वृष्ट्यातिवृद्धाभिरथौषधौभि-
 र्मर्त्याः क्षुधन्धन्त्रपानैर्जयन्ति ॥ ३८ ॥
 असृतेन तृप्तिस्त्वर्द्धमासं सुराणां (१)
 मासाद्धृतमिः स्वधया पितॄणां ।
 अन्नेन शश्वत् दधाति मर्त्यान्
 सूर्यः खयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥ ४० ॥
 अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरङ्गमै-
 रयन् हि चापो हरतीति रश्मिभिः ।
 विसर्गकाले विसृजंश्च ताः पुनः
 विभर्ति शश्वत् सविता चराचरं ॥ ४१ ॥
 हरिर्हरिर्द्भिर्क्रियते तुरङ्गमैः
 पिवत्यथापो हरिभिः सहस्रधा ।
 तः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः
 स मुञ्चमानो हरिभिस्तुरङ्गमैः ॥ ४२ ॥
 इत्येष एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु ।
 भद्रैस्तैरक्षतैरश्वैः सर्पतेऽसौ दिवि जये ॥ ४३ ॥
 अहोरात्राद्रथेनाऽसौ एकचक्रेण तु भ्रमन् ।
 सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ४४ ॥
 छन्दोभिरश्वरूपैस्तैर्यतयक्रान्ततः स्थितैः ।
 कामरूपैः सक्तद्युतैरमितैस्तैर्मनोजवैः ॥ ४५ ॥
 हरितैरव्ययैः पिङ्गैरीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः ।

अशीतिमण्डलगतं कर्ममन्थनेन ते ज्ञयाः ॥ ४६ ॥
 बाह्यमभ्यन्तरश्चैव मण्डलं दिवसक्रमात् ।
 कल्पादौ सम्प्रयुक्तास्ते वहन्त्याभूतसंज्ञवात् ।
 आवृता बालखिल्यैस्ते भ्रमन्ते रात्राहाणि तु ॥ ४७ ॥
 प्रथितैर्ध्वजोभिरणैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
 पतङ्गः पतंगैरश्वैर्भ्रममाणो दिवस्पतिः ॥ ४८ ॥
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशी ।
 क्लासहवीं तथैवास्य रश्मीनां सूर्यवत् स्मृते ॥ ४९ ॥
 त्रिचक्रोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः शशिनो रथः ।
 अपाङ्गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः ।
 शतारैश्च त्रिभिश्चक्रैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ॥ ५० ॥
 दशभिस्तु कृशैर्दिव्यैरसङ्गैस्तेर्मनोजवैः ।
 सकृद्युक्ते रथे तस्मिन् वहन्ते चायुगलयात् ॥ ५१ ॥
 संगृह्णीते रथे तस्मिन् श्वेतचक्षुःशवास्तु वै ।
 अश्वास्तमेकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्चसं ॥ ५२ ॥
 ययुश्च त्रिमनाश्चैव हृषो राजी बलो जयः ।
 अश्वो वामस्तुरण्यश्च हंसो व्योमो मृगस्तथा ॥ ५३ ॥
 इत्येते नामभिः सर्वं दश चन्द्रमसो ज्ञयाः ।
 एते चन्द्रमसम्वेवं वहन्ति दिवसक्षयात् ॥ ५४ ॥
 देवैः परिवृतः सौम्यः पितृभिश्चैव गच्छति ।
 सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे पुरतः स्थिते ।
 आपूर्यते पुरस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥ ५५ ॥

देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यदा ।
 पीतं पञ्चदशाहन्तु रश्मिनैकेन भास्करः ॥ ५६ ॥
 आपूरयन् सुषुम्नेन भागं भागमहःक्रमात् ।
 सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः ॥ ५७ ॥
 तस्माद्भ्रसन्ति वै कृष्णे शुक्ल आप्याययन्ति च ।
 इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥
 पौर्णमास्यां स दृश्येत शुक्लः सम्पूर्णमण्डलः ।
 एवमाप्यायितः सोमः शुक्लपक्षे दिनक्रमात् ॥ ५९ ॥
 ततो द्वितीयाप्रभृति बहुलस्य चतुर्दशी ।
 अपां सारमयस्येन्दोरसमाचात्मकस्य च ।
 पिवन्त्यम्बुमयं देवा मधु सौम्यं सुधामयं ॥ ६० ॥
 सन्भृतश्चाहमासेन अमृतं सूर्यतेजसा ।
 भक्षार्थममृतं सौम्यं पौर्णमास्यामुपासते ॥ ६१ ॥
 एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिश्च महर्षिभिः ।
 सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य च ॥ ६२ ॥
 प्रक्षीयते पुरस्यान्तः पीयमानाः कलाः क्रमात् ।
 क्षीयन्ते तस्मात् कृष्णे याः शुक्ले ह्याप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥
 एवं दिनक्रमातीते विबुधास्तु निशाकरं ।
 पीत्वाऽहमासङ्गच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ।
 पितरश्चोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपराह्णे पितृगणैर्जघन्यः पर्युपास्यते ॥ ६५ ॥
 पिवन्ति द्विकलाकालं शिष्टा तस्य तु या कला

निःसृतं तदमावास्याङ्गभस्तिभ्यः स्वधामृतं ।
 तां स्वधां मासहस्रैः तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमृतं ॥ ६६ ॥
 सौम्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च ।
 कव्याश्चैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते ॥ ६७ ॥
 संवत्सरास्तु वै कव्याः (२) पञ्चाब्दा ये द्विजैः स्मृताः ।
 सौम्यास्तु ऋतवो ज्ञेया मासा वर्हिषदः स्मृताः ।
 अग्निष्वात्तार्त्तवश्चैव पितृसर्गा हि वै द्विजाः ॥ ६८ ॥
 पितृभिः पीयमानस्य पञ्चदश्यां कला तु वै ।
 यावन्न क्षीयते तस्य भागः पञ्चदशस्तु सः ॥ ६९ ॥
 अमावस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्यते परं ।
 वृद्धिस्तथैवै पञ्चादौ षोडश्यां शशिनः स्मृती ॥ ७० ॥
 एवं सूर्यनिमित्तेषा क्षयवृद्धिर्निशाकरे ।
 ताराग्रहाणां वक्ष्यामि स्वर्भानोश्च रथं पुनः ॥ ७१ ॥
 तोयतेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः ।
 युक्तो ह्यैः पिशङ्गैस्तु अष्टाभिर्वातरं हसैः (३) ॥ ७२ ॥
 सवरूथः सानुकर्षः सूतो दिव्यो रथे महान् ।
 सोपामङ्गपताकस्तु सध्वजो मेघसन्निभः (४) ॥ ७३ ॥
 भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्यसन्निभः ।
 पृथिवीसन्धवैर्युक्तो नानावर्णैर्ह्युत्तमैः ॥ ७४ ॥
 ज्ञेयः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः पीतो विलोहितः ।
 क्षणाश्च हरितश्चैव पृषतः पृष्णिरेव च ।

१ काव्याश्चैव इति घ० ।

२ काव्या इति घ० ।

३ अष्टाभिरतिरंजसैरिति ड० ।

४ मेघसन्निभ इति घ० ।

दशभिस्त्रैर्महाभागैरक्वशैर्वातवेगितैः ॥ ७५ ॥
 अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान् सोमस्यापि रथोऽभवत् ।
 असङ्गेलौहितैरश्वैः सर्व्यगैरग्निसम्भवैः ।
 सर्पतेऽसौ कुमारी वै ऋजुवक्त्रानुचक्रगः ॥ ७६ ॥
 ततस्वाङ्गिरसो विद्वान् देवाचार्यो बृहस्पतिः ।
 शोणैरश्वैः काञ्चनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥
 युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वातसन्धितैः ।
 नक्षत्रेऽब्दत्रिवसति सधैगस्तेन गच्छति ॥ ७८ ॥
 ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः श्वलैर्व्योमसम्भवैः ।
 कार्णायसं समारुह्य स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९ ॥
 स्वर्भानोस्तु तथैवाश्वः कृष्णो ह्यष्टो मनोजवाः ।
 रथस्तमोमयन्तस्य सकृद्युक्ता बहन्तुरात ॥ ८० ॥
 आदित्याग्निः सृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु ।
 आदित्यमेति सोमाश्च पुनः सौरिषु पर्वसु ॥ ८१ ॥
 अथ केतुरथस्याश्वो अष्टाष्टौ वातरंहसः ।
 पलालधूमसङ्क्राशाः श्वला रासभारुणाः ॥ ८२ ॥
 एते वाह्ये ग्रहाणां वै मया प्रोक्ताः (१) रथैः सह ।
 सर्व्वे ध्रुवनिबद्धास्ते प्रवद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८३ ॥
 एते वै आम्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै ।
 वायव्याभिरदृश्याभिः प्रवद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८४ ॥
 परिभ्रमन्ति तद्वद्वाय्वन्द्रसूर्य्यग्रहा दिवि ।
 भ्रमन्तमनुगच्छन्ति ध्रुवन्ते व्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नद्युदके नौस्तु, सलिलेन सहोद्भते ।
 तथा देवालयया ह्येते उद्भन्ते वातरश्मिभिः ।
 तस्मात्सर्व्वेण दृश्यन्ते व्योम्नि देवगणास्तु ते ॥ ८६ ॥
 यावत्त्यस्यैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः ।
 सर्व्वा भ्रुवनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति तं ॥ ८७ ॥
 तैलपौड्याकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा ।
 तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातबद्धानि सर्व्वशः ॥ ८८ ॥
 अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
 यस्माज्ज्योतींषि बह्वते प्रबहंस्तेन स स्मृतः ॥ ८९ ॥
 एवं भ्रुवनिबद्धोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।
 सैष तारामयो ज्ञेयः शिशुमारो ध्रुवो दिवि ।
 यदङ्गा कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ॥ ९० ॥
 यावत्त्यस्यैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि(१)तु ॥ ९१ ॥
 शाश्वतः शिशुमारोऽसौ विज्ञेयः प्रविभागशः ।
 उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ॥ ९२ ॥
 यज्ञोऽधरस्तु, विज्ञेयो धर्म्यो मूर्ध्निमानमाश्रितः ।
 हृदि नारायणः साध्यः अश्विनौ पूर्व्वपादयोः ॥ ९३ ॥
 वरुणश्चार्थमा चैव पश्चिमे तस्य शक्थिनि ।
 शिश्रः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपाने समाश्रितः ॥ ९४ ॥
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो ध्रुवः ।
 तारकाः शिशुमारश्च नास्तमेति चतुष्टयं ॥ ९५ ॥

१ ते जीवन्त्यधिकानीति ७० । जीवन्त्येव तु सर्व्वदेति ७० ।

नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सहः ।
 उन्मूखाभिमुखः सर्वे चक्रीभूताश्रिता दिवि ॥ ८६ ॥
 ध्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणं ।
 प्रयान्तीह वरं श्रेष्ठमेधीभूतं ध्रुवन्दिवि ॥ ८७ ॥
 ध्रुवाग्निकश्यपानान्तु वरश्चासौ ध्रुवः स्मृतः ।
 एक एव मृगश्लेष मेरुपर्वतमूर्धनि ॥ ८८ ॥
 ज्योतिषाश्चक्रमेतद्वि सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ।
 मेरुमालोकयत्येष प्रयातीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ध्रुवचर्या नाम
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःसन्निवेशः।

शांशपायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु मुनयः पुनस्ते संशयान्विताः ।

पप्रच्छुरुत्तरं भूयस्तदा ते लोमहर्षणं ॥ १ ॥

ऋषयजुषुः । यदेतदुक्तमभवता गृहाण्येतानि विश्रुतं ।

कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतीर्षि वर्णय ॥ २ ॥

एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषाश्चैव निश्चयं ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा स्मृतः समाहितः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञैर्यदुक्तं ज्ञानबुद्धिभिः ।

तद्गोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भवं ।

यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहं ॥ ४ ॥

अतःपरं त्रिविधाग्नेर्वक्ष्येहन्तु समुद्भवं ।

दिव्यस्य भौतिकस्याग्नेरथाग्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥

व्युष्टायान्तु रजन्यां वै ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।

अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैशेन तमसावृतं ॥ ६ ॥

चतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन् पार्थिवः सोऽग्निरुच्यते ।

यथादौ तपते सूर्ये शुचिरग्निस्तु स स्मृतः ॥ ७ ॥

वेद्यूताख्यस्तु विज्ञेयस्तेषां वक्ष्येऽथ लक्षणं ।

वैद्युतो जाठरः सौरो ह्यपाङ्गर्भास्त्रयोऽग्नयः ।
 तस्मादपः पिवन्सूर्यो गोभिर्दीप्यत्यऽसौ दिवि ॥ ८ ॥
 वैद्युतेन समाविष्टो वार्चो नाग्निः प्रशाम्यति ।
 मानवानाञ्च कुक्षिस्थो नाग्निः शाम्यति पावकः ॥ ९ ॥
 अर्चिष्मान् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः ।
 यथायं मण्डली शुक्लो निरुष्णः संप्रकाशते ॥ १० ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन ह्यस्तं याति दिवाकरे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥
 उद्यन्तश्च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् ।
 पादेन पार्थिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ ॥ १२ ॥
 प्रकाशश्च तथौष्ण्यञ्च सौराग्नेये तु तेजसौ ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ १३ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तस्मादक्षिंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ १४ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो अर्ध्वं प्रविशत्यपः ।
 तस्मान्नक्तं पुनः शुक्ला आपो विश्वन्ति (१)भास्करे ॥ १५ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमये नित्यमहोरात्रं विशत्यपः ॥ १६ ॥
 यथासौ तपते सूर्यो पिवन्नग्नी गभस्तिभिः ।
 पार्थिवो हि विमिश्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति स्मृतः ॥ १७ ॥
 सहस्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तः कुम्भनिभः शुचिः ।

आदत्ते तत् रश्मीनां (१) सहस्रेण समन्ततः ॥ १८ ॥
 नादेयोद्येव सामुद्रीः कौप्याद्यैव सधान्वनीः ।
 स्थावरा जङ्गमाद्यैव यथ सूर्यो हिरण्यमयः ।
 तस्य रश्मिसहस्रन्तु वर्षशीतोष्णनिस्रवः ॥ १९ ॥
 तासाञ्चतुःशता नाष्टो वर्षन्ति चित्रमूर्त्तयः ।
 यन्दनाद्यैव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ।
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २० ॥
 हिमवाद्याश्च ताभ्योऽन्या रश्मयस्त्रिशताः पुनः ।
 दृश्या मेध्याश्च वाह्याश्च क्लादिन्यो हिमसर्जनाः ॥ २१ ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभास्तु गभस्तयः ।
 शुक्लाश्च ककुभद्यैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥ २२ ॥
 शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिशता घर्म्मसर्जनाः ।
 समं विभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३ ॥
 मनुष्यानीषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
 अमृतेन सुरान् सर्वांस्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ २४ ॥
 वसन्ते चैव ग्रीष्मे च स तैः सुतपते त्रिभिः ।
 वर्षास्त्रयो शरदि च चतुर्भिः सम्प्रकर्षति ॥ २५ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिमं स सृजते त्रिभिः ।
 औषधीषु बलन्वत्ते स्वधया च पितृनपि ।
 सूर्योऽमरत्वममृतत्रयन्त्रिषु नियच्छति ॥ २६ ॥
 एवं रश्मिसहस्रन्तत् सौरं लोकार्थसाधकं ।
 भिद्यते ऋतुमासाद्य जलशीतोष्णनिस्रवं ॥ २७ ॥

इतेतन्मण्डलं शक्तं भास्वरं सूर्यसंज्ञितं ।
 नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 ऋक्षचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसम्भवाः ॥ २८ ॥
 नक्षत्राक्षिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः ।
 शिषाः पञ्चग्रहा ज्ञेयाः ईश्वराः कामरूपिणः ॥ २९ ॥
 पठ्यते चाग्निरादित्य औदकचन्द्रमाः स्मृतः ।
 शेषाणां प्रकृतिं सम्यग्वर्ण्यमानां निबोधत ॥ ३० ॥
 सुरसेनापतिः स्कन्दः पठ्यतेऽङ्गारको ग्रहः ।
 नारायणं बुधं प्राङ्मुखं ज्ञानविदो विदुः (१) ॥ ३१ ॥
 रुद्रो वैवस्वतः साक्षादग्नीं लोके प्रभुः स्वयं ।
 महाग्रहो हिजयेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ३२ ॥
 देवासुरगुरु द्वौ तु भानुमन्तौ महाग्रहौ ।
 प्रजापतिमुतावेतावभौ शक्रवृहस्पतौ ।
 दैत्यो महेन्द्रश्च तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥
 आदित्यमूलमखिलं त्रिलोकं नात्र संशयः ।
 भवत्यस्य जगत् कृत्स्नं सदेवासुरमानुषं ॥ ३४ ॥
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्रास्त्रिदिवीकसां ।
 द्युतिर्युतिमतां कृत्स्ना यत्तेजः सार्वलौकिकं ॥ ३५ ॥
 कर्ष्णात्मा सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतं ।
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते ॥ ३६ ॥
 भावाभावौ हि लोकानामादित्याग्निःसृतीयो पुरा ।
 जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान् सुग्रहो रविः ॥ ३७ ॥

यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।
 क्षणा मुहूर्त्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च कृतस्त्रयः ।
 मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽब्दयुगानि च ॥ ३९ ॥
 तदादित्यादृते तेषां (१) कालसङ्ख्या न विद्यते ।
 कालादृते न निगमो न द्वौघा नाङ्गिकक्रमः ॥ ४० ॥
 ऋतूनामविभागश्च पुष्यमूलफलं कुतः ।
 कुतः शस्याभिनिष्पत्तिर्गुणौषधिगणादि वा ॥ ४० ॥
 अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेह च ।
 जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करं ॥ ४१ ॥
 स एव कालसाग्निश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः ।
 तपत्येष द्विजश्रेष्ठास्त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ ४२ ॥
 स एष तेजसां राशिः समस्तः सार्वलौकिकः ।
 उत्तमं मार्गमाख्याय वायोर्भाभिरिदं जगत् ।
 पार्श्वमूर्ध्वमधश्चैव तापयत्येष सर्वशः (२) ॥ ४३ ॥
 रवेरश्मिसहस्रं यत् प्राङ्मया समुदाहृतं ।
 तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥ ४४ ॥
 सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः सम्प्रहसुरंतः परं ।
 अर्वावसुः (३) पुनश्चान्यो मया चात्र प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥
 सुषुम्नः सूर्यरश्मिस्तु क्षीणं शशिनमेधयन् ।
 तिर्य्यगूर्ध्वप्रभावोऽसौ सुषुम्नः परिकीर्त्यते ॥ ४६ ॥

१ येषामिति ट० ।

२ तापयत्येष वै जगदिति ख० ।

३ सर्भाश्चरिति ख० ।

हरिकेशः पुरस्वाद्या ऋक्षयोनिः प्रकीर्तयते ।
 दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्द्धयते बुधं ॥ ४७ ॥
 विश्वम्भवास्तु यः पश्चात् शुक्रयोनिः स्मृता बुधैः ।
 सम्पदसुय यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य च ॥ ४८ ॥
 षष्ठस्त्वर्वावसूरश्मिर्गोनिस्तु स वृहस्पतेः ।
 शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते स्वरारट् ॥ ४९ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण ग्रहनक्षत्रतारकाः ।
 वर्द्धन्ते विदिताः सर्वा दिशश्चेदं पुनर्जगत् ।
 न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता ॥ ५० ॥
 क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वमापतन्ति गभस्तिभिः ।
 तेषां क्षेत्राण्यथादत्ते सूर्यो नक्षत्रताङ्गतः ॥ ५१ ॥
 तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते ग्रहाश्चयात् ।
 ताराणां तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः ॥ ५२ ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
 आदानान्नित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥
 सुवति स्मन्दनार्थं च धातुरेष विभाव्यते ।
 सवनात्तेजसोऽपाञ्च तेनासौ सविता मतः ॥ ५४ ॥
 वर्द्धयथन्द्र इत्येष ह्लादने धातुरिष्यते ।
 शुक्लत्वे चामृतत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्वरे खगे ।
 ज्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ५६ ॥
 घनतोयात्मकं तच्च मण्डलं शशिनः स्मृतं ।
 घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ५७ ॥

विगन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋक्षसूर्य्यग्रहाश्रयाः ॥ ५८ ॥
 तानि देवगृह्णांत्येव तदाख्यास्ते भवन्ति च ।
 सौरं सूर्य्यो विशखानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥ ५९ ॥
 शीघ्रं शुक्रो विशखानं षोडशार्धः प्रतापवान् ।
 बृहद्बृहस्पतिश्चैव लोहितश्चैव लोहितः ।
 शानैश्वरं तथा स्थानं देवश्चैव शनैश्चरः ॥ ६० ॥
 आदित्यरश्मिसंयोगात् संप्रकाशात्मिकाः स्मृताः ।
 नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलञ्च प्रमाणतः ।
 द्विगुणः सूर्य्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तुल्यस्तयोस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्तात् प्रसर्पति ।
 उद्धृत्य पार्थिवक्वायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥
 स्वर्मानोस्तु बृहत् स्थाननिर्मितं यत्तमोमयं ।
 आदित्यात्तच्च निष्क्रम्य सोमङ्गच्छति पर्व्वसु ॥ ६४ ॥
 आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सोमञ्च पर्व्वसु ।
 स्वर्भासा नुदते यस्मात्ततः स्वर्भानुच्यते ॥ ६५ ॥
 चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवश्च विधीयते ।
 विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥
 भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः ।
 बृहस्पतेः पादहीनो कुजसौरावुभौ स्मृता ।
 विस्तारान्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७ ॥
 तारानक्षतरूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै ।

बुधेन समतुल्यानि विस्ताराम्ण्डलादथ ॥ ६८ ॥
 प्रायश्चन्द्रयोगानि विद्यादृष्ट्याणि तत्त्ववित् ।
 तारानक्षत्ररूपाणि ह्योनानि तु परंस्मरं ॥ ६९ ॥
 ग्रहानि पञ्च चत्वारि त्रीणि हे चैव योजने ।
 पूर्वापरनिकृष्टानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनान्यर्द्धमात्राणि तेभ्यो ऋत्वं न विद्यते ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठात्त्रयस्तेषां ग्रहा ये दूरसर्पिणः ।
 मीरोऽङ्गिराश्च वक्रस्र (१) ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥
 तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः ।
 सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव श्रीमगाः ॥ ७२ ॥
 यावन्म्यस्तारकाः कीटग्रस्तावदृष्ट्याणि सर्व्वशः ।
 वीथीनां नियमाश्चैवमृक्षमार्गो व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥
 गतिस्तास्त्वेव सूर्यस्य नीचोच्चत्वैऽयमक्रमात् ।
 उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्व्वसु चन्द्रमाः ।
 बौधं बौधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४ ॥
 नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विशन्तुरत ।
 गृहाण्येतानि सर्वाणि ज्योतीर्षि सुकृतात्मनां ॥ ७५ ॥
 कल्पादौ संप्रवृत्तानि निर्मितानि स्वयम्भवा ।
 स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंज्ञकं ॥ ७६ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु देवतायतनानि वै ।
 अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति यावदाभूतसंज्ञकं ॥ ७७ ॥
 अतीतैस्तु सहातीता भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः ।

वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च स्थानानि स्त्रैः सुरैः सह ॥ ७८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे चैव ग्रहा वैमानिकाः स्मृताः ।
 विवस्त्रानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः ।
 शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरराजकः ॥ ८० ॥
 बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः ।
 बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु (१) सः स्मृतः ॥ ८१ ॥
 अग्निर्विकल्पात् संजज्ञे युवाऽसौ लोहिताधिपः ।
 नक्षत्रक्षत्रगामिन्यो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥ ८२ ॥
 स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः ।
 सोमर्षग्रहमूर्यं तु कीर्तितास्त्वभिमानिनः ॥ ८३ ॥
 स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानिन्यश्चैव देवताः ।
 शुक्लमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ८४ ॥
 सहस्रांशोस्त्विषः स्थानमग्नयं शुक्लमेव च ।
 अथ श्यामं मनोज्ञस्य पञ्चरश्मेर्गृहं स्मृतं ॥ ८५ ॥
 शुक्लस्याप्यमयं स्थानं सद्य षोडशरश्मिवत् ।
 नवरश्मेस्तु यूनो हि लोहितस्थानमग्नयं ॥ ८६ ॥
 हरिश्चाप्यं बृहच्चापि द्वादशांशोर्बृहस्पतेः ।
 षष्टरश्मेर्गृहं प्रीतं कृष्णं बुधस्य अग्नयं ॥ ८७ ॥
 स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनालयं ।
 विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वग्नयास्वेकरश्मयः ॥ ८८ ॥
 आययाः पुण्यकीर्त्तिनां सुशुक्लाश्चैव वर्णतः ।

घनतोयात्मिका ज्ञेयाः कल्पादौ वेदनिर्गमिताः ॥ ८९ ॥
 उच्चत्वादृश्यते शीघ्रमभिव्यक्तैर्गमस्तिभिः ।
 तथा दक्षिणमार्गस्थो नीवीवीथीसमाश्रितः ॥ ९० ॥
 भूमिलेखावृतः सूर्यः पूर्णामावास्थयोस्तथा ।
 न दृश्यते यथाकालं शीघ्रतोऽस्तमुपैति च ॥ ९१ ॥
 तस्मादुत्तरमार्गस्थो ह्यमावास्यां निशाकरः ।
 दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद् दृश्यते न च ॥ ९२ ॥
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।
 समानकालास्तमयो विषुवत्सु समोदयौ ॥ ९३ ॥
 उत्तरासु च वीथीषु व्यन्तरास्तमयोदयौ ।
 पौर्णमावास्थयोर्ज्ञेयौ ज्योतिषक्रानुवर्तिनौ ॥ ९४ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् ।
 तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात् प्रसर्पति ॥ ९५ ॥
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं चरते शशी ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ९६ ॥
 नक्षत्रेभ्यो बुधोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं बृहस्पतिः ।
 तस्माच्छनैश्वर्योर्ध्वं तस्मात्सप्तर्षिमण्डलं ।
 ऋषीणाञ्चैव सप्तानां ध्रुव ऊर्ध्वं व्यवस्थितः ॥ ९७ ॥
 द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।
 ताराग्रहान्तराणि स्युरपरिष्टाद्यथाक्रमं ॥ ९८ ॥
 ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु दिवि दिव्येन तेजसा ।
 नित्यमृक्षेण युज्यन्ति गच्छन्ति नियमक्रमात् ॥ ९९ ॥
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नीचोच्चमृद्ववस्थिताः ।

समागमे च भेदे च पश्यन्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥
 परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परं ।
 असङ्करेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च ।
 होपानामुदधीनाञ्च पर्वतानां तथैव च ॥ १०२ ॥
 वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च येषु तेषु वसन्ति वै ।
 एते चैव ग्रहाः पूर्वं नक्षत्रेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥
 विवस्त्रानदिनेः पुत्रः सूर्यो वै चक्षुषेऽन्तरे ।
 विगाखासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमो विश्वावसुस्तथा ।
 शीतरश्मिः समुत्पन्नः क्षत्तिकासु निशाकरः ॥ १०५ ॥
 षोडशार्चिर्भृगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरं ।
 ताराग्रहाणां प्रवरः (१) तिथ्यर्चने समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥
 ग्रहश्चाङ्गिरसः पुत्रो द्वादशार्चिर्वहस्पतिः ।
 फाल्गुनीषु समुत्पन्नः सर्वासु च जगद्गुरुः ॥ १०७ ॥
 नवार्चिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो अहः ।
 आषाढार्चिस्त्रिह पूर्वसु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८ ॥
 रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरशनैश्चरः ।
 रोहिणीषु समुत्पन्नो ग्रहो चन्द्रार्कमर्दनौ ॥ १०९ ॥
 एते ताराग्रहाश्चैव बोधिव्या भार्गवादयः ।
 जन्मनक्षत्रपीडासु यान्ति वैगुण्यतां यतः ।
 स्पृगन्ते तेन दोषेण ततस्मा ग्रहभक्तिषु ॥ ११० ॥

सर्वग्रहाणामेतेषामादिरादित्य उच्यते ।
 ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनाञ्चैव धूमवान् ॥ १११ ॥
 ध्रुवः कालो ग्रहाणान्तु विभक्तानाश्चतुर्दिशं ।
 नक्षत्राणां अविष्टा स्यादयनानां तथोत्तरं ॥ ११२ ॥
 वर्षाणाञ्चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः ।
 ऋतूणां शिशिरञ्चापि मासानां माघ एव च ॥ ११३ ॥
 पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपत्तथा ।
 अहोरात्रविभागानामहृषापि प्रकीर्तितं ॥ ११४ ॥
 सुहृत्तानां तथैवादिर्मुहूर्त्तो रुद्रदैवतः ।
 अक्षोश्चापि दिनेषादिः कालः कालविदो मतः ॥ ११५ ॥
 अवनान्तं अविष्टादि युगं स्यात् पञ्चवार्षिकं ।
 भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥
 दिवाकरः स्मृतस्तस्मात् कालस्तं विद्धि चेत्स्वरं ।
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥
 इत्येष ज्योतिषामेव सन्निवेशोऽर्थनिश्चयात् ।
 लोकसंव्यवहारार्थमीश्वरेण विनिर्म्मितः ॥ ११८ ॥
 उत्पन्नः अवशेनासौ (१) संचिन्तय ध्रुवे तथा ।
 सर्वतोऽन्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इतिस्थितिः ॥ ११९ ॥
 बुद्धिपूर्वम्भगवता कल्यादौ संप्रकीर्तितः ।
 साश्रयः सोऽभिमानी च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः ।
 विश्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२० ॥
 नैव शक्यं प्रसंख्यातुं याथातथ्येन केनचित् ।

गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ १२१ ॥
 आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तिः ।
 परीक्ष्य निपुणं भक्त्या अज्ञातव्यं विपश्चिता ॥ १२२ ॥
 चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः ।
 पञ्चैते हेतवो ज्ञेयाः ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःसन्निवेशो नाम
 त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

नीलकण्ठस्तवः ।

ऋषय ऊचुः । कस्मिन् देशे महापुण्यमेतदाख्यानमुत्तमं ।
वृत्तं ब्रह्मपुरोगाणं कस्मिन् काले महाद्युते ।
एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा वृत्तं तपोधन ॥ १ ॥
सूत उवाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना (१) ।
कथमानं द्विजश्रेष्ठाः सन्ने वर्षसहस्रके ॥ २ ॥
नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः ।
तदहं कीर्त्तयिष्यामि शृणुध्वं शंसितव्रताः ॥ ३ ॥
उत्तरे शैलराजस्य सरांसि सरितो ह्रदः ।
पुण्योद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ।
गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गह्वरोपवनेषु च ॥ ४ ॥
देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।
स्तुवन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥
ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः ।
ओंकारेण नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवं ॥ ६ ॥
प्रवृत्ते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्यासे दिवाकरे ।
देवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथां ।

---

१ पाठोऽर्थं आदर्शसम्मतो मुद्रितः परम्पु जगदायुषा इत्यर्थं पाठः समीचीनः ।

अथ नियमप्रवृत्ताश्च प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७ ॥

नमस्ते नीलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः ।

तच्छ्रुत्वा भावितात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।

वालखिल्येतिविख्याताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसां ।

तस्मात् पृच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णांश्चभोजनाः ॥ ९ ॥

ऋषय ऊचुः । नीलकण्ठेतिथत् प्रोक्तं त्वया पवनसत्तम ।

एतद्गुह्यं पवित्राणां पुण्यं पुण्यकृतां वराः ॥ १० ॥

तद्वयं श्रोतुमिच्छामस्वत्प्रसादात् प्रभञ्जन ।

नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११ ॥

श्रोतुमिच्छामहे सम्यक्तव वक्त्राद्विशेषतः ।

यावद्वाचः प्रवर्तन्ते सार्थास्ताश्च त्वयेरिताः ॥ १२ ॥

वर्णस्थानगते वायो वाग्विधिः संप्रवर्तते ।

ज्ञानं पूर्वमथोक्ताहस्वत्तो वायो प्रवर्तते ॥ १३ ॥

त्वयि निष्पन्दमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः ।

यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४ ॥

तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्व्वगस्त्व सदानिल ।

नान्यः सर्व्वगतो देवस्त्वद्वतेऽस्ति समीरण ॥ १५ ॥

एष वै जीवलीकस्ते प्रत्यक्षः सर्व्वतोऽनिल ।

वेत्थ वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीश्वरं ॥ १६ ॥

ब्रूहि तत् कण्ठदेशस्य किं कृता रूपविक्रिया ।

श्रुत्वा वाक्यन्ततस्तेषामृषीणां भावितात्मनां ।

प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लीकनमस्कृतः ॥ १७ ॥

वायुरुवाच । पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पप्रच्छ कार्तिकेयं वै मयूरवरवाहनं ।

महिषासुरनारीनां नयनाञ्जनतत्स्करं ॥ १९ ॥

महासेनं महात्मानं मेघस्तनितनिखनं ।

उमासनः प्रहर्षेण बालकं छद्मरूपिणं ॥ २० ॥

क्रौञ्चजीवितहर्त्तारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कार्तिकेयं महाबलं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । नमस्ते हरनन्दाय उमागर्भं नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत ।

नमो द्वादशनेत्राय षण्मुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते शक्तिहस्ताय दिव्यघण्टापताकिने ।

एवं स्तुत्वा महासेनं पप्रच्छ शिखिवाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् दृश्यते वर्णं शुभं शुभ्राञ्जनप्रभं ।

तत्किमर्थं समुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदाप्ताय भक्ताय दान्ताय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिबलसूदनः ॥ २७ ॥

शृणुष्व वदतां श्रेष्ठ कथ्यमानं वचो मम ।

उमोत्सङ्गनिविष्टेन मया पूर्वं यथा श्रुतं ॥ २८ ॥
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महात्मनः ।
 तदहङ्कौर्त्तयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं महामुने ॥ २९ ॥
 कैलासशिखरे रम्ये नानाधातुविचित्रिते ।
 नानाद्रुमलताकीर्णे चक्रवाकीपशोभिते ॥ ३० ॥
 षट्पदोद्गीतबहुले धारासम्पातनादिते ।
 मत्तक्रौञ्चमयूराणां नादैरुद्बुष्टकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥
 अम्बरोगणसङ्कीर्णे किन्नरैश्चोपशोभिते ।
 जीवञ्जीवकजातीनां वीरुद्भिरुपशोभिते ॥ ३२ ॥
 कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते ।
 सौरभेयीनिनादाढेऽघस्तनितनिस्वने ॥ ३३ ॥
 विनायकभयोद्विग्ने कुञ्जरैर्युक्तकन्दरे ।
 वीणावादित्रनिर्घोषैः श्रोत्रेन्द्रियमनोरमैः ॥ ३४ ॥
 दोलालम्बितसम्पाते वनितासङ्घसेविते ।
 ध्वजैर्लम्बितदोलानां घण्टानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥
 मुखमर्दलवादित्रैर्बलिनां स्फोटितैस्तथा ।
 क्रीडारवविचाराणां निर्घोषैः पूर्णमन्दरे (२) ॥ ३६ ॥
 हासैः सन्दासजननैर्विकरालमुखैस्तथा ।
 देहगन्धैर्विचित्रैश्च प्रक्रीडितगणेश्वरैः ॥ ३७ ॥
 वज्रस्फटिकसोपानचित्रपट्टिशिलातलैः ।
 व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३८ ॥
 विडालवदनैश्चोग्रैः क्रंष्टृकाकारमूर्त्तिभिः ।

ह्रस्वैर्दीर्घैः कृशैः स्थूलैर्लम्बोदरमहोदरैः ॥ ३८ ॥

ऋस्रजङ्घैश्च लम्बोष्ठैस्तालजङ्घैस्तथापरैः ।

गोकर्णैरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥ ४० ॥

बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

बहुग्रीष्मैर्महाग्रीष्मैरेकग्रीष्मैरग्रीष्मकैः ॥ ४१ ॥

बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः ।

एवंविधैर्महायोगिभूतैर्भूतपतिर्हृतः ॥ ४२ ॥

विशुद्धमुक्तामणिरत्नभूषिते

शिलातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं

प्रोवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४३ ॥

देव्युवाच । भगवन् भूतभव्येश गोवृषाङ्गित शासन ।

तव कण्ठे महादेव भ्राजतेऽम्बुदसन्निभं ॥ ४४ ॥

नात्युल्लङ्घं नातिशुभ्रं नीलाञ्जनचयीपमं ।

किमिदन्दीप्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥ ४५ ॥

को हेतुः कारणं किञ्च कण्ठे नीलत्वमीश्वर ।

एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कीतूहलं हि मे ॥ ४६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां मङ्गलसंश्रुतां कथयामास शङ्करः ॥ ४७ ॥

मथ्यमानेऽमृते पूर्वं क्षीरोदे सुरदानवैः ।

अग्रे समुत्थितं तस्मिन् विपङ्कालानलप्रभं ॥ ४८ ॥

तं दृष्ट्वा सुरसङ्घाश्च दैत्याश्चैव वरानने ।

विपन्नवदनाः सर्वे गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकं ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा सुरगणान् भीतान् ब्रह्मोवाच महायुतिः ।
 किमर्थं भो महाभागा भीता उद्दिग्धचेतसः ॥ ५० ॥
 मयाष्टगुणमैश्वर्यं भवतां सम्प्रकल्पितं ।
 केन व्यावर्त्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५१ ॥
 त्रैलोक्यस्थेश्वरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः ।
 प्रजासर्गे न सोऽस्तीह भ्रात्रां यो मे निवर्त्तयेत् ॥ ५२ ॥
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वच्छन्दगामिनः ।
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च नित्यशः ।
 प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्त्तितुं ॥ ५३ ॥
 तत् किमर्थं भयोद्दिग्धा मृगाः सिंहार्दिता द्रव ।
 किं दुःखं केन सन्तापः कुतो वा भयमागतं ।
 एतत्सर्वं यथान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ५४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः ।
 जचुस्ते ऋषिभिः सार्द्धं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५५ ॥
 सुरासुरैर्मथ्यमाने पाथीधौ च महात्मभिः ।
 भुजङ्गभृङ्गसङ्काशं नीलजीमूतसन्निभं ।
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं सम्बर्त्तान्निसमप्रभं ॥ ५६ ॥
 कालमृत्युरिवोद्धूतं युगान्तादित्यवर्चसं ।
 त्रैलोक्योत्सादि सूर्याभं प्रस्फुरन्तं (१) समन्ततः ॥ ५७ ॥
 विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
 निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः कृतकृष्णो जनार्दनः ॥ ५८ ॥
 दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं कृतकृष्णं जनार्दनं ।

भीताः सर्वे वयं देवास्त्वामिव शरणङ्गताः ॥ ५८ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः ।
 प्रत्युवाच महातेजा लोकानां हितकाम्यया ॥ ६० ॥
 शृणुध्वं देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यत्तदग्रे समुत्पन्नं मथ्यमाने महीदधौ ॥ ६१ ॥
 विषं कालानलप्रख्यं कालकूटेतिविश्रुतं ।
 येन प्रोद्भूतमात्रेण कृतकृष्णो जनार्दनः ॥ ६२ ॥
 तस्य विष्णुरहञ्चापि सर्व्वे ते सुरपुङ्गवाः ।
 न शक्नुवन्ति वै सोढुं वेगमन्ये तु शङ्करात् ॥ ६३ ॥
 इत्युक्त्वा पद्मगर्भाभिः पद्मयोनिरयोनिजः ।
 ततस्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६४ ॥
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकचक्षुषे ।
 नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६५ ॥
 नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानाम्पतये नमः ।
 नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे (१) ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः ।
 साङ्गाय चैव योगाय भूतग्रामाय वै नमः ॥ ६७ ॥
 मन्मथाङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः ।
 रुद्राय च सुरेशाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६८ ॥
 कपर्दिने करालाय शङ्कराय कपालिने (३) ।
 पिरूपायैकरूपाय शिवाय वरदाय च ॥ ६९ ॥

१ सोमसूर्याग्निचक्षुष इति ट० ।

१ देवाय वायुरहसे इति ख० ।

२ रुद्राय चेति ट० ।

त्रिपुरघ्नाय वन्द्याय (१) मातृणाम्पतये नमः ।

बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्ताय केवलाय च ॥ ७० ॥

नमः कमलहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ।

लोकत्रयविधात्रे च चन्द्राय (२) वरुणाय च ॥ ७१ ॥

अग्राय चैव चीम्नाय विप्रायानेकचक्षुषे ।

रजसे चैव सत्वाय तमसेऽव्यक्तायोमये ॥ ७२ ॥

नित्यायानित्यरूपाय नित्यानित्याय वै नमः ।

व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः ॥ ७३ ॥

चिन्त्याय चैवाचिन्त्याय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः ।

भक्तानामार्त्तिनाशाय नरनारायणाय च (३) ॥ ७४ ॥

उमाप्रियाय शर्वाय नन्दिचक्राङ्गिताय च (४) ।

पक्षमासार्द्धमासाय नमः स्रवत्सराय च ॥ ७५ ॥

बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरुणिने ।

नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ ७६ ॥

ध्वजिने रथिने चैव यमिने ब्रह्मचारिणे ।

ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ।

इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७७ ॥

श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्ततो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ७८ ॥

ज्ञात्वा तु भक्तिं मम देवदेवो

गङ्गाजलाप्लावितकेशदेशः ।

१ त्रिपुरघ्नमखण्डायति ट० ।

२ इन्द्रायति ट० ।

३ प्रियनारायणाय चेति ख० ।

४ नन्दिनन्दपराय चेति ख० ।

५ अथ स्त्रोकार्त्तं पतितं प्रतिभाति ।

सूक्ष्मोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो

न हि भूतो व्यक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ७९ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोकाकट्या ।

स्तुतोऽहं विविधैस्तोत्रैर्वेदवेदाङ्गसम्भवैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽह्यहन्तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने ।

ततोऽहं सूक्ष्मया वाचा पितामहमद्याब्रुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते ।

किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचास्वजेक्षणः ।

भूतभव्यभवन्नाथ अयतां कारणेश्वर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मथ्यमाने पयोधावस्वजेक्षण ।

भगवन्नेघशङ्काशं नीलजीमूतसन्निभं ॥ ८४ ॥

प्रादुर्भूतं विषङ्गोरं सम्बर्त्तान्निसमप्रभं ।

कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्धसं ॥ ८५ ॥

त्रैलोक्योत्सादि सूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः ।

अग्रे समुत्थितं तस्मिन् विषङ्गालानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं दृष्ट्वा तु वयं सर्वे भीताः सन्भ्रान्तचेतसः ।

तत् पिवस्व महादेव लोकानां हितकाम्यया ।

भवानघास्य भोक्ता वै भवांश्चैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वामृतेऽन्यो महादेव विषं सोढुं न विद्यते ।

नास्ति कश्चित् पुमान् शक्तस्त्रैलोक्येषु च गीयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

बाढमित्येव तद्वाक्यं प्रतिगृह्य वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातुमारब्धो विषमन्तकसन्निभं ।
 पिवतो मे महाघोरं विषं सुरभयङ्करं ।
 कण्ठः समभवत्तूर्णं क्षणो मे वरवर्णिनि ॥ ८० ॥
 तं दृष्ट्वोत्पलपत्राभं कण्ठे सक्तमिवीरगं ।
 तच्चकं नागराजानं खेलिहानमिवस्थितं ॥ ८१ ॥
 अथोवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुव्रत ॥ ८२ ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवरात्मजे ।
 पश्यतां देवसङ्घानां दैत्यानाञ्च वरानने ॥ ८३ ॥
 यच्चगन्धर्वभूतानां पिशाचीरगरक्षसां ।
 धृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततोऽह्यहं ॥ ८४ ॥
 तत् कालकूटं विषभुयतेजः
 कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।
 निवेश्यमानं सुरदैत्यसङ्घो
 दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ८५ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे सदैत्योरगराक्षसाः ।
 जञुः प्राञ्जलयो भूत्वा मत्तमातङ्गगामिनि ॥ ८६ ॥
 अहो बलं वीर्यपराक्रमस्ते
 अहो पुनर्योगबलं तवैव ।
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव
 गङ्गाजलास्फालितमुक्तकेश ॥ ८७ ॥
 त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्व
 त्वमेव मृत्युर्वरदस्त्वमेव ।

त्वमेव सूर्यो रजनीकरश्च
 त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥ ८८ ॥
 त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
 त्वमेव चादिर्निधनं त्वमेव
 स्थूलश्च सूक्ष्मः (१) पुरुषस्त्वमेव ॥ ८९ ॥
 त्वमेव सूक्ष्मस्य परस्य सूक्ष्मः
 त्वमेव वह्निः पवनस्त्वमेव ।
 त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य
 लोकस्य कर्त्ता प्रलये च गोप्ता ॥ ९० ॥
 इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः
 प्रगृह्य सेमं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।
 गता विमानैरनिगृह्य वेगै-
 र्महात्मनो मेरुमुपेत्य सर्वे ॥ ९१ ॥

इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यमहत्तरम् (२) ।
 नीलकण्ठेति यत्प्रोक्तं विख्यातं लोकविश्रुतं (३) ॥ ९२ ॥
 स्वयं स्वयम्भुवा प्रोक्तां पुण्यां पापप्रणाशनीं ।
 यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोद्भवां कथां ।
 तस्याहं संप्रवक्ष्यामि फलं वै विपुलं महत् ॥ ९३ ॥
 विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जङ्गमन्तथा ।
 गात्रं प्राप्य च सुस्त्रोणि चिप्रं तत्प्रतिहन्यते ॥ ९४ ॥

१ त्वमेव सूक्ष्म इति ८० ।

२ पुण्यतरं महदिति ख० ।

३ विष्णुलोकेषु विश्रुतमिति ८० ।

शमयत्यशुभं घोरं दुःस्वप्नञ्चापकर्षति ।
 स्त्रीषु वल्लभतां याति सभायां पार्थिवस्य च ॥ १०५ ॥
 विवादे जयमाप्नोति युद्धे शूरत्वमेव च ।
 गच्छतः क्षेममध्वानं गृहे च नित्यसम्पदः ॥ १०६ ॥
 शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने ।
 नीलकण्ठो हरित्स्मश्रुः शशाङ्काङ्कितमूर्धजः ॥ १०७ ॥
 ब्राह्मस्त्रिशूलपाण्डिष हवयानः पिनाकधृक् ।
 नन्दितुल्यबलः श्रीमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०८ ॥
 विचरत्यचिरात् सर्वान् सर्वलोकान्ममाज्ञया ।
 न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ।
 मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्लवं ॥ १०९ ॥
 मम भक्ता वरारोहे ये च शृण्वन्ति मानवाः ।
 तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीं ।
 वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥
 व्याधितो मुच्यते रोगादुबद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 गुर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्यति ।
 नष्टञ्च लभते सर्वं इह लोके परत्र च ॥ ११२ ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलं ।
 तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथां ॥ ११३ ॥
 पादं वा यदि वाप्यर्धं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 यस्तु धारयते नित्यं रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ११४ ॥
 कथामिमां पुण्यफलादियुक्तां

निवेद्य देव्याः शशिवद्धमूर्धजः ।
 वृषस्य पृष्ठेन सहोमया प्रभु-
 र्जगाम किष्किन्धगुहं गुहप्रियः ॥ ११५ ॥
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं
 निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्रभञ्जनः ।
 अधीत्य सर्वन्त्वखिलं सुलक्षणं
 जगाम आदित्यपथं दिजोत्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नीलकण्ठस्तवो
 नाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000@000—

लिङ्गोद्भवस्तवः ।

ऋषयज्जुः । गुणकर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वरः ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यगाश्चर्यं गुणविस्तरं ॥ १ ॥

सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

महादेवस्य माहात्म्यं विभुत्वञ्च महात्मनः ॥ २ ॥

पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतं ।

वलिं वेद्धा महीजास्तु (१) त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ ३ ॥

प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च शचीपती ।

अथाजग्मुः प्रभुन्द्रष्टुं सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥

यत्रास्ते विश्वरूपात्मा क्षीरोदस्य समीपतः ।

सिद्धव्रह्मर्षयो यत्ना गन्धर्वाप्सरसाङ्गणाः ॥ ५ ॥

नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।

अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥

त्वं धाता त्वञ्च कर्त्ताऽस्य त्वं लोकान् सृजसि प्रभो ।

त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययं ।

असुराश्च जिताः सर्वे वलिर्बृहश्च वै त्वया ॥ ७ ॥

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्वान्स्तान् पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।
 यः स्रष्टा सर्वभूतानां कालः कालकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥
 येन हि ब्रह्मणा सार्द्धं स्रष्टा लोकाश्च मायया ।
 तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वमागतं ॥ १० ॥
 पुरा तमसि चाव्यक्ते (२) त्रैलोके ग्रामिते मया ।
 उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११ ॥
 सहस्रशीर्षो भूत्वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिः शयितो विमलेऽश्वसि ॥ १२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दूरात् पश्यामि ह्यमितप्रभं ।
 शतसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तं स्नेन तेजसा ॥ १३ ॥
 चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभं ।
 कृष्णाजिनधरं देवं कमण्डलुविभूषितं ।
 निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः ।
 कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे विभी ॥ १५ ॥
 अहं कर्त्ताऽस्मि लोकानां स्वयम्भूविश्वतोमुखः ।
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥
 अहं कर्त्ता च लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ।
 एवं सन्भावमाणाभ्यां परस्परजयैषिणां ।
 उत्तरां दिशमास्थाय ज्वाला दृष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वालान्ततस्तामालीक्य विस्मिती च तदानयोः ।
 तेजसा चैव तेनाथ सर्वं न्योतिः कृतञ्जलं ॥ १८ ॥
 वर्द्धमाने तदा वक्त्रावत्यन्तपरमाद्भुते ।
 अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाहश्च सत्वरः ॥ १९ ॥
 दिवं भूमिश्च विष्ठभ्य तिष्ठन्तं (१) ज्वालमण्डलं ।
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्चादो विपुलप्रभं ॥ २० ॥
 प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितं ।
 न च तत्काश्चनं मध्ये न शैलं न च राजतं ॥ २१ ॥
 अनिर्देश्यमचिन्त्यञ्च लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः ।
 महौजसं महाघोरं वर्द्धमानं भृशं तदा ।
 ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वं भूतभयङ्करं ॥ २२ ॥
 अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणं ।
 घोररूपिणमत्यर्थं भिदन्तमिव रोदसी ॥ २३ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा अधो गच्छत्वतन्द्रितः ।
 अन्तमस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥ २४ ॥
 अहमूर्धं गमिष्यामि यावदन्तोऽस्य दृश्यते ।
 तदा तौ समयं कृत्वा गतावूर्द्धमधश्च ह ॥ २५ ॥
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।
 न च पश्यामि तस्यान्तं भीतश्चाहं न संशयः ॥ २६ ॥
 तथा ब्रह्मा च आन्तश्च न चान्तस्तस्य पश्यति ।
 समागतो मया साङ्गं तत्रैव च महाश्वसि ॥ २७ ॥
 ततो विस्मयमापन्नावुभौ (२) तस्य महात्मनः ।

मायया मोहितौ तेन नष्टसंज्ञौ व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥

ततो ध्यानगतन्तत्र ईश्वरं सर्व्वतोमुखं ।

प्रभवं निधनञ्चैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥

ब्रह्माञ्जलिपुटो भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने ।

महाभैरवनादाय भीमरूपाय दंष्ट्रिणे ।

अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्महे ॥ ३० ॥

नमोऽस्तु ते लोकसुरेश देव

नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ।

नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयेने

नमोऽस्तु ते सर्व्वजगत्प्रतिष्ठ ॥ ३१ ॥

परमेष्ठी परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदं ।

अष्टस्व वामदेवश्च रुद्रः स्कन्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परं पदं ।

स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्व्वकर्मणां ॥ ३३ ॥

स्वधाकारश्च जाप्यश्च (१) व्रतानि नियमास्तथा ।

वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानेव सर्व्वशः ॥ ३४ ॥

आकाशस्य च शब्दस्त्वं भूतानां प्रभवव्ययं ।

भूमेर्गन्धो रसश्चापां तेजोरूपं महेश्वर ॥ ३५ ॥

वायोः स्पर्शश्च देवश्च वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।

बुधो ज्ञानञ्च देवेश प्रकृतौ बीजमेव च ॥ ३६ ॥

त्वं कर्त्ता सर्व्वभूतानां कालो मृत्युर्यमोऽन्तकः ।

त्वन्धारश्च लोकांस्त्रीस्त्वमेव सृजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्व्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वञ्च प्रकाशसे ।
 दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान् संच्रियसे प्रभो(१) ॥ ३८ ॥
 पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै ।
 उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यत्वञ्च व्यवस्थितं ॥ ३९ ॥
 राजसे (२) बहुधा देव लोकानां प्रभवाम्ययः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनीसुतो ॥ ४० ॥
 साध्या विद्याधरा नागाश्चारुणाश्च तपोधनाः ।
 बालखिल्या महात्मानस्तपःसिद्धाश्च सुव्रताः ॥ ४१ ॥
 त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः ।
 उमा सीता सिनीवाली कुङ्कर्गायन्त्रिरेव च ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मीः कीर्त्तिर्धृतिर्मैधा लज्जा चान्तिर्वपुः स्वधा ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव वाचां देवी (३) सरस्वती ।
 त्वत्तः प्रसूता देवेश सन्ध्या रात्रिस्तथैव च ॥ ४३ ॥

सूर्यायुतानामयुतप्रभा च

नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगोचर ।

नमोऽस्तु ते पर्व्वतरूपधारिणे

नमोऽस्तु ते सर्व्वगुणाकराय ॥ ४४ ॥

नमोऽस्तु ते पट्टिशरूपधारिणे

नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।

नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकपाणये

नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ४५ ॥

१ लोकान् सर्व्वान् प्रकाशय इति ख० । २ रमस इति ख०, ड०, ट० च ।

३ या च देवीति ट० ।

४ शायकचक्रपाणय इति ड० ।

नमोऽस्तु ते भस्मविभूषिताङ्ग
 नमोऽस्तु ते कामशरीरनाशन ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाससे
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहवे ॥ ४६ ॥
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
 नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचित्र
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भ ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्त्मने
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग
 नमोऽस्तु ते शङ्कर नीलकण्ठ ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रवाहो
 नमोऽस्तु ते नर्त्तनवादनप्रिय ॥ ५० ॥

एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः ।
 भाति देवो गङ्गायोगी सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ ५१ ॥
 अभिभाषस्तदा हृष्टो महादेवो गङ्गेश्वरः ।

वक्तृकोटिसहस्रेण असमान इवापरं ॥ ५२ ॥

एकग्रीवस्त्रेकजटो नानाभूषणभूषितः ।

नानाचित्रविचित्राङ्गः (१) नानामाल्यानुलेपनः ॥ ५३ ॥

पिनाकपाणिर्भगवान् वृषभासनशूलधृक् (२) ।

दण्डकृष्णाजिनधरः कपाली घोररूपधृक् ॥ ५४ ॥

व्यालयन्नोपवीती च सुरानामभयङ्करः ।

दुन्दुभिस्त्रननिर्वीषपर्जन्यनिनदीपमः ।

मुक्तो हासस्तदा तेन नभः सर्व्वमपूरयत् ॥ ५५ ॥

तेन शब्देन महता वयं भीता महात्मनः ।

तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ॥ ५६ ॥

पश्येताच्च महामायां भयं सर्व्वं प्रमुच्यतां ।

युवां प्रसूतौ गात्रेषु मम पूर्व्वमनातनौ ॥ ५७ ॥

अयं मे दक्षिणी बाहुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।

वामो बाहुश्च मे विष्णुर्नित्यं युद्धेषु तिष्ठति ।

प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्वि यथेप्सितं ॥ ५८ ॥

ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणतौ पादयोः पुनः ।

ऊचतुश्च महात्मानौ पुनरेव तदानघौ ॥ ५९ ॥

यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देयो वरश्च नौ ।

भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६० ॥

भगवानुवाच । एवमस्तु महाभागौ सृजतां विविधाः प्रजाः ।

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्त्रैवान्तरधीयत ॥ ६१ ॥

एवमेष मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमात्रा वयन्विह ॥ ६२ ॥

एतद्धि रूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितं ।

अचिन्त्यं तददृश्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥

तस्मै देवाधिपत्याय (१) नमस्कारं प्रयुङ्क्ता ह ।

येन सुलभमचिन्त्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥

महादेव नमस्तेऽस्तु, महेश्वर नमोऽस्तु ते ।

सुरासुरवर श्रेष्ठ मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५ ॥

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्वं स्वं निवेशनं ।

नमस्कारं प्रयुज्जानाः शङ्कराय महात्मने ॥ ६६ ॥

इमं स्तवं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महात्मनः ।

कामांश्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु विमुच्यते ॥ ६७ ॥

एतत्सर्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।

महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्मा सनातनं ।

एतद्वः सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं बलं ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते लिङ्गीश्वरस्तोत्रे नाम

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

प्रिलक्ष्मणं ।

श्रांशपायन उवाच । अगात्कथममावास्यां मासि मासि दिवं नृपः ।

ऐङ्गः पुरुरवाः स्तुत कथं वाऽतर्पयत् पितृन् ॥ १ ॥

स्तुत उवाच । तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं श्रांशपायन ।

ऐङ्गस्यादित्यसंयोगं सोमस्य च महात्मनः ॥ २ ॥

अपांसारमयस्त्रेन्दीः पक्षयोः शुक्लकणयोः ।

क्लासहृष्टौ पितृमतः पक्षस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमाञ्चैवानृतप्राप्तिः पितृणाम्तर्पणं तथा ।

कव्याभेषात्तसोमानां पितृणाञ्चैव दर्शनं ॥ ४ ॥

यथा पुरुरवाञ्चैङ्गस्तर्पयामास वै पितृन् ।

एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि पर्व्याणि च यथाक्रमं ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यौ तो नक्षत्रेण सगागतौ ।

अमावास्यान्निवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरो ।

अमावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ।

अभिवाद्य तदा तत्र कालापेक्षः (१) प्रतीक्ष्यते ॥ ७ ॥

१ कालावेक्षः इति च० ।

प्रसीदमानात् सोमाच्च पित्रर्थं तत्परिस्त्रवात् ।
 ऐलः पुरुरवा विद्वान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।
 उपास्ते पितृमन्तं तं ससोमं स दिवास्थितः ॥ ८ ॥
 हिलवं कुडुमात्रन्तु ते उभे तु विचार्य सः ।
 सिनीवालीप्रमाणेन सिनीवालीमुपासकः ॥ ९ ॥
 कुडुमात्रां कलाच्चैव ज्ञात्वा उपास्ते कुडुं पुनः ।
 स तदा भानुमत्येककालावेक्षी प्रपश्यति ॥ १० ॥
 सुधामृतं कुतः सोमात् प्रस्त्रवेन्मासव्रतये ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ११ ॥
 कृष्णपक्षे तदा पीत्वा दुग्धमानं तथांशुभिः ।
 सद्यः प्रचरता तेन सौम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥
 निर्व्वीपणार्थं दत्तेन पित्रेण विधिना नृपः ।
 सुधामृतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितृन् ।
 सौम्या वर्हिषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ १३ ॥
 ऋतुरग्निस्तु यः प्रीतः स तु संवत्सरो मतः ।
 जज्ञिरे हृतवस्तस्मादृतुभ्यश्चार्त्तवाच ये ॥ १४ ॥
 आर्त्तवा ह्यर्द्धमासाख्याः पितरो ह्यब्दसूनवः ।
 ऋतुः पितामहा मासा ऋतुश्चैवाब्दसूनवः ॥ १५ ॥
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सौम्यास्तु सौम्यजा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कवेः सुताः ॥ १६ ॥
 उपहृताः (२) स्मृता देवाः सोमजाः सोमपास्तथा ।
 आज्यपास्तु स्मृताः काव्यास्तृप्यन्ति पितृजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वह्निषदस्यैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ।
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वह्निषदो ध्रुवं ॥ १८ ॥
 गृहस्थाश्चापि यज्वाना अग्निष्वात्तास्तथार्त्तवाः ।
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाब्दास्तान्निबोधत ॥ १९ ॥
 एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः ।
 सोम इहत्सरः प्रोक्तो वायुश्चैवानुवत्सरः ॥ २० ॥
 रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चाब्दा ये युगान्महाः ।
 लेखाश्चैवोष्मपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥ २१ ॥
 एते पिवन्त्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि ।
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् पुरुरवाः ॥ २२ ॥
 यस्मात् प्रस्रवते सोमान्मासि मासि निबोधत ।
 तस्मात् सुधामृतं तच्च पितॄणां सोमपायिनां ॥ २३ ॥
 एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह ।
 कृष्णपक्षे यथा चेन्द्रोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥
 पिवन्त्यम्बुमयीर्देवास्तयस्त्रिशन्तु कन्दजाः ।
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्दश्यां सुधामृतं ॥ २५ ॥
 इत्येवं पीयमानस्तु दैवतैश्च निशाकरः ।
 समागच्छद्मावास्यां भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६ ॥
 सुषुम्नाप्यायितश्चैव अमावास्यां यथाक्रमं ।
 पिवन्ति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतं ॥ २७ ॥
 ततः पीतक्षये सोमे सूर्योऽसावेकरश्मिना ।
 आप्याययत्सुषुम्नेन पितॄणां सोमपायिनां ॥ २८ ॥
 निःशेषायां कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुषुन्नाप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् ।
 कलाः क्षीयन्ति ताः कृष्णाः शुक्लाश्चाप्याययन्ति च ॥२८॥
 एवं सूर्यस्य वीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।
 दृश्यते पौर्णमास्यां वै शुक्लः सम्पूर्णमण्डलः ।
 संसिद्धिरेवं सोमस्य पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ३० ॥
 इत्येषः पितृमान् सोमः स्मृत इदत्सरः क्रमात् ।
 क्रान्तः पञ्चदशैः सार्धं सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ३१ ॥
 अतः पर्व्वाणि वक्ष्यामि पर्व्वाणां सन्धयस्तथा ।
 ग्रन्थिमन्ति यथा पर्व्वाणीक्षुवेणोर्भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 तथाष्टमासपर्व्वाणि शुक्लकृष्णानि वै विदुः ।
 पूर्णमासास्योर्भेदैर्ग्रन्थिर्या सन्धयश्च वै (१) ।
 अर्द्धमासास्तु पर्व्वाणि तृतीयाप्रभृतीनि तु ॥ ३३ ॥
 अग्नाधानक्रिया यस्मात् क्रियते पर्वसन्धिषु ।
 सायाह्ने प्रतिपच्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥
 व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखोर्द्धन्तु युगान्तरे ।
 युगान्तरोदिते चैव लेखोर्द्धं शशिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षते परस्परम् ।
 यस्मिन् काले स सीमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥
 कालं सूर्यस्य निर्देशं दृष्ट्वा संख्या तु सर्पति ।
 स वै पथं क्रियाकालः कालात्सद्यो विधीयते ॥ ३७ ॥
 पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिसन्धिषु पूर्णिमा ।
 यस्मात्तामनुपश्यन्ति पितरो देवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ ३८ ॥
 अन्वर्थं भ्राजते यस्मात् पौर्णमास्यान्निशाकरः ।
 रक्षणाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥
 अमा वसेतामृते तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।
 एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्मृता ॥ ४० ॥
 ततोऽपरस्य तैर्व्यक्तः पौर्णमास्यां निशाकरः ।
 यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णं परस्परं ।
 चन्द्रार्कावपराक्षे तु पूर्णात्मानौ तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यतश्च समागतौ ।
 अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते ॥ ४२ ॥
 द्वौ द्वौ लवावमावास्यां यः कालः पर्वसन्धिषु ।
 हात्तरं कुहुमात्रन्तु एवं कालस्तु स स्मृतः ।
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूर्येण सङ्गता (१) ॥ ४३ ॥
 दिवसार्द्धेन रात्रार्द्धं सूर्यं प्राप्य तु चन्द्रमाः ।
 सूर्येण सहसा मुक्तिं गत्वा प्रातस्तनोत्सवौ (२) ।
 द्वौ कालौ सङ्गमश्चैव मध्याह्ने निष्पतेद्रविः ॥ ४४ ॥
 प्रतिपक्षुक्तपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।
 निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४५ ॥
 स तदा ह्याहुतेः कालौ दर्शस्य च वषट्क्रिया ।
 एतद्वत्सुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वणः ॥ ४६ ॥
 दिवा पर्वण्यमावास्यां क्षीणेन्दौ बहुले तु वै ।

१ मध्याह्नात् संप्रवर्तत इति ख० ।

२ प्रातोऽथं आदर्श उक्तौ मुद्रितः परन्तस्मिन् पाठे न पूर्वपाठमङ्गतिरिति ।

तस्माद्दिवा ह्यमावास्यां गृह्यतेऽसौ दिवाकरः ।
 गृह्यते वै दिवा ह्यस्मादमावास्यां दिविचयैः ॥ ४७ ॥
 कलानामपि वै तासां बहुमान्याजङ्गमकैः ।
 तिथीनां नामधेयानि विद्वद्भिः संज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।
 निष्क्रामत्यथ तेनैव क्रमशः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥
 हिलवेन ह्यहोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी ।
 स तदा ग्राह्यतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥
 कुहेति कीकिसेनोक्तो यः कालः परिचिह्नितः ।
 तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहुः स्मृता ॥ ५१ ॥
 सिनीवालीप्रमाणेन क्षीणशेषो निशाकरः ।
 अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥ ५२ ॥
 पर्वणः पर्वकालस्तु तुल्यो वै तु वषट्क्रिया ।
 चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५३ ॥
 प्रतिपत्यञ्चदश्योश्च पर्वकालो हिमात्रकः ।
 कालः कुहुसिनीवाल्म्योः समुद्रो हिलवः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 अर्काग्निमण्डले सोमे पर्वकालः कलाश्रयः ।
 एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्याः पर्वसन्धिषु ॥ ५५ ॥
 संपूर्णमण्डलः श्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।
 यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् ।
 तस्मात्कला पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ।

तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदश्यां महाक्षयः ॥ ५७ ॥
 इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः ।
 आर्त्तवा ऋतवो यस्मात्ते देवा भावयन्ति च ॥ ५८ ॥
 अतः पितॄन् प्रवक्ष्यामि मासत्राहभुजस्तु ये ।
 तेषां गतिञ्च सखञ्च गतिं आहस्य चैव हि ॥ ५९ ॥
 न मृतानाङ्गतिः शक्या विज्ञातुं पुनरागतिः ।
 तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥ ६० ॥
 आहदेवान् पितॄनेतान् पितरो लौकिकाः स्मृताः ।
 देवाः सौम्याश्च जज्वानः सर्वे चैव ह्ययोनिजाः ॥ ६१ ॥
 देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान् भावयन्त्युत ।
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योन्ये लौकिकाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६३ ॥
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्हिषदः स्मृताः ।
 कर्मस्वेतेषु युक्तास्ते तृप्यन्त्यादेहसम्भवात् ॥ ६४ ॥
 अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनो याज्ययाजिनः ।
 ये वाप्याश्चमधर्म्मण प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ ६५ ॥
 अन्ते च नैव सीदन्ति अद्यायुक्तेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्य्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ६६ ॥
 अहया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।
 कर्मस्वेतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ॥ ६७ ॥
 देवैस्तैः पितृभिः सार्धं सूक्ष्मकैः सोमपायकैः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६८ ॥

प्रजावतां प्रशंसैव स्मृता सिद्धा क्रियावतां ।
 तेषां निवापदत्तान्नं तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ॥ ६८ ॥
 मासं श्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सीमलौकिकाः ।
 एते मनुष्याः पितरो मासि श्राद्धभुजस्तु ते ॥ ७० ॥
 तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्कीर्णाः कर्मयोगिषु ।
 भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मैर्भ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥ ७१ ॥
 भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।
 स्वकर्मभाण्डेषु शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥ ७२ ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च विवर्णाश्च (१) विवाससः ।
 क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति इतस्ततः ॥ ७३ ॥
 सरिस्सरस्तडागानि वापीश्चैव जलेष्णवः ।
 परान्नानि च लिप्सन्ते कम्पमानास्ततस्ततः ॥ ७४ ॥
 स्थानेषु पाच्यमानाश्च यातायातेषु तेषु वै ।
 शाल्मली वैतरण्याञ्च कुम्भोपाकेषु तेषु च ॥ ७५ ॥
 करम्भवालकायाञ्च असिपत्रवने तथा ।
 शिलासम्प्रेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ७६ ॥
 तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखानामप्यनाकवत् ।
 तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगीततः ॥ ७७ ॥
 भूम्यापसव्यदर्भेषु दत्त्वा पिण्डत्रयन्तु वै ।
 पतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्थानेष्वधिष्ठिताः ॥ ७८ ॥
 अप्राप्ता यातनास्थानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
 पश्वादिस्थावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्मसु ॥ ७९ ॥

नानारूपासु जातोषु (१) तिर्यग्योनिषु जातिषु ।
 यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्त्रिह्योनिषु ।
 तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं आहृदन्तोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।
 प्राप्नोत्यन्नं यथादत्तं बन्धुर्यं चावतिष्ठते ॥ ८१ ॥
 यथा गोषु प्रनष्टासु वत्सो विन्दति मातरं ।
 तथा आद्ये तदिष्टानां मन्त्रः प्रापयते पितृन् ॥ ८२ ॥
 एवं ह्यविकलं आहं आहृदत्तन्तु मन्त्रतः ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ।
 गतागतिज्ञः प्रेतानां प्राप्तआहस्य चैव हि ॥ ८३ ॥
 वह्नीकायोऽपपायैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।
 कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः संप्रायः शर्व्वरो ॥ ८४ ॥
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरश्च वै ।
 ऋतार्त्तवा अनेके तु अन्योन्यपितरः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 एते तु पितरो देवा मानुषाः पितरश्च ये ।
 प्रीतेषु तेषु प्रीयन्ते अह्नायुक्तेन कर्मणा ॥ ८६ ॥
 इत्येवं पितरः प्रीक्ताः पितृणां सोमपायिनां ।
 एतन्पितृमतत्वं हि पुराणे निश्चयो मतः ॥ ८७ ॥
 इत्यर्कपितृसोमानां ऐलस्य च समागमः ।
 सुधामृतस्य चावाप्तिः पितृणाञ्चैव तर्पणं ॥ ८८ ॥
 पूर्णमावाप्तयोः कालः पितृणां स्थानमेव च ।
 समासात्कोर्त्तितस्तभ्यमेष सर्गः सनातनः ॥ ८९ ॥

१ दार्ढर्ककारान्पाठ आर्षः ।

२ पाठोऽयं न समौचीनत्वेन प्रतिभाति ।

वैश्वरूप्यन्तु सर्वस्य कथितश्चैकदेशिकं ।

न शक्यं परिसंख्यातुं अद्वेयं भूतिमिच्छता ॥ ८० ॥

स्वायम्भुवस्य द्वीत्येष (१) सर्गः क्रान्तो मयाच वै ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पिष्टवर्णनं नाम

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

---

१ स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व' इति अ० ।

अथ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

यज्ञवर्णनं ।

ऋषय ऊचुः । चतुर्युगानि यान्यासन् पूर्व्वं स्नायन्भवेऽन्तरे ।

तेषां निसर्गं तत्त्वञ्च श्रोतुमिच्छामि विस्तारात् ॥ १ ॥

सूत उवाच । पृथिव्यादिप्रसङ्गेन यन्मया प्रागुदाहृतं ।

तेषाञ्चतुर्युगं ह्येतत् प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ २ ॥

संख्ययेह प्रसंख्याय विस्ताराच्चैव सर्व्वशः ।

युगञ्च युगभेदञ्च युगधर्मन्तथैव च ॥ ३ ॥

युगसम्यग्शकश्चैव युगसन्धानमेव च ।

षट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामीह तत्त्वतः ॥ ४ ॥

लौकिकेन प्रमाणेन विबुद्धोऽद्भुतः मानुषः ।

तेनाब्देन प्रसंख्याय विवक्ष्यामीह चतुर्युगं ॥ ५ ॥

निमेषकालः काष्ठा च कलाश्चापि मुहूर्त्तकाः ।

निमेषकालतुल्यं हि विद्याल्लघ्वरञ्च यत् ॥ ६ ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव

त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।

त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त्ता-

स्तत्त्रिंशता रात्राहणी समेते ॥ ७ ॥

पहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।

तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्पयते ॥ ८ ॥
 पित्रे रात्रग्रहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥ ९ ॥
 त्रिंशच्च मानुषा मासाः पितरो मासश्च स स्मृतः ।
 शतानि त्रीणि मासानां षष्ट्या चाप्यधिकानि वै ।
 पितरः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाव्यते ॥ १० ॥
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् ।
 पितृणां त्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ।
 चत्वारश्चाधिका मासाः पित्रे चैवेह कीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
 लौकिकेनैव मानेन अष्टौ यो मानुषः स्मृतः ।
 एतदुदिव्यमहीरात्रं शास्त्रेऽस्मिन् निश्चयो मतः ॥ १२ ॥
 दिव्ये रात्रग्रहणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनं ॥ १३ ॥
 ये ते रात्रग्रहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ।
 त्रिंशच्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः ॥ १४ ॥
 मानुषश्च शतं विद्धि दिव्यमासास्त्रयस्तु ते ।
 दश चैव तथाहानि दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १५ ॥
 त्रीणि वर्षशतान्येव षष्टिवर्षाणि यानि च ।
 दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि मानुषेण प्रमायतः ।
 त्रिंशदयानि तु वर्षाणि मतः सप्तर्षिवत्सरः ॥ १७ ॥
 नव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 अन्यानि नवतिश्चैव क्रीडः संवत्सरः स्मृतः ॥ १८ ॥

षट्त्रिंशत्सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 वर्षानान्तु शतं ज्ञेयं दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १९ ॥
 त्रीण्येव नियुतान्येव वर्षाणां मानुषाणि च ।
 षष्ट्यैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
 दिव्यवर्षसहस्रान्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ २० ॥
 इत्येवमृषिभिर्गीतं दिव्यया संख्ययान्वितं ।
 दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकल्पनं ॥ २१ ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
 द्वापरश्च कलियुगे युगान्येतानि कल्पयेत् ॥ २२ ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगं ।
 तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ २३ ॥
 इतरासु च सन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु च वै त्रिषु ।
 एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २४ ॥
 चेता त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्यते ।
 तस्यास्तु त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ २५ ॥
 द्वापरं चे सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥ २६ ॥
 कलिं वर्षसहस्रान्तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्याप्येकशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥ २७ ॥
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ।
 कृतन्त्रेता द्वापरश्च कलियुगे चतुष्टयं ॥ २८ ॥
 अत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणतः ।

कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २८ ॥
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगस्य तु ॥ २९ ॥
 एवं संख्यातकालस्य कालेष्विह विशेषतः ।
 एवं चतुर्युगः कालो विना सन्ध्यांशकैः स्मृतः ॥ ३० ॥
 चत्वारिंशत्त्रीणि चैव नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिश्च सहस्राणि सप्तसन्ध्यांशचतुर्युगः ॥ ३१ ॥
 एवं चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः ।
 कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३२ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाग्रेण निबोधत ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ।
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ ३४ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा संख्याविद्भिर्हिजैः स्मृता ।
 मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्द्धं प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमन्तत् कृतं युगं ।
 चेतावशिष्टं वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च ॥ ३६ ॥
 युगपत्समवेतार्थी द्विधा वक्तुं न शक्यते ।
 क्रमागतं मया ह्येतत्तुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयं ।
 ऋषिवंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तथैव च ॥ ३७ ॥
 तत्र चेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ते ।
 श्रौतं स्मार्त्तं च धर्मं च ब्रह्मणा च प्रचोदितं ॥ ३८ ॥
 दाराग्निहोत्रसंयोगमृग्यजुःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ४० ॥
 परम्परागतं धर्मं स्मार्तं चाचारलक्षणं ।
 वर्णाश्रमाचारयुतं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै ।
 तेषां सुतप्ततपसामार्षेयेण क्रमेण तु ॥ ४२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोश्चैव आद्ये त्रेतायुगस्य तु ।
 अबुद्धिपूर्वकं तेषामक्रियापूर्वमेव च ॥ ४३ ॥
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्वास्तारकाद्यैर्निर्दर्शनैः ।
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥
 प्रणाशे (१) त्वय सिद्धीनामप्यासाच्च प्रवर्तनं ।
 आसन् मन्वा व्यतौतेषु ये कल्पेषु सहस्रशः ।
 ते मन्वा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि मन्वाद्याथर्वणानि च ।
 सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥ ४६ ॥
 त्रेतादौ संहिता वेदाः केवला धर्मशेषतः ।
 संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते हापरेषु ते ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्तपसा देवाः कलौ च हापरेषु वै ।
 अनादिनिघना दिव्याः पूर्वं सृष्टाः स्वयम्भवा ॥ ४८ ॥
 सधर्माः सप्रजाः साङ्गा यथाधर्मं युगे युगे ।
 विक्रीडन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगं ॥ ४९ ॥
 आरभ्यज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विश्राम्यतेः ।
 परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजोत्तमाः ॥ ५० ॥

तथा प्रमुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मापालिताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान् विशः ।
 वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२ ॥
 शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णाश्रमास्तथा ।
 सङ्कल्पितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।
 चेतायुगे त्वविकलः कर्मारम्भः प्रसिध्यति ॥ ५३ ॥
 आयुर्ध्मा बलं रूपमारोग्यं धर्मशीलता ।
 सर्वसाधारणा ह्येते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाऽकरोत् ।
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात्तान् धर्मान्न ह्यपालयन् ॥ ५५ ॥
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः पुनरन्वयुः ।
 मनुः स्वाश्रम्य वो दृष्ट्वा याथातथ्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 धात्वा तु शतरूपायाः पुमान् स उदपादयत् ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रथमन्तो महीपतौ ॥ ५७ ॥
 ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः ।
 प्रजानां रञ्जनाच्चैव राजानस्त्वभवन्नुपाः ॥ ५८ ॥
 प्रच्छन्नपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय तेषां शास्त्रे तपो मया ॥ ५९ ॥
 वर्णानां प्रविभागाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः ।
 संहिताय ततो मन्वा ऋषिभिर्नृक्षणैस्तु ते ॥ ६० ॥
 यज्ञः प्रवर्तितश्चैव तदा ह्येऽन्तु दैवतैः ।
 यामैः शुक्लैर्जपैश्चैव सर्वसम्भारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

सार्द्धं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महीजसा ।
 स्वायम्भूवेऽन्तरे देवैर्यज्ञास्ते प्राक् प्रवर्त्तिताः ॥ ६२ ॥
 सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते ।
 क्रिया धर्मश्च ऋसते सत्यधर्मः प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः ।
 न्यस्तदण्डमहाभागा यज्वानो ब्रह्मवादिनः ॥ ६४ ॥
 पञ्चपत्रायताक्षाश्च पृथूरस्काः सुसंहिताः ।
 सिंहान्तका महासत्त्वाः (१) मत्तमातङ्गगामिनः ॥ ६५ ॥
 महाधनुर्दराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः ।
 सर्व्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधी ती क्षतौ बाह्व व्यामो न्यग्रोध उच्यते ।
 वामेनैवीच्छयाद् यस्य सम ऊर्ध्वन्तु देहिनः ।
 समुच्छयपरीणाहो ज्ञेयो न्यग्रोधमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥
 चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वा गजास्तथा ।
 शप्तातिशयरत्नानि सर्व्वेषाञ्चक्रवर्त्तिनां ॥ ६८ ॥
 चक्रं रथो मणिः खड्गं धनूरत्रश्च पञ्चमं ।
 केतुर्निधिश्व मत्स्येते प्राणहीनाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६९ ॥
 भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः ।
 मन्त्राश्वः कलभश्चैव प्राणिनः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥
 रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मनां ।
 चतुर्दश विधेयानि सर्व्वेषां चक्रवर्त्तिनां ॥ ७१ ॥

१ सिंहात्मका इति ख० ।

२ न्यग्रोधावित्यादिः न्यग्रोधपरिमण्डल इत्यन्तः पाठः ख०, ट० पुस्तकद्वये नास्ति ।

विष्णोरंशेन जायन्ते पृथिव्याश्चक्रवर्त्तिनः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेषु वै ॥ ७२ ॥
 भूतभव्यानि यानीह वर्त्तमानानि यानि च ।
 त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ॥ ७३ ॥
 भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महीचितां ।
 अङ्गतानि च चत्वारि बलं धर्मैः सुखम्वनं ॥ ७४ ॥
 अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।
 अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥ ७५ ॥
 ऐश्वर्य्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च ।
 अन्येन तपसा चैव ऋषीनभिभवन्ति च ।
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ७६ ॥
 लक्ष्मणैश्चापि जायन्ते शरीरस्थैरमानुषैः ।
 केशस्थिता ललाटेर्णा जिह्वा चास्यप्रमार्जनी ।
 ताम्रप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रीवत्साश्चोर्ध्वरोमशाः ॥ ७७ ॥
 आजानुवाहवश्चैव जालहस्ता वृषाङ्गिताः ।
 न्यग्रोधपरिणाहाश्च सिंहस्कन्धाः सुमेहनाः ।
 गजेन्द्रगतयथैव महाहनव एव च ॥ ७८ ॥
 पादयोश्चक्रमत्स्यौ तु शङ्खपद्मी तु हस्तयोः ।
 पञ्चाशौतिसहस्राणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥ ७९ ॥
 असङ्गा गतयस्तेषाञ्चतस्रश्चक्रवर्त्तिनां ।
 अन्तरीक्षे समुद्रे च पाताले पर्व्वतेशु च ॥ ८० ॥
 इज्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्मैश्च्यते ।
 तदा प्रवर्त्तते धर्मो वर्णाश्रमविभागशः ॥ ८१ ॥

मर्यादास्थापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते ।

हृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा ह्यरोगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥

एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः ।

त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥

पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण तु ।

एष त्रेतायुगे धर्मस्त्रेतासम्भौ निबोधत ॥ ८४ ॥

त्रेतायुगस्त्रभावस्तु सन्ध्यापादेन वर्तते ।

सन्ध्यायां वै स्वभावस्तु यगपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥

शंश उवाच (१) । कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यामीत्यवर्तनं ।

पूर्वं स्वायम्भुवे सर्गे यथावत्तद्वीहि मे ॥ ८६ ॥

अन्तर्हितायां सन्ध्यायां सार्द्धं कृतयुगेन वै ।

कलाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते त्रेतायुगे तदा ।

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७ ॥

सन्धारांस्तांश्च सन्धृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः ।

एतत् श्रुत्वाऽब्रवीत्सूतः श्रूयतां शंशपायन ॥ ८८ ॥

यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

श्रोषधौषु च जातासु प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने ।

प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां गृह्याश्रमपुरेषु च ॥ ८९ ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मन्त्रांश्च संहितां ।

मन्त्रान् संयोजयित्वाथ ब्रह्मसूत्रेषु कर्मसु ॥ ९० ॥

तथा विश्वभूमिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा ।

दैवतैः सहितः सर्वैः सर्वसन्धारसन्धृतं ॥ ९१ ॥

अथाश्वमेधे वितते समाजगुर्महर्षयः ।
 यजन्ते पशुभिर्मध्येः हुत्वा (१) सर्व्वं समागताः ॥ ८२ ॥
 कर्मव्ययेषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्मणि ।
 सम्प्रगीतेषु तेष्वेवमागमेष्वथ सत्त्वरं ॥ ८३ ॥
 परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्य्यवृषभेषु च ।
 आलब्धेषु च मेध्येषु तथा पशुगणेषु वै ॥ ८४ ॥
 हविष्यग्नौ ह्यमाने देवानां देवहोतृभिः ।
 आहूतेषु च देवेषु यज्ञभाक्षु महात्मसु ॥ ८५ ॥
 य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये ।
 तान्यजन्ते तदा देवाः कल्पादिषु भवन्ति ये ॥ ८६ ॥
 अध्वर्य्यवः प्रैषकाले व्युत्थिता ये महर्षयः ।
 महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।
 पप्रक्षुरिन्द्रं सम्भूय कोऽयं यज्ञविधिस्तव ॥ ८७ ॥
 अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मसया तव ।
 नेष्टः पशुबधस्त्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम ॥ ८८ ॥
 अधर्म्मो धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।
 नायं धर्म्मोऽधर्म्मोऽयं न हि सा धर्म्म उच्यते ॥ ८९ ॥
 आगमेन भवान् यज्ञं करोतु यदिहेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्ममव्ययहेतुना ।
 यज्ञवीजैः सुरश्रेष्ठ येषु हिंसा न विद्यते ॥ ९० ॥
 त्रिवर्षपरमं कालमुषितैरप्ररोहिभिः ।
 एष धर्म्मो महानिन्द्र स्वयम्भुविहितः पुरा ॥ ९१ ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

जङ्गमेः स्थावरेर्वेति कैथ्येष्टव्यमिहोच्यते ॥ १०२ ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।

सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुश्चेत्स्वरं वसुं ॥ १०३ ॥

ऋषय ऊचुः । महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ।

उत्तानपादे प्रब्रूहि संशयं ह्यिन्धि नः प्रभो ॥ १०४ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बलाबलं ।

वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ।

यथोपदिष्टैर्यष्टव्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥

यष्टव्यं पशुभिर्मध्यैरथ वीजैः फलैस्तथा ।

हिंसास्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥ १०६ ॥

यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः ।

दीर्घेण तपसा युक्तैर्दर्शनैस्तारकादिभिः ।

तत्प्रामाण्यान्मया चीकृतं तस्मान्मा मन्तुमर्हथ ॥ १०७ ॥

यदि प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि वै हिजाः ।

तदा प्रावर्त्ततां यज्ञो ह्यन्यथा नोऽनृतं वचः ।

एवं हृतीत्तरास्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥

अथय भवनं दृष्ट्वा तमर्थं वाग्यतो भव ।

मिथ्यावादी नृपो यस्मात् प्रविवेश रसातलं ॥ १०९ ॥

इत्युक्तमात्रे नृपतिः प्रविवेश रसातलं ।

ऊर्ध्वचारी वसुर्भूत्वा रसातलचरोऽभवत् ॥ ११० ॥

वसुधातलवासी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् ।

धर्माणां संशयकृत्ता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥

तस्मान्न वाच्यमेकेन बहुज्ञेनापि संग्रयः ।
 बह्वद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्माद्वारमुपागतिः ॥ ११२ ॥
 तस्मान्न निश्चयादक्तं धर्मैः शक्यम् केनचित् ।
 देवानृषीनुपादाय स्वायम्भुवसृते मनुं ॥ ११३ ॥
 तस्मान्न हिंसा धर्मस्य द्वारमुक्तं महर्षिभिः ।
 ऋषिकीटिमहस्त्राणि कर्मभिः स्वैर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥
 तस्मान्न दानं यज्ञं वा प्रगंसन्ति महर्षयः ।
 तच्छ्रं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
 एवं दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः ॥ ११५ ॥
 अद्रोहथाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुकोशः क्षमा धृतिः ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद्वारमुदं (१) ॥ ११६ ॥
 धर्ममन्वात्मको यज्ञस्तपयानशनात्मकं ।
 यज्ञेन देवानांप्रीति वैराग्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥
 ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात् प्रेक्षते लयं ।
 ज्ञानात् प्राप्नोति वैकल्यं पञ्चैता गतयः स्मृताः ॥ ११८ ॥
 एवं विवादः सुमहान् यज्ञस्यासीत् पवर्त्तने ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ११९ ॥
 ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्त्म बलेन तु ।
 धर्मोर्वाक्यमनादृत्य जग्मुस्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥
 गतेषु देवसङ्क्षेपे देवा यज्ञमवाप्नुयुः ।
 शूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मक्षत्रमया नृपाः ॥ १२१ ॥

प्रियव्रतीत्तानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्वसुः ।
 सुमेधा विरजाश्चैव शङ्खपाद्भज एव च ।
 प्राचीनवर्हिः पर्जन्यो हविर्द्वानादयो नृपाः ॥ १२२ ॥
 एते चान्ये च वह्नवे नृपाः सिद्धा दिवङ्गताः ।
 राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२३ ॥
 तस्माद्विशिष्यते यज्ञात्तपः सर्वेषु कारणैः ।
 ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥ १२४ ॥
 तस्मान्नात्येति तद्यज्ञं तपोमूलमिदं स्मृतं ।
 यज्ञप्रवर्त्तनं ह्यवमतः स्नायन्भवेऽन्तरे ।
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सह व्यवर्तत (१) ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्त्तनं नाम
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

चतुर्युगाख्यानं ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।

तत्र त्रेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

हापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।

परिवृत्ते युगे तस्मिन् ततः सा संप्रणश्यति ॥ २ ॥

ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां हापरे पुनः ।

सोमोऽष्टतिर्बर्णिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः । ३ ॥

सम्भेदश्चैव वर्णानां कार्याणाञ्चाविनिर्णयः ।

यज्ञोषधेः पशोर्दण्डो मदी दम्भोऽक्षमाऽबलं ।

एषां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्हापरे स्मृता ॥ ४ ॥

आद्ये कृते च धर्मोऽस्ति त्रेतायां सम्प्रपद्यते ।

हापरे व्याकुलीभूत्वा प्रणश्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥

वर्णानां विपरिध्वंसः संकीर्त्यते तथाश्रमः ।

देवमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ॥ ६ ॥

देधात् श्रुते स्मृतेश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ।

अनिश्चयाधिगमनाद्वर्त्मतत्त्वं निगद्यते ।

धर्मतत्त्वे तु भिन्नानां मतिभेदो भवेन्नृणां ॥ ७ ॥

परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां (१) विभ्रमेण च ।

अयं धर्मो ह्ययं नेति निश्चयो नाभिगम्यते ( ) ॥ ८ ॥
 कारणानाञ्च वैकल्यात् कारणस्याप्यनिश्चयात् ।
 मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विमञ्चो भवेत् ॥ ९ ॥
 ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।
 एको वेदश्चतुष्पादस्ते तांस्त्रिंशद्विधीयते ॥ १० ॥
 संरोधादायुषश्चैव दृश्यते हापरेषु च ।
 वेदव्यासैश्चतुर्धा तु व्यस्यते हापरादिषु ॥ ११ ॥
 ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
 मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ १२ ॥
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते श्रुतर्षिभिः ।
 सामान्याद् वैकृताश्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित्क्वचित् ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रप्रवचनानि च ।
 अन्ये तु प्रहितास्तीर्थैः केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः ॥ १४ ॥
 हापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नवृत्ताश्चमा हिजाः ।
 एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्वैधं पुनस्ततः ॥ १५ ॥
 सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।
 आध्वर्यवस्य प्रस्तावैर्वहुधा व्याकुलं कृतं ॥ १६ ॥
 तथैवाथर्वणकसाम्नां विकल्पैश्चाप्यसंचयैः ।
 व्याकुलं हापरे भिन्ने क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ १७ ॥
 तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैश्चाप्यसंचयाः (२) ।
 हापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कलौ ॥ १८ ॥

तेषां विपर्ययाच्चैव भवन्ति हापरे पुनः ।
 अष्टष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १९ ॥
 वाङ्मनःकर्मजैर्दुःखैर्निर्वेदो जायते पुनः ।
 निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ २० ॥
 विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ।
 दोषाणां दर्शनाच्चैव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥
 तेषाञ्च (१) मानिनां पूर्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
 अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥
 स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ।
 हापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणां ॥ २४ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वात्तां प्रसिद्धयति ।
 हापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ॥ २५ ॥
 लोभोऽष्टतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ।
 वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां शङ्करस्तथा ॥ २६ ॥
 हापरेषु प्रवर्तन्ते रोगो लोभो बधस्तथा ।
 वर्णाश्रमपरिध्वंसाः कामद्वेषौ तथैव च ॥ २७ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे हि परमायुस्तथा नृणां ।
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥ २८ ॥
 प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मोऽसौ हापरस्य तु ।
 तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

हापरस्य च वर्षे या तिथ्यस्य तु निबोधत ।
 हापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलिरतः ॥ ३० ॥
 हिंसासूयानृतं माया बधश्चैव तपस्विनां ।
 एते स्वभावास्तिथ्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः । ३१ ॥
 एष धर्मः कृतः कृत्स्नो धर्मश्च परिहीयते ॥
 मनसा कर्मणा स्तुत्या वार्त्ता सिध्यति वा न वा ॥ ३२ ॥
 कलौ प्रमारको रोगः सततं क्षुद्भयानि वै ।
 अनावृष्टिभयं घोरं दर्शनञ्च विपर्ययं ॥ ३३ ॥
 न प्रमाणं स्मृतेरस्ति तिथे लोकेऽयुगे युगे ।
 गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्थस्तथापरः ।
 स्थाविरे मध्यकौमारे म्रियन्ते वै कलौ प्रजाः ॥ ३४ ॥
 अधार्मिकास्त्वनाचारा मोहकोपाल्यतेजसः (१) ।
 अनृतब्रुवश्च सततन्तिष्ठे जायन्ति वै प्रजाः ॥ ३५ ॥
 दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयं ॥ ३६ ॥
 हिंसा माया तथेर्ष्या च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽनृतं ।
 तिथे भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्वशः ॥ ३७ ॥
 संचोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगं ।
 नाधोयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ।
 उत्सीदन्ति नराश्चैव क्षत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ ३८ ॥
 क्षुद्राणामन्त्ययोनेस्तु सम्बन्धा ब्राह्मणैः सह ।
 भवन्तीह कलौ तस्मिन् शयनासनभोजनैः ॥ ३९ ॥

राजानः शूद्रभूयिष्ठा (१) पाषण्डानां प्रवर्तकाः ।
 भूगृहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 आयुर्मैधा बलं रूपं कुलञ्चैव प्रहोयते ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥ ४१ ॥
 राजवृत्ते स्थिताश्चौराश्चौरवृत्ताश्च पार्थिवाः ।
 भृत्याश्च नष्टसृष्टदो युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४२ ॥
 अशीलिन्योऽन्नताश्चापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः ।
 मायामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥
 खापदप्रबलत्वञ्च गवाश्चैवाप्युपक्षयः ।
 साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यास्तस्मिन् कलौ युगे ॥ ४४ ॥
 तदा सूक्ष्मे महीदर्को दुर्लभो भोगिनान्तथा (२) ।
 चतुराश्चमशैश्चित्वाङ्गमः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥
 तदा ह्यल्पफला देवी भवेद्भूमिर्महीयसी ।
 शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
 तदा ह्येकाहिको धर्मी द्वापरे यश्च मासिकः ।
 त्रेतायां वत्सरस्यश्च एकाहादतिरिच्यते ॥ ४७ ॥
 अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः ।
 युगान्ते तु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८ ॥
 अक्षत्रियाश्च राजानो विशः शूद्रोपजीविनः ।
 शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ४९ ॥
 पतयश्च भविष्यन्ति बहवोऽस्मिन् कलौ युगे ।
 चित्रवर्षी तदा देवो यदा स्यात्तु युगक्षयः ॥ ५० ॥

सर्वे वाणिजकाद्यापि भविष्यन्त्यधमे युगे ।
 भूविष्टं कूटमानैश्च पण्यविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥
 कुशीलचर्या पापगडैर्हृथारूपैः समावृतं ।
 पुरुषाण्यं बहुस्त्रीकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२ ॥
 बहुयाचनको लोको भविष्यति परस्परं ।
 क्रव्यादनः क्रूरवाक्यो नार्जवो नानसूयकः ॥ ५३ ॥
 न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति ।
 अशङ्का चैव पतिते तदयुगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।
 मण्डलानि भवन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥
 अल्पोदका चाल्पफला भविष्यति वसुन्धरा ।
 गोमारश्चाप्यगोमारः प्रभविष्यन्त्यगासनाः ॥ ५६ ॥
 हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः ।
 कामात्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मात्साहसप्रियाः ॥ ५७ ॥
 ग्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशास्तु चूलिकाः (१) ।
 जनघोडशवर्षाश्च प्रजायन्ते युगक्षये ॥ ५८ ॥
 शुक्लदन्ताः (२) जिताश्चाश्च मुण्डाः काष्ठाववाससः ।
 शूद्रा धर्मञ्चरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५९ ॥
 सस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्शनाः ।
 चौराक्षीरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥ ६० ॥
 ज्ञानकर्म्मण्युपरते लोके निष्क्रियताङ्गते ।
 कीटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥

सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् ।
 कौशिकाः प्रतिवक्ष्यन्ति देशान् क्षुद्रयपौडितान् ॥ ६२ ॥
 दुःखेनाभिप्लुतानाञ्च परमायुः शतं भवेत् ।
 दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥ ६३ ॥
 उत्सीदन्ति तथा यज्ञाः केवला धर्मपौडिताः ।
 कषायिणश्च निर्यन्यास्तथा कापालिनश्च ह ॥ ६४ ॥
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे ।
 वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पाषण्डाः परिपन्थिनः ॥ ६५ ॥
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे ।
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकोविदाः ॥ ६६ ॥
 यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ।
 स्त्रीबधं गोबधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परं ।
 उपहन्युस्तदाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७ ॥
 दुःखप्रचारतोऽप्यायुर्देशोत्सादः सरीगता ।
 मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोवृत्तं कलौ स्मृतं ॥ ६८ ॥
 प्रजा तु भ्रूणहत्यायामथ वै सम्प्रवर्तते ।
 तस्मादायुर्बलं रूपं कलिं प्राप्य प्रहीयते ।
 दुःखेनाभिप्लुतानां वै परमायुः शतं नृणां ॥ ६९ ॥
 दृश्यन्ते नाभिदृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।
 उत्सीदन्ते तदा यज्ञाः केवला धर्मपौडिताः ॥ ७० ॥
 तदा त्वरूपेण कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।
 धन्या धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ७१ ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः ।

त्रेतायां वार्षिकी धर्मो हापरे मासिकः स्मृतः ।
 यथाशक्ति चरन् प्राप्नोस्तदङ्गा प्राप्नुयात् कलौ ॥ ७२ ॥
 एषा कलियुगेऽवस्था सन्ध्यांशन्तु निबोध मे ।
 युगे युगे तु ह्यीयन्ते त्रींस्त्रीन् पादांश्च सिद्धयः ॥ ७३ ॥
 युगस्वभावात्सन्ध्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः ।
 सन्ध्यास्वभावाच्चांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४ ॥
 एवं सन्ध्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 तेषां शास्ता ह्यसाधूनां भृगूणां निधनोत्थितः ॥ ७५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रमितिरुच्यते ।
 माधवस्य तु सौऽशेन पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ७६ ॥
 समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन् वै वसुन्धरा ।
 आचकर्ष स वै सेनां सवाजिरथकुञ्जरां ॥ ७७ ॥
 प्रगृहीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 स तदा तैः परिहृतो ज्ज्ञेच्छान् हन्ति सहस्रशः ॥ ७८ ॥
 स हत्वा सर्व्वगश्चैव राज्ञस्तान् शूद्रयोनिजान् ।
 पाषण्डान् स ततः सर्व्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रभुः ॥ ७९ ॥
 नात्यर्थं धार्मिका ये च तान् सर्व्वान् हन्ति सर्व्वशः ।
 वर्णव्यत्यासजातांश्च ये च तानुपजीविनः ॥ ८० ॥
 उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्व्वतीयांस्तथैव च ।
 प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यवृष्टापरान्तिकान् ॥ ८१ ॥
 तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान् सिंहलैः सह ।
 गान्धारान्पारदांश्चैव पञ्जवान् यवनान् तथा ॥ ८२ ॥
 तुषारान् वर्व्वरांश्चीनान् शूलिकान् दरदान् खसान् ।

लम्पाकानथ केतांश्च किरातानाञ्च जातयः ॥ ८३ ॥
 प्रवृत्तचक्रो बलवान् स्नेच्छानामन्तकृद्भिभुः ।
 अष्टयः सर्वभूतानां चचाराथ वसुन्धरां ॥ ८४ ॥
 माधवस्य तु सौंशेन देवस्य हि विजज्ञिवान् ।
 पूर्वजन्मविधौ चैव प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे प्रभुः ।
 द्वाविंशेऽभ्युदिते वर्षे प्रक्रान्ते विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥
 विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानवानि सहस्रसः ।
 कृत्वा वीर्यावशेषान्तु पृथ्वीं रूढेण कर्मणा ।
 परस्परनिमित्तेन कोपेनाकस्मिकेन तु ॥ ८७ ॥
 स साधयित्वा वृषलान् प्रायशस्तानधार्मिकान् ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्ताः सहानुगः ॥ ८८ ॥^१
 ततो व्यतीते तस्मिंस्तु अमाल्ये सत्यसैनिके ।
 उक्ताद्य पार्थिवान् सर्वान् स्नेच्छांश्चैव सहस्रशः ॥ ८९ ॥
 तत्र सन्ध्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 स्थितास्त्रत्यावशिष्टास्तु प्रजास्त्रिह क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 अग्रग्रहास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु वृन्दशः ।
 उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥
 अराजके युगवशात् संशये समुपस्थिते ।
 प्रजास्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयार्दिताः ॥ ९२ ॥
 व्याकुलाश्च परिश्रान्तास्त्यक्त्वा दारान् गृहाणि च ।
 स्वान्प्राणान् समवेक्षन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥
 नष्टे श्रुते स्मृते धर्मे परस्परहतास्तदा ।

निर्मर्यादा निराक्रन्दा निस्त्रेहा निरपत्रपाः ॥ ८४ ॥
 नष्टे वर्षे प्रतिहता ऋत्विगाः पञ्चविंशकाः ।
 हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ८५ ॥
 अनावृष्टिहताश्चैव वार्त्तामुत्सृज्य दुःखिताः ।
 प्रत्यन्तांस्तान्निषेवन्ते हित्वा जनपदान् स्वकान् ॥ ८६ ॥
 सरितः सागरान् कूपान् सेवन्ते पर्वतांस्तदा ।
 मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्त्तयन्ति सुदुःखिताः ॥ ८७ ॥
 चीरवस्त्राजिनधरा निष्पत्रा निष्परिश्रहाः ।
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः सङ्करं घोरमाश्रिताः ॥ ८८ ॥
 एता काष्ठामनुप्राप्ता अल्पशेषास्तथा प्रजाः ।
 जराव्याधिक्षुधाविष्टा दुःखान्निर्वेदमागमन् ॥ ८९ ॥
 विचारणन्तु निर्वेदात् साम्यावस्था विचारणात् ।
 साम्यावस्थासु सम्बोधः सम्बोधादन्मशीलता ॥ ९० ॥
 तासुपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयं ।
 अहोरात्र तदा तासां युगन्तु परिवर्त्तते ॥ ९०१ ॥
 चित्तसम्बोहनं कृत्वा तासान्तैः समभन्तु तत् ।
 भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्त्तत ॥ ९०२ ॥
 प्रवृत्ते तु पुनस्तस्मिंस्ततः कृतयुगे तु वै ।
 उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु कार्तियुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९०३ ॥
 तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः सुदृष्टा विचरन्ति च ।
 सदा समर्पयथैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९०४ ॥

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वीजार्थं ये स्मृता इह ।
 कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्तदाऽभवन् ॥ १०५ ॥
 तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्त्तौ द्विधा तु सः ॥ १०६ ॥
 ततस्तेषु क्रियावस्तु वर्त्तन्ते वै प्रजाः कृते ।
 श्रौतः स्मार्त्तः कृतानान्तु धर्मः सप्तर्षिदर्शितः ॥ १०७ ॥
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षयात् ।
 मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति मुनयस्तु वै ॥ १०८ ॥
 यथा दावप्रदग्धेषु तृणेष्विह तपे ऋतौ ।
 नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां मूले तु सन्भवः ॥ १०९ ॥
 एवं युगाद्युगस्येह सन्तानस्तु परस्परं ।
 वर्त्तन्ते ह्यव्यवच्छेदाद् यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ११० ॥
 सुखमायुर्बलं रूपं धर्मार्थौ काम एव च ।
 युगेष्वेतानि हीयन्ते(१) त्रीणि पादक्रमेण तु ॥ १११ ॥
 सप्तम्यांशेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिद्धयः ।
 इत्येष प्रतिसन्धिर्वः कौर्त्तितस्तु मया द्विजाः ॥ ११२ ॥
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रमाधनं ।
 एषा चतुर्युगावृत्तिरासहस्रात् प्रवर्त्तते(२) ॥ ११३ ॥
 ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं रात्रिश्च तावती स्मृता ।
 अत्रार्जवं जङ्घीभावो भूतानामायुगक्षयात् ॥ ११४ ॥
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतं ।

एषा चतुर्थ्यागानान्तु गणना ह्येकसप्ततिः ।
 क्रमेण परिवृत्ता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११५ ॥
 चतुर्थ्युगे तथैकस्मिन् भवतीह यथान्तुतं ।
 तथा चान्येषु भवति पुनस्तद्वै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥
 सर्गेऽसर्गे यथा भेदा उत्पद्यन्ते तथैव तु ।
 पञ्चविंशत्परिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११७ ॥
 तथा कल्पयुगैः सार्धं भवन्ति समलक्षणाः ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणं ॥ ११८ ॥
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि
 चिरप्रवृत्तानि युगस्वभावात् ।
 तथा न सन्निष्ठति जीवलोकः
 क्षयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥
 इत्येतद्वक्ष्यमाणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेष्विह ॥ १२० ॥
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विजानता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ॥ १२१ ॥
 मन्वन्तरेणैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि विजानीध्वं कल्पे कल्पेन चैव हि ॥ १२२ ॥
 अस्याभिमानिनः सर्व्वे नामरूपैर्भवन्त्युत ।
 देवा ह्यष्टविधा ये च इह मन्वन्तरेश्वराः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो मनवश्चैव सर्व्वे तुल्याः प्रयोजनैः ।
 एवं वर्णाश्रमाणान्तु प्रविभागी युगे युगे ॥ १२४ ॥
 युगस्वभावाच्च तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्णाश्रमविभागश्च युगानि युगसिद्धये ॥ १२५ ॥

अनुषङ्गः समाख्यातः सृष्टिसर्गनिबोधत ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च स्थितिं वक्ष्ये युगेष्विह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्युगाख्यानं
नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथोनषष्ट्यध्यायः ।

—:०:—

ऋषिलक्षणम् ।

सूत उवाच । युगेषु यास्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निबोधत ।
आसुरी सर्पगीपक्षिपैशाची यक्षराक्षसी ।
यस्मिन् युगे च सम्भूतिस्तासां यावत्त जीवितं ॥ १ ॥
पिशाचासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
युगमावन्तु जीवन्ति ऋते मृत्युम्वधेन ते ॥ २ ॥
मानुषाणां पशूनाञ्च पक्षिणां स्थावरैः सह ।
तेषामायुः परिक्रान्त युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ३ ॥
अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै ।
परमायुः शतत्वेतन्मनुष्याणां कलौ स्मृतं ॥ ४ ॥
देवासुरप्रमाणात्तु सप्तसप्ताङ्गुलं ऋसत् ।
अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरं ॥ ५ ॥
देवासुरप्रमाणन्तदुच्छ्रायं कलिजैः स्मृतं ।
चत्वारश्याप्यशीतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतं ॥ ६ ॥
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन ऊर्ध्वमापादमस्तकं ।
इत्येष मानुषोत्प्रेधो ऋसतीह युगान्तिके ॥ ७ ॥
सर्वेषु युगकालेषु अतीतानागतेष्विह ।
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन अष्टतालः स्मृतो नरः ॥ ८ ॥

आपादती मस्तकन्तु नवताली भवेत्तु यः ।
 संहताजानुवाहस्तु स सुरैरपि पूज्यते ॥ ८ ॥
 गवाश्वहस्तिनाञ्चैव महिषस्थावरात्मनां ।
 क्रमेणैतेन योगेन ऋासहस्री युगे युगे ॥ १० ॥
 षट्सप्तत्यङ्गुलीत्सेधः पशूनां ककुदस्तु वै ।
 अङ्गुलाष्टशतं पूर्णमुत्सेधः करिणां स्मृतः ॥ ११ ॥
 अङ्गुलानां सहस्रन्तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना ।
 पञ्चाशतं हयानाञ्च उत्सेधः शाखिनां स्मृतः ॥ १२ ॥
 मानुषस्य शरीरस्य सन्निवेशस्तु यादृशः ।
 तल्लक्षणस्तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् (१) ॥ १३ ॥
 बुद्ध्यातिशययुक्ताश्च देवानां कायमुच्यते ।
 देवानतिशयश्चैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४ ॥
 इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।
 पशूनां पक्षिणाञ्चैव स्थावराणां निबोधत ॥ १५ ॥
 गावो ह्यजा महिष्योऽश्वा हस्तिनः पक्षिणी नगाः ।
 उपयुक्ताः क्रियास्त्रेते यज्ञियास्त्रिह सर्वशः ॥ १६ ॥
 देवस्थानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः ।
 यथाशयोपभोगास्तु देवानां शुभमूर्त्तयः ॥ १७ ॥
 तेषां रूपानुरूपैस्तैः प्रमाणैस्थाणुजङ्गमैः ।
 मनोज्ञैस्तत्त्वभावज्ञैः सुखिनो ह्युपपदिरे ॥ १८ ॥
 अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि सतः साधूस्तथैव च ।

सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तद्वन्तो ये भवन्त्युत ।
 सायुज्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्ष्यते ॥ १८ ॥
 दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति जितात्मानस्तु ते स्मृताः ॥ २० ॥
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ।
 ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्भिजातयः ॥ २१ ॥
 वर्णाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गगोमुखचारिणः ।
 श्रौतस्मर्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मः स उच्यते ॥ २२ ॥
 विद्यायाः साधनात्साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः ।
 क्रियाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥ २३ ॥
 साधनात्तपसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।
 यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥ २४ ॥
 एवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २५ ॥
 न च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।
 अयन्धर्मी ह्ययं नेति ब्रुवन्तोऽभिन्नदर्शनाः ॥ २६ ॥
 धर्माधर्माविह प्रीक्षी शब्दावेती क्रियात्मकी ।
 कुशलाकुशलं कर्म धर्माधर्माविति स्मृती ॥ २७ ॥
 धारणा धृतिरित्यर्थाज्ञातोर्धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अधाराणोऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ २८ ॥
 अत्रेष्टप्रापका धर्मा आचार्यैरुपदिश्यते ।
 वृद्धा ह्यलोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्भकाः ।
 सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २९ ॥

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
 आचिनोति च शास्त्रार्थान्यमैः सन्नियमैर्युतः ॥ ३० ॥
 पूर्व्वेभ्यो वेदयित्विह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ।
 ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥ ३१ ॥
 मन्वन्तरस्थातीतस्य स्मृत्वाचारं पुनर्जगौ ।
 तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्म्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥ ३२ ॥
 स एष द्विविधो धर्म्मः शिष्टाचार इहोच्यते ।
 शिष्यशब्दात् शिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्ष्यते ॥ ३३ ॥
 मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः ।
 मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसम्मानकारणात् ।
 धर्म्मार्थं ये च शिष्टा वै याथातथ्यं प्रचक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 मन्वाद्यश्च ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ।
 तैः शिष्टैश्चरितो धर्म्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ ३५ ॥
 चयौ वार्ता दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा ।
 शिष्टैराचर्य्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ।
 पूर्व्वः पूर्व्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३६ ॥
 दानं सत्यन्तपोऽलोभो विद्येज्याप्रजनी दया ।
 अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ ३७ ॥
 शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ ३८ ॥
 विज्ञेयः श्रवणात् श्रौतः स्मरणात् स्मार्त्त उच्यते ।
 इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः ।
 प्रत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्म्मस्येह तु लक्षणं ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा प्रभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।
 यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणं ॥ ४० ॥
 ब्रह्मचर्यं जपो मीनं निराहारत्वमेव च ।
 इत्येतत् तपसो मूलं सुधीरं तदुरासदं ॥ ४१ ॥
 पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा ।
 ऋत्विजां दक्षिणानाञ्च संयोगो योग उच्यते ॥ ४२ ॥
 आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायाहिताय च ।
 समा प्रवर्तते दृष्टिः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥ ४३ ॥
 आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेद्यो न हन्ति वा ।
 वाङ्मनःकर्म्मभिः क्षान्तिस्तितिक्षैषा जमा स्मृता ॥ ४४ ॥
 स्वामिनाऽरक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानाञ्च मृतसु च ।
 परस्त्रानामनादानमलीभ इह कीर्त्यते ॥ ४५ ॥
 मैथुनस्यसमाचारो ह्यचिन्तनमकल्पनं ।
 निर्वृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तद्विद्वद् दम उच्यते ॥ ४६ ॥
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या सम्प्रवर्तन्ते ग्रमस्येतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥
 दशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्येत्तु प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४८ ॥
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतञ्च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणं ॥ ४९ ॥
 दानं त्रिविधमित्येतत्कनिष्ठज्येष्ठमध्यमं ।
 तत्र नैःश्रेयसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।
 कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः सुविभागस्तु बन्धुषु ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
 श्रिष्टाचाराविरुद्धश्च धर्मः सत्साधुसङ्गतः ॥ ५१ ॥
 अप्रद्वेषो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनं ।
 प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५२ ॥
 सत्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह ।
 कुशलाकुशलानाञ्च प्रहाणं त्याग उच्यते ॥ ५३ ॥
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाच्च विकारोस्मिन्नचेतने ।
 चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५४ ॥
 प्रत्यङ्गानान्तु धर्मस्य इत्येतन्नक्षणं स्मृतं ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ५५ ॥
 अत्र वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्मान्वन्तरस्य यः ।
 इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ।
 प्रतिमन्वन्तरश्चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥ ५६ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतं ।
 आभूतसंप्लवस्यापि वर्ज्यं कं शतरुद्रियं ॥ ५७ ॥
 विधिर्हीनं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्सम्प्रवर्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ५८ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।
 प्रवर्त्तयति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं चतुर्विधं ।
 एवं मन्त्रगुणानाञ्च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५९ ॥
 अथर्चयजुषां साम्नां वेदेष्विह पृथक् पृथक् ।
 ऋषीणान्तप्यतामुग्रन्तपः परमदुस्तरं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवृर्हि पूर्वमन्वन्तरेष्विह ।
 परितोषाद्भयाद् दुःखात्सुखाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥
 ऋषीणान्तपःकार्त्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया ।
 ऋषीणां यदृषित्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणैः ॥ ६२ ॥
 अतीतानागतानान्तु पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।
 अतःस्त्वृषीणां वक्ष्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवं ॥ ६३ ॥
 गुणसाम्ये वर्त्तमाने सर्वसम्प्रलये तदा ।
 अतिचारे तु (१) देवानामतिदेशे तयोर्यथा ॥ ६४ ॥
 अबुद्धिपूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्त्तते ।
 तेन ह्यबुद्धिपूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितं ॥ ६५ ॥
 वर्त्तते च यथा तौ तु यथा मत्स्योदके उभे ।
 चेतनाधिष्ठितस्तत्त्वं प्रवर्त्तति गुणात्मना ॥ ६६ ॥
 करणात्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्त्तते ।
 विषये विषयित्वाच्च ह्यर्थैर्धित्वात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 कालेन प्रापणीयेन भेदास्तु कारणात्मकाः ।
 संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्रमेण महदादयः ॥ ६८ ॥
 महतथाप्यहङ्कारस्तस्माद्भूतेन्द्रियाणि च ।
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जज्ञिरे ते परस्परं ।
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्त्तते (२) ॥ ६९ ॥
 यथोस्मुकस्तुट्ग्नूर्धमेककालं प्रवर्त्तते ।
 तथा विवृत्तः क्षेत्रज्ञः कालेनैकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

१ अविभावे त्विति ७०, ८० च ।

२ प्रवर्त्तत इति ख० ।

३ कालेनैतेनेति ७०, ८० च ।

यथान्वकारे खद्योतः सहसा सम्प्रदृश्यते ।
 तथा विवृत्तो ह्यव्यक्तात् खद्योत इव चीत्स्वनः (४) ॥ ७१ ॥
 स महान् सशरीरस्तु यतैवाग्रे व्यवस्थितः ।
 तत्रैव संस्थितो विद्वान् द्वारशालामुखे स्थितः ॥ ७२ ॥
 महान्स्तु तमसः पारे वैलक्षण्यादुविभाव्यते ।
 तत्रैव संस्थितो विद्वान्स्तमसोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 बुद्धिर्विवर्त्तमानस्य पादुर्भूता चतुर्विधा ।
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयं ॥ ७४ ॥
 सांसिद्धिकान्यथैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।
 महतः सशरीरस्य वैवर्त्त्यात् सिद्धिरुच्यते ॥ ७५ ॥
 अत्र शेते च यत्पुण्यां क्षेत्रज्ञानमथापि वा ।
 पुरीषत्वाच्च पुरुषः क्षेत्रज्ञानात् समुच्यते ॥ ७६ ॥
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानात् भगवान् मतिरुच्यते ।
 यस्माद् बुद्ध्या तु शेते ह तस्माद् बोधात्मकः स वै ।
 सांसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनं ॥ ७७ ॥
 एवं निवृत्तिः क्षेत्रज्ञा क्षेत्रज्ञेनाभिसंहिता ।
 क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्विति ॥ ७८ ॥
 ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।
 एतत्पन्नियते तस्मिन्ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७९ ॥
 निवृत्तिमसकालन्तु बुद्ध्याऽव्यक्तमृषिः स्वयम् ।
 परं हि ऋषते यस्मात्परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥
 गत्यर्थोऽष्टषतेर्ज्ञातोर्नामनिवृत्तिरादितः ।

यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्चात्मर्षिता स्मृता ।
 ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसाः ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१ ॥
 यस्मान्न हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
 यस्मादृष्टवन्ति ये धीरा महान्तं सर्व्वतो गुणैः ।
 तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मान्सान्तरसाश्च ते ।
 अहङ्कारं तमसैव त्यक्त्वा च ऋषिताङ्गताः ॥ ८३ ॥
 तस्मात्तु ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।
 ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवाः ॥ ८४ ॥
 तस्माच्चाणि च सत्यञ्च ऋषन्ते ते महोजसः ।
 सत्यर्षयस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥
 ऋषीणाञ्च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।
 ऋषन्ति वै श्रुतं यस्माद्विशेषांश्चैव तत्त्वतः ।
 तस्मात् श्रुतर्षयस्तेऽपि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥
 अव्यक्तात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ।
 इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७ ॥
 अगुमरौचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ।
 ब्रह्मणो मानसा ह्येते उद्भूताः स्वयमीश्वराः ॥ ८८ ॥
 प्रवर्त्तन्ते ऋषेर्व्यस्मान्महान्तस्मान्महर्षयः ।
 ईश्वराणां सुतास्त्वेते ऋषयस्तान्निबोधत ॥ ८९ ॥
 काव्यो ब्रह्मर्षातिथैव कश्यपश्चोशनास्दाया ।

उतथो वामदेवश्च अपोज्यश्चैश्वरिजस्तथा ॥ ८० ॥
 कर्दमो विश्ववाः शक्तिर्वालिलिखितस्तथा धराः (१) ।
 इत्येते ऋषयः प्रोक्ता ज्ञानतो ऋषिताङ्गताः ॥ ८१ ॥
 ऋषिपुत्रान्ऋषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत ।
 वत्सरो नग्रह्यथैव भारद्वाजस्तथैव च ॥ ८२ ॥
 बृहदुत्थः शरदांश्च अगस्त्यश्चैश्वरिजस्तथा (२) ।
 ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहदुक्थः शरदतः ॥ ८३ ॥
 वाजश्रवाः सुविस्तस्य सुवाग्देवपरायणः ।
 दधोचः शङ्खमांश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ।
 इत्येते ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्यादृषिताङ्गताः ॥ ८४ ॥
 ईश्वरा ऋषिकाश्चैव ये चान्ये वै तथा स्मृताः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नशस्त्रान्निबोधत ॥ ८५ ॥
 ऋगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधोचो ह्यात्मवानपि ।
 श्रीर्वीऽथ जमदग्निश्च विदः सारस्ततस्तथा ॥ ८६ ॥
 अद्विषेणः (३) ह्यरूपश्च वीतहव्यः (४) सुमेधसः ।
 वैन्यः पृथुर्दिवीदासः प्रश्वारो गृत्समान्नभः ।
 एकोनविंशदित्येते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥
 अङ्गिरा वेधसश्चैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।
 तथाऽमृतस्तथा गार्ग्यः श्रेणी संहतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥
 पुरुकुत्सोऽथ मान्धाता अश्वरीषस्तथैव च ।

१ तथा वरा इति ख० । २ अगस्त्यश्चैश्वरिजस्तथा इति ख० ।

३ अद्विषेण इति ट० । अर्चिर्ग्रेष इति ख० ।

४ वीतहव्य इति ख० । ५ संहतिरेव चेति ख० । संहतिरेव चेति ख० ।

आहार्योऽथाजमीटश्च ऋषभो वलिरेव च ॥ ९९ ॥
 पृषदक्षो विरुपक्ष काश्यपश्चैवाथ मुद्गलः ।
 युवनाश्वः पौशकुलः स्रसदस्युः सदस्युमान् ॥ १०० ॥
 उत्पथश्च भरहाजस्तथा वाजस्यवा अपि ।
 आयाप्यश्च सुवित्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०१ ॥
 श्रीगजो वृहदुक्थश्च ऋषिदीर्घतपास्तथा ।
 कक्षीवांश्च त्र्यस्त्रिंशत् स्मृता अङ्गिरसो वराः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ॥ १०२ ॥
 काश्यपश्चैव वत्सरो विभ्रमो रैभ्य एव च ।
 असितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मवादिनः ॥ १०३ ॥
 अचिरर्चिसनश्चैव श्यामावांश्चाथ निष्ठुरः ।
 बल्लूतको मुनिर्जीमांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।
 इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः ॥ १०४ ॥
 वसिष्ठश्चैव शकृश्च तथैव च पराशरः ।
 चतुर्थ इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरहसुः ॥ १०५ ॥
 षष्ठस्तु मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।
 सुद्युम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ वृहस्पतिः ।
 दशमस्तु भरहाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १०६ ॥
 एते चैव हि कर्त्तारो विधर्मध्वंसकारिणः ।
 लक्षणं ब्रह्मणश्चैतद्विहितं सर्व्वशास्त्रिणां ॥ १०७ ॥
 हेतुर्हितेः स्मृतो धातोर्यन्निह न्युदितम्परैः ।
 अथ वार्थपरिप्राप्तेर्हि नोतेर्गतिकर्मणः ॥ १०८ ॥
 तथा निर्वचनं ब्रूयादाक्यार्थस्यावधारणं ।

निन्दान्तामाहुराचार्या यद्दोषान्निन्द्यते वचः ॥ १०८ ॥
 प्रपूर्वाच्छंसतेर्धातोः प्रशंसा गुणवत्तया ।
 इदन्त्विदभिदन्नेदमित्यनिश्चित्य संशयः ॥ ११० ॥
 इदमेव विधातव्यमित्ययं विधिरुच्यते ।
 अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वाद्बुधाः परकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 यो ह्यत्यन्ततरोक्तश्च पुराकल्पः स उच्यते ।
 पुराविक्रान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ ११२ ॥
 मन्त्रब्राह्मणकल्पैस्तु निगमैः शुद्धैर्विस्तरैः ।
 अनियित्य कृतामाहुर्व्यवधारणकल्पनां ॥ ११३ ॥
 यथा ह्रीदन्तथा तद्वै इदं वापि तथैव तत् ।
 इत्येष ह्युपदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ ११४ ॥
 इतेऽतद् ब्राह्मणस्यादौ विहितं लक्षणम्बुधैः ।
 तस्य तद्वृत्तिरुद्दिष्टा व्याख्याप्यनुपदं द्विजैः ॥ ११५ ॥
 मन्त्राणां कल्पनञ्चैव विधिदृष्टेषु कर्मसु ।
 मन्त्रो मन्त्रयतेर्धातोर्ब्राह्मणो ब्रह्मणोऽवनात् ॥ ११६ ॥
 अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विष्वतोमुखं ।
 अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ११७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिलक्षणं
 नामोपष्टयध्यायः ।

अथ षष्ठ्यध्यायः ।

—:०:—

महास्थानतीर्थवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः । ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतमाहुः सुदुस्तरं ।

कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्तन्नी ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

सूत उवाच । हापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ।

ब्रह्मा मनुमुवाचेदन्तद्वदिष्ये महामते ॥ २ ॥

परिवृत्ते युगे तात स्वरूपवीर्या द्विजातयः ।

संवृत्ता युगदोषेण सर्वे चैव यथाक्रमं ॥ ३ ॥

भ्रश्यमानं युगवशादल्पशिष्टं हि दृश्यते ।

दशसाहस्रभागेन ह्यवशिष्टं कृतादिदं ॥ ४ ॥

वीर्यं तेजो बलं वाक्यं सर्वञ्चैव प्रणश्यति ।

वेदवेदा हि कार्याः स्युर्माभूद्देविनाशनं ॥ ५ ॥

वेदे नाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्यति ।

यज्ञे नष्टे देवनाशस्ततः सर्वं प्रणश्यति ॥ ६ ॥

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंज्ञितः ।

पुनर्दशगुणः कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः ।

वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो वचनात्तात लोकानां हितकाम्यया ।

तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

मन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकल्पनं ।
 प्रत्यक्षेण परीक्षं वै तन्निबोधत सत्तमाः ॥ १० ॥
 अस्मिन् युगे कृतो व्यासः पाराशर्यः परन्तपः ।
 द्वेपायन इति ख्यातो विष्णोरंगः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन् वेदं व्यस्तुं प्रचक्रमे ।
 अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदकारणात् ॥ १२ ॥
 जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च ।
 पैलन्तेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षणं ॥ १३ ॥
 ऋग्वेदश्चावकं पैलञ्जग्राह विधिवद्विजं ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४ ॥
 जैमिनिं सामवेदार्थश्चावकं सोऽन्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमं ॥ १५ ॥
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।
 माञ्चैव प्रतिजग्राह भगवानोश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तच्चतुर्धा व्यकल्पयत् ।
 चतुर्हीनमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ १७ ॥
 आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्हीनं तथैव च ।
 उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्वभिः ।
 ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु ॥ १८ ॥
 ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं समकल्पयत् ।
 होतृकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगद्धितं ॥ १९ ॥
 सामभिः सामवेदञ्च तेनोद्गात्रमरोचयत् ।
 राजस्वथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २० ॥

आस्थानैश्चाप्युपास्थानैर्गाथाभिः कुलकर्म्मभिः ।
 पुराणसंहिताञ्चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥
 यच्छिष्टन्तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमथायुजत् ।
 युञ्जानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २२ ॥
 पदानामुद्धृतत्वाच्च यजूंषि विषमाणि वै ।
 स तेनोद्धृतवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ।
 प्रयुज्यते ह्यश्वमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥
 ऋचो गृहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।
 द्विःकृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददत्प्रभुः ॥ २४ ॥
 इन्द्रप्रमत्तये चैकां द्वितीयां वाष्कलाय च ।
 चतस्रः संहिताः कृत्वा वाष्कलिर्द्विजसत्तमः ।
 शिष्यानध्यापयामास शूयूषाभिरतान् हितान् ॥ २५ ॥
 बोधन्तु प्रथमां शाखां द्वितीयामग्निमाठरं ।
 पाराशरं तृतीयान्तु याज्ञवाल्क्यमथापराम् ॥ २६ ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां द्विजसत्तमः ।
 अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनं ॥ २७ ॥
 सत्यस्त्रवसमग्रान्तु पुत्रं स तु महायशः ।
 सत्यस्त्रवाः सत्यहितं पुनरध्यापयद् द्विजः ॥ २८ ॥
 सोऽपि सत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्विभुः ।
 सत्यश्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणं ॥ २९ ॥
 अभवंस्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहौजसः ।
 सत्यश्रियस्तु विद्वांसः शास्त्रग्रहणतत्पराः ॥ ३० ॥
 शाकल्यः प्रथमस्तेषां तस्मादन्यो रथान्तरः ।

वाष्कलिय भरद्वाज इतिशाखाप्रवर्तकाः ॥ ३१ ॥

देवमितस्तु शाकल्यो ज्ञानाहङ्कारगर्वितः ।

जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमद्विजः ॥ ३२ ॥

शांगपायन उवाच(१) । कथं विनाशमगमत्स मुनिर्ज्ञानगर्वितः ।

जनकस्याश्वमेधेन कथं वादी बभूव ह ॥ ३३ ॥

किमर्थं ह्यभवाद्वाः केन सार्धमथापि वा ।

सर्वमेतदयथावृत्तमाचक्ष विदितन्तव ।

ऋषीणान्तु वचः श्रुत्वा तदुत्तरमथान्वीत् ॥ ३४ ॥

सूतउवाच । जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः ।

ऋषीणान्तु सहस्राणि तत्राजग्मुर्नृपशः ।

राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥

आगतान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा जिज्ञासाभ्युत्थितः ।

को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयो भवेत् ।

इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ॥ ३६ ॥

गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।

ग्रामान् रत्नानि दासांश्च (२) मुनीन् प्राह नराधिपः ।

सर्वानहं प्रपन्नोऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ॥ ३७ ॥

यदेतदाहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत् ।

तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्ते श्रुतिक्षमाः ।

दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृद्ध्या जिष्टुक्षवः ।

अथवाचक्रुरन्योन्यं वेदज्ञानमदीक्षणाः ॥ ३८ ॥
 मनसा गतवित्तास्तो ममेदं धनमित्युत ।
 ममैवैतन्नवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा विकल्पते ।
 इत्येवं धनदोषेण वादांसक्रुरनेकशः ॥ ४० ॥
 तथाऽन्यस्तत्र वै विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः ।
 याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मवित्तमः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मणोऽङ्गात् समुत्पन्नो वाक्यं प्रोवाच सुस्वरं ।
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतद्गृह्णाण भो ॥ ४२ ॥
 नयस्व च गृहं वत्स ममेतन्नात्र संशयः ।
 सर्ववेदेष्वहं वक्ता नान्यः कश्चित्, मत्समः ।
 यो वा न प्रीयते विप्रः स मे ह्ययु माऽचिरं ॥ ४३ ॥
 ततो ब्रह्मार्णवः क्षुब्धः समुद्र इव संप्लवे ।
 तानुवाच ततः स्त्रियो याज्ञवल्क्यो हसन्निव ॥ ४४ ॥
 क्रोधं माकार्षुर्विहांसी भवन्तः सत्यवादिनः ।
 वदानहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ४५ ॥
 ततोऽभ्युपागमंस्तेषां वादा जगुरनेकशः ।
 सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसम्भवैः ॥ ४६ ॥
 लोके वेदे तथाध्यात्मे विद्यास्थानैरलङ्घ्यताः ।
 शापोत्तमगुणैर्युक्ता नृपोषपरिवर्जनाः (१) ।
 वादाः समभवंस्तत्र धनहेतोर्महात्मनां ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्त्वेकतः सर्वं याज्ञवल्क्यास्तथैकतः ।

सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमयाब्रुवन् ॥ ४८ ॥
 तान्विजित्य मुनीन् सर्वान् ब्रह्मराशिर्महाद्युतिः ।
 शाकल्यमिति होवाच वादकर्त्तारमञ्जसा ॥ ४९ ॥
 साकल्य वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे ।
 पूर्णस्त्वं जडमानेन वाताध्मातो यथा दृतिः ॥ ५० ॥
 एवं स धर्षितस्तेन रोषात्तास्त्रास्यलोचनः ।
 प्रोवाच याज्ञवल्क्यं तं पुरुषं मुनिसन्निधौ ॥ ५१ ॥
 त्वमस्मांस्तृणवत्त्वक्ना तथैवेमान् हिजोत्तमान् ।
 विद्याधनं महासारं स्वयं ग्राहं जिष्टक्षसि ॥ ५२ ॥
 शाकल्येनैवमुक्तः स्याज्जाज्ञवल्क्यः समब्रवीत् ।
 ब्राह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वार्थदर्शनं ॥ ५३ ॥
 कामयार्थेन सम्बद्धस्तेनार्थं कामयामहे ।
 कामप्रश्नधना विप्राः कामप्रश्नान्वदामहे ॥ ५४ ॥
 पण्यैषोऽस्य राजर्षेस्तस्मान्नौतं धनं मया ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
 याज्ञवल्क्यमथोवाच कामप्रश्नार्थमदधः ॥ ५५ ॥
 ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान् कामप्रश्नान् यथार्थतः ।
 ततः समभवद्वादस्तयोर्ब्रह्मविदोर्महान् ॥ ५६ ॥
 साग्रं प्रश्नसहस्रान्तु साकल्यस्तम चूचुदत् ।
 याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वान् ऋषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७ ॥
 शाकल्ये चापि निर्व्वीदे याज्ञवल्क्यस्तमब्रवीत् ।
 प्रश्नमेकं ममापि त्वं वद शाकल्य कामिकं ।

शपः पणोऽस्य वादस्य अब्रुवन् मृत्युमात्रजेत् ॥ ५८ ॥
 अथ सन्नोदितं प्रश्नं याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 शाकल्यस्तमविज्ञाय सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥
 एवं मृतः स शाकल्यः प्रश्नव्याख्यानपीडितः ।
 एवं वादस्य सुप्रहानासीत्तेषां धनार्थिभिः ।
 ऋषीणां मुनिभिः सार्द्धं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ॥ ६० ॥
 सर्वे पृष्टांस्तु सम्प्रश्नान्शतशोऽथ सहस्रशः ।
 व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्नसारं महागतिः ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो विख्याप्य चात्मनः ।
 जगाम वै गृहं स्वस्थः शिष्यैः परिवृतो वशी ॥ ६२ ॥
 देवमित्रस्तु शाकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः ।
 चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥
 तत्प्रिण्या अभवन् पञ्च मुद्गलो गोलकस्तथा ।
 खालीयश्च तथा मत्स्यः शैशिरेयस्तु पञ्चमः ॥ ६४ ॥
 प्रोवाच संहितास्तिस्त्रः शाकपूर्णरथीतरः (१) ।
 निरुक्तञ्च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः ॥ ६५ ॥
 तस्य शिष्यास्तु चत्वारः केतवो दालकिस्तथा ।
 धर्मशर्मा देवशर्मा सर्व्वे व्रतधरो द्विजाः ॥ ६६ ॥
 शाकल्ये तु मृते सर्व्वे ब्रह्मघ्नास्ते बभूवुरे ।
 तदा चिन्तां परां प्राप्य गतास्ते ब्रह्मणोऽस्तिकं ॥ ६७ ॥
 तान् ज्ञात्वा चेतसा ब्रह्मा प्रेषितः पवने पुरे ।

तत्र गच्छत यूयं वः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥ ६८ ॥
 हादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै वालुकेश्वरं ।
 एकादश तथा रुद्रान् वायुपुत्रं विगेषतः ।
 कुण्डे च तुष्टये स्नात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९ ॥
 सर्वे शीघ्रतरा भूत्वा तत् पुरं समुपागताः ।
 स्नानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥
 उत्तरेश्वरं नमस्कृत्य वाङ्मनानां प्रसादतः ।
 सर्वे पापविनिर्मुक्ता गतास्ते सूर्यमण्डलं ॥ ७१ ॥
 तदा प्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनं ।
 वायोः पुरं पवित्रञ्च वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥
 अञ्जनागर्भसम्भूतहनुमान् पवनात्मजः ।
 यदा जातो महादेवहनुमान् सत्यविक्रमः ।
 तदेवं निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मयोनिना ॥ ७३ ॥
 ऊर्ध्वां जातास्तु ये शूद्रा ब्राह्मणानां निवेदिताः ।
 वृत्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञार्थं करस्त्रेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् ।
 गोघ्नो वापि कृतघ्नो वा सुरापी गुरुतत्पगः ।
 वाङ्मादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महास्थानतीर्थवर्णनं
 नाम षष्ठ्यध्यायः ।

अथैकषष्ट्यध्यायः ।

—:०:—

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

ऋषय जनुः । भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गालकिः साककिस्तथा ।

धीमान् शतवलाकश्च नैगमश्च द्विजोत्तमः ॥ १ ॥

वाष्कलिश्च भरद्वाजस्तिस्त्रः प्रोवाच संहिताः ।

रथीतरो निरुक्तश्च पुनश्च के चतुर्थकं ॥ २ ॥

तयस्तस्याभवन् शिष्या महात्मानो गुणान्विताः ।

धीमान्नन्दायनीयश्च पन्नगारिश्च बुद्धिमान् ।

तृतीयश्चार्यवस्ते च तपसा संसितव्रताः ॥ ३ ॥

वीतरागा महातेजा संहिताज्ञानपारगाः ।

इत्येते बह्वृचा प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्त्तिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायनगोत्रोऽसौ यजुर्वेदं व्यकल्पयत् ।

षड्गीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजूषां शुभाः ॥ ५ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्भुक्ते विधानतः ।

एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः ।

षड्गीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवमे शुभे ॥ ७ ॥

उदीच्या मध्यदेशाश्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः ।

श्यामायनिरुदीच्यानां प्रधानः सम्बभूव ह ॥ ८ ॥

मध्यदेशप्रतिष्ठानामारुणिः प्रथमः स्तुतः ।

आलम्बिरादिः प्राच्यानान्त्योदश्यादयस्तु(१)ते ॥ ८ ॥

इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनो द्विजाः ।

ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतं जिज्ञासवोऽब्रुवन् ॥ ९० ॥

चरकाध्वर्यवः केन कारणं ब्रूहि-तत्त्वतः ।

किञ्चीर्यं कस्य हेतोश्च वाचकत्वञ्च भेजिरे ।

इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ९१ ॥

सूत उवाच । कार्यमासीदृषीणाञ्च किञ्चिद् ब्राह्मणसत्तमाः ।

मेरुपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितं ॥ ९२ ॥

यो नोऽत्र सप्तरात्रेण नागच्छेद्विजसत्तमाः ।

स कुर्याद् ब्रह्मबध्नां वै समयो नः प्रकीर्तितः ॥ ९३ ॥

ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवर्जिताः ।

प्रययुः सप्तरात्रेण यत्र सन्धिः कृतोऽभवत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणानान्तु वचनाद् ब्रह्मबध्नाञ्चकार सः ।

शिथ्यानथ समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ॥ ९५ ॥

ब्रह्मबध्नाञ्चरध्वं वै मत्कृते द्विजसत्तमाः ।

सर्वे यूयं समागम्य ब्रूत मे तद्धितं वचः ॥ ९६ ॥

यान्नवल्का उवाच । अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्वमे ।

बलञ्छीत्थापयिष्यामि तपसा स्वेन भावितः ॥ ९७ ॥

एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो यान्नवल्कामथान्ब्रवीत् ।

उवाच यत्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ ९८ ॥

एवमुक्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः ।
 रुधिरेण तथाक्तानि छदित्वा ब्रह्मवित्तमः ॥ १९ ॥
 ततः स ध्यानमास्थाय सूर्यमाराधयद् द्विजाः ।
 सूर्यब्रह्म यदुच्छिन्नं(१) खङ्गत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥
 ततो यानि गतान्यूङ्क्षं यजूंष्यादित्यमण्डलं ।
 तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरौतये ।
 अश्वरूपाय मार्त्तण्डो यान्नवल्काय धीमते ॥ २१ ॥
 यजूंष्यऽधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।
 अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्या तु यैश्चौर्णा चरणाच्चरकाः स्मृताः ।
 वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः ॥ २३ ॥
 इत्येते चरकाः प्रोक्ता वाजिनस्तान्निबोधत ।
 यान्नवल्कास्य शिष्यास्ते कण्ववैधेयशालिनः ॥ २४ ॥
 मध्यन्दिनश्च प्रापेयी विदिग्धंश्चाप्य उद्दलः ।
 ताम्नायणश्च वात्स्यश्च तथा गालवश्चैषिरी ।
 आटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ॥ २५ ॥
 इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः ।
 शतमेकाधिकं कृतस्त्रं यजुषां वै विकल्पकाः ॥ २६ ॥
 पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमथ जैमिनिः ।
 सुमन्तुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ।
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥ २७ ॥

स सहस्रमधीत्याश सुकर्माप्यथ संहिताः ।
 प्रोवाचाथ सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २८ ॥
 अनध्यायेष्वधीयानांस्तान् जधान शतक्रतुः ।
 प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २९ ॥
 क्रुधं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्मै ददौ पुनः ।
 भाविनो ते महावीर्यौ शिष्यावनलवर्चसौ ॥ ३० ॥
 अधीयानौ महाप्राज्ञौ सहस्रं संहितावुभौ ।
 एतौ सुरौ महाभागौ मा क्रुध्य द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा वासवः श्रीमान् सुकर्माणं यशस्विनं ।
 शान्तक्रोधं द्विजं दृष्ट्वा तच्चैवान्तरधीयत ॥ ३२ ॥
 तस्य शिष्यो भवेद्भीमान् पौषष्ठी द्विजसत्तमाः ।
 हिरण्यनाभः कौशिक्यो द्वितीयोऽभून्नराधिपः ॥ ३३ ॥
 अध्यापयत्तु पौषष्ठी सहस्रादन्तु संहिताः ।
 तेनान्योदीच्यसामान्याः शिष्याः पौषष्छिनः शुभाः ॥ ३४ ॥
 शतानि पञ्च कौशिक्यः संहितानाञ्च वीर्यवान् ।
 शिष्या हिरण्यनाभस्य स्मृतास्ते प्राच्यसामगाः ॥ ३५ ॥
 लोकाक्षी कुयुमिष्वैव कुशीती लाङ्गलिस्तथा ।
 पौषष्छिशिष्याश्चत्वारस्तेषां भेदान्निबोधत ॥ ३६ ॥
 रागायनीयः संहितण्डिपुत्र-
 स्तास्मादन्यो मूलचारौ सुविद्वान् ।
 सकतिपुत्रः सहस्रात्यपुत्र
 एतान् भेदान्वित्त लोकाक्षिणस्तु ॥ ३७ ॥
 त्रयस्तु कुयुमेः पुत्रा औरसो रसपासरः ।

भागवत्तिष्ठ तेजस्वी त्रिविधाः कौथुमाः स्मृताः ॥ १८ ॥

शौरिद्युः शृङ्गिपुत्रश्च हावेतौ चरितव्रतौ ।

राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदौ ॥ १९ ॥

प्रोवाच संहितास्त्रिस्तः शृङ्गिपुत्रो महातपाः ।

चैलः प्राचीनयोगश्च सुरालश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥

प्रोवाच संहिताः षट् तु पाराशर्यस्तु कौथुमः ।

आसुरायणवैशाख्यौ वेदवृक्षपरायणौ ॥ ४१ ॥

प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांश्च पतञ्जलिः ।

कौथुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य षट् स्मृताः ।

लाङ्गलिः शालिहोत्रश्च षट्षट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२ ॥

भालकिः कामहानिश्च जैमिनिर्लोमगायिनः ।

कण्डश्च कीहलश्चैव षडेते लाङ्गलाः स्मृताः ।

एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ ४३ ॥

ततो हिरण्यनाभस्य कृतशिष्यो नृपात्मजः ।

सोऽकरोश्च चतुर्विंशत् संहिताः द्विपदां वरः ।

प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥ ४४ ॥

राडश्च महवीर्यश्च पञ्चमो वाहनस्तथा ।

तालकः पाण्डकश्चैव कालिको राजिकस्तथा ।

गौतमश्चाजवस्तश्च सोमराजाऽपतन्ततः ॥ ४५ ॥

पृष्ठन्नः परिकृष्टश्च उलूखलक एव च ।

यवीयसश्च वैशाली अङ्गुलीयश्च कौशिकः ॥ ४६ ॥

सालिमञ्जरिसत्यश्च काशीयः कानिकाश्च यः ।

पराशरश्च धर्मात्मा इति क्रान्तास्तु सामगाः ॥ ४७ ॥

सामगानान्तु मर्वेषां श्रैष्ठौ द्वौ तु प्रकौर्त्तिती ।
 पौष्पजिह्व कृतिश्चैव संहितानां विकल्पकौ ॥ ४८ ॥
 अथर्वाणं द्विधा कृत्वा सुमन्तुरददद्विजाः ।
 कबन्धाय पुनः कृत्स्नं स च विद्याद्यथाक्रमं ॥ ४९ ॥
 कबन्धस्तु द्विधा कृत्वा पथ्यायैकम्पुनर्ददौ ।
 द्वितीयं वेदस्यर्गाय स चतुर्धाऽकरोत् पुनः ॥ ५० ॥
 मोदो ब्रह्मबलश्चैव पिप्पलादस्तथैव च ।
 शौकायनिश्च धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनः स्मृतः ।
 वेदस्यर्गस्य चत्वारः शिष्यास्त्वेते दृढव्रताः ॥ ५१ ॥
 पुनश्च त्रिबिधं विधिं पथ्यानां भेदमुत्तमं ।
 जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु वभ्रवे ।
 द्वितीयां संहितां धीमान् सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥
 सैन्धवो मुञ्जकेयाय भिन्ना साच द्विधा पुनः ।
 नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
 चतुर्थोऽगिरसः कल्पो शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ ५४ ॥
 श्रेष्ठस्त्वथर्वणो ह्येते संहितानां विकल्पनाः ।
 षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणमृषिसत्तमाः ॥ ५५ ॥
 आत्रेयः सुमतिर्धीमान् काश्यपो ह्युक्तव्रणः ।
 भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वशिष्ठो मित्रयुधयः ।
 सावर्णिः सोमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः ॥ ५६ ॥
 एते शिष्या मम ब्रह्मन् पुराणेषु दृढव्रताः ।
 त्रिभिस्त्रिस्तः कृतास्त्रिस्तः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ।
 सामिका च चतुर्थी स्यात्सा चैषा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥
 सर्वास्ताहि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्थवाचिकाः ।
 पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ।
 चतुःसाहस्रिकाः सर्व्वीः शांशपायनिकामृते ॥ ५९ ॥
 लोमहर्षणिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः ।
 सावर्णिकास्तृतीयास्ता यजुर्वाक्यार्थपण्डिताः ॥ ६० ॥
 शांशपायनिकाश्चान्या नोदनार्थविभूषिताः ।
 सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च ॥ ६१ ॥
 एताः पञ्चदशान्याश्च दशान्या दशभिस्तथा ।
 वालिखिल्याः समप्रैखाः (१) ससावर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ६२ ॥
 अष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्दश ।
 आरण्यकं सहोमञ्च एतद्वायन्ति सामगाः ॥ ६३ ॥
 द्वादशैव सहस्राणि छन्द आर्ध्यवं स्मृतं ।
 यजुषां ब्राह्मणानाञ्च यथा (२) व्यासो व्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 समग्र्यारण्यकन्तव्यात् समन्त्रकरणं तथा ।
 अतः परङ्कयानान्तु पूर्वा इति विशेषणं ॥ ६५ ॥
 ग्राम्यारण्यं समन्त्रञ्च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतं ।
 तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ।
 तथैव तैत्तिरीयाणां परच्छुद्रा इति स्मृतं ॥ ६६ ॥
 हे सहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।
 ऋग्गणः परिसंख्यातो ब्राह्मणन्तु चतुर्गुणं ॥ ६७ ॥

अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टौ

अशीतिरन्यान्यधिकस्य पादः ।

एतत्प्रमाणं यजुषामृचाश्च

सशुक्रियं साखिलयाज्ञवल्क्यं ॥ ६८ ॥

तथा चरणविद्याणां प्रमाणं संहितां शृणु ।

षट्सहस्रमृचामुक्तमृचः षड्विंशतिः पुनः ।

एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥

एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।

ऋचान्दश सहस्राणि अशीतित्रिशतानि च ॥ ७० ॥

सहस्रमेकं मन्त्राणामृचामुक्तं प्रमाणतः ।

एतावद्गुविस्तरमन्यञ्चाथर्विकं बहु ॥ ७१ ॥

ऋचामथर्वणां पञ्च सहस्राणि विनिश्चयः (१) ।

सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिविशतिं विना ॥ ७२ ॥

एतदङ्गिरसा प्रोक्तन्तेषामारण्यकमुनः ।

इति संख्या प्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च ॥ ७३ ॥

कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च ।

सर्वमन्वन्ततरेष्वेवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

प्राजापत्या श्रुतिर्निर्त्या तद्विकल्पास्त्रिमे स्मृताः ।

अनित्यभावाद्देवानां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिश्चयः ।

द्वापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्त्तिताः ॥ ७६ ॥

एवं वेदन्तदान्यस्य भगवानृषिसत्तमः ।

इष्टाणीति निश्चय इति ट० ।

शिषेभ्यश्च पुनर्दत्त्वा तपस्तप्तुं गतो वनं ।
 तस्य शिष्यप्रशिष्यैस्तु शाखाभिदास्त्वमे कृताः ॥ ७७ ॥
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यार्यविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्यास्वेताश्चतुर्दश ॥ ७८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्यास्वष्टादशैव तु ॥ ७९ ॥
 ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वन्तेभ्यो देवर्षयः पुनः ।
 राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्तयः ।
 तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः संशितव्रतैः ॥ ८० ॥
 कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरीऽत्रिषु
 पञ्चस्तेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मणादिनः ।
 यस्मादृषन्ति ब्रह्माणन्तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ ८२ ॥
 देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निबोधत ।
 देवर्षी धर्मपुत्रो तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३ ॥
 वालिखिल्याः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुबेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥ ८४ ॥
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद् देवर्षयः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 मानवे वैषये वंशे ऐङ्गवंशे च ये नृपाः ।
 ऐङ्गा ऐत्साकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्त ते ॥ ८६ ॥
 ऋषन्ति रज्जनाद्यस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥ ८७ ॥
 देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥ ८८ ॥
 अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणैस्तथा ।
 एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥ ८९ ॥
 देवर्षयस्तथाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥
 सम्बुद्धास्तु स्वयं ये तु सम्बुद्धा ये च वै स्वयं ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनोदितं ॥ ९१ ॥
 मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्याश्चर्व्वगाश्च ये ।
 इत्येते ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजन्तृपास्तु ये ॥ ९२ ॥
 एतान् भावानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः ।
 सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ९३ ॥
 दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
 बुद्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाश्च ये ॥ ९४ ॥
 षट्कर्माभिरता नित्यं शालिनी गृहमेधिनः ।
 तुल्यैर्व्यवहरन्ति स्म अट्टटैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥
 अग्राभ्येर्वर्त्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः ।
 कुटुम्बिन ऋद्धिमन्तो वाह्यान्तरनिवासिनः ॥ ९६ ॥
 कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ।
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमन्तु वै ॥ ९७ ॥
 प्राप्ते त्रेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह ।
 प्रवर्त्तयन्ति ये वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः ।

तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 एवं समेत्याविच्छेदाद् वर्त्तयन्त्यायुगक्षयात् ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनां ॥ ८९ ॥
 अर्थेऽन्तो दक्षिणा ये तु पितृयानं समाश्रिताः ।
 दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥ १०० ॥
 गृहमेधिनाश्च संख्येयाः श्मशानान्याश्रयन्ति ते ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ १०१ ॥
 ये अयून्ते दिव प्राप्ता ऋषयो ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो जायन्ते ह युगक्षये ॥ १०२ ॥
 एवमावर्त्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 कल्पानां भाष्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः क्षये ॥ १०३ ॥
 भविष्ये द्वापरे चैव द्रोणिर्होपायनः पुनः ।
 वेदव्यासो ह्यतीतेऽस्मिन् भविता सुमहातपाः ॥ १०४ ॥
 भविष्यन्ति भविष्येषु शाखाप्रणयनानि तु ।
 तस्मै तद् ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययं ॥ १०५ ॥
 तपसा कर्म सम्प्राप्तं कर्मणा हि ततो यशः ।
 यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥ १०६ ॥
 अव्ययादमृतं शुक्रममृतात् सर्वमेव हि ।
 ध्रुवमेकाक्षरमिदं स्वात्मन्येव व्यवस्थितं ।
 ब्रह्मत्त्वाद् ब्रह्मणा चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ १०७ ॥
 प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवःस्वरिति स्मृतं ।
 ऋग्यजुःसामाथर्वरूपिणे ब्रह्मणे नमः ॥ १०८ ॥

जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितं ।
महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०८ ॥
अगाधापरमक्षय्यं जगत्सम्प्रीहनालयं ।
सप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ ११० ॥
सङ्क्षारज्ञानवतां निष्ठा गतिः सङ्गदमात्मनः ।
यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिब्रह्म शाश्वतं ॥ १११ ॥
प्रधानमात्मयोनिश्च गुह्यं सत्त्वच्च शब्दप्रते ।
अविभागस्तथा शुक्रमक्षरं बहुवाचकं ।
परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२ ॥
कृते पुनःक्रिया नास्ति कुत एवाकृतक्रिया ।
सकृदेव कृतं सर्वं यद्वै लोके कृताकृतं ॥ ११३ ॥
श्रोतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।
ज्ञातव्यञ्चाथ मन्तव्यं स्पष्टव्यं भोज्यमेव च ।
द्रष्टव्यञ्चाथ श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वाथ किञ्चन ॥ ११४ ॥
दर्शितं यदनेनैव ज्ञानं तद्वै सुरर्षिणां ।
यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ।
सर्वाणि सर्वान् सर्वाश्च भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५ ॥
यदा यत्क्रियते येन तदा तत्सोऽभिमन्यते ।
येनेदं क्रियते पूर्वं तदन्येन विभावितं ॥ ११६ ॥
यदा तु क्रियते किञ्चित्केनचिद्वाङ्मयं क्वचित् ।
तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तृणां प्रतिभाति वै ॥ ११७ ॥
विरक्तञ्चातिरिक्तञ्च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये ।
धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मृत्युश्चामृतमेव च ।

ऊर्ध्वन्तिर्यग्धोभागस्तस्यैवाट्टकारणं ॥ ११८ ॥
 स्वायम्भुवोऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रत्येकविद्यम्भवति त्रेतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥
 व्यस्यते ह्येकविद्यन्तद् द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 ब्रह्मा चैतदुवाचादौ तस्मिन्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२० ॥
 आवर्त्तमाना ऋषयो युगाख्यासु पुनः पुनः ।
 कुर्वन्ति संहिता ह्येते जायमानाः परस्परं ॥ १२१ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि श्रुतर्षिणां स्मृतानि वै ।
 ता एव संहिता ह्येते आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 श्रिता दक्षिणपत्न्यां ये श्मशानानि भेजिरे ।
 युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥
 द्वापरेष्विह सर्वेषु संहिताश्च श्रुतर्षिभिः ।
 तेषां गोत्रेष्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ।
 ताः शाखास्तत्र कर्त्तारो भवन्तीह युगक्षयात् ॥ १२४ ॥
 एवमेव तु विज्ञेयं व्यतीतानागतेष्विह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ १२५ ॥
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तन्ते साम्प्रतेषु च ।
 भविष्याणि च यानि स्युर्वर्त्यन्तेऽनागतेष्वपि ॥ १२६ ॥
 पूर्वैर्ण पश्चिमं ज्ञेयं वर्त्तमानेन चोभयं ।
 एतेन क्रमयोगेन मन्वन्तरविनिश्चयः ॥ १२७ ॥
 एवं देवाश्च पितर ऋषयो मनवश्च ये ।
 मन्त्रैः सहोर्ध्वं च्छन्ति ह्यावर्त्तन्ते च तैः सह ॥ १२८ ॥
 जनलोकात्सुराः सर्वे पशुकल्पात्पुनः पुनः ।

पर्याप्तकाले (१) सम्प्राप्ते सम्भूता नैव नस्य तु (२) ॥१२८॥
 अवश्यम्भाविनार्थेन सम्बध्यन्ते तदा तु ते ।
 ततस्ते दोषवज्जन्म पश्यन्ते रागपूर्वकं ॥ १२९ ॥
 निवर्त्तते तदा वृत्तिस्तेषामादोषदर्शनात् ।
 एवं देवयुगानीह दश कृत्वा निवर्त्तते ॥ १३० ॥
 जनलोकात्तपोलोकं गच्छन्तीहानिवर्त्तनं ।
 एव देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ॥
 निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिस्सह ॥ १३१ ॥
 न शक्यमानुपूर्व्येण तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।
 अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ।
 मन्वन्तराण्यतीतानि यानि कल्पैः पुरा सह ।
 पित्रभिर्मुनिभिर्देवैः सार्धं सप्तर्षिभिश्च वै ।
 कालेन प्रतिसृष्टानां युगानाञ्च निवर्त्तनं ॥ १३२ ॥
 एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।
 सप्तजानि व्यतीतानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३३ ॥
 मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भवः ।
 देवतानामृषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ॥ १३४ ॥
 न शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।
 मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निबोधत ॥ १३५ ॥
 देवतानामृषीणाञ्च संख्यानार्थविशारदैः ।

१ पर्याप्तकाले इति ड० ।

२ पाठोऽयं आदर्शसंस्कृतो मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजैः ॥ १३८ ॥
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् विना ॥ १३९ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा मातुषेण प्रकीर्तिता ।
 वत्सरेणैव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरम्भनोः ॥ १४० ॥
 अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतं ।
 क्षिपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १४१ ॥
 चतुर्दशगुणो ह्येष काल आहृतसंप्लवः ।
 पूर्णं युगसहस्रं स्यात्तदहर्ब्रह्मणः स्मृतं ॥ १४२ ॥
 तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्वरश्मिभिः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सह देवर्षिदानवैः ।
 प्रविशन्ति शुरश्रेष्ठं देवदेवं महेश्वरं ॥ १४३ ॥
 स स्तष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 इत्येष स्थितिकालो वै मनोर्देवर्षिभिः सह ॥ १४४ ॥
 सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसन्धिं निबोधत ।
 युगाख्या या समुद्दिष्टा प्रागेवास्मिन् मया तव ॥ १४५ ॥
 कृतत्रेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं ।
 तदेकसप्ततिगुणं परिवृत्तन्तु साधिकं ।
 मनोरेकमधीकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु सर्वेषामेव लक्षणं ।
 अतीतानागतानां वै वर्त्तमानेन कीर्त्तितं ॥ १४७ ॥
 इत्येष कीर्त्तितः सर्गो मनोः स्वायम्भुवस्य ह ।
 प्रतिसन्धिन्तु वक्ष्यामि तस्य वै चापरस्य तु ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वमृषिभिर्देवतैः सह ।
 अवश्यम्भाविनार्थेन यथा तद्वै निवर्त्तते ॥ १४८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्वं त्रैलोक्यस्येश्वरास्तु ये ।
 सप्तर्षयश्च देवास्ते पितरो मनवस्तथा ।
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णे साधकास्तथा ॥ १५० ॥
 क्षीणाधिकाराः संहत्ता बुद्धा पर्यायमात्मनः ।
 महर्लीकाय ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ॥ १५१ ॥
 ततो मन्वन्तरे तस्मिन् प्रक्षीणा देवतास्तु ताः ।
 सम्पूर्णे स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं कृतं युगं ॥ १५२ ॥
 उत्पद्यन्ते भविष्याश्च यावन्मन्वन्तरेश्वराः ।
 देवताः पितरश्चैव ऋषयो मनुरेव च ॥ १५३ ॥
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णे यद्यन्यद् वै कलौ युगे ।
 सम्पद्यते कृतं तेषु कलिशिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥
 यथा कृतस्य सन्तानः कलिपूर्वः स्मृतो बुधैः ।
 तथा मन्वन्तरान्तेषु आदिर्मन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥
 क्षीणे मन्वन्तरे पूर्वे प्रवृत्ते चापरे पुनः ।
 सुखे कृतयुगस्याथ तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६ ॥
 सप्तर्षयो मनुश्चैव कालावेक्षास्तु ये स्थिताः ।
 मन्वन्तरं प्रतीक्षन्ते क्षीयन्ते तपसि स्थिताः ॥ १५७ ॥
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्त्यर्थञ्च सर्व्वगः ।
 पूर्व्ववत् सम्प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ते हृष्टिसर्ज्जने ॥ १५८ ॥
 हन्तेषु सम्प्रवृत्तेषु उत्पन्नास्त्रीषधीषु च ।
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु क्वचित् क्वचित् ॥ १५९ ॥

वार्त्तायान्तु प्रवृत्तायां सङ्घर्मे ऋषिभाविते ।
 निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६० ॥
 अग्रामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।
 पूर्वमन्वन्तरे शिष्टे ये भवन्तीह धार्मिकाः ।
 सप्तर्षयो मनुश्चैव सन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥
 प्रजार्थं तपतान्तेषां तपः परमदुश्चरं ।
 उत्पद्यन्तीह सर्वेषां निधनेष्विह सर्वशः ॥ १६२ ॥
 देवासुराः पितृगणा मुनयो मनवस्तथा ।
 सर्पा भूताः पिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ १६३ ॥
 ततस्तेषान्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान्प्रचक्षते ।
 सप्तर्षयो मनुश्चैव आदौ मन्वन्तरस्य ह ।
 प्रारभन्ते च कर्माणि मनुष्या दैवतैः सह ॥ १६४ ॥
 मन्वन्तरादौ प्रागेव चैतायुगमुखे ततः ।
 पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिते धर्मे तु सर्वशः ॥ १६५ ॥
 ऋषीणां ब्रह्मचर्य्यं गत्वाऽनृण्यन्तु वै ततः ।
 पितॄणां प्रजया चैव देवानामिज्यया तथा ॥ १६६ ॥
 शतं वर्षं सहस्राणि धर्मे वर्णात्मके स्थिताः ।
 अग्नीं वार्त्तां दण्डनीतिं धर्मान् वर्णाश्रमांस्तथा ।
 स्थापयित्वाश्रमांश्चैव स्वर्गाय दधिरे मतीः ॥ १६७ ॥
 पूर्वं देवेषु तेष्वेव स्वर्गाय प्रमुखेषु च ।
 पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिता धर्मेण कृतस्त्रशः ॥ १६८ ॥
 मन्वन्तरे परावृत्ते स्थानान्युत्सृज्य सर्वशः ।
 मन्त्रैः सहोर्वङ्गच्छन्ति महर्षीकमनाययं ॥ १६९ ॥

विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।
 अवेक्षमाणा वशिनंस्तिष्ठन्त्याभूतसंग्रवः ॥ १७० ॥
 ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा ।
 शून्येषु देवस्थानेषु त्रैलोक्ये तेषु सर्वशः ।
 उपस्थिता इहैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ॥ १७१ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै ।
 सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोश्चैव देवानां पितृभिः सह ।
 निधनानीह पूर्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥
 तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरक्षयात् ।
 एवं पूर्वानुपूर्व्येण स्थितिरेषाऽनवस्थिता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंग्रवः ॥ १७४ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु प्रतिसन्धानलक्षणं ।
 अतीतानागतानान्तु प्रोक्तं स्थायश्रुवेन तु ॥ १७५ ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणान्तु साधनं ।
 एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभूतसंग्रवात् ॥ १७६ ॥

मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि

एकान्ततस्तानि महर्गतानि ।

महर्जनञ्चैव जनन्तपश्च

एकान्तगानि स्म भवन्ति सत्ये ॥ १७७ ॥

तद्भाविनां तत्र तु दर्शनेन

नानात्वदृष्टेन च प्रत्ययेन ।

सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले ॥ १७८ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 सुचिन्ति सत्यन्तु ततोऽपरान्ते ।
 ततोऽभियोगाद्विषमप्रमाणं
 विशन्ति नारायणमेव देवं ॥ १७९ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनेषु '
 चिरप्रवृत्तेषु विधिस्वभावात् ।
 क्षणं रसं तिष्ठति जीवलोकः
 क्षयोदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥ १८० ॥
 इत्युत्तराख्येवमृषिस्तुतानां
 धर्मात्मनां दिव्यदृशां मनूनां ।
 वायुप्रणीतान्युपलभ्य दृश्यं
 दिव्यौजसा व्याससमासयोगैः ॥ १८१ ॥
 सर्वाणि राजर्षिसुरर्षिमन्ति
 ब्रह्मर्षिदेवीरगवन्ति चैव ।
 सुरेशसप्तर्षिपितृप्रजेशै-
 र्युक्तानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ १८२ ॥
 उदारवंशाभिजनयुतीनां
 प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां ।
 कीर्तिद्युतिख्यातिभिरन्वितानां
 पुण्यं हि विख्यापनमौश्वराणां ॥ १८३ ॥
 स्वर्गीयमेतत् परमं पवित्रं
 पुत्रीयमेतच्च परं रद्वस्यं ।

जप्यं महत्पर्वसु चैतदयं

दुःस्वप्नशान्तिः परमायुषेयं ॥ १८४ ॥

प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानां

पुण्यप्रसूतिं प्रथितामजस्य ।

ममापि विख्यापनसंयमाय

सिद्धिं जुषध्वं समहेततत्त्वं ॥ १८५ ॥

इत्येतदन्तरं प्रोक्तं मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्वार्वा च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं

नामैकषष्ठ्याध्यायः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डं ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

पृथिवीदोहनं ।

ब्राह्मपायन उवाच । क्रमं मन्वन्तराणान्तु ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

दैवतानाञ्च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥

सूत उवाच । मन्वन्तराणां यानि स्युरतीतानागतानि ह ।

समासाद्विस्तराच्चैव ब्रुवतो वै निबोधत ॥ २ ॥

स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।

अतस्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचाक्षुषौ ।

षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान् ॥ ३ ॥

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा^(१) ।

वक्ष्याम्येतान् पुरस्तात्तु मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४ ॥

मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान् निबोधत ।

मन्वन्तरं मया चोक्तं क्रान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

---

१ सावर्णा मन्वरौचाश्चेति ट० ।

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ह ।
 प्रजामर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 आसन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ।
 पारावताश्च विद्वांसो द्वावेव तु गणौ सृतौ ॥ ७ ॥
 तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वारोचिषः ।
 पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ सृतौ ।
 कृन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा सृताः ॥ ८ ॥
 धैवस्यशोऽथ वामान्यो गोपा देवायतस्तथा^(१) ।
 अजस्र भगवान् देवो दुरोणस्य महाबलः ॥ ९ ॥
 आपस्यापि महाबाहुर्महौजास्यापि वीर्यवान् ।
 चिकित्वान्^(२) निभृतो यस्य अंशो यस्यैव पथते ।
 इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥ १० ॥
 प्रचेतास्यैव यो देवो विश्वेदेवास्तथैव च ।
 समञ्जो विश्रुतो यस्य अजिह्वाश्चारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥
 अजिह्वानमहीयानौ विद्यावन्तौ तथैव च ।
 अजोषौ च^(३) महाभागौ यवीयश्च महाबलः ॥ १२ ॥
 हेता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः^(४) परावताः ।
 इत्येता देवता ह्यासन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥
 सोमपास्तु तदा ह्येताश्चतुर्विंशतिदेवताः ।
 तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्वैधस्य लोकविश्रुतः ॥ १४ ॥

१ देवायतस्तथेति क० । १ विवित्वानिति ड० ।

२ आजाख्यौ चेति ख० । ४ पदक्रान्ता इति ड०, ट० च ।

ऊर्जा वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च ।
 भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥१५॥
 पौलस्त्यस्यैव दत्ताचिरात्रेयो निखिलस्तथा ।
 पौलस्त्यश्च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः ॥१६॥
 वैश्वः कविरुतस्यैव कृतान्नो विभ्रतो रविः^(१) ।
 वृद्धहुष्टो नवस्यैव सुतास्यैते^(१) नव स्मृताः ॥१७॥
 मनोः स्वारोचिषस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
 पुराणे परिसङ्ख्याता द्वितीयस्यैतदन्तरं ॥१८॥
 सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।
 मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषाञ्चैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥
 ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनुवः ।
 ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥२०॥
 मनोः क्षत्रं विश्वस्यैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
 एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासान्न तु विस्तरात् ॥२१॥
 स्वायम्भुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्वारोचिषस्य तु ।
 न शक्यो विस्तरस्तस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 पुनरुक्तवज्रत्वान्तु प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥
 द्वितीयस्तथ पर्याय चैतन्मन्वान्तरे मनोः ।
 पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥२३॥
 सुधामानश्च देवाश्च ये चान्ये वज्रवर्त्तिनः ।

१ विभ्रतो रविरिति ड० ।

१ शुभास्यैत इति ट० ।

प्रतर्हनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्मृताः ॥२४॥
 सत्यो धृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षमो धृतिः शुचिः ।
 ईषोर्क्षाश्च तथा ज्येष्ठो वपुष्मांश्चैव द्वादश ।
 इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानस्तु द्वादश ॥२५॥
 सहस्रधारो विश्वात्मा शमितारो वृहदसुः ।
 विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्वन्तो विराड्यशः^(१) ॥२६॥
 ज्योतिश्चैव विभाव्यश्च कीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।
 अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्ठो विवस्वसुः^(२) ॥२७॥
 दिनक्रतुः सुधर्मा च धृत्वर्मा यशस्विनः^(३) ।
 केतुर्मांश्चैव इत्येते कीर्त्तितास्तु प्रमर्हनाः ॥२८॥
 हंसस्वरोऽहिहा चैव प्रतर्हनयशस्करौ ।
 सुदानो वसुदानश्च सुमञ्जसविषावभौ ॥२९॥
 जन्तुवाहयतिश्चैव सुवित्तसुनयस्तथा ।
 शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥३०॥
 सत्यानामपि नामानि निबोधत यथामतं ।
 दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शम्भुस्तथैव च ॥३१॥
 खट्वङ्गीकोऽधिपश्चैव^(४) वर्चोधा मुह्यसर्वशः^(५) ।

१ विराड् यश इति ड० ।

२ वसुधिष्ठो विवस्वसुरिति ड० ।

३ यशस्विजा इति ड०, ट० च ।

४ अमृताकोऽधिपश्चैवेति ख० ।

५ पाठोऽयं द्वादशसम्मतो मुद्रितः, परन्त्वयमादर्शदोषेण समीचीनो भवितुं नार्हतीति ।

वासवस्य सदाश्वस्य जेमानन्दौ तथैव च ॥ ३२ ॥
 सत्या ह्येते परिक्रान्ता यन्मिया दादशापराः ।
 इत्येता देवता ह्यासन्नौत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ ३३ ॥
 अजस्य परशुस्यैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः ।
 देवानुजस्याप्रतिमो महोत्साहौग्निजस्तथा ॥ ३४ ॥
 विनीतस्य सुकेतुस्य सुमित्रः सुवल्गुः शुषिः ।
 औत्तमस्य मनोः पुत्रास्तयोदश महात्मनः ।
 एते चक्षुषेतरस्तृतीयस्यैतदन्तरम् ॥ ३५ ॥
 औत्तमे परिसङ्ख्यातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥ ३६ ॥
 चतुर्थे त्वथ पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः ।
 सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयस्तुरो गणाः ॥ ३७ ॥
 पुलस्त्यपुत्रस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनोः ।
 गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥ ३८ ॥
 इन्द्रियाणां शतं यद्धि मुनयः प्रतिजानते ।
 सत्यप्राणास्तु शीर्ष्यस्यास्तमस्यैवाष्टमस्तथा ।
 इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्यान्तरे स्मृताः ॥ ३९ ॥
 तेषाञ्च प्रभुदेवानां शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।
 सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत सत्तमाः ॥ ४० ॥
 काव्यो हर्षस्तथा चैव काश्यपः पृथुरेव च ।
 आत्रेयस्याग्निरित्येव ज्योतिधामा च भार्गवः ॥ ४१ ॥
 पौलहो वनपीठस्य गोत्रे वासिष्ठ एव च ।

चैत्रस्तथापि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥४१॥
 जनुघण्डस्तथा शान्तिर्नरः ख्यातिर्भयस्तथा ।
 प्रियभृत्यो ह्यवलिश्च पृष्ठलोढो दृढोद्यतः^(१) ।
 ऋतश्च ऋतबन्धुश्च तामसस्य मनोः सुताः ॥४२॥
 पञ्चमे त्वथ पर्याये मनोश्चारिणवेऽन्तरे ।
 गणास्तु सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥४३॥
 अमृताभाभूतरजोविकुण्ठाः समुमेधसः ।
 चरिणोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 चतुर्दश च स्वारो गणास्तेषान्तु भास्वराः ॥४५॥
 खत्रविप्रोऽग्निभासश्च प्रत्येतिष्ठामृतस्तथा ।
 सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः स्वस्तथा ॥४६॥
 प्रविराशी च वादश्च प्राशश्चेति^(२) चतुर्दश ।
 अमृताभाः स्मृता ह्येते देवाश्चारिणवेऽन्तरे ॥४७॥
 मतिश्च सुमतिश्चैव ऋतसत्तौ तथैव च ।
 आवृतिर्विवृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४८॥
 जेता जिष्णुः सहस्रैव द्युतिमान् स्ववसस्तथा ।
 द्रुत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४९॥
 वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः ।
 नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा ।
 कीर्त्तितास्तु विकुण्ठा वै समुमेधास्तु निबोधत ॥५०॥

१ दृढेषुष्टदिति ड०, ट० च ।

२ शतश्रेतीति ड०, ट० च ।

मेधा मेधातिथिश्चैव सत्यमेधास्तथैव च ।
 पृथ्विमेधास्तमेधाश्च भूयोमेधादयः प्रभुः ॥५१॥
 दीप्तिमेधा यज्ञोमेधा स्थिरमेधास्तथैव च ।
 सर्वमेधाश्चमेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ।
 मेधावान् मेधहर्ता च कीर्त्तितास्तु सुमेधसः ॥५२॥
 विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीद्विक्रान्तपौरुषः ।
 पौरुषस्तु वेदवाङ्मयं यजुर्नामा च काश्यपः ॥५३॥
 हिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदग्रीष्मैव भार्गवः ।
 ऊर्ध्ववाङ्मयं वासिष्ठः पर्जन्यः पौलस्तथा ।
 सत्यनेत्रस्तथात्रेय ऋषयो रैवतान्तरे ॥५४॥
 महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः ।
 बलबन्धुर्निरामित्रः केतुभृजो दृढव्रतः ।
 चरिष्णावस्य पुत्रास्तो पञ्चमश्चैतदन्तरं ॥५५॥
 स्वारोचिषोत्तमश्चैव तामसो रैवतस्तथा ।
 प्रियव्रताम्बया ह्येते सत्वारो मनवस्तथा ॥५६॥
 षष्ठे खल्वथ पर्याये देवा ये चाक्षुषेऽन्तरे ।
 आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
 महानुभावलेखाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥५७॥
 दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मातृनामभिः ।
 अत्रेः पुत्रस्तु नप्तार आरण्यस्तु प्रजापतेः ।
 गणास्तु तेषाम्देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥५८॥
 अन्तरीक्षो वसुहयो ह्यतिथिस्तु प्रियव्रतः ।

श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्त्तिताः ॥५८॥
 श्येनभद्रस्तथा पश्यः पथ्यनेत्रो महायशाः ।
 सुमनाश्च सुवेताश्च रेवतः सुप्रचेतसः ।
 द्युतिश्चैव महासत्त्वः प्रसूताः परिकीर्त्तिताः ॥६०॥
 विजयः सुजयश्चैव मनोद्यानौ तथैव च ।
 सुमतिः सुपरिश्चैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यः ।
 भाव्या ह्येते स्मृता देवाः पृथुकांस्तु निबोधत ॥६१॥
 अजिष्टः शाक्यनो देवो वानपृष्ठस्तथैव च ।
 शार्ङ्गः सत्यधृष्णश्च विष्णुश्च विजयस्तथा ।
 अजितश्च महाभागः पृथुकास्ते दिवौकसः ॥६२॥
 लेखांस्तथा प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ।
 मनोजवः प्रघासस्तु प्रचेतास्तु महायशाः ॥६३॥
 वातो ध्रुवक्षितिश्चैव अद्भुतश्चैव वीर्यवान् ।
 अवनो वृहस्पतिश्चैव लेखाः संपरिकीर्त्तिताः ॥६४॥
 मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् ।
 उन्नतो भार्गवश्चैव हविष्मान्नाङ्गिरःसुतः ॥६५॥
 सुधामा काश्यपश्चैव वासिष्ठो विरजस्तथा ।
 अतिमानश्च^(१) पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा ।
 मधुरात्रेय इत्येते सप्त वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥६६॥
 ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् क्षतिः ।
 अग्निष्णुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥६७॥

अभिमन्युश्च दशमो नाद्वलेया मनोः सुताः ।

चक्षुषस्य सुता ह्येते षष्ठश्चैव तदन्तरम् ॥६८॥

वैवस्वतेन सञ्ज्ञातस्तस्य सर्गो महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥६९॥

अथ जघ्नुः । चक्षुषस्य तु दायादः सम्भूतः कश्यपान्वये ।

तस्यान्ववाये येऽप्यन्ये तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥७०॥

सूत उवाच । चक्षुषस्य निमर्गन्तु समासाच्छ्रोतुमर्हथ ।

तस्यान्ववाये सम्भूतः पृथुर्वैष्णः प्रतापवान् ॥७१॥

प्रजानां पतयश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा ।

उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥

दक्षकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत् प्रजापतेः ।

स्वायम्भुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥७३॥

मन्वन्तरमथासाद्य भविष्यं चक्षुषस्य ह ।

षष्ठन्तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः^(१) ॥७४॥

उत्तानपादाच्चतुरा सूनृता विस्रभाविनी ।

उत्पन्ना चाधिधर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा ।

धर्मस्य पत्यां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥७५॥

ध्रुवञ्च कीर्त्तिमन्तञ्च अयस्मन्तं वसुन्तथा ।

उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये द्वे च शुचिस्मिते ।

मनस्विनीं खराश्चैव^(२) तयोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥७६॥

१ सूत उवाचेत्यादिः उपोद्घातेन वै द्विजा इत्यन्तः पाठो न पूर्वापरसङ्गतः ।

२ मनस्वतीं खराश्चैवेति ख० ।

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान् ।
 तपस्तेपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः^(१) ॥७७॥
 चेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायम्भुवस्य सः ।
 आत्मानं धारयन् योगात्^(२) प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमं ।
 आभूतसंज्ञं हृद्यमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥
 तस्यातिमात्राभृद्धिञ्च महिमानं निरीक्ष्य ह ।
 दैत्यासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥८०॥
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो ज्ञतं ।
 स्थिताः सप्तर्षयः कृत्वा यदेनमुपरि भुवं ।
 ध्रुवे दिवं समासक्रमीश्वरः स दिवस्पतिः ॥८१॥
 ध्रुवात्पुष्टिञ्च भव्यञ्च^(३) भूमिः सा सुषुवे नृपौ ।
 स्वां क्वायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥
 सत्याभिव्याहते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
 दिव्यसंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥८३॥
 क्वायायां पुष्टिराधत्त पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
 प्राचीनगर्भं वृषकं^(४) वृकञ्च वृकलं धृतिं^(५) ॥८४॥

१ सुमहद् यश इति ड० ।

२ आत्मानं गौरवञ्चैवेति क० ।

३ ध्रुवात् पुष्टिञ्च धान्यञ्चेति ट०

४ वृषभमिति ड० ।

५ दृतिमिति ड० ।

पत्नी प्राचीनगर्भस्य भुवर्चा सुषुवे मृपं ।
 नाञ्जोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥८५॥
 संवत्सरसहस्रान्ते सकृदाहारमाहरत् ।
 एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्विभुः ॥८६॥
 उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवञ्चयं ।
 रिपुं रिपुञ्चयं जज्ञे^(१) वराङ्गी सा दिवञ्चयात् ॥८७॥
 रिपोराधत्त वृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ।
 व्यजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायां अरण्यस्य महात्मनः ॥८८॥
 मनोरजायन्त दश नदलायां शुभाः सुताः ।
 कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
 ऊरुः पुरुः शतद्युन्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः ।
 अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युन्नश्चेति ते नव ।
 अभिमन्युश्च दशमो नदलायां मनोः सुताः ॥९०॥
 ऊरोरजनयत् पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान् ।
 अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवं ॥९१॥
 अङ्गात् सुनीयाऽपत्यं वै वेणुमेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेणुस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥९२॥
 प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्युर्दक्षिणं करं ।
 वेणुस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महानृपः ।
 वैणो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥९३॥

स धन्वी कवची जातस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
 पृथुर्वण्यः सर्वलोकान् ररक्ष चत्रपूर्वजः ॥८४॥
 राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
 तस्य स्तुवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥ ८५॥
 तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्यानि धीमता ।
 प्रजानां वृत्तिकामानां दैवैर्हृषिगणैः सह ॥८६॥
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
 सर्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥८७॥
 तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा ।
 प्रादाद्यथेप्सितं चीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥८८॥

ऋषय ऊचुः । विस्तरेण पृथोर्जन्म कीर्तयस्व महामते ।
 यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुन्धरा ॥८९॥
 यथा देवैश्च नागैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह^(१) ।
 यथा यत्नैः सगन्धर्वैरप्सरारोभिर्यथा पुरा ॥९०॥
 तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धारं चीरमेव च ।
 तथा वत्सविशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि^(२) पृच्छतां ॥९१॥
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैणस्य मथितः पुरा ।
 क्रुद्धैर्महर्षिभिः पूर्वं तत् सर्वं कथयस्व नः ॥९२॥
 सूत उवाच । वर्णयिष्यामि वो विप्राः पृथोर्वैणस्य सम्भवं ।
 एकायाः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं द्विजोत्तमा ॥९३॥

१ ब्रह्मर्षिभिश्च हेति ट० ।

२ तत्कृतः ब्रूहीति ट० ।

नाशुचेर्नापि पापाय नाश्विष्यायाहिताय च ।
 वर्णयेयमिमं पुण्यं नाश्रताय कथञ्चन ॥१०४॥
 स्वर्गं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्भितं ।
 रहस्यं ऋषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्यो न ह्ययकः ॥१०५॥
 यस्मेमं आवयेन् मर्त्यः पृथोर्विण्यस्य सम्भवं ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्छताकृतं ।
 गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवाचिसमः प्रभुः ॥१०६॥
 अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।
 यस्य पुत्रोऽभवद्देवो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥१०७॥
 जातो मृत्युसुतायां वै सुनीयायां प्रजापतिः ।
 स मातामहदोषेण वेणः कालात्मजात्मजः ॥१०८॥
 स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामास्त्रोभे व्यवर्त्तत ।
 स्थापनं स्थापयामास धर्मापेतं स पार्थिवः ॥१०९॥
 वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मं निरतोऽभवत् ।
 निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन् प्रशासति ।
 आसन् न च पपुः सोमं ऊतं यज्ञेषु देवताः ॥११०॥
 न यष्टव्यं न हेतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।
 आसीत् प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥१११॥
 अहमिज्यस्य पूज्यस्य सर्वयज्ञे द्विजातिभिः ।
 मयि यज्ञो विघातव्यो मयि हेतव्यमित्यपि ॥११२॥
 तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसाम्प्रतं ।
 ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥११३॥

वयं दीक्षां प्रवक्ष्यामः संवत्सरशतान् बहून् ।
 माऽधर्मं वेण कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
 निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥११४॥
 पालयिष्ये प्रजाञ्चेति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतं ।
 तांस्तथा वादिनः सर्वान् ब्रह्मर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥११५॥
 स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
 स्मृष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६॥
 वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।
 महात्मानमनूनं मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥११७॥
 प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणाञ्च विशेषतः ।
 दृष्ट्वन् दहेयं पृथिवीं स्नावयेयं जलेन वा ।
 सृजेयं वा ग्रसेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥११८॥
 यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाञ्च भृशमोहितः ।
 अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥११९॥
 निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलं ।
 ततोऽस्य वामहस्तं ते ममन्युर्भृशकोपिताः ॥१२०॥
 तस्मात् प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः ।
 ह्रस्वोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१॥
 स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
 तमार्त्तं विक्कलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवन् किल ॥१२२॥
 निषादवंशकर्त्ताऽसौ बभूवानन्तविक्रमः ।
 धीवरानसृजत्सोऽपि वेणकल्मषसम्भवान् ॥१२३॥

ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बुराः^(१) तुवराः खसाः ।
 अधर्महृद्यस्यापि सम्भूता वेणुकलापात् ॥१२४॥
 पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेणस्य दक्षिणं ।
 अरणीमिव संरम्भान्ममन्तुर्जातमन्यवः ॥१२५॥
 पृथुस्तस्मात् समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः ।
 पृथोः करतलाद्वापि यस्मात् जातः पृथुस्ततः ।
 दीप्यमानः खवपुषा साक्षादग्निरिवोज्ज्वलन् ॥१२६॥
 आद्यमाजगत्रं नाम धनुर्गृह्य महारवं ।
 शरांश्च विभ्रद्रुचार्थं कवचञ्च महाप्रभं ॥१२७॥
 तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ।
 समुत्पन्ने महाराज्ञि वेणस्य त्रिदिवङ्गतः ॥१२८॥
 समुत्पन्नेन राजर्षिः स सत्पुत्रेण धीमता ।
 पुरुषव्याघ्रः पुष्पाब्धौ गरकाक्षायते ततः ॥१२९॥
 तं नद्यस्य समुद्रास्य रत्नान्यादाय सर्व्वशः ।
 समागम्य तदा वैष्णमभ्यषिञ्चन्नराधिपं ।
 महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिं ॥१३०॥
 सोऽभिषिक्तो महाराजा देवैरङ्गिरसः सुतैः ।
 आदिराजो महाराजः पृथुर्वैष्णुः प्रतापवान् ॥१३१॥
 पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
 ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥१३२॥
 आपस्तस्तन्निरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।

पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥१३३॥
 अरुणपृथ्या पृथिवी सिद्धान्धनानि चिन्तया ।
 सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥१३४॥
 एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 स्रुतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥१३५॥
 ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं वृहस्पतेः ।
 जुहावेन्द्राय देवेन ततः स्रुतो व्यजायत ॥१३६॥
 प्रमादस्तत्र सञ्जज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ।
 शिष्यद्वयेन यत् पृक्तं अभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तदर्णवैद्यतं ॥१३७॥
 यच्च क्षत्रात्मभवद् ब्राह्मण्यां हीनयोनिनः ।
 स्रुतः पूर्वेण साधर्मतुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ॥१३८॥
 मध्यमो ह्येष स्रुतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनं ।
 रथनागाश्च चरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥१३९॥
 पृथोस्तुवार्थं तौ तत्र समाहृतौ सुरर्षिभिः ।
 तामूचुर्मुनयः सर्वे स्तुयतामेष पार्थिवः ।
 कर्मैतदनुरूपं वा पात्रं स्तोत्रस्य चाययं ॥१४०॥
 तावूचुस्तदा सर्वांस्तानृषीन् स्रुतमागधैः ।
 आवां देवानृषींश्चैव प्रीण्यावः स्वकर्मभिः ॥१४१॥
 न चास्य कर्म वै विदः न तथा लक्षणं यशः ।
 स्तोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥१४२॥

ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ।
 दानधर्म्मरतो नित्यं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संयामेव्यपराजितः ॥१४३॥
 यानि कर्माणि कृतवान् पृथुश्चापि महाबलः ।
 तानि शीलेन बद्धानि स्तुवद्भिः स्तुतमागधैः ॥१४४॥
 ततस्तुवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेश्वरः ।
 अनूपदेशं स्तुताय मगधं मागधाय च ॥१४५॥
 तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते स्तुतमागधैः ।
 आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते स्तुतमागधवन्दिभिः ॥१४६॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः^(१) प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।
 एष वो वृत्तिदो वैष्णो भवत्विति नराधिपः ॥१४७॥
 ततो वैष्णं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः ।
 लब्धो वृत्तिं विधत्सेति महर्षेर्वचनात्तदा ।
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१४८॥
 धनुर्गृहीत्वा वाणांस्र वसुधामार्दयद्बली ।
 अस्यार्दनभयचस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥१४९॥
 तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ।
 सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैष्णभयात्तदा ।
 ददर्श चाग्रतो वैष्णं कार्मुकोद्यतधारिणं ॥१५०॥
 ज्वलद्भिर्विशिखैर्वाणैर्दीप्ततेजसमच्युतं ।

१ तं दृष्ट्वा ब्रह्मभूयिष्ठमिति ख० ।

महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्ममरैरपि ॥१५१॥
 अलभन्ती तदा चाणं वैष्णुमेवान्वपद्यत ।
 कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा^(१) ॥१५२॥
 उवाच वैष्णुं नाधर्म्मं स्त्रीबधे परिपश्यसि ।
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५३॥
 मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्वार्थ्यते जगत् ।
 मदृते च विनश्येद्युः प्रजाः पार्थिवसत्तम ॥१५४॥
 न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं विकीर्षसि ।
 प्रजानां पृथिवीपाल षट्पु चेदं वचो मम ॥१५५॥
 उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्धक्युपक्रमाः ।
 हत्वापि मां न शक्स्व प्रजानां पालने नृप ॥१५६॥
 अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
 अबध्यास्य स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिशतेष्वपि ।
 मत्नैवं पृथिवीपाल धर्म्मं न त्वक्कुमर्हसि ॥१५७॥
 एवं बह्विधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
 क्रोधं निगृह्य धर्म्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥१५८॥
 एकस्मार्थाय यो हन्यादात्मानो वा परस्य वा ।
 एकं प्राणं बहून् वापि कामंस्तस्यास्ति पातकं ॥१५९॥
 यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखं ।
 तस्मिन् हते शुभे नास्ति पातकश्चोपपातकं ॥१६०॥

सोऽहं प्रजानिमित्तत्वां बध्निष्यामि वसुन्धरे ।
 यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितं ॥१६१॥
 त्वां निहत्याद्य वाणेन म्रच्छासनपराङ्मुखीं ।
 आत्मानं प्रथयित्वेह धारस्मिन्ध्याम्बुधं प्रजाः^(१) ॥१६२॥
 सा त्वं वचनमासाद्य मम धर्महतां वरे ।
 सञ्जीवय प्रजा मित्यं प्रजा ह्यसि न संग्रयः ॥१६३॥
 मुष्टित्वञ्च मे गच्छ एतमेतं महद्वरं ।
 नियच्छे त्वान्तु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१६४॥
 प्रत्युवाच ततो वैष्णं एवमुक्ता सती मही ।
 एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संग्रयः ॥१६५॥
 वत्सन्तु मम तं यच्छ चरेयं येन वत्सला ।
 समाद्य कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्महतां वर ।
 यथा विध्यन्दमानश्च क्षीरं सर्वत्र भावये ॥१६६॥
 तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः ।
 धनुःकोट्या ततो वैष्णस्तेन शिला विवर्द्धिताः ॥१६७॥
 मन्त्रन्तरेष्वतीतेषु^(१) विषमासीद्वसुन्धरा ।
 स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमानि च ॥१६८॥
 न हि पूर्वनिर्गते वै विषमे पृथिवीतले ।
 प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वापि विद्यते ॥१६९॥

---

 १ प्रजाप्राणयिता स्वयमिति ख० ।

१ मन्त्रन्तरेषु सर्वेष्विति ख० ।

न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्नवणिकपथः ।
 चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत् पूरा किल ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्^(१) सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७०॥
 समत्वं यत्र यत्रासीत् भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।
 तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्तिस्म सर्वदा ॥१७१॥
 आहारः फलमुलन्तु प्रजानामभवत्किल ।
 वैष्णात् प्रभृति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७२॥
 कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ।
 स कल्पयित्वा वत्सन्तु चाक्षुषं मनुमीश्वरः ।
 पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥१७३॥
 सस्यानि तेन दुग्धानि वैष्णेन तु वसुन्धरां ।
 मनुञ्च चाक्षुषं कृत्वा वत्सम्पात्रे च भूमये ।
 तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥
 ऋषिभिः स्तूयते वापि पूनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 वत्सः सोमस्त्वभूत् तेषां दोग्धा चापि दृहस्यतिः ॥१७५॥
 पात्रमासीन्नु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः ।
 क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतं ॥१७६॥
 पुनस्तुत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
 सौवर्णं पात्रमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।
 ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

नागैश्च स्त्रयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही ।
 तेषाञ्च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेद्या महौजसः ॥१७८॥
 नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणाञ्चैव सर्वशः ।
 तेनैव वर्त्तयन्तुषा महाकाया महेल्वणाः ।
 तदाहारास्तदाचारास्तदीर्यास्तु तदाश्रयाः ॥१७९॥
 आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्द्धानमियं मही ।
 वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्ड्रजनेस्तथा ॥१८०॥
 दोग्धा च जतुनाभस्तु पिता मणिवरस्य सः ।
 यक्षात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।
 तेन ते वर्त्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥१८१॥
 राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत् कुबेरकः ॥१८२॥
 रक्षः सुमाली बलवान् क्षीरं रुधिरमेव च ।
 कपालपात्रे निर्दुग्धा अन्तर्द्धानञ्च राक्षसैः ।
 तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥
 पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
 वत्सञ्चित्रयङ्गुत्वा शुचीन् गन्धांस्तथैव च ॥१८४॥
 तेषां विश्वावसुस्त्वासीद् दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
 गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यमन्त्रिभः ॥१८५॥
 शैलैश्च स्त्रयते दुग्धा पुनर्देवी वसुन्धरा ।
 तत्रौषधीर्मूर्त्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥१८६॥
 वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

पाचन्तु शैलमेवासीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
 स्तूयते वृक्षवीरुङ्गिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 पलाशपात्रमादाय दुग्धं च्छिन्नप्ररोहणं ॥१८८॥
 कामधुक् पुष्पितः शैलः स्रजो वत्सो यशस्विनी ।
 सर्व्वकामदुघा दोग्ध्री पृथिवी भूतभाविनी ॥१८९॥
 सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुन्धरा ।
 दुग्धा हितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।
 चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथिवीदोहनं नाम
 प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पृथुवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

वसु धारयते यस्माद् वसुधा तेन चोच्यते ॥१॥

मधुकैटभयोः पूर्वं मेदसा संपरिस्रुता ।

ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्डस्य धीमतः ॥२॥

इयञ्चासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

दुहित्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥

प्रथिता प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।

सस्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ।

चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णा रक्षिता तेन धीमता ॥४॥

एवं प्रभावो राजासीद्वैण्डः स नृपसत्तमः ।

नमस्यस्यैव पूज्यश्च भृत्यामेण सर्व्वशः ॥५॥

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

पृथुरेव नमस्कृत्यो ब्रह्मचोनिः सनातनः ॥६॥

पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः ।

आदिराजा नमस्कृत्यः पृथुर्वैण्डः प्रतापवान् ॥७॥

योधैरपि च संग्रामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।

आदिकर्त्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुकृतं ।
 स घोररूपे संग्रामे क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥८॥
 वैश्वैरपि च राजर्षिर्वैश्ववृत्तिसमास्थितैः ।
 पृथुरेव नमस्कृत्यो वृत्तिदाता महायज्ञाः ॥९०॥
 एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।
 पात्राणि च मयोक्तानि सर्वाण्येव यथाक्रमं ॥९१॥
 ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
 वायुङ्कृत्वा तदा वत्सं वीजानि वसुधातले ॥९२॥
 ततः स्वायम्भुवे पूर्वन्तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 वत्सं स्वायम्भुवं कृत्वा दुग्धा ग्रीष्मेण वै मही ॥९३॥
 मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता ।
 मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा^(१) ॥९४॥
 उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।
 मनुङ्कृतोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥९५॥
 पुनश्च पञ्चमे^(१) पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
 दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥९६॥
 चारिणवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सञ्चारिणवं प्रति ॥९७॥
 चाक्षुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चाक्षुषं ॥९८॥

१ श्लोकोऽयं कचिद्भित्तपुस्तके नास्ति ।

१ तामसस्य चतुर्थमनुत्वात् पञ्चमे इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

चानुषस्थान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ।
 वैष्णवेनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥१८॥
 एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।
 देवादिभिर्भूतैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥२०॥
 एवं सर्वेषु विज्ञेया ह्यतीतानागतेष्विह ।
 देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु शृणुत प्रजाः ॥२१॥
 पृथोस्तु पुत्रौ विक्रान्तौ जज्ञातेऽन्तर्द्विपालिनौ ।
 श्रिखण्डिनी हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद् व्यजायत ॥२२॥
 हविर्द्धानात् षडाग्रेयी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।
 प्राचीनवर्हिषं शूक्रं गयं कृष्णं ब्रजाजिनौ^(१) ॥२३॥
 प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।
 बलश्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराड़सौ ।
 प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य तस्मात् प्राचीनवर्ह्यसौ^(२) ॥२४॥
 समुद्रतनयायान्नु कृतदारः स वै प्रभुः ।
 महत्सुतमसः पारे सवर्णायां प्रजापतेः ।
 सवर्णाऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ॥२५॥
 सर्व्वे प्रवेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ।
 अपृथग्धर्मचरणस्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
 दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥२६॥
 तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतःसु महोरुहाः ।
 अरक्ष्यमानामाबन्धुर्भूवाथ प्रजाक्षयः ॥२७॥

१ ब्रताजिनाविति क०, ड० च ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

प्रत्याहते तदा तस्मिन् चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।
 नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ।
 दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥२८॥
 तदुपश्रुत्य तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमग्निञ्च समृजुर्जातमन्यवः ॥२९॥
 उन्मुलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।
 तानग्निरदहद्घोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥३०॥
 द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छेषेषु शाखिषु ।
 उपगम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रचेतसः ॥३१॥
 दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्व्वं लोकसन्तानकारणात् ।
 कोपन्त्यजत राजानः सर्व्वं प्राचीनवर्द्धिषः ॥३२॥
 वृक्षाः क्षित्यां जनिष्यन्ति शाम्येतामग्निमारुतौ ।
 रत्नभूता तु कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥३३॥
 भविष्यं जानता ह्येषा मया गोभिर्विवर्द्धिता ।
 मारिषा नाम नाम्नेषा वृक्षैरेव विनिर्मिता ।
 भार्या भवतु वो ह्येषा सोमगर्भविवर्द्धिता ॥३४॥
 युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
 अस्त्रामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥३५॥
 स दमां दग्धभूयिष्ठां^(१) युष्मत्तेजोमयेन वै ।
 अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यसि ॥३६॥
 ततः सोमस्य वचनाज्जगृह्णस्ते प्रचेतसः ।
 संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नो धर्मेण मारिषां ॥३७॥

मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ।
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥३८॥
 दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीर्यवान् ।
 असृजन्मानसानादौ^(१) प्रजा दक्षोऽथ मैथुनात् ॥३९॥
 अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान् ।
 विसृज्य मनसा दक्षः पञ्चादसृजत स्त्रियः ॥४०॥
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥४१॥
 एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।
 द्वे चैव वाङ्मपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
 कन्यामेकां कृष्णाश्वाय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥४२॥
 अन्तरं चाक्षुषस्यात्र मनोः षष्ठन्तु हीयते ।
 मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥४३॥
 तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥४४॥
 ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
 सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥४५॥
 ऋषय ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देवर्षीणाञ्च ते शुभः ।
 सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥४६॥
 प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया ।
 कथं प्राचेतसत्वं पुनर्लभे महातपाः ॥४७॥
 एतन्नः संशयं हृत व्याख्यानं त्वमिहार्हसि ।

स दौहित्रश्च सोमस्य कथं श्वशुरताङ्गतः ॥४८॥

सूत उवाच । उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः ।

क्षयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये नराः ॥४९॥

युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो द्विजाः ।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥५०॥

ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीत् द्विजोत्तमाः ।

तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥

इमां विस्मृष्टिं यो वेद चाक्षुषस्य चराचरं ।

प्रजानामायुरुन्नीर्णः खर्गलोके महीयते ॥५२॥

एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः ।

इत्येते षड्विस्मर्गा हि क्रान्ता मन्वन्तरात्मकाः ।

स्वायम्भुवाद्याः संचेपाश्चाक्षुषान्ता यथाक्रमं ॥५३॥

एते सर्गा^(१) यथाप्रज्ञं प्रोक्ता वै द्विजसत्तमाः ।

वैवस्वतनिर्गणं तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः ।

आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।

एतानेव गुणानेति यः पठत्यनस्रयकः ॥५५॥

वैवस्वतस्य वक्ष्यामि साम्प्रतस्य महात्मनः ।

समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्तनं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वैवस्वतसर्गवर्णनं ।

सूत उवाच । सप्तमे त्वथ पर्याये मनोर्वैवस्वतस्य ह ।

मारीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥१॥

आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥

आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।

साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रास्तयो गणाः ॥३॥

भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।

वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नित्यं ते कन्दजाः सुराः ॥४॥

एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः साम्प्रतः शुभः ।

तेजस्वी साम्प्रतस्तेषामिन्द्रो नाम्ना महाबलः ॥५॥

अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च साम्प्रतं ।

सर्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥६॥

भूतभव्यभवन्नाथः सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

मघवन्तस्य ते सर्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः ।

सर्वैः क्रतुशतेनेष्टं पृथक् शतगुणेन तु ॥७॥

त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्यबलानि च ।

अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्माद्यैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।
 भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ।
 एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥८॥
 भूतं भव्यं भविव्यन्तत् स्रुतं लोकत्रयं द्विजैः ।
 भूर्लोकोऽयं स्रुतो भूमिरन्तर्रीचं भुवं स्रुतं ।
 भव्यं स्रुतं दिवं ह्येतत् तेषां वक्ष्यामि साधनं ॥९०॥
 ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मणाग्रे विभाषितं ।
 भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥९१॥
 भूस्तत्तापां स्रुतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने ।
 भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभूत्ततः ।
 अतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्द्विजैः स्रुतः ॥९२॥
 भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्देऽयमुच्यते ॥९३॥
 भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तश्चैर्निरुच्यते ।
 अन्तर्रीचं भुवस्तस्मात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥९४॥
 उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भव्येति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥९५॥
 अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते ।
 तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्रुतं^(१) ॥९६॥
 स्वरित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।
 भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते ॥९७॥

१ भवनात्तु भुवर्लोक इत्यादिः दिवं स्रुतमित्यन्तः पाठः क०पुस्तके नास्ति ।

भूरितीयं सृता भूमिरन्तरीक्षं भुवं सृतं ।
 दिवं सृतं तथा भाव्यं त्रैलोक्यस्यैव संग्रहः ॥१८॥
 त्रैलोक्ययुक्तैर्याहारैस्त्रिस्रो व्याहृतयोऽभवन् ।
 नाथ इत्येष धातुर्वै धातुञ्चैः पात्रने सृतः ॥१९॥
 यस्माद्भूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा ।
 लोकत्रयस्य नाथास्ते तस्मादिन्द्रा द्विजैः सृताः ॥२०॥
 प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च ।
 मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥२१॥
 यक्षगन्धर्व्वरक्षांसि पिशाचोरगदानवाः ।
 महिमानः सृता ह्येते देवेन्द्राणान्तु सर्वशः ॥२२॥
 देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते ।
 रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्वा धर्मेणैह सुरोत्तमाः ॥२३॥
 इत्येतस्त्रयं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः ।
 सप्तर्षीन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्थिताः ॥२४॥
 गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः ।
 भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रतापवान् ॥२५॥
 वृद्धस्यतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः ।
 श्रौतथ्यो गौतमो विद्वान् शरदान्नाम धार्मिकः ॥२६॥
 स्वायम्भुवोऽत्रिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
 षष्ठो वाशिष्ठपुत्रस्तु वसुमान् लोकविश्रुतः ॥२७॥
 वत्सारः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसम्पताः ।
 एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

इच्छाकुसुमैव नाभागो धृष्टः श्रयातिरेव च^(१) ।

नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥२८॥

कर्षश्च पृषभश्च वसुमान् नवमः स्मृतः ।

मनोर्वैवस्वतस्थैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ।

कीर्त्तिता वै मया ह्येते सप्तमश्चैतदन्तरं ॥३०॥

इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम तृतीयो-
ऽध्यायः । समाप्तोऽयमनुषङ्गपादः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

ऋषय ऊचुः । अत्रा पादं द्वितीयन्तु क्रान्तं सूतेन धीमता ।

अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै श्रांशपायनः ॥१॥

पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया ।

तृतीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्त्तय ।

एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥२॥

सूत उवाच । कीर्त्तयिष्ये तृतीयञ्च सोपोद्घातं सविस्तरं ।

पादं समुदयाद्विप्रा गदतो मे निबोधत ॥३॥

मनेर्वैवस्वतस्येमं साम्प्रतस्य महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥४॥

चतुर्युगैकसप्तत्या सङ्ख्यातः पूर्वमेव तु ।

सह देवगणैस्त्रैव ऋषिभिर्दानत्रैः सह ॥५॥

पितृगन्धर्व्यक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा^(१) ।

मानुषैः पशुभिस्त्रैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥६॥

मन्वादिकं भविष्यान्तं आस्थानैर्बहुविस्तरं ।

वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते ॥७॥

आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्त्तकाश्च ये ।

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, ड० च ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
 चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥८॥
 दक्षस्य च ऋषीणाञ्च भृगवादीनां महौजसां ।
 शापान्महेश्वरस्यासीत् प्रादुर्भावो महात्मनां ॥९॥
 भृगुः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१०॥
 प्रजासन्तानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः ।
 पुनः प्रवर्त्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥११॥
 तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्म्मणां ।
 समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥१२॥
 येषामन्वयसम्भूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
 पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहनक्षत्रमण्डितः ॥१३॥
 एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य सुनीनां शंशयोऽभवत् ।
 ततस्तं शंशयाविष्टाः स्मृतं शंशयनिश्चये ।
 सत्कृत्य परि पप्रच्छुर्मुनयः शंसितव्रताः ॥१४॥
 ऋषय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव तन्नो निगद सत्तम ।
 ततोऽब्रवीन्महातेजाः स्मृतः पौराणिकः शुभं ॥१५॥
 कथं सप्तर्षयः सिद्धाः^(१) ये वै स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥१६॥

भवाभिशापात्संविद्धा ह्यप्राप्तास्ते तदा तपः ।
 उपपन्ना जने लोके सक्तदागामिनस्तु ते ॥१७॥
 जघुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः ।
 ऊचुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥१८॥
 सर्वे वयं प्रसूयामस्यानुषस्यान्तरे मनोः ।
 पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥१९॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे ब्रह्माः सप्तार्धं ते भवेन तु ।
 जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकाद्दिवं गताः^(१) ॥२०॥
 देवस्य मरुतो यज्ञे^(२) वारुणीं विभ्रतस्तनुं ।
 ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेषया ।
 ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतं ॥२१॥
 भृगुरङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अचिच्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
 तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्त्तिमान् ॥२३॥
 मूर्त्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
 ऋग्वेदस्याभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥२४॥
 यजुर्वेदस्य वृत्ताद्वा ॐकारवदनोऽम्बलः ।
 स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तस्तु ब्राह्मणमन्त्रवान् ॥२५॥

१ जनलोकादिहागता इति ख०, ड०, ट० च ।

२ देवस्य मरुतो यज्ञ इति ट० ।

सामवेदश्च वृत्ताढ्याः सर्वगेयपुरःसरः ।
 विश्वावस्त्रादिभिः सार्द्धं गन्धर्वैः समृतोऽभवत् ॥२६॥
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विश्चरीरशिरोऽभवत्^(१) ॥२७॥
 लक्षणानि खरा स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।
 आश्रयस्तु वषट्कारो निग्रहप्रग्रहावपि ॥२८॥
 दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः^(२) ।
 देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥२९॥
 आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे ।
 मूर्त्तिमन्तः स्वरूपास्तथा वरुणस्य वपुर्मतः ॥३०॥
 स्वयम्भुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ।
 ब्रह्मर्षेर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥३१॥
 कृत्वा जुहाव सुग्भ्याञ्च सुवेण परिगृह्य च ।
 आज्यवज्जुह्वाञ्चक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ॥३२॥
 ततः स जनयामास भूतग्रामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्वाक्तेजसस्तस्य यज्ञे लोकेषु तैजसं ।
 तमसाभावप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः^(३) ॥३३॥
 सगुणान्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।
 तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥३४॥

१ द्विश्चरीरस्थितोऽभवदिति ख० ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

३ तमसाभावमाप्यत्वमाप्यत्वञ्च तथा रज इति ट०

यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः^(१) ।
 आज्यस्याख्यामुपादाय स्वशूक्रं ऊतवांस्य च ॥३५॥
 शूक्रे ऊतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः ।
 अवलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुणैः ॥३६॥
 ऊते चाग्नौ सकृच्छूक्रे ज्वालाया निःसृतः कविः ।
 हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिःसृतं ।
 भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मान्नस्मात् स वै भृगुः ॥३७॥
 महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्राह्मणमब्रवीत् ।
 ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वऽयं प्रभो ।
 विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वऽयं ॥३८॥
 तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयम्भुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुं ।
 वारुणा भृगवस्तस्मात् तदपत्यञ्च स प्रभुः ॥३९॥
 द्वितीयन्तु ततः शूक्रमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः ।
 अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥४०॥
 सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वङ्गिर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥४१॥
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः ।
 तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतं ॥४२॥
 षट्कृत्यस्तु पुनः शूक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा^(१) ।

१ सगुणात्तेजस इत्यादिः कर्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुस्तके नास्ति ।

१ लोकधारिणेति ख० ।

ऊते समभवंस्तच्च षड्ब्रह्माण इति श्रुतिः ॥४३॥
 मरीचिः प्रथमस्तच्च मरीचिभ्यः समुत्पितः ।
 क्रतौ तस्मिन् सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥४४॥
 अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादचिः स कीर्त्यते ।
 केशैश्च निशितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्यतः ॥४५॥
 केशैर्लम्बैः^(१) समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्यतः ।
 वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधाश्रयः ॥४६॥
 वाशिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः षण्महर्षयः ॥४७॥
 लोकस्य सन्तानकरालैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येवं पथन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥४८॥
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
 उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥४९॥
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विश्रुताः ।
 आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥५०॥
 एते समासतस्तात पुरैव तु गुणास्तयः ।
 अपूर्वाश्च^(२) प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥५१॥
 तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहितकल्मषाः ।

१ केशैर्लोलैरिति ड०, ट० च ।

२ अमर्ताश्चेति ट० ।

अपरे प्रजानां पतयस्तान् शृणुध्वमतन्त्रिताः^(१) ॥५२॥
 कर्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुश्रुवास्तथा ।
 वज्रपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सशुचिस्तथा ॥५३॥
 प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्वज्रस्तश्च प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि बह्वस्य प्रजेश्वराः ॥५४॥
 कुशोच्चया बालखिल्याः सम्भूताः परमर्षयः ।
 मनोजवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥५५॥
 जाता भस्त्रव्यपोष्ट्र्यां ब्रह्मर्षिगणसम्मताः ।
 वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥५६॥
 ओतोभ्यस्तस्य चोत्पन्नावश्विनौ रूपसन्निता ।
 विदुर्जन्माक्षरजसो विमला नेत्रसम्भवाः ॥५७॥
 ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः ओतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ऋषयो रोमकूपेभ्यस्तथा खेदमलोद्भवाः ॥५८॥
 दारुणा हि रुते मासा^(२) निर्यासाः पक्षसन्धयः ।
 वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्रं ज्योतिश्च दारुणं ॥५९॥
 रौद्रं लोहितमित्याज्जर्लौहितं कनकं स्रुतं ।
 तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धुमस्य पञ्चवः स्रुताः ॥६०॥
 येऽर्चिषस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्भवाः ।
 अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

१ प्रजानां पतयः सर्वे तान् शृणुध्वं समाहिता इति ख० ।

२ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥६२॥
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र चिदग्रेः संप्रसीदति ।
 इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥६३॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
 तत्प्रसादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः^(१) ॥६४॥
 इन्द्रं संवर्द्धयामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।
 देवेषु वेदविद्वांसः^(२) सर्वे राजर्षयस्तथा ॥६५॥
 वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः ।
 अन्नमं ब्रह्म सत्यञ्च तपस्य परमं भुवि ॥६६॥
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥६७॥
 मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
 अपत्यानीह सञ्चिन्त्य तेऽपत्यङ्गामयामहे ॥६८॥
 तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
 एतदंशसमुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥६९॥
 न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥७०॥
 ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् ।

१ प्रजा इति ख० ।

२ सर्वे वै देवदेवेत्विति क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।
 भवतां वंशसम्भूताः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥
 तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
 भार्या भृगोरप्रतिभे उत्तमेऽभिजने शुभे ।
 हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ।
 पुलोमश्चापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥७३॥
 भृगोस्त्वजनयद्विद्या काव्यं वेदविदां वरं ।
 देवासुराणामाचार्यं शुक्रङ्गविसुतं ग्रहं ॥७४॥
 स शुक्रश्चेशनाः ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।
 पिहृणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
 शुक्रस्य भार्याङ्गी^(१) नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥७५॥
 ब्राह्मेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
 तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य अग्निरे ॥७६॥
 त्वष्टा वरूची द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
 ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
 रञ्जनः पृथुरग्निश्च विद्वान्यश्च वृहद्भिराः ।
 वरूचिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ७८॥
 इज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभयोजयन् ।
 निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥७९॥

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः ।

एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि थाजनं^(१) ।
 श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्माद्देशादपाक्रमन् ॥८०॥
 तिरोभूतेषु तेखिन्द्रो धर्मपत्नीञ्च चेतनां ।
 ग्रहेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुससार तां ॥८१॥
 तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतींस्तु तान् ।
 तत्रागतान् पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहस्य तु ।
 सुखाप देवदेवस्य वेद्यां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
 तेषान्तु भक्तमाणां तत्र शालावृकैः सह ।
 शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जुराण्यऽभवंस्ततः ॥८३॥
 एवं वरूचिणः पुष्पा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
 यजन्यान्देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥
 त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवन्महान् ।
 विश्वरूपानुजश्चापि विश्वकर्मा यमः स्युतः ॥८५॥
 भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।
 देव्यान्तान् सुषुवे सर्वान् काव्यस्यैवात्मजान्^(२) प्रभुः ॥८६॥
 भुवनो भावनस्यैव अन्यश्चान्यायतस्तथा ।
 क्रतुः अवाप्त मूर्द्धा च व्यजयो व्यश्रुषस्त यः ।
 प्रसवश्चाप्यजस्यैव द्वादशोऽधिपतिः स्युतः ॥८७॥
 इत्येते भृगवो देवाः स्युता द्वादश याज्ञिकाः ।
 पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुं ॥ ८८ ॥

१ याजयन्निति ख० ।

२ काव्यस्यैवानुजानिति ड०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भक्रूरेण कर्मणा ।
 अथवाऽथवाऽथ चेतनस्तु प्रचेतसः ।
 प्राचेतसाऽथवनक्रोधादध्वानं पुरुषादजः^(१) ॥८८॥
 जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायाञ्च भार्गवः ।
 आत्मवानं^(२) दधीचञ्च^(३) तावुभौ साधुसम्मतौ ॥८९॥
 सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाच्चोपपद्यते ।
 रुची पत्नी^(४) महाभागा आत्मवानस्य नाऊषी ॥९०॥
 तस्य ऊर्वोऽर्धं पिर्जज्ञे ऊरु भिक्षा महायशाः ।
 और्वश्चामीदृचीकस्तु दीप्ताग्निमदृशप्रभः ॥९१॥
 जमदग्निर्धृचीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत ।
 भृगोश्च रुचिपर्याये^(५) रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥९२॥
 जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत ।
 रेणुका जमदग्नेस्तु ऋक्ततुल्यपराक्रमं ।
 ब्रह्मक्षत्रमयं रामं सुषुवेऽमिततेजसं ॥९३॥
 और्वस्यासीत्पुत्रश्चतुर्जमदग्निपुरोगमं ।
 तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परान् ॥९४॥
 अष्टयन्त्रेषु वै वाह्या वहवो भार्गवाः स्मृताः ।

१ श्लोकार्द्धमिदं न समीचीनं ।

२ आत्मानं वेति ड० ।

३ दधीचिञ्चेति ख० ।

४ रुचिपत्नीति ख० ।

५ रुचिपर्याये इति ड० ।

वत्सो विश्वोऽश्विषेणश्च^(१) पाण्डः पथ्यः सशौनकः ।
 गोत्रेण सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥८६॥
 शृणुताङ्गिरसो वंशमग्रेः पुत्रस्य धीमतः ।
 यस्यान्ववाये सम्भूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।
 देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्रिषुमन्तो महौजसः ॥८७॥
 सुरूपा चैव मारीची कार्दमी च तथा खराट् ।
 पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्त्वथर्वणः ।
 इत्येताङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिं ॥८८॥
 अथर्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्भवाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥८९॥
 वृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुषुवे^१ खराट् ।
 अबन्ध्यं वामदेवञ्च उत्तथ्यमुग्निजन्तया ॥९०॥
 धिष्णुः पुत्रस्तु पथ्यायां संवर्त्तयैव मानसः ।
 विचित्तश्च तथायस्यः शरदांश्चाप्युतथ्यजः ॥९०१॥
 अग्निजो दीर्घतमा वृहदुत्थो वामदेवजः ।
 धिष्णोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वनः ॥९०२॥
 रथकाराः सृता देवा ऋषयो ये परिश्रुताः ।
 वृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः सुमहायशाः ॥९०३॥
 अङ्गिरसस्तु संवर्त्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।
 वृहस्पतेर्धवीर्यांसो देवा ह्यङ्गिरसः सृताः ॥९०४॥
 त्रैरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे ।

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो सुद्धितः ।

औदार्यायुर्दनुर्दक्षो दर्भः प्राणस्तथैव च ।
 हविष्मांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥१०५॥
 अयस्यस्तु उत्तथ्यश्च वामदेवस्तथोसिजः ।
 भारद्वाजाः शाङ्कृतिका गार्ग्यकाम्बरथीतराः ॥१०६॥
 मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा ।
 तथा भाक्षा भरद्वाजा आर्षभाः किम्बयास्तथा ॥१०७॥
 एते ह्यङ्गिरसः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च ।
 ऋथ्यन्तरेषु वै वाह्या वहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥१०८॥
 मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् ।
 यस्यान्ववाये सम्भूतं जगत् स्यावरजङ्गमं ॥१०९॥
 मरीचिरापञ्चकमे ताभिधायन् प्रजेप्सया^(१) ।
 पुत्रः सर्व्वगुणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्दितिः ।
 संपूज्यते प्रशस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
 आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसत् प्रभुः ।
 तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
 पुत्रमप्रतिमन्त्राम्नाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
 पुत्रं मरीचं सूर्याभं वधौवेशो^(१) व्यजीजनत् ॥११२॥
 प्रधायन् हि सतां वाचं पुत्रार्थीं सलिले स्थितः ।
 सप्तवर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
 कश्यपः सवितुर्विदांस्तेन सः^(१) ब्रह्मणः समः ।

---

 १ प्रजेप्स्येति ख० ।

१ पाठोऽयमसमीचीनः ।

१ तेजसेति ख० ।

मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते ॥११४॥

कन्यानिमित्तमित्युक्ते दत्तेण कुपिताः प्रजाः ।

अपिवत्स तदा कथं कथं मद्यमिहोच्यते ॥११५॥

हास्येकसा हि^(१) विज्ञेया ब्रह्मणः कथं उच्यते ।

कथं मद्यं सृतं विप्रैः कथ्यपानान्तु कथ्यपः ॥११६॥

करोति नाम यदाचो वाचं क्रूरमुदाहृतं ।

दक्षाभिग्नः कुपितः कथ्यपस्तेन सोऽभवत् ॥११७॥

तस्माच्च कथ्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

तस्माद्दत्तः कथ्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत ।

सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥११८॥

इत्येतमृषिसर्गन्तु पुण्यं यो वेद वारुणं ।

आयुश्चान् पुण्यवान् शुद्धः सुखमाप्नोत्यनुत्तमं ।

धारणात् श्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥

अथाब्रुवन् पुनः सर्वे मुनयो रोमहर्षणं ।

विनिवृत्ते प्रजासर्गे षष्ठे वै चानुषस्य ह ।

निसर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२०॥

सूत उवाच । प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ।

ससर्ज दत्तो भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।

उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२१॥

ततः प्रवृत्तो दत्तस्तु प्रजाः सृष्टुञ्चतुर्विधाः ।

जरायुजा अण्डजाश्च उद्भिज्जाः खेदजास्तथा ॥१२२॥

१ पाठोयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयमसमीचीनः ।

दशवर्षसहस्राणि तप्त्वा घोरं महत्तपः ।
 सम्भावितो योगबलैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥१२३॥
 आत्मानं व्यभजत् श्रीमान् मनुष्योरगराक्षसान् ।
 देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहननप्रजान् ।
 ईश्वरानात्मनस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥१२४॥
 तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रूवाणि च ।
 मानसान्येव भूतानि सिद्धान्तुर्विविधाः प्रजाः ॥१२५॥
 ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगराक्षसान् ।
 यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥१२६॥
 यदास्य मनसा सृष्टा न व्यवर्द्धन्त ताः प्रजाः ।
 अप्रध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥१२७॥
 मैथुनेन च भावेन सिद्धान्तुर्विविधाः प्रजाः ।
 असिक्तो^(१) चावहृत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१२८॥
 सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीं ।
 यथा धृतमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१२९॥
 अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ प्राचेतसं प्रति ।
 दक्षस्योद्वहतो भार्यामसिक्तो वीरणीं परां^(२) ॥१३०॥
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां ।
 नदीगिरिषु सर्जस्ताः पृष्ठतोऽनुचयौ प्रभुः ॥१३१॥
 तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।

---

 १ असिक्तीमिति ट० ।

२ पुरेति ट० ।

प्रथमात्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१३२॥

तथागच्छद् यथाकालं कूपानां नियुते तु सः ।

असिक्तीं वैरिणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥१३३॥

अथ पुत्रसहस्रं स वैरिण्याममितौजसा ।

असिक्तां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१३४॥

तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्द्धयिषून् प्रजाः ।

देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।

नाशाय वचनं तेषां श्लापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥१३५॥

यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृचिमः ।

दक्षशापभयाङ्गीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥१३६॥

यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत ।

मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात् पुनः ॥१३७॥

तस्मात् स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत् ।

स हि पूर्वसमुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥१३८॥

येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्ष्यन्वा इतिविश्रुताः ।

निन्दार्थं नाशिताः सर्व्वे विनष्टास्तु न संशयः ॥१३९॥

तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः ।

ब्रह्मर्षोन् वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥१४०॥

ततोऽभिसन्धितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना ।

कन्यायां नारदो मङ्गलं तव पुत्रो भवत्विति ॥१४१॥

ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने ।

तस्मात् स नारदो जज्ञे भूयः शान्तो भयादृषिः ॥१४२॥

तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकाः ।

अष्टाङ्गान् वदतां श्रेष्ठं सूतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥

अथ उचुः । कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना ।

प्रजापतिसुतास्ते वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥१४४॥

स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासम्भवं श्रुभं^(१) ।

प्रोवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥

दक्षपुत्रास्त ह्यर्था विवर्द्धयिषवः प्रजाः ।

समागता महावीर्या नारदस्त्वागुवाच ह ॥१४६॥

बालिशा वत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलं ।

अन्तमूर्द्धमधस्यैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥१४७॥

किं प्रमाणन्तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च ।

अविज्ञायेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रक्ष्यथ ।

अल्पं वापि बहुवापि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥१४८॥

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाता सर्वतो दिशः ।

वायुन्तु समनुप्राप्य^(२) गतास्ते वै पराभवं ॥१४९॥

अद्यापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिताः ।

एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१५०॥

स्वेषु पुत्रेषु नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥१५१॥

प्रजा विवर्द्धयिषवः श्रवलाश्रयाः पुनस्तु ते ।

१ पुनरिति ख० ।

२ वायुन्तु नाशनं प्राप्येति ख०, ड०, ट० च ।

पूर्वमुक्तं वचनं नारदेन ह ॥१५२॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं सर्व्वं कुमारस्ते महौजसः ।
 अन्योऽन्यमूचस्ते सर्व्वे सम्यगाह महानृषिः ।
 भ्रातृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥१५३॥
 ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वाश्च सुखं स्वक्ष्यामहे प्रजाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।
 अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१५४॥
 ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्येषणे रतः ।
 प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्य्यं विजानता ॥१५५॥
 नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽभवद्भिषुः ।
 नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१५६॥
 तथा तेऽपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल ।
 षष्टिकन्याऽसृजद्देवो वैरिणामेव विश्रुताः ॥१५७॥
 तास्तदा प्रतिजग्राह धन्यर्थं कश्यपः प्रभुः ।
 धर्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥१५८॥
 इमां विष्टष्टिं दक्षस्य हृत्स्नां यो वेद तत्त्वतः ।
 आयुश्चान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत^(१) ॥१५९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ।

१ अत्राध्याये बह्व्यु स्थानेषु पूर्वापरसङ्गतिराहित्येनासमीचीनत्वेन च
 पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

कश्यप उवाच । देवानां दानवानाञ्च दैत्यानाञ्चैव सर्व्वशः ।

उत्पत्तिं विस्तरेणैह ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे ॥१॥

सूत उवाच । धर्मस्य तावद् वक्ष्यामि निमग्नं तं निबोधत ।

अरुन्धती वसुर्यामी सन्वा भानुर्मरुत्वती ॥२॥

सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा तथैव च ।

धर्मपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥३॥

साध्या पुत्रांसु धर्मस्य साध्यान् द्वादश जज्ञिरे ।

साध्या नाम महाभागाश्छन्दजा यज्ञभागिनः ।

देवेभ्यस्तान् परान् देवान् देवज्ञाः परिचक्षिरे ॥४॥

ब्रह्मणो वै सुखात् सृष्टा जया देवाः प्रजेसृषा ।

सर्व्वे मन्त्रजरीरास्ते सृष्टा मन्वन्तरेष्विह ॥५॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च वृहद्यश्च रथन्तरं ।

चित्तिश्चैव विचित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च ॥६॥

विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञश्च ते सृष्टाः ।

नामान्वेतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥७॥

ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।

स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥८॥

तामसे हरयो नाम वैकुण्ठा रैवताऽन्तरे ।

साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना कन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥८॥
 धर्मापुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशामराः ।
 पूर्वं स्य अनुसूयन्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥१०॥
 स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः ।
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूर्चुर्वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥११॥
 किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन् ।
 इतरेतरं महाभागान् वयं साध्यान् प्रविश्य वै ।
 मन्वन्तरे भविष्यामस्तन्नः अये भविष्यति ॥१२॥
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ।
 तस्माद्द्वादशसम्भूतान् धर्मान् स्वायम्भुवात् पुनः ॥१३॥
 नरनारायणौ तच्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
 विपश्चिदिन्द्रो यस्यासीत् तथा सत्यो हरिश्च तौ ।
 स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तानौ तुषितौ सुरौ ॥१४॥
 तुषितानान्तु साध्यत्वे नामान्येतानि वक्ष्यते ।
 मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च^(१) वीर्यवान् ॥१५॥
 चित्तिर्हयो नयस्त्रैव हंसे नारायणस्तथा ।
 प्रभवोऽथ विभुस्त्रैव^(२) साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥१६॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
 नामान्यासन् पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥१७॥
 प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च ।

१ नरोपानश्चेति ख०, ड०, ठ०, उ० च ।

२ प्रभवो विभवश्चैवेति क० ।

चक्षुः श्रोत्रं तथा^(१) प्राणः स्यर्ज्ञो बुद्धिर्मनस्तथा ॥१८॥
 प्राणापानाबुदानस्य समानो व्यान एव च ।
 नामान्येतानि पूर्वन्तु तुषितानां स्मृतानि ह ॥१९॥
 वसोस्तु वसवः पुत्राः साध्यानामनुजाः स्मृताः ।
 धरो भुवश्च सोमश्च आपस्यैवानलोऽग्निलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥
 धरस्य पुत्रो द्रविणो ऋतहव्यवहस्तथा ।
 भ्रुवपुत्रो भवो नाम्ना कालो लोकप्रकालनः ॥२१॥
 सोमस्य भगवान् वर्चा बुधश्च ग्रहबोधनः ।
 रोहिष्णां तौ समुत्पन्नौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥२२॥
 धारोर्मिकलिलास्यैव त्रयश्चन्द्रमसः सुताः ।
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः शमः शान्तस्तथैव च ॥२३॥
 स्कन्दः सनत्कुमारश्च जज्ञे पादेन तेजसः ।
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ।
 तस्य शाखो विश्वाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥२४॥
 अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ।
 अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥२५॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्र ऋषिर्नाम्ना तु देवलः ।
 द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावनौ मनीषिणौ ॥२६॥
 वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कृत्स्नममक्ता विचरत्युत ॥२७॥
 प्रभासस्य तु या भार्या वसुनामष्टमस्य ह ।
 विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
 स कर्त्ता सर्वशिल्पानां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः ।
 भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः ॥२९॥
 सर्वेषाञ्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
 मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः ।
 क्रतुर्देवः श्रवः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा^(१) ॥३१॥
 कुरुवान् प्रभवांस्यैव रोचमानस्य ते दश ।
 धर्मपुत्राः स्युता ह्येते विश्वार्या जज्ञिरे शुभाः ॥३२॥
 मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो भानवो भानुजाः स्युताः ।
 मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तापां घोषं लम्बा व्यजायत ॥३३॥
 सङ्कल्पायान्तु संजज्ञे विद्यान् सङ्कल्प एव च ।
 नागवीथ्यस्तु^(२) जाम्ब्याञ्च पथत्रयसमाश्रिताः^(३) ॥३४॥
 पृथिवीविषयं सर्व्वमरुन्धत्यां व्याजायत ।
 एष मर्गः समाख्यातो विद्वान् धर्मस्य शाश्वतः ॥३५॥
 मुहूर्त्तास्यैव तिथ्यश्च पतिभिः सह सुव्रताः ।
 नामतः संप्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे विबोधत ॥३६॥

१ मधुस्तथेति ख० ।

२ नव वीथ्यस्त्विति ख०, ड०, ट०, ठ० च ।

३ पञ्चत्रयसमाश्रिता इति ड० ।

अहोरात्रविभागश्च मन्त्राणि समासतः ।
 मुहूर्त्ताः सर्वमन्त्रा, अहोरात्रविदस्तथा ॥ ३ ७ ॥
 अहोरात्रकलानान्तु षट्शतीत्यधिका स्मृता ।
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु षट्सुमिच्छतः ॥ ३ ८ ॥
 ततो वेदविदश्चैतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु ।
 अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥ ३ ९ ॥
 रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पिण्डावासव एव च ।
 आप्योऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥ ४ ० ॥
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः^(१) तथेन्द्रो निर्वृतिस्तथा ।
 वारुणश्च तथार्धम्नो भागाश्चापि दिनाश्रिताः ॥ ४ १ ॥
 एते दिनमुहूर्त्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।
 शङ्कुकायाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥ ४ २ ॥
 अजास्तथाहिर्ब्रध्नश्च पूषा हि यमदेवताः ।
 आग्नेयश्चापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ४ ३ ॥
 ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो वार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः ।
 सावित्रोऽथ तथा तार्क्ष्यो वायव्यश्चेति संग्रहः ॥ ४ ४ ॥
 एकरात्रिमुहूर्त्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।
 इन्द्रोर्गत्युदया ज्ञेया नालिकाः पादिकास्तथा ।
 कास्तावस्थास्त्रिमास्त्रेते मुहूर्त्ता देवताः स्मृताः ॥ ४ ५ ॥
 सर्वग्रहाणां चीणैव स्थानानि विहितानि च ।
 दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमं ॥ ४ ६ ॥

स्थानं जारङ्गं मध्ये तथैरावतमुत्तरं ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४७॥
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता ।
 पुष्योऽश्लेषापुनर्वसू वीथिरैरावती मता ।
 तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरे मार्ग उच्यते ॥४८॥
 पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चै वार्यमी स्मृता ।
 हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिज्ञब्दिता ॥४९॥
 ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारङ्गवी स्मृता ।
 एतास्तु वीथयस्त्रिस्तो मध्यमे मार्ग उच्यते ॥५०॥
 मूलश्चाषाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिज्ञब्दिता ।
 अश्लेषा धनिष्ठा च गार्गी शतभिषक्तया ॥५१॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
 स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्तु मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥५२॥
 सप्तविंशत्तु याः कन्या दक्षः सोमाय ता ददौ ।
 सर्वा नक्षत्रनाम्नस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्तिताः ।
 तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥५३॥
 यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजग्राह कश्यपः ।
 चतुर्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः ॥५४॥
 आदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा^(१) ।
 सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा दूरा^(२) ।

१ अदितिर्दितिर्दनुर्दावा अरिष्टा नायुषस्तथेति ड०, ट० च ।

२ सुरभिर्विनता नाम्ना मुनिः क्रोधवशा इरेति ख० । क्रोधवशा इरेति ड० ।

कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञः प्रजास्तामां निबोधत ॥५५॥
 चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः ।
 वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभ्रुवुश्चानुषेऽन्तरे ॥५६॥
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् पुनर्वैवस्वतस्य ह ।
 आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याजः परस्परं ॥५७॥
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् योगादर्द्धेन चेतसः ॥५८॥
 गच्छामः पुत्रतामस्यास्तन्नः श्रेयो भविष्यति ।
 आदित्यास्तु प्रसृतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥५९॥
 एवमुक्ता तु ते सर्वं चानुषस्याऽन्तरे मनोः ।
 जज्ञिरे द्वादशादित्या मारीचात् कश्यपात्पुनः ॥६०॥
 शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नरनारायणौ सुरौ ॥६१॥
 तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ।
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य^(१) च महात्मनः ॥६२॥
 श्रेष्ठानुश्रविके यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे ।
 अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मान्ते जज्ञिरे सुराः ॥६३॥
 इत्येष विषये रागः सम्भूत्याः कारणं स्मृतं ।
 ब्रह्मशापेन सम्भूता जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६४॥
 स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ।

तामसे हरयो देवा जाताश्चारिणवे तु वै ।
 वैकुण्ठाश्चाक्षुषे साध्या आदित्याः साम्प्रते पुनः ॥६५॥
 धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽश्रो भगस्तथा ।
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः सृष्टतः ॥६६॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।
 इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुताः सृष्टाः ॥६७॥
 सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजज्ञिरे ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥
 अङ्गारकं तथा सर्पं निर्धृतिं सदसत्पतिं ।
 अजैकपादहिम्रध्रमूर्द्धकेतुं ज्वरं तथा ॥६९॥
 भुवनक्षेत्रं मृत्युं कपालक्षैव^(१) विश्रुतं ।
 देवानेकादशैतांस्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ।
 तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥
 ततो दुहितरावन्ये सुरभी द्वे व्यजायत ।
 रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च^(२) यशस्विनी ॥७१॥
 रोहिण्यां जज्ञिरे कन्यासुतश्रो लोकविश्रुताः ।
 सुरूपा हंसकीला च^(३) भद्रा कामदुघा तथा ।
 सुषुवे कामदुघा तु सुरूपा तनयदयं ॥७२॥
 हंसकीला नृपमृषीन्^(४) भद्रायास्तु व्यजायत ।

१ कापालक्षैवेति ख० ।

२ गान्धर्वी चेति ड० ।

३ हंसकाली चेति क० ।

४ पाठोऽयं न समीचीनः ।

विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥७३॥
 उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्तो मनोजवाः ।
 श्वेताः शोभाः पिशङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ।
 रुद्रा देवोपवाह्यास्तो गन्धर्व्ययोगयो हयाः ॥७४॥
 भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।
 सखी ककुद्भी द्युतिमानमृतालथसम्भवः ।
 सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥७५॥
 इत्येते कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्तिताः ।
 धर्मपुत्राः स्मृताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥७६॥
 अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।
 बह्वपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्त्वताः ॥७७॥
 कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥७८॥
 सर्वे देवगणा विप्रास्तयस्त्रिंशन्तु कन्दजाः ।
 एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥७९॥
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 एते देवनिकायास्तो सम्भवन्ति युगे युगे ॥८०॥
 ऋषय ऊचुः । साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च ।
 अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्चैव विश्रुताः ॥८१॥
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ।
 अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद् विशिष्यते ॥८२॥

यस्य यस्मात् प्रभवति यस्य यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।

ज्यायान्यो मध्यमश्चैव कनीयान् यस्य तेषु वै ॥८३॥

प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः ।

कर्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।

एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्स्य यथायथं ॥८४॥

सूत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्येहमन्तरन्तेषु यत् सूतं ।

यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां ऋणुध्वं मे विवक्षतः ॥८५॥

राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः सूताः ।

तन्वः स्वयम्भुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥

एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः ।

गुणवृद्धिनिबन्धत्वाद्विधानुग्रहबन्धतः ॥८७॥

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च गुणवृद्धिमिह द्विजाः ।

यथाशक्त्या प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निबोधत ॥८८॥

एका तु कुरुते तासां राजसी सर्वतः प्रजाः ।

एका चैवार्णवस्था तु सानुगृह्णाति सात्त्विकी ।

एका साक्षिपते काले तामसी यसते प्रजाः ॥८९॥

रजसा तु समुद्रिक्तो ब्रह्मा सम्भवते यदा ।

पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्त्तते ॥९०॥

यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः ।

ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्त्तते ॥९१॥

सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।

कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

क्रमात्तस्य निवर्त्तन्ते रूपं नाम च कर्म च ।
 त्रैलोक्ये वर्त्तमानस्य सर्वानुग्रहनिग्रहैः ॥८३॥
 यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।
 यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥८४॥
 मणिविभजते वर्णान् विचित्रान् स्फटिके यथा ।
 वैमल्यादाश्रयवशात्तद्वर्णः स्यात्तदञ्जनः ॥८५॥
 तदा गुणवशात्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।
 एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनं ॥८६॥
 एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते ।
 रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशात्तु सः ॥८७॥
 भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्त्तिविनाशनात् ।
 एको ब्रह्मान्तकश्चैव पुरुषश्चेति ते त्रयः ॥८८॥
 एकस्यैताः सृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
 ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥८९॥
 तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
 या तामसी तु कालाख्या प्रजाक्षयकरी तु सा ।
 सात्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी सृता ॥९०॥
 राजस्या ब्रह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामसी चान्तक्या तु तदग्नेनाभवद्भवः ॥९०॥
 सात्त्विकी पौरुषी या सा तस्याः श्रोत्रिणुरुच्यते ।
 त्रैलोक्ये ताः सृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ॥९०॥
 नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुगृह्य च ।
 वैष्णयानुगृहीतास्ता रौद्रानुग्रसते पुनः ॥१०३॥
 एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन् वै करोति सः ।
 सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥१०४॥
 इत्येताः कथितास्त्रिस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
 प्रजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः सृताः ॥१०५॥
 एका तनुः सृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।
 साङ्ख्ययोगपरे वीरिः पृथक्कैवल्यदर्शिभिः ।
 अभिजातप्रभावश्चैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१०६॥
 एकत्वे च पृथक्त्वे च तासु भिन्नाः प्रजास्त्रिह ।
 इदं परमिदं नेति ब्रुवतो भिन्नदर्शनाः ॥१०७॥
 ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राज्ञः प्रजापतिं ।
 केचिच्छिवं परत्वेन प्राज्ञविष्णुं तथाऽपरे ।
 अविज्ञानेन संसक्ताः सक्ता रत्यादिचेतसा ॥१०८॥
 तत्त्वं कालञ्च देशञ्च कार्याण्यवेक्ष्य तत्त्वतः ।
 कारणञ्च सृता ह्येता नानार्थेष्विह देवताः ॥१०९॥
 एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति ।
 एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।
 एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनं ॥११०॥
 अद्वेषस्तु सदा कार्यो देवतासु विजानता ।
 न शक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितं ॥१११॥
 एकात्मा स चिधा भूत्वा सम्मोहयति यः प्रजाः ।

एतेषाञ्च वयाणान्तु विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥११२॥
 जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सक्ता रूपाविचेतसः ।
 इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥११३॥
 यातुधानान् विशन्त्येताः पिशाचांस्यैव तान्नरान् ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयम्भूर्व्यवतिष्ठते ॥११४॥
 गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुभिर्मोहयन् प्रजाः ।
 तेत्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते त्रयं ॥११५॥
 तस्माद्देवास्तथो ह्येते नैरन्तर्यं व्यवस्थिताः ।
 तस्मात् पृथक्त्वमेकत्वसङ्ख्या सङ्ख्यागतागतं ।
 एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥११६॥
 यस्मात् सृष्ट्वानुगृहीते ग्रसते चैव ते प्रजाः ।
 गुणात्मकत्वात्तैकाल्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥
 रुद्रं ब्रह्माणमिन्द्रश्च लोकपालान् ऋषीन् दनून् ।
 देवं तमेकं बहुधा प्राङ्गर्नारायणं द्विजाः ॥११८॥
 प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी ।
 मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥११९॥
 तेजसा यशसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
 जायन्ते तत्समास्यैव तानपीह निबोधत ॥१२०॥
 राजस्या ब्राह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामस्यास्तस्य चांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते ।
 सात्विक्या पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभृत्तदा ॥१२१॥
 चिषु कालेषु तस्यैता ब्रह्मणस्तनवोऽशजाः ।

कालो भूत्वा पुनश्चासौ रुद्रः मंहरते प्रजाः ॥१२२॥

सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्द्वाकरः ।

भूत्वा सम्बर्त्तकादित्यो लोकांस्त्रीन्स तदादहत ॥१२३॥

विष्णुः प्रजानुगृह्णाति नामरूपविपर्यये ।

तस्यान्तस्यामवस्थायां तत्तदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥

सत्त्वोद्विक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।

तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

आकूत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥१२५॥

ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।

तुषितायां समुत्पन्ने ह्यतीतसुषितैः सह ॥१२६॥

अत्रैतमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै ।

वशवर्त्तिभिरुत्पन्ने वशवर्त्ती हरिः पुनः ॥१२७॥

सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ।

तामसस्यान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।

भार्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥१२८॥

चारिणवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः ।

वैकुण्ठायामसौ जज्ञे ह्याभूतरजसैः सह ।

वैकुण्ठः स पुनर्देवः सम्प्राप्ते चाक्षुषेऽन्तरे ॥१२९॥

धर्मे नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् ।

स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥१३०॥

मारीचात् कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ।

त्रिचिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुत्क्रमं ॥१३१॥

प्रत्यपादयदिन्द्राय देवेभ्यश्चैव स प्रभुः ।
 इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।
 मन्वन्तरेव्यतीतेषु याभिः संरचिताः प्रजाः ॥१३२॥
 तस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता ।
 तस्मात्स वै स्यतो विष्णुर्विश्वेधातोः प्रवेशनात् ॥१३३॥
 इत्येते ब्रह्मणश्चैव वामनस्य महात्मनः ।
 एकलक्षं पृथक्लक्षं विशिष्टलक्षं कीर्तितं ॥१३४॥
 देवतानामिहांशेन जायन्ते यास्तु देवताः ।
 तासान्तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
 जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥१३५॥
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोऽंशसम्भवं ॥१३६॥
 स एवं जायतेऽंशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
 ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्याऽंशेन जायते ॥१३७॥
 एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा ताम्बै ब्रुवन्ति ह ।
 यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ।
 तस्मादनुग्रहास्तेषां ज्ञेयज्ञास्ते भवन्त्युत ॥१३८॥
 एकस्तु प्रभुशक्त्या वै ब्रह्म भावतीश्वरः ।
 भूत्वा यस्माच्च ब्रह्म भावत्येकः पुनस्तु सः ॥१३९॥
 तस्मात्सुमनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।
 सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रसंशया ॥१४०॥

प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः ।
 जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१४१॥
 ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति^(१) ह्यनीश्वराः ।
 तस्माद्दोषप्रचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥१४२॥
 भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः^(२) ।
 भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनां ॥१४३॥
 दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात् ।
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥१४४॥
 पूर्वमर्थान्तरे न्यस्ताः^(३) कालान्तरगता अपि ।
 तेनान्यात् सन्तमप्यर्थं द्वेषन्न प्रतिपद्यते ॥१४५॥
 दर्शानां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः ।
 कर्मणां मनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान् ।
 श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१४६॥
 अशक्नोति जानाति देवताः प्रविभागशः ।
 इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१४७॥
 आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाञ्च सहस्रशः ।
 कुर्याद्योगबलम्प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाचरेत् ॥१४८॥
 प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तथैवोग्रतपस्वरन् ।
 संहरेच्च पुनः सर्वान् सूर्यतेजो गुणानिव ॥१४९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

१ मोहयन्तीति ड० ।

२ भूतिभाविन इति ख० ।

३ पूर्वमन्वन्तरे न्यस्ता इति ख० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः ।

पप्रच्छुर्ऋषयः श्रेष्ठं वचनस्य यथाक्रमं ॥१॥

सप्तस्त्रिह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह ।

इन्द्रविष्णुप्रधानास्ते आदित्यास्तु महौजसः ।

एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तराद्रोमहर्षण ॥२॥

एवमुक्तस्तदा स्रुतो विनयी ब्रह्मवादिभिः ।

उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा पृष्टो महर्षिभिः ॥३॥

स्रुत उवाच । ब्रह्माणो वै मुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेष्या ।

सर्वे मन्वशरीरास्ते स्रुता मन्वन्तरेष्विह ॥४॥

दर्शस्य पौर्णमासस्य वृहद्यच्च रथन्तरं ।

आकूतः प्रथमस्तेषां ततस्त्वाकूतिरेव च ॥५॥

वित्तिस्यैव सुवित्तिस्य आकूतिः कूतिरेव च

अधीष्टु ततो ज्ञेयः अधीतिस्यैव तत्ततः ।

विज्ञातिस्यैव विज्ञातो मानवो ये च द्वादश ॥६॥

ज्ञेयो द्वादशपुत्रस्य यस्याब्देन^(१) समाजयेत् ।

तं दृष्ट्वा चाब्रवीद्ब्रह्मा जया देवानसूयत ॥७॥

दारान्निहेचसंयोगे मिथ्यामारभतेति च ।

एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥८॥

ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः ।
 सत्यखेह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥८॥
 य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु ।
 क्षयातिशययुक्तन्तु ते दृष्ट्वा कर्मणां फलं ॥९०॥
 जुगुप्सन्तः प्रसूतिञ्च निस्तन्द्रा निर्ममाभवन् ।
 अजस्रं काङ्क्षमाणास्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥९१॥
 अर्थं धर्मञ्च कामञ्च हिला ते वै व्यवस्थिताः ।
 पौरुषं ज्ञानमास्थाय तेजः संक्षिप्य चास्थिताः ॥९२॥
 तेषाञ्च तमभिप्रायं ज्ञात्वा^(१) ब्रह्मा चुकोप ह ।
 तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान् सुरानथ ॥९३॥
 प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजास्रष्टाऽस्मि नान्यथा ।
 प्रसूयध्वं जयध्वञ्चेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥९४॥
 यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।
 जुगुप्समानाः स्वं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दय ॥९५॥
 कर्मणाञ्च कृतो न्यासे ह्यमृतत्वाभिकाङ्क्षया ।
 तस्माद्युयमनादृत्य सप्तहलस्तु यास्यथ ॥९६॥
 ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन्^(२) ।
 क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥९७॥
 प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तान्ब्रवीत् पुनः ।
 लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हसि ॥९८॥

१ दृष्ट्वेति ख० ।

२ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम ।
 प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि शुभं वा यदि वाऽशुभं ॥१८॥
 लोके यदस्ति किञ्चिद्वै सत्त्वासत्त्वव्यवस्थितं ।
 बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिसन्धयेत् ॥२०॥
 भूतानान्तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विधारितं ।
 तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥२१॥
 मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमं ।
 आश्रमयेन तत्त्वेन कथं च्छेत्तुमिहोत्सहे ॥२२॥
 यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा ।
 इह कर्माण्यनारभ्य को मे च्छन्दादिमोक्ष्यते ॥२३॥
 परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टचेतसः ।
 अव्रवीत् पुनस्तान् वै धृतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२४॥
 यस्मान्नामाभिसन्धाय सन्ध्यासो वः कृतः पुरा ।
 यस्मात्स विफलोऽयन्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः ।
 भविताऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायतां ॥२५॥
 आत्मकन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः ।
 मन्थन्तरेषु संमूढाः षट्सु सर्वे गमिष्यथ ॥२६॥
 वैवस्वतान्तेषु सुरास्तथा स्वायम्भुवादिषु ।
 तान् ज्ञात्वा ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः ॥२७॥
 अर्यो विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं आर्द्धमेव च ।
 यज्ञश्चैव तु दानञ्च एषामेव तु कुर्वतां ।
 स हि स विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रसङ्गया ॥२८॥

स एवं श्लोकं दृष्ट्वा तु जया देवानयाब्रवीत् ।
 वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेय्य ॥ २८ ॥
 ततो यूयं मया सार्द्धं सिद्धिं प्राप्स्यथ शाश्वतीं ।
 एवमुक्त्वा तु तान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥
 ततो देवास्तिरोभूते ईश्वरे ह्यकुतोभयं ।
 प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेषाम्नु यास्तन्वस्ताऽभवन् द्वादश हृदाः ।
 जया इति समाख्याताः जाताश्चोदधिसन्निभाः ॥ ३१ ॥
 ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् सर्गे ते जज्ञिरे सुराः ।
 अजितायां रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥ ३२ ॥
 विधिश्च मुनयश्चैव क्षेमो नन्दोऽव्ययस्तथा ।
 प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुशक्तियवस्थिताः ।
 इत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश स्मृताः ॥ ३३ ॥
 ते च यज्ञे सुरैः सार्द्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
 तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वारोचिषः ॥ ३४ ॥
 तुषिता नाम ते ह्यासन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः ।
 पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे खन्तरे स्वयं ॥ ३५ ॥
 उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः ।
 ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥ ३६ ॥
 अभजन् यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे ।
 ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥ ३७ ॥

हर्षा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु ।
 हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥३८॥
 ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णवेऽन्तरे ।
 वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्णोर्जज्ञिरे सुराः ।
 वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्थान्तरे मनोः ॥४०॥
 ततस्ते वै पुनर्हैवा वैकुण्ठाः प्राप्य चाक्षुषं ।
 साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्मसूतवः ॥४१॥
 ततस्ते वै पुनः साध्याः संचीणे चाक्षुषेऽन्तरे ।
 उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥४२॥
 आद्ये त्रेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु ।
 अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥
 जज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।
 यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चाक्षुषस्थाऽन्तरे मनोः ॥४४॥
 ततः स्थायम्भुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः ।
 एवमाद्या जयास्ते वै शापात्मभवंस्तदा ॥४५॥
 य इमां सप्तसम्भूतिं देवानां देवशासनात् ।
 पठेद्यः अद्भुता युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
 इत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः ।
 परिक्रान्ता मया चाद्य किम्भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥४७॥
 ऋषय ऊचुः । दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वैरगरक्षसां ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरूधां ।
 उत्पत्तिं निधनञ्चैव विस्तरात् कथयस्व नः ॥४८॥

एवमुक्तस्तदा स्रुत उवाच ऋषिसत्तमान् ।

दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं ॥४८॥

कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वेभ्यः पूर्वजौ स्रुतौ ।

स्रुत्येहन्यतिरात्रस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥५०॥

हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ऋत्विगासनं ।

दित्या गर्भाद्विनिःस्रुत्य तत्रासीनोच्चसंसदि ।

हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः ।

प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥५२॥

स्रुत उवाच । कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा ।

ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥५३॥

उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधिः ।

आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥

कुशपूतानि त्रीण्यत्र कूचफलकमेव च^(१) ।

मुख्यत्विजश्च चत्वारस्तेषान्तान्युपकल्पयेत् ॥५५॥

शुभं तत्रासनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितं ।

हिरण्यं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंस्तृतं ॥५६॥

अन्तर्वन्ना दितिश्चैव पद्मीत्वं समुपागता ।

दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्त्तत ॥५७॥

स तु गर्भाद्विनिःस्रुत्य मातुर्वै उदरात्तदा ।

उपकृतासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्यं ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

निषसाद् सगर्भोऽत्र तत्रासीनः शशंस च ॥५८॥
 आख्यानपञ्चमान् वेदान्^(१) महर्षिः काश्यपो यथा ।
 तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्स्तु तद्विधं ॥५९॥
 हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन विश्रुतः ।
 हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिद्धिका तस्य चानुजा ।
 राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः परिग्रहात् ॥६०॥
 हिरण्यकशिपुर्द्वैत्यश्चचार परमं तपः ।
 शतं वर्षमहस्त्राणां निराहारो ह्यधःशिराः ॥६१॥
 तं ब्रह्मा कन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
 सर्वामरत्वं विप्रेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ।
 योगाद्देवान्विनिर्जित्य सर्वदेवलमास्थितः ॥६२॥
 दानवाश्चासुराश्चैव देवाः समा भवन्तु वै ।
 मारुतेर्यन्महैश्वर्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
 एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितं ।
 दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥६४॥
 राजा हिरण्यकशिपुर्यथा यामाशां निषेवते ।
 तस्यास्तस्या दिशो देवा नमश्चकुर्महर्षिभिः ॥६५॥
 एवं प्रभावो दैत्येन्द्रः^(२) हिरण्यकशिपुर्दिजाः ।

१ आख्यानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।

२ दैत्यस्त्विति ड० ।

तस्यासीन्नरसिंहः स विष्णुर्मृत्युः पुरा किल ।
 नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्ततः शुद्धा नखाः स्मृताः ॥६६॥
 हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
 महानाभश्च विक्रान्तो भूतसन्तापनस्तथा ।
 हिरण्याक्षसुता ह्येते देवैरपि दुरासदाः ॥६८॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च बाडेयः^(१) सगणः स्मृतः ।
 शतन्तानि सहस्राणि निहतास्तरकामये ॥६९॥
 हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः ।
 प्रह्लादः पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।
 संह्लादश्च ह्रदश्चैव ह्रदपुत्रान्निबोधत ॥७०॥
 ह्लादो निसुन्दश्च तथा ह्रदपुत्रौ बभूवतुः ।
 सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
 ब्रह्मघ्नस्तु महावीर्यो मूकस्तु ह्रददायिनः^(२) ।
 मारोचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकामुपपद्यते ॥७२॥
 ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।
 मूको विनिहतश्चापि किराते सव्यसाचिना ॥७३॥
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।
 तिस्रः कोऽयस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

१ बालेय इति ख० ।

२ मृकण्डस्वाततायिन इति ग० ।

अबध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥७४॥
 अनुद्वादसुतो वायुः शिनीवाली तथैव च ।
 तेषान्तु शतसाहस्रो गणो ह्यलाहलः स्मृतः ॥७५॥
 वैरोचनस्तु प्राह्णादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।
 गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च^(१) ।
 शम्भुस्तु अनुजस्तेषां स्मृताः प्राह्णादिसूनवः ॥७६॥
 यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुरासदान् ।
 शुभ्रश्चैव निगुम्भश्च विष्कक्सेनो महौजसः ॥७७॥
 गवेष्ठिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
 तथा दक्षश्च खण्डश्च^(२) त्रयस्तु जम्भसूनवः ॥७८॥
 विरोधश्च मनुश्चैव वृक्षायुः^(३) कुशलीमुखः ।
 वाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुतान् गृणु ॥७९॥
 ब्रह्मजित् क्षत्रजिश्चैव देवान्तकनरान्तकौ ।
 कालनेमिसुता ह्येते शम्भोस्तु गृणुत प्रजाः ॥८०॥
 धनुको ह्यसिलोमा च नावलश्च सगोमुखः ।
 गवाक्षश्चैव गोमांश्च शम्भोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥
 विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्व एव ते ॥८२॥

---

 १ जम्भः पुष्कल एव चेति ग० ।

२ सुखश्चेति ड० ।

३ वृक्षायुरिति ड० ।

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 सहस्रबाहुर्ज्यैष्ठ्यस्तु बाणो द्रविणसम्मतः ।
 कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुशिरित्येवमादयः ॥८३॥
 शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते ।
 बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽय सहस्रशः ॥८४॥
 बलिर्यो नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ।
 बाणस्य चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥८५॥
 दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं ।
 स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ।
 वरेण हृन्दयामास सा च वक्षे वरन्ततः ॥८६॥
 स तु तस्यै वरं प्रादात् प्रार्थितं भगवान् प्रभुः ।
 किमिदं मयि शुभे मारीचस्तामभाषत ॥८७॥
 मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्तारं प्राञ्जलिस्तथा ।
 हतपुत्रास्मि भगवन् आदित्यैस्तव सनुभिः ॥८८॥
 शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोऽन्वितं ।
 अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥
 एवं भवतु भद्रन्ते शुचिर्भव तपोधने^(१) ।
 जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥९१॥

पूर्णं वर्षशतं तावत् शुचिर्यदि भविष्यसि ।
 पुत्रं त्रिलोकप्रचरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥८१॥
 एवमुक्त्वा महातेजास्तथा समवसत् प्रभुः ।
 तामालिङ्ग्य त्रिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥८२॥
 गते भर्त्तरि सा देवी दितिः परमहर्षिता ।
 कुशलं वममासाद्य तपस्तेपे सुदारुणं ॥८४॥
 तपस्तस्यान्तु कुर्वन्त्यां परिचर्याञ्चकार ह ।
 सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसम्पदा ॥८५॥
 अग्निं समित्कुशं काष्ठं फलं मूलं तथैव च ।
 न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि किञ्चन ॥८६॥
 गात्रसंवाहकैश्चैव अमापनयनैस्तथा ।
 शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ।
 एवमाराधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥८७॥
 दितिरुवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दशवर्षाणि पुत्रक ।
 अवशिष्टानि भद्रान्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥८८॥
 जयलिप्तां समाधास्ये लब्ध्वाहं तादृशं सुतं ।
 त्रैलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥८९॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 निद्रयापहता देवी जाम्बोः कृत्वा शिरस्तदा ॥९०॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्द्धजां ।
 तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥९०॥
 तस्याः शरीरं विवृतं विवेशाथ पुरन्दरः ।

प्रविश्य चामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसं ।
 अभिनत्स प्रधानन्तु कुलिशेन महायशाः ॥१०२॥
 भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।
 हरोद सस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
 मारोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥१०३॥
 तं गर्भं सप्तधाभूतं ह्येकैकं सप्तधा पुनः ।
 कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥१०४॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
 निष्पपातोदराद्वज्री मातुर्वचनगौरवात् ।
 प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥१०५॥
 अगुचिर्देवि सुप्तासि पादयोगतमूर्द्धजा ।
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।
 भिन्नवान् गर्भमेतन्ते^(१) बह्वधा क्षन्तुमर्हसि ॥१०६॥
 तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
 सहस्राक्षं ततो वाक्यं मातुर्नयनमब्रवीत् ॥१०७॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः ।
 नापराधोऽस्ति देवेश क्षपिपुत्र महाबल ॥१०८॥
 शत्रोर्बधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपामि भो ।
 प्रियन्तु कर्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥१०९॥
 भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि ।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः ।
 मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः ॥११०॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयश्चैव भास्करे ।
 सोमे द्वितीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ॥१११॥
 गङ्गेषु पञ्चमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमण्डले ।
 ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥११२॥
 तान्येते विचरन्त्वद्य काले काले ममात्मजाः ।
 वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरन्तु मम पुत्रकाः ॥११३॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अग्नेर्धेभ्यो य आवहः ।
 चरन्तु मम पुत्रास्ते प्रथमश्चरताङ्गणः ॥११४॥
 द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसूर्यात् प्रवहस्तु यः ।
 वातस्कन्धं द्वितीयन्तु द्वितीयश्चरताङ्गणः ॥११५॥
 सूर्योर्द्ध्वान्तु ततः सोमादुदहो यस्तु वै स्यतः ।
 वातस्कन्धन्तु तं प्राजसृतीयश्चरताङ्गणः ॥११६॥
 सोमादूर्द्ध्वं तथर्चेभ्यश्चतुर्थः सुवहस्तु यः ।
 चतुर्थो मम पुत्राणां गणस्तु चरतां विभो ॥११७॥
 यज्ञेभ्यश्च तथैवोर्द्ध्वमाग्रहादिवहस्तु यः ।
 पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥
 ऊर्द्ध्वं ग्रहादृषिभ्यस्तु षष्ठो यो वै पराहतः ।
 चरन्तु मम पुत्रास्तु तत्र षष्ठे गणे-तु ये ॥११९॥
 सप्तर्षयस्तथैवोर्द्ध्वमाध्रुवात् सप्तमस्तु यः ।
 वातस्कन्धः परिवहस्तत्र तिष्ठन्तु मे सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्वं चरन्वेते काले काले ममात्मजाः ।
 तत्र तेन च नाम्ना वै भवन्तु मरुतस्त्रिमे ॥१२१॥
 ततस्तेषान्तु नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः ।
 तद्धते कर्मभिश्चैव मरुतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥
 सत्त्वज्योतिस्तथादित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः ।
 तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिश्चानपरस्तथा ॥१२३॥
 प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत ।
 ऋतजित्सत्यजिश्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥१२४॥
 सत्यमित्रोभिमित्रश्च हरिमित्रस्तथाऽपरः ।
 गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥१२५॥
 कृतः सत्यो × × × ×^(१) ध्रुवो धर्त्ता विधारयः ।
 ध्वान्तश्चैव धुनिश्चैव ह्युग्रो भीमस्तथैव च ।
 अभियुः सान्निपत्यैवमाङ्गयश्च गणः स्मृतः ॥१२६॥
 ईदृक् चैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिकृत्तथा-
 कृत्तथा समितिश्चैव संरम्भश्च तथा गणः ॥१२७॥
 ईदृक् च पुरुषश्चैव अन्यादृक्चाच्च चेतसः ।
 समितासमितदृक्चाच्च प्रतिदृक्चाच्च वै गुणाः ॥१२८॥
 एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो^(२) नामतः स्मृताः ।

१ अत्राक्षरचतुष्टयमादर्शपुस्तकेषु पतितं ।

२ “एते ह्येकोनपञ्चाशत्” इत्यादिलिखनस्वरसेन एतत्पूर्वमेकोनपञ्चा-
 शन्नामप्राप्तिरावश्यकं परन्तु आदर्शपुस्तके तत्समुदायस्याप्राप्तत्वात् पूर्वं
 कतिपयसंज्ञाः पतिताः प्रतिभान्ति ।

प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दिव्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१२८॥
 श्रुत्वा तेषाम्ना नामानि दितिरिन्द्रमुवाच ह ।
 वातस्कन्धं चरन्वेते मम पुत्राश्च पुत्रक ।
 विचरन्तु च भद्रन्ते देवैः सह ममात्मजाः ॥१३०॥
 तस्यास्तदचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१३१॥
 सर्वमेतद्यथोक्तान्ते भविष्यति न संशयः ।
 देवभृता महात्मानः कुमारो देवसम्पत्ताः ।
 देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तथात्मजाः ॥१३२॥
 तस्मात्ते मरुतो देवाः सर्वे चेन्द्रानुजामराः ।
 विज्ञेयाश्चामराः सर्वे दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥१३३॥
 एवनौ निश्चयं ज्ञात्वा मातापुत्रौ तपोधनौ ।
 जग्मतुस्त्रिदिवं हृष्टौ शक्रौपि त्रिदिवं गतः ॥१३४॥
 मरुतां हि शुभं जन्म शृणुयाद्यः पठेत वा ।
 नादृष्टिभयमाप्नोति बद्धायुश्च भवेत्ततः ॥१३५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दनुपुत्रान्निबोधत ।

अभवन् दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः ॥१॥

विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ।

सर्वे सन्धवरास्यैव सुतप्ततपसस्तथा ॥२॥

सत्यसन्धाः पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनश्च ते ।

महाबला अयज्जानो ह्यत्रह्मण्याश्च दानवाः ।

कीर्त्यमानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निबोधत ॥३॥

द्विमूर्द्धा^(१) शङ्कुवर्णश्च तथा शङ्कुनिरामयः ॥

शङ्कुकर्णा महाविश्वः^(२) गवेष्टिर्दुन्दुभिस्तथा ॥४॥

अजामुखोऽथ भगवान् शिलो वामनसस्तथा ।

मरीचिरक्षकश्चैव^(३) महागार्ग्योऽङ्गिरावृतः^(४) ॥५॥

विशोभ्यश्च^(५) सुकेतुश्च सुवीर्यः सुहृदस्तथा ।

---

१ त्रिमूर्द्धेति ख०, ग० च ।

२ महाविघ्न इति ख० ।

३ मरीचिवन्धकश्चैवेति ख० ।

४ महात्मा अङ्गिरावृत इति ख० ।

५ ऋक्षकेतुरिति ख० ।

इन्द्रजिह्विश्वजिह्वैव तथा सुरविमर्द्दनः ॥६॥
 एकचक्रः सुवाङ्मस्य तारकस्य महाबलः ।
 वैश्वानरः पुलोमा च प्रवीणोऽथ महाशिराः ॥७॥
 स्वर्भानुर्दृषपर्वा च मुण्डकस्य महासुरः ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य चन्द्र इन्द्रस्य तापिनः ॥८॥
 सूर्यस्यैव निचन्द्रस्य ऊर्णनाभो महागिरिः ।
 असिलोमा सुकेशस्य सदस्य बलको दश ॥९॥
 तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभः^(१) महोदरः ।
 प्रमोदाहस्य कुपथो हयग्रीवस्य वीर्यवान् ॥१०॥
 असुरस्य विरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः ।
 अजो हिरण्यस्यैव शतमायुस्य शम्बरः^(२) ॥११॥
 शरभः शलभस्यैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।
 असुराणां सुरावेतौ सुराणां साम्प्रताविमौ ॥१२॥
 इति पुत्रा दनोर्वंशाः प्रधानाः परिकीर्णिताः ।
 तेषामपरिसङ्ख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकं ॥१३॥
 इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये ।
 स्वर्भानुस्तु स्रुतो दैत्यो ह्यनुभानुर्दनेनोः सुतः ।
 इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्रुताः ॥१४॥
 एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रबन्धनरकावपि ।
 इन्द्रबाधनकेशी च मेरुः शम्भोऽथ धेनुकः ॥१५॥

---

१ कुम्भनाद इति ख० ।

२ सुखन इति ख० ।

गवेष्टिष्व गवाक्षस्य ताल्लकेतुस्य वीर्यवान् ।
 एते मनुष्यधर्मास्तु दनोः पुत्रा मया स्युताः ॥१६॥
 दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः ।
 सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्त्रिमे ॥१७॥
 सैहिकेया इति ख्यातास्तुर्दश महासुराः ।
 शतगालस्य^(१) बलवाद्यासः शास्वस्थैव च ॥१८॥
 अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिस्व सितांशुकः ।
 हरः कल्पः कालनाभो भौमस्य नरकस्थथा ॥१९॥
 राजर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः ।
 हृत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥
 दाहणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मदिष्यते ।
 दशान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः स्युतः ॥२१॥
 निहतो यामदग्नौ भागवेण बलीयसा ।
 स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमोऽथ शची तथा ॥२२॥
 उपदानवीर्यमस्यापि शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 पुलोमा कालिका चैव^(२) वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥
 प्रभाया नङ्गवः पुत्रो जयन्तस्य शचीसुतः ।
 पुहं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुग्धन्तमुपदानवी ॥२४॥
 वैश्वानरसुते ह्येते पुलोमा कालिका उभे ।
 उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥२५॥

---

१ शतगालस्येति ड० ।

२ कालिका चैवेति ग० ।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवपुङ्गवाः ।
 चतुर्दश तथान्यानि हिरण्यपुरवासिनां ॥२६॥
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलाः ।
 अबध्वा दानवानां ते निहताः सव्यसाचिना ॥२७॥
 मयस्य जाता ये पुत्राः सर्वे वीरपराक्रमाः ।
 मयावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च मद्भिस्तथा ॥२८॥
 बालिको वज्रकर्णश्च कन्या मन्दोदरी तथा ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च सर्ग एष प्रकीर्तितः ॥२९॥
 दनायुषायाः^(१) पुत्रास्तु सृताः पञ्च महाबलाः ।
 अरुहर्बलिजम्भौ च विरत्तश्च विषस्तथा ॥३०॥
 अरुरोस्तनयः क्रूरो धुन्धुर्नाम महासुरः ।
 निहतः कुबलाश्वेन उतङ्गवचनात् किल ॥३१॥
 बलः पुत्रौ महावीर्यौ तेजसाऽप्रतिमाबुभौ ।
 कुभिलश्चक्रवर्मा^(२) च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥३२॥
 विरत्तस्यापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरश्च तौ ।
 विषस्य त्वभवन् पुत्राश्चत्वारः क्रूरकर्माणः ।
 आद्वहा यज्ञहा चैव ब्रह्महा पशुहा तथा ॥३३॥
 क्रान्ता दनायुषापुत्राः वृत्तस्यापि निबोधत ।
 जज्ञिरे श्वमनाद्योरादृत्तस्थेन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

१ अलम्बुषाया इति ख०, ग० च ।

२ कुटिलश्चक्रधर्मा चेति ग० ।

भर्त्तारो मनसा ख्याताः राक्षसाः सुमहाबलाः ।
 शतन्तानि सहस्राणि महेन्द्रानुचराः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्मिकाः सूक्ष्ममूर्त्तयः^(१) ।
 प्रजास्वन्तर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥ ३६ ॥
 दैत्यानां दानवाश्च सर्ग एष प्रकीर्त्तितः ।
 प्रबाह्वजनयत् पुत्रान् यज्ञे वै गायनोत्तमान् ॥ ३७ ॥
 सत्त्वनः सत्त्वात्मकश्चैव कलापश्चैव वीर्यवान् ।
 कृतवीर्या ब्रह्मचारी सुपाण्डुश्चैव सप्तमः ॥ ३८ ॥
 पनश्चैव तरणश्च^(२) सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
 इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गा नाम
 सप्तमोऽध्यायः ।

१ सूक्ष्ममूर्त्तय इति ख०, ग० च ।

२ पनश्चैव वन्यश्चेति ग० ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । गन्धर्वाप्सरसः पुण्या मौनेयाः^(१) परिकीर्त्तिताः ।

चित्रसेनोग्रसेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा^(२) ॥१॥

धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च ।

युगपत्तृणपत्कालिर्दितिश्चित्रथस्तथा ॥२॥

त्रयोदशो भ्रमिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।

कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।

इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥३॥

चतुस्त्रिंशद्यवीयस्यस्तेषामप्सरसः शुभाः ।

अन्तरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोत्तमा ॥४॥

मित्रकेशी^(३) तथा शाची पर्णिनी वायलम्बुषा ।

मारीची पुत्रिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ॥५॥

अद्रिका लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा ।

सुवरा च सुवाङ्मस्य पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥

पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा ।

---

१ शैलेया इति ख०, ग० च ।

२ ऊर्णनाभो धनञ्जय इति ग० ।

३ मित्रकेशीति ख० ।

हेमसारा सुती चैव सुवृत्ता कमला च या ॥७॥
 सुभुजा हंसपादा च लौकिक्योऽम्बरसंस्थया ।
 गन्धर्वाम्बरसो ह्येता मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥८॥
 गन्धर्वाणां दुहितरो मया याः परिकीर्त्तिताः ।
 तासां नामानि सर्वासां कीर्त्त्यमानानि मे शृणु ॥९॥
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।
 विद्यावती चारुमुखी^(१) सुमुखी च वरानना ॥१०॥
 तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
 प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ॥११॥
 कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनसंस्थया ।
 मेघमाली तु यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥१२॥
 सुयन्त्राया दुहितरश्चतस्रोऽम्बरसः स्मृताः ।
 तासां नामानि वै सम्यक् ब्रुवतो मे निबोधत ॥१३॥
 लोहेयी त्वभवज्ज्येष्ठा भरता तदनन्तरं ।
 कृशाङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥१४॥
 तान्योऽपरे यक्षगणाश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
 उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥१५॥
 लोहेयो भरतेयश्च कृशाङ्गेयश्च विश्रुतः ।
 विशालेयश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥
 इत्येतैरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः ।
 लोकैर्यक्षगणैर्व्याप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

गन्धर्वाश्चाथ बालेया विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनायकाः ॥१८॥
 विक्रमौदार्यसम्पन्ना महाबलपराक्रमाः ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥१९॥
 चित्राङ्गदो महावीर्यश्चित्रवर्मा^(१) तथैव च ।
 चित्रकेतुर्ब्रह्माभागः सोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ।
 तिष्ठो दुहितरश्चैव तामां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥
 प्रथमा त्वग्निना नाम कम्बला तदनन्तरं ।
 तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥
 ताम्भ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादितास्त्रिमे ।
 त्रयो गन्धर्वमुख्यानां विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥
 आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः ।
 तैर्गणैर्विविधैर्यज्ञमिदं लोकचराचरं ॥२३॥
 विद्यावन्तश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥
 तेषामुदीर्णवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।
 नामानि कीर्त्तयमानानि शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥२५॥
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा ।
 चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदश्चैव महाबलः ॥२६॥
 महविद्यावदातानां विक्रान्तानान्तपस्विनां ।

इत्येवमादिर्हि गणो द्वे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥
 शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि महात्मना ।
 उत्पादिता विश्रवसा विद्याचरणगोचराः ॥२८॥
 शैवेयाश्चैव विक्रान्तास्तथा सौमनसे गणाः ।
 एतैर्व्याप्तमिदं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥२९॥
 एभ्योऽनेकानि जातानि अम्बरान्तरचारिणां ।
 लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥३०॥
 अश्वमुखाश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता ह्यश्वमुखाः किन्नरांस्तान्निबोधत ॥३१॥
 समुद्रः सेनः कालिन्दो महानेत्रो महाबलः ।
 सुवर्णघोषः सुग्रीवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥३२॥
 इत्येवमादिर्हि गणः किन्नराणां महात्मनां ।
 ह्याननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्यते ॥३३॥
 तथासमुत्थितेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता नरमुखाः किन्नराः शांशपायनाः ॥३४॥
 हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।
 रुद्रदत्तेन्द्रदत्तौ च चन्द्रद्रुममहाद्रुमौ ॥३५॥
 विन्दुश्च विन्दुसारश्च चन्द्रवंशाश्च किन्नराः ।
 इत्येते किन्नराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥
 नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्तमाः ।
 लोके गणशतान्येव किन्नराणां महात्मनां ॥३७॥
 यक्षा यक्षोपशान्तश्च लौहेया रूपशालिनी ।

दुहिता सुरविन्देति प्रकाशा सिद्धसम्पत्ता ॥ ३८ ॥
 उपायाकेतनस्याहि^(१) स्वयमुत्पादितो गणः ।
 करालकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३९ ॥
 भूता भूतगणैर्ज्ञेया आदेशकनिदेशकाः ।
 इत्येवमादिष्टि गणो भूमिगोचरकः स्मृतः ॥ ४० ॥
 विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भूतानां भूतनायकः ।
 ये उल्लेष्टा भवन्त्येषामम्बरान्तरचारिणः ।
 वृत्ताग्रमात्रमाकाशं ते चरन्ति न संशयः ॥ ४१ ॥
 तत्रेमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मया ।
 देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यशस्विनः ॥ ४२ ॥
 नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेक्षणं ।
 हिरण्यगर्भञ्च तथा चतुर्वक्त्रं स्वयम्भुवं ॥ ४३ ॥
 शङ्करञ्च महादेवमीशानञ्च जगत्प्रभुं ।
 इन्द्रपूर्वांस्तथादित्यान् रुद्रांश्च वसुभिः सह ॥ ४४ ॥
 उपतस्थुः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः ।
 त्रिदशाः सर्वलोकस्था निपुणा गीतवादिनः ॥ ४५ ॥
 हंसो ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च हहा ऊहः ।
 चतुर्थो धिषणश्चैव ततो वासिरुचिस्तथा ॥ ४६ ॥
 षष्ठस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः ।
 इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥ ४७ ॥
 सुषुवेऽष्टौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।

---

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

अनवद्यामनवशामश्वतां मदनप्रियां ।
 अरूपां सुभगां भासीमरिष्टाऽष्टौव्यजायत ॥४८॥
 मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे ।
 पञ्चचूडास्त्रिमा दिव्या दैविक्योऽप्सरसो दश ॥४९॥
 मेनका सहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकस्थला ।
 घृतस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ।
 प्रक्षोचेत्यभिविख्यातानुक्षोचन्ती तथैव च ॥५०॥
 अनादिनिधनस्थाय जज्ञे नारायणस्य या ।
 उरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वश्चेकादशी सृता ॥५१॥
 मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणो हृष्टचेतसः ।
 सर्वस्य ब्रह्मवादिन्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ॥५२॥
 गणा अप्सरसाङ्गताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश ।
 आर्हताः शोभयन्तश्च गणा ह्येते चतुर्दश ॥५३॥
 ब्रह्मणो मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः ।
 वेगवन्त्यस्वरिष्टाया ऊर्क्षायाश्चाग्निसम्भवाः ॥५४॥
 आयुश्मन्त्यश्च सूर्यस्य रश्मिजाताः सुभास्वराः ।
 वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः ॥५५॥
 वायूत्पन्ना मुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै ।
 विद्युतश्च रुचो नाम मृत्योः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥
 शोभयन्त्यः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्दश ।
 सेन्द्रेपैन्द्रैः सुरगणैः रूपातिशयनिर्मिताः ॥५७॥
 शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिलोत्तमा ।

ब्रह्मणश्चाग्निकुण्डाच्च देवनारी प्रभावती ।
 रूपधौवनसम्पन्ना उत्पन्ना लोकविश्रुता ॥५८॥
 वेदीतलसमुत्पन्ना चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
 नाम्ना वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥५९॥
 तथा यमस्य दुहिता रूपधौवनशालिनी ।
 वरहेमविभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥६०॥
 इत्येते बज्रशाहस्रं भास्वरा क्षप्सुरोगणाः ।
 देवतानामृषीणाञ्च पत्न्यस्ता मातरश्च ह ॥६१॥
 सुगन्धाश्चम्पवर्णाश्च सर्वाश्चाप्सरसः समाः ।
 सम्प्रयोगे तु कान्तेन मद्यन्ति मदितां विना ।
 तासामाप्यायते स्पर्शादानन्दश्च विवर्द्धते ॥६२॥
 विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरूपा गुरुश्च ह ।
 षट्त्रिंशत्तु खसरश्च यवीयस्यस्तु ताः स्मृताः ॥६३॥
 गायत्र्यादीनि ऋन्दांसि सौपर्ण्याश्च पक्षिणः ।
 इत्येवाहानि सर्वाणि दिक्षु सन्निहितानि च ॥६४॥
 कण्डूर्नागसहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।
 अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनां ।
 बज्रं नामधेयानां प्रायश्चस्तु निबोधत ॥६५॥
 तेषां प्रधाननागाश्च शेषवासुकितक्षकाः ।
 सकणीरश्च जम्भश्च^(१) अञ्जनो वामनस्तथा^(२) ॥६६॥

१ कर्णारश्चैव जम्भश्चेति ख० ।

२ मुञ्जनो वामनस्तथेति ख० । मुञ्जानो वामनस्तथेति ग० ।

ऐरावतमहापद्मौ कम्बलाश्वतरावुभौ ।
 ऐलपत्रश्च शङ्खश्च^(१) कर्कोटकधनञ्जयौ ॥६७॥
 महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
 कुमारः पुष्पदन्तश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥६८॥
 शिलीमुखः^(२) दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः ।
 विन्दुपादः^(३) पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥६९॥
 कपिलश्चाम्बरीषश्च धृतपादश्च कच्छपः ।
 प्रह्लादः पद्मचित्रश्च गन्धर्वोऽथ नमस्विकः^(४) ॥७०॥
 नङ्गषः खररोमा च मणिरित्येवमादयः ।
 काद्रवेया मया ख्याताः खाग्रायांसु निबोधत ॥७१॥
 खशा विजज्ञे पुत्रौ द्वौ विश्रुतौ पुरुषादकौ ।
 ज्येष्ठं पश्चिमसङ्ख्यायां पूर्वस्यां मनुजास्तथा ॥७२॥
 विलोहितं विकर्णञ्च पूर्वं साऽजनयत्सुतं ।
 चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विमूर्द्धानं द्विधागतिं ॥७३॥
 सर्वाङ्गकेशं स्थूलाङ्गं तुङ्गनाभं महोदरं ।
 स्थूलशीर्षं महाकर्णं मुञ्जाकेशं मनोरथं ॥७४॥
 हस्त्योष्ठं दीर्घजङ्घञ्च अश्वदंष्ट्रं महाहनुं ।
 रक्तजिह्वं जटाक्ष्णं स्थूलास्यं दीर्घनाभिकं ॥७५॥

१ एलापत्रश्च शेषश्चेति ख०, ड० च ।

२ शुनीमुख इति ख० ।

३ विस्वपाद इति ड० ।

४ नमस्विन इति ख०, ग० च ।

गुह्यकं शितिकर्णञ्च महानन्दं महामुखं ।
 एवम्बिधं खशा पुत्रं विजज्ञे साऽतिभीषणं ॥७६॥
 तस्यानुजं द्वितीयन्तु खशा चैव व्यजायत ।
 त्रिशीर्षञ्च त्रिपादञ्च त्रिदंष्ट्रं कृष्णलोचनं ॥७७॥
 ऊर्ध्वकेशं हरित्शम्भुं शिलासंहननं दृढं ।
 ह्रस्वकायं सुबाहुञ्च महाकायं महाबलं ॥७८॥
 आकर्णदारितास्यञ्च लम्बभ्रूं स्थूलनासिकं ।
 स्थूलोष्ठमष्टदंष्ट्रञ्च द्विजिह्वं शङ्कुकर्णकं ॥७९॥
 पिङ्गलोद्दृत्तनयनं जटिलं पिङ्गलं तथा^(१) ।
 महाकर्णं महेरस्कं कटिहीनं कृशोदरं ।
 नखिनं लोहितपीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥८०॥
 सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विद्वद्धौ च प्रमाणतः ।
 उपभोगसमर्थाभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।
 सद्योजातविद्वद्धाङ्गौ मातरं पर्यभूयतां ॥८१॥
 ज्यायांस्तयोस्तु यः क्रूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत ।
 अब्रवीन्मातरायाहि भक्त्यर्थं क्षुधयार्हितः ॥८२॥
 न्यषेधयत् पुनर्ह्येनं ज्यायांसन्तु कनिष्ठकः ।
 अब्रवीत् सोऽसक्तं वै रक्षेमां मातरं खशां ।
 बाहुभ्यां परिगृह्मेनं मातरन्तां व्यसोचयत् ॥८३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोः पिता ।
 तौ दृष्ट्वा विह्वतावारौ वसतां हीत्यभाषत ॥८४॥

---

१ जटिलोत्तमं पिङ्गलमिति ख० ।

तौ तु तं पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ त्वरान्वितौ ।
 मातुरेव पुनश्चाङ्गे प्रलपेतां स्वमायया ॥८५॥
 अथोऽब्रवीदृषिर्भार्यामावाभ्यामुक्तवत्यसि ।
 पूर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन तथैवाभ्यां व्यतिक्रमं ॥८६॥
 मातुलं भजते पुत्रः पितृन् भजति कन्यका ।
 यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥८७॥
 यद्वर्णा तु भवेद्भूमिस्तद्वर्णं मलिलं ध्रुवं ।
 मातृणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वास्तथा ख्यातिवशेन च ॥८८॥
 बलशीलादिभिस्तासामदितिर्धर्मतत्परा ।
 धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधबलशालिनी ॥८९॥
 गीतशीला तथाऽरिष्टा मायाशीला दनुः सृता ।
 विनता तु पुनर्देवी वैहायसगतिप्रिया ॥९०॥
 तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलङ्कृता ।
 क्रोधशीला तथा कद्रुः क्रोधेनासुखशीलका ॥९१॥
 दनायुषायाः शीलं वै वैरानुग्रहलक्षणं ।
 त्वञ्च देवि महाभागे क्रोधशीला मतासि मे ॥९२॥
 इत्येतानि सशीलानि स्वभावालोकनानृणां ।
 कर्मतो यन्नतो बुद्ध्या रूपतो बलतस्तथा ।
 क्षमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थबलेन च ॥९३॥
 रजःसत्त्वतमोऽवृत्तेर्विश्वरूपाः स्वभावतः ।
 मातुलन्वनुयातास्ते पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥९४॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् खशामप्रतिमां तदा ।
 पुत्रावाह्वय साम्ना वै चक्रे सोममभीतयः^(१) ॥८५॥
 ताभ्याञ्च यत् कृतं तस्मास्तदाचष्ट तदा खशा ।
 मात्रा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्त्वदर्शी चकार ह ॥८६॥
 यत् इत्येष धातुर्वै खादने कृषणे च सः ।
 यत्तयत्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यत्तो भवत्ययं ॥८७॥
 रत्त इत्येष धातुर्यः पालने स विभाव्यते ।
 उक्तवांश्चैव यस्मात् तु रत्त मे मातरं खशां ।
 नाम्नाऽयं राक्षसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥८८॥
 स तदा तद्विधान् दृष्ट्वा विस्मितः परिमृग्य च^(२) ।
 तयोः प्रादिशदाहारं प्रजापतिरसृग्वसे ॥८९॥
 पिता तौ चुधितौ दृष्ट्वा वरञ्चेमं तयोर्ददौ ।
 युवयोर्हस्तसंस्पर्शां नक्तमेव तु सर्वशः ॥९०॥
 नक्ताहारविहारौ च दिवा स्वप्नोपभोगिनौ^(३) ।
 नक्तञ्चैव बलीयांसौ दिवा सुप्नावुभौ युवां ॥९०१॥
 मातरं रत्ततञ्चैव धर्मश्चैवानुशिष्यतां ।
 इत्युक्त्वा कश्यपः पुत्रौ तत्रैवान्तरधीयत ॥९०२॥
 गते पितरि तौ वीरौ निमर्गादेव दारुणौ ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

२ परिमृष्ट्य चेति ख० ।

३ सुप्नोपभोगिनाविति ख० ।

विपर्ययेण वर्त्तन्तौ किम्भौ प्राणिहिंसकौ ॥१०३॥
 महाबलौ महासन्तौ महाकायौ दुरासदौ ।
 मायाविनौ च दृष्टौ तावन्तर्द्धानगतावुभौ ॥१०४॥
 तौ कामरूपिणौ घोरौ विहताज्ञौ स्वभावतः ।
 रूपानुरूपैराहारैः प्रभवेतामुभावपि ॥१०५॥
 देवासुरानृषींश्चैव गन्धर्वान् किन्नरानपि ।
 पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पन्नगान् पक्षिणः पशून् ॥१०६॥
 भक्षार्थमपि लिप्सन्तौ सर्वतस्तौ निशाचरौ ।
 इन्द्रेण तु वरौ चैव धृतौ दत्त्वा सुबध्यतां ॥१०७॥
 यत्सु न कदाचिद्वै निशीथे ह्येककस्त्रिं ।
 आहारं स परीप्सन् वै शब्देनानुचचार ह ॥१०८॥
 आससाद् पिशाचौ द्वौ जन्तुचण्डौ च तावुभौ ।
 पिङ्गाचावूर्द्धरोमाणौ वृत्ताचौ तु सुदारुणौ ॥१०९॥
 असृङ्गांसवसाहारौ पुरुषादौ महाबलौ ।
 कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्षया^(१) ॥११०॥
 द्वे कन्ये कामरूपिणौ तदाचारे च ते शुभे ।
 आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ ॥१११॥
 तेऽपश्यन् राक्षसं तत्र कामरूपं महाबलं ।
 सहसा सन्निपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परं ॥११२॥
 रक्षमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृक्षुः ।

पितरावूचतुः कन्ये शुवामानयत द्रुतं ॥११३॥
 जीवगाहं विगृह्यैनं विस्फुरन्तं पदे पदे ।
 ततः समभिसृत्यैनं कन्ये जगृहतुस्तदा ।
 गृहीत्वा हस्तयोस्ताभ्यामानीते पितृसंसदि ॥११४॥
 ताभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमथ राक्षसं ।
 पृच्छतां कोऽसि कस्य त्वं स च सर्वमभाषत ॥११५॥
 तस्य कर्माभिविज्ञातं ज्ञात्वा तौ राक्षसर्षभौ^(१) ।
 अजञ्च खण्डं तस्यैते प्रत्यपादयतां सुते ।
 तौ तुष्टौ कर्मणा तस्य कन्ये द्वे ददतुः सुते ॥११६॥
 पेशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्धवाहनः^(२) ।
 अजः खण्डश्च ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥
 दयं ब्रह्मधना नाम मम कन्या ह्यलोमिका ।
 ब्रह्मसत्त्वधनाहारा इति खण्डोभ्यभाषत ॥११८॥
 दयं जन्तुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी^(३) ।
 जन्तवोऽस्या धनाहारा स्तावश्रावयतां धनं ॥११९॥
 सर्वाङ्गकेशी नाम्ना च कन्या जन्तुधना तथा ।
 अकर्षान्ताप्यरोमा च कन्या ब्रह्मधना तु या ॥१२०॥
 ब्रह्मधनं^(४) प्रसूता सा धनानाच्चैव कन्यका ।

---

१ राक्षसावभाषति ख० ग० च ।

२ सुदुरासदाविति ख० ।

३ सर्वाङ्गजर्तिना इति ड० ।

४ ब्रह्मध्यानमिति ड० ।

एवं पिशाचकन्ये ते मिथुने द्वे प्रसूयतां ।
 तयोः प्रजाविसर्गञ्च ब्रुवतो मे निबोधत ॥१२१॥
 हेत-प्रहेतुस्यश्च पौरुषेयो बधस्तथा ।
 विस्फूर्जिष्वैव^(१) वातश्च आपो व्याघ्रस्तथैव च ॥१२२॥
 सर्पश्च राक्षसा ह्येते यातुधानात्मजा दश ।
 सूर्यस्थानुचरा ह्येते सह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥
 हेतुपुत्रस्तथा लङ्कुर्लङ्कोर्द्धावेव चात्मजौ ।
 माल्यवांश्च सुमाली च प्रहेततनयान् गृणु ।
 प्रहेततनयः श्रीमान् पुलोमा नामविश्रुतः ॥१२४॥
 बधपुत्रो निकुम्भश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः ।
 वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥१२५॥
 व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो जन्तूनां^(२) विघ्नकारकः ।
 इत्येते वै परिक्रान्ताः क्रूराः सर्वे तु राक्षसाः ॥१२६॥
 कीर्त्तिता यातुधानास्तु ब्रह्मधानान् निबोधत^(३) ।
 यज्ञः पिता धुनिः चेसो ब्रह्मा पापोऽथ यज्ञहा ॥१२७॥
 स्वाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्मधानात्मजा दश ।
 खमारो ब्रह्मराक्षसस्तेषाञ्चेमाः सुदारुणाः ॥१२८॥
 रक्तकर्णा महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी ।
 एतासामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥१२९॥

१ विस्फूर्जिष्वैवेति ग० ।

२ मारो वै इति ख० । सर्पो वै इति ड० ।

३ ब्रह्मनाम्नि निबोधत इति ख०, ग० च ।

स्नेहातकतरुष्वेते प्रायशस्तु कृतालयाः ।
 इत्येते राक्षसाः क्रान्ताः^(१) यक्षस्यापि निबोधत ॥१३०॥
 चकमेऽप्सरसं यक्षः पञ्चस्थूलां क्रतुस्थलीं ।
 तां लिप्तुश्चिन्तमानश्च नन्दनं स चचार ह ॥१३१॥
 वैभ्राजं सुरभिश्चैव तथा चैत्रयश्च यत् ।
 दृष्टवान् नन्दने तस्मिन्नप्सरोगभिः महासतीं ॥१३२॥
 नोपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् ।
 दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥१३३॥
 ममोद्विजन्ते भूतानि भयावृत्तस्य सर्वशः ।
 तत्कथं नाम चार्वाङ्गीं प्राप्नुयामहमङ्गनां ॥१३४॥
 दृष्टोपायं ततः सोऽथ शीघ्रकारी व्यवर्त्तत ।
 कृत्वा रूपं बज्रमतं^(२) गन्धर्वस्य तु गुह्यकः ।
 ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जग्राह क्रतुस्थलीं ॥१३५॥
 बुद्ध्वा च सुरचिन्तं सा भावेनैवाभ्यवर्त्तत ।
 संवृतः स तथा सार्द्धं दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥१३६॥
 तत्र स सिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।
 परिणहोच्छ्रयैर्युक्तः सद्यो वृत्तो ज्वलन् श्रिया ॥१३७॥
 राजाहमिति नाभिर्हि^(३) पितरं सोऽभ्यभाषत ।
 तवात्र जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१३८॥

१ प्रोक्ता इति ख० ।

२ बज्ररुचे इति ड० ।

३, नारीणामिति ख० ।

मात्रानुरूपो रूपेण पितुर्वीर्येण जायते ।
 जाते स तस्मिन् हर्षेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥१३८॥
 स्वभावं प्रतिपद्यन्ते वृहन्तो यक्षराक्षसाः ।
 म्रियमाणाः प्रसुप्ताश्च क्रुद्धा भीताः प्रहर्षिताः ॥१४०॥
 ततोऽब्रवीदप्सरस स्मयमानः स गुह्यकः ।
 गृहं मे गच्छ शुश्रेणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥१४१॥
 इत्युक्त्वा सहसा तच्च दृष्ट्वा स्वं रूपमास्थितं ।
 विभ्रान्ताः प्राद्रवन् भीताः क्रोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४२॥
 गच्छन्तीरन्वगच्छद्या पुचस्तां सान्त्वयन् गिरा ।
 गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां गीत्वा स न्यवर्त्तत ॥१४३॥
 ताञ्च दृष्ट्वा समुत्पत्तिं यक्षस्याप्सरसां गणाः ।
 यक्षाणां त्वं जनित्रीति प्रोचुस्तां वै क्रतुस्थलीं ॥१४४॥
 जगाम सह पुत्रेण ततो यक्षः स्वमालयं ।
 न्यग्रोधरोहिणं नाम गुह्यका यत्र शेरते ।
 तस्मान्निवासे यक्षाणां न्यग्रोधः सर्वतः प्रियः ॥१४५॥
 यक्षो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः ।
 अनुद्वाहस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुतां ।
 उपयेमे स भद्रायां यस्यां मणिवरो वशी ॥१४६॥
 जज्ञे सा मणिभद्रञ्च शक्रतुल्यपराक्रमं ।
 तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु^(१) क्रतुस्थल्यात्मजे^(२) शुभे ॥१४७॥

१ पाठोऽयं न पूर्वोपरसङ्गतः ।

२ क्रतुस्थल्याः सुते इति ग० ।

नाम्ना पुण्यजनी चैव तथा देवजनी च या ।
 विजज्ञे मणिभद्रान्तु पुत्रान् पुण्यजनी शुभान् ॥१४८॥
 सिद्धार्थं स्मर्यतेजश्च सुमन्तं नन्दनं तथा ।
 कन्यकं^(१) यविकञ्चैव^(२) मणिदत्तं वसुं तथा ॥१४९॥
 सर्वानुभूतं^(३) शङ्खञ्च पिङ्गाक्षं भीरुमेव च ।
 तथा मन्दरशोभिञ्च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥५०॥
 मघपूर्णं सुभद्रञ्च प्रद्योतञ्च महौजसं^(४) ।
 द्युतिमन्केतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१५१॥
 चलारो विंशतिश्चैव पुत्राः पुण्यजनाः शुभाः ।
 जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्यलक्षणाः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यत्नः पुण्यजनाः शुभाः ॥१५२॥
 विजज्ञे देवजननी पुत्रान् मणिवरात्मजात् ।
 पूर्णभद्रं हेमरथं^(५) मणिमन्त्रिन्दुवर्द्धनौ ॥१५३॥
 कुसुम्बुरुं पिशङ्गाभं स्थूलकर्णं महाजयं ।
 श्वेतञ्च विपुलञ्चैव पुष्पवन्तं भयावहं ॥१५४॥
 पद्मवर्णं सुनेत्रञ्च यत्नं बालं वक्रं तथा ।
 कुमुदं क्षेमकञ्चैव वर्द्धमानं तथा दम्भं ॥१५५॥
 पद्मनाभं वराङ्गञ्च सुवीरं विजयं कृतिं ।

१ कल्पकमिति ख० ।

२ पार्थिकञ्चैवेति ख० । पश्चिकञ्चैवेति ड० ।

३ सर्वार्थभूतमिति ख०, ग० च ।

४ महोरसमिति ख० ।

५ हेमवन्तमिति ड० ।

पूर्णमासं हिरण्णाक्षं सुरूपञ्चैवमादयः ॥१५६॥
 पुत्रा मणिवरस्यैते यक्षा वै गुह्यकाः स्मृताः ।
 सुरूपाश्च विरूपाश्च स्रग्विनः प्रियदर्शनाः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥१५७॥
 खशायास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तेषां यथा प्रधानान् वै वर्ण्यमानान्निबोधत ॥१५८॥
 लालाविः^(१) कुथनो भीमः^(२) सुमाली मधुरेव च ।
 विस्फूर्जितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो धूम्रितस्तथा ॥१५९॥
 चन्द्रार्कः सुकरो वुध्नः कपिलोमः प्रहासकः^(३) ।
 क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च^(४) निशाचरः ॥१६०॥
 त्रिशिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डकेशश्च राक्षसः ।
 यक्षश्चाकम्पनस्यैव दुर्मुखश्च शिलीमुखः ॥१६१॥
 दूत्येते राक्षसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः ।
 सर्वलोकचरास्ते तु त्रिदशानां समक्रमाः ॥१६२॥
 सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुध्वं यथाक्रमं ।
 तासाञ्च यः प्रजासर्गो येन चोत्पादिता गणाः ॥१६३॥
 आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्घृता कपिला शिवा ।
 केशेनी च^(५) महाभागा भगिन्यः सप्त याः स्मृताः ॥१६४॥

१ लालविरिति ख० ।

२ कुबलो भीम इति ख० ।

३ प्रभाकर इति ख० ।

४ वक्राक्षश्चेति क० ।

५ वेशिनी चेति ख०, ग० च ।

ताभ्यो लोकामिषादश्च हन्तारो युद्धदुर्मदाः ।
 उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः ॥१६५॥
 आलम्ब्यो गणः क्रूरा उक्चचेयो गणस्तथा ।
 तथा कार्ण्यशैवेया राक्षसा ह्युत्तमा गणाः ॥१६६॥
 तथैव नैर्ऋतो नाम अम्बकानुचरेण ह ।
 उत्पादितः प्रजासर्गा गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥
 उत्पादिता बलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।
 विक्रान्ताः शौर्यसम्पन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः ।
 येषामधिपतिर्युक्तो नाम्ना ख्यातो विरूपकः ॥१६८॥
 तेषां गणशतानेका उद्धृतानां महात्मनां ।
 प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥
 दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः ॥१७०॥
 कपिलेया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः ।
 कम्पनेन च यत्नेन केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥
 उत्पादिता महावाता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।
 केशिनीदुहितुस्त्रैव नीलायाः क्षुद्रमात्रसाः ॥१७२॥
 आलम्ब्येन जनिता नैकाः सुरभिकेन हि ।
 नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥१७३॥
 चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां तत्र ते देवलौकिकाः ।
 बद्धत्वाच्चैव सर्गस्य तेषां वक्तुं न शक्यते ॥१७४॥
 तस्यास्त्वपि च नीलाया विकचा नाम राक्षसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दसत्त्वपराक्रमा ॥१७५॥
 तस्या अपि विरूपेण नैर्घतेनेह च प्रजाः ।
 उत्पादिताः सुरा घोराः शृणु तास्वनुपूर्वशः ॥१७६॥
 दंष्ट्राकरालविष्ठता महाकर्णा महोदराः ।
 हारका भीषकाश्चैव तथैव कामकाः परे ॥१७७॥
 वैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकाः प्राशकाः परे ।
 भूमिराक्षसका ह्येते मन्दाः पुरुषविक्रमाः ॥१७८॥
 चरन्त्यदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा ह्यनेकशः ।
 उल्लष्टबलसत्त्वा ये ते च वै खेचराः स्मृताः ॥१७९॥
 लक्ष्मात्रेण चाकाशं खल्लाः खल्लं चरन्ति वै ।
 एतैर्याप्तमिमं लोकं शतशोऽयं सहस्रशः ॥१८०॥
 भूमिराक्षसकैः सर्वैरनेकैः क्षुद्रराक्षसैः ।
 मानाप्रकारैराक्रान्ता नानादेशाः समन्ततः ॥१८१॥
 समासाभिहताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः ।
 अष्टौ विभागा ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥१८२॥
 भद्रका निकराः केचिद्यज्ञनिष्पत्तिहेतुकाः ।
 सहस्रशतसङ्ख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥
 पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयङ्करा ।
 बालानां मानुषे लोके ग्रहा वैमानहेतुकाः ॥१८४॥
 स्कन्दग्रहादयश्चैव आपकात्तासकादयः ।
 कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥१८५॥

स्कन्दग्रहविशेषाणां^(१) मायिकानां तथैव च ।
 पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥१८६॥
 सहस्रशतसङ्ख्यानां मर्त्यलोकविचारिणां ।
 एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमां ॥१८७॥
 यक्षाः पुण्ड्रतमा नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः ।
 यक्षा देवजनाश्चैव तथा पुण्ड्रजनाश्च ये ॥१८८॥
 गुह्यकानाञ्च सर्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः ।
 पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वमित्राश्च ये स्रुताः ॥१८९॥
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च पौलस्त्यागस्त्ययश्च ये ।
 तेषां राजा महाराजः कुबेरो ह्यलकाधिपः ॥१९०॥
 यक्षा दृष्ट्वा पिवन्तीह नृणां मांसमसृग्वसां ।
 रक्षांस्यनुप्रवेशेन पिशाचाः परिपीडनैः ॥१९१॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नाः समन्त्रेणाश्च दैवतैः ।
 भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥१९२॥
 अनाभिभक्ता विक्रान्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।
 सुद्धमाश्चैजस्विनो मेधा वरदा यज्ञियाश्च ये ॥१९३॥
 देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्रुताः ।
 त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्हीनाः प्रभावतः ॥१९४॥
 गन्धर्वेभ्यस्त्रिभिः पादैर्हीना वै सर्वगुह्यकाः ।
 प्रभावतुल्या यक्षाणां विज्ञेयाः सर्वराक्षसाः ।
 ऐश्वर्यहीना यत्नेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥

एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च ।

धर्मैश्वर्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१८६॥

देवासुरेभ्यो हीयन्ते त्रीन् पादान् वै परस्परं ।

गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताश्चतस्रो देवयोनयः ॥१८७॥

सूत उवाच । अतः शृणुत भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्मकाः ।

क्रोधायां कन्यका जज्ञे द्वादश ह्यात्मसम्भवाः ।

ता भार्याः पुलहस्यासन्नामतस्ता निबोधत ॥१८८॥

मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा द्रावती ।

भृता च कपिशा दंष्ट्रा निशा तिर्या तथैव च ।

श्वेता चैव खरा चैव सुरसा चेति विश्रुताः ॥१८९॥

मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाश्चान्याः शशास्तथा ।

न्यङ्गवः शरभा ये च रुरवः पृषताश्च ये ॥२००॥

मृगराजा मृगमन्दाया गवयाश्चापरे तथा ।

महिषोद्वराहाश्च खड्गगौरमुखास्तथा^(१) ॥२०१॥

हरेस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गूलतरक्षवः ।

वानराः किन्नराश्चैव व्याघ्राः किम्पुरुषास्तथा ।

इत्येवमादयोऽन्येऽपि द्रावत्या निबोधत ॥२०२॥

सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः ।

हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ रथन्तरमगायत ॥२०३॥

साम्ना प्रसूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

स प्रायच्छदिरावत्यै पुत्रार्थे^(१) स तु भौवनः ॥२०४॥
 दरावत्याः सुतो यस्मात् तस्मादैरावतः स्मृतः ।
 देवराजोपवाह्यत्वात् प्रथमः स मतङ्गराट् ।
 शुभ्राभ्राभश्चतुर्द्वैः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥
 अश्वजस्रैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिनः ।
 षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाह्यस्य वै बलः ॥२०६॥
 तस्य पुत्रोऽञ्जनश्चैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।
 पद्मश्चैव चतुर्थोऽभृद्धस्तिनी चाभ्रमुस्तथा ॥२०७॥
 दिग्गजांसांश्च चत्वारः श्रेताऽजनयताशुगान् ।
 भद्रं नृगञ्च मन्दञ्च सङ्कीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥
 सङ्कीर्णोऽप्यञ्जनो यस्तु उपवाह्यो यमस्य तु ।
 भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स ह्यपाम्पतेः ॥२०९॥
 पद्मो मन्दस्तु यो गौरो द्विपो ह्यैलत्रिलस्य^(२) सः ।
 नृगः श्यामस्तु यो हस्ती उपवाह्यः स पावकैः ॥२१०॥
 पद्मोत्तरस्तु यः पद्मः^(३) गजो वै वरुणो गणः ।
 उपलेपनमेषस्य तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः ॥२११॥
 उदग्रभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये ।
 श्वेतबालनखाः पिङ्गा वर्धन्वन्तो मतङ्गजाः ।
 मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि क्रमात् ॥२१२॥

१ पुत्रार्थेति ख०, ग० च ।

२ ह्यैलत्रिलस्येति ड० ।

३ पद्मोत्तरः पद्मवांश्चेति ड० ।

कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः ।
 जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठप्रमर्दनौ ॥२१३॥
 शूलाः स्थूलाः शिरोदान्ताः शुद्धबालनखास्तथा ।
 बलिनः शक्तिनश्चैव सृतास्त्वाकुलिका गजाः ॥२१४॥
 पुष्पदन्तो वृहत्सामा षड्दन्तो दन्तपुष्पवान् ।
 ताम्रवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः^(१) ॥२१५॥
 अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चारुदर्शिनः ।
 श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीडायताननाः ॥२१६॥
 वामदेवोऽञ्जनश्यामः सान्नो जज्ञेऽथ वामनः ।
 भार्या चैवाङ्गदा तस्य नीलवक्त्रवर्णौ सुतौ ॥२१७॥
 चण्डाश्चारुशिरोग्रीवा व्यूढोरस्कास्तरस्त्रिनः ।
 नरैर्बद्धाः कुले तेषां जायन्ते विह्वता गजाः ॥२१८॥
 सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः ।
 तस्य प्रहारी सम्पाती पृथुश्चिन्तिसुतास्तथः ॥२१९॥
 पशवो दीर्घताल्वोष्ठा सुविभक्तशिरोदराः ।
 जायन्ते मृदुसम्भूता वंशे तस्य मतङ्गजाः ॥२२०॥
 अञ्जनादञ्जना सान्नो विजज्ञे चाञ्जनावती ।
 एवं माता तयोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥२२१॥
 महाविभक्तशिरसः स्निग्धजीमूतसन्निभाः ।

१ सहचारिविषादक इति ग० । सहचारिविषाणिन इति ख०,
 ड० च ।

सुदर्शनाः सुवर्णाणः पद्माभाः परिमण्डलाः ।
 शूनाः पीतायतमुखा गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥२२२॥
 जज्ञे चन्द्रमसः सान्नः पिङ्गला कुमुदद्युतिः ।
 पिङ्गलायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिमालिनौ ॥२२३॥
 समायवरदांश्चण्डान् प्रवृद्धबलिनोदरान् ।
 हस्तियुद्धे प्रियान्नागान् विद्धि तस्य कुलोद्भवान् ॥२२४॥
 एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जगृजः सुराः ।
 कृतार्थैश्च विष्टयास्तैः पूर्वोक्ताः प्रययुर्दिशः ॥२२५॥
 एतेषामन्वये जातान् विनीतांस्त्रिदश ददुः ।
 अङ्गाय लोमपादाय सूत्रकाराय वै द्विपान् ॥२२६॥
 द्विरदो द्विरदाभ्याञ्च हस्ताद्धस्ती करान् करी ।
 वरणादारणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाङ्गजः ॥२२७॥
 कुञ्जरः कुञ्जचारित्वान्नागो नगविरोधतः ।
 मतङ्गादिति मातङ्गो द्विपो द्वाभ्यामपि सृतः ।
 सामजः सामजातत्वादिति निर्वचनक्रमः ॥२२८॥
 एषां जिह्वापरावृत्तिरिवाक्तं^(१) ह्यग्निशापजं ।
 बलस्थानवतो या तु^(१) या चैषाङ्गूढमुष्कता ।
 उभयं दन्तिनामेतत् स्वयम्भूसुरशापजं ॥२२९॥
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 कन्यासु जाता दिङ्नागैर्नानासत्त्वास्ततो गजाः ॥२३०॥

१ पाठाऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

१ अयमप्यादर्शदोषेणासमीचीन एव मुद्रितः ।

सम्भूतिश्च प्रभृतिश्च नामनिर्वचनन्तथा ।
 एतद्गजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥२३१॥
 कौशिकाद्याः समुद्रान्तु गङ्गायास्तदनन्तरं ।
 अञ्जनस्यैकमूलस्य प्राच्यान्नागवनन्तु तत् ॥२३२॥
 उत्तरा तस्य त्रिन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणञ्च यत् ।
 गङ्गोद्भेदात्करुषेभ्यः सुप्रतीकस्य तदनं ॥२३३॥
 अपरेणोत्कलाच्चैव ह्यावेदिभ्यश्च पञ्चमं ।
 एकभूतात्मतस्यैतद्वामनस्य वनं स्मृतं ॥२३४॥
 अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु ।
 यमस्यैतदनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२३५॥
 भृतिर्विजज्ञे भृतांश्च रुद्रस्यानुचरान् प्रभो ।
 स्थूलान् कृशांश्च दीर्घांश्च वामनान् ह्रस्वकान् समान् ॥२३६॥
 लम्बकर्णान् प्रलम्बोष्ठान् लम्बजिह्वास्तनोदरान् ।
 एकरूपान् द्विरूपांश्च लम्बस्फिक्णूलपिण्डिकान् ॥२३७॥
 सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।
 कृष्णान् गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥२३८॥
 वभून् वै श्वलान् धूत्रान् कद्रून् रामभदारुणान् ।
 मुञ्जकेशान् हृषीकेशान् सर्पयज्ञोपवीतिनः ॥२३९॥
 विसृष्टाक्षान् विरूपाक्षान् कृशाक्षानेकलोचनान् ।
 बह्वशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षकान् ॥२४०॥
 चण्डांश्च विकटांश्चैव विगेमान् रोमशांस्तथा ।
 अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुञ्जान् द्वेषकवामनान् ॥२४१॥

सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनसेविनः ।
 एककर्णान् महाकर्णान् शङ्कुकर्णान्ऽकर्णिकान् ॥२४२॥
 दंष्ट्रिणो नखिनश्चैव निर्दन्तांश्च द्विजिह्वकान् ।
 एकहस्तान् द्विहस्तांश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥२४३॥
 एकपादान् द्विपादांश्च त्रिपादान् बज्रपादकान् ।
 महायोगान् महासत्त्वान् सुतपक्वान् महाबलान् ॥२४४॥
 सर्वत्रगान्ऽप्रतिघान्^(१) ब्रह्मज्ञान् कामरूपिणः ।
 घोरान् क्रूरांश्च मेध्यांश्च शिवान् पुण्यान् सवादिनः^(२) ॥२४५॥
 कुशहस्तान् महाजिह्वान् महाकर्णान्महाननान् ।
 हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२४६॥
 धन्विनो मुद्गरधरान्ऽसिगूलधरांस्तथा ।
 दीप्तास्थान् दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाल्यानुलेपनान् ॥२४७॥
 अन्नादान् पिशितादांश्च वज्ररूपान् सुरूपकान् ।
 रात्रिसन्ध्याचरान् घोरान् कचिह्नौम्यान् दिवाचरान् ।
 नक्तञ्चरान् सुदुःप्रेक्ष्यान् घोरांस्तान् वै निशाचरान् ॥२४८॥
 परत्वे च भयं दैवं सर्वं ते गतमानसाः ।
 नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥२४९॥
 शतन्तानि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनां ।
 एते सर्वे महात्मानो भूत्याः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२५०॥
 कपिशो चैव कुम्भाण्डो कुम्भाण्डान् जज्ञिरे पुनः ।

---

१ सर्वत्रगानप्रतिमानिति ख० ।

२ पुण्यदान् सत्यवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ।
 कपिशत्वात् पिशाचास्ते सर्वे च पिशिताशनाः^(१) ॥२५१॥
 युग्मानि षोडशान्यानि वर्तमानास्तदन्वयाः ।
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि पुरुषादांस्तदन्वयान्^(२) ॥२५२॥
 कृगलः कृगली चैव^(३) वक्रो वक्रमुखी तथा ।
 षोडशानां गणा चैव सूची सूचीमुखस्तथा ॥२५३॥
 कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः ।
 उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२५४॥
 अनर्कश्च अनर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका ।
 पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥२५५॥
 नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा ।
 क्लादोच्छेषणा चैव^(४) प्रस्कन्दः स्कन्दिका तथा ।
 षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥२५६॥
 अजामुखा वक्रमुखाः पूरिणः स्कन्दिनस्तथा ।
 विपादाङ्गारिकाश्चैव कुम्भपात्राः प्रकुन्दकाः ॥२५७॥
 उपचारोलूखलिका ह्यनर्काश्च कुखण्डिकाः ।
 पाणिपात्राश्च नैतुण्डाः ऊर्णाशा निपुणास्तथा ॥२५८॥
 सूचीमुखोच्छेषणादाः कुलान्येतानि षोडश ।

१ पिशिताष्टङ्मदाशना इति ख० ।

२ षट्पञ्चं धरणीसुरा इति ग० ।

३ गच्छलो गच्छली चैवेति ड० ।

४ पाठोऽयं न समोचीनः ।

इत्येता ह्यभिजातास्तु कुष्माण्डानां प्रकीर्तिताः ॥२५८॥
 पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सुकल्पा इति जज्ञिरे ।
 वीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकं ।
 अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणञ्च निबोधत ॥२६०॥
 सर्वाङ्गकेशा वृत्ताख्या दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा ।
 तिर्यङ्गाः पुरुषादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुखाः ॥२६१॥
 अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्वसाश्चर्मवाससः ।
 कुष्माण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः सदामिषाः ॥२६२॥
 वक्राङ्गहस्तपादाश्च वक्रशीलागतास्तथा ।
 ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥२६३॥
 लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः ।
 नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलतक्षाः प्रियश्रवाः ॥२६४॥
 वामनाकृतयश्चैव वाचालाः सुतगामिनः ।
 पिशाचानर्कमर्कास्ते वृत्तवासादनप्रियाः ॥२६५॥
 ऊर्ध्वबाह्वर्द्धरोमाण ऊर्ध्ववृत्तास्तथालयाः ।
 मुञ्चन्ति पांशून्नेभ्यः पिशाचाः पांशवश्च ते ॥२६६॥
 धमनीमतकाः^(१) शुष्काः श्मश्रुलाश्चीरवाससः ।
 उपवीराः पिशाचाश्च श्मशानायतनास्तथा ॥२६७॥
 विष्टब्धाश्च महाजिह्वा लेलिहाना ह्यदूखलाः^(२) ।
 हस्त्युष्ट्रस्यूलशिरसो विरता बद्धपिण्डकाः ॥२६८॥

१ धमनीमन्तका इति क० ।

२ ह्यलूखला इति ड० ।

पिशाचाः कुम्भपात्रास्ते अदृष्टान्नानि भुञ्जते ।
 सृक्ष्मास्तु रोमशाः पिङ्गा दृष्टादृष्टाश्चरन्ति वै ॥२६८॥
 अयुक्ताश्च विशन्तीह निपुणास्ते पिशाचकाः ।
 आकर्णदारितास्याश्च लम्बभ्रूसूलनाशिकाः ॥२७०॥
 हस्तपादाक्रान्तगणा ह्रस्वकाः क्षितिदृष्टयः ।
 बालादास्ते पिशाचा वै स्रुतिकागृहसेविनः ॥२७१॥
 पृष्ठतः पाणिपादाश्च ह्रस्वका वातरंहसः ।
 पिशितादाः पिशाचास्ते संधामे रुधिराग्निनः ॥२७२॥
 नग्नका ह्यनिकेताश्च लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।
 पिशाचाः स्कन्दिनस्ते वै अन्या उच्छ्वसनाग्निनः ।
 षोडश जातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्तिताः ॥२७३॥
 एवं विधान् पिशाचांस्तु दीनान् दृष्ट्वानुकम्पया ।
 तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुणादल्पचेतसः ।
 अन्तर्द्धानं प्रजास्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥२७४॥
 उभयोः सन्ध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवमेव च ।
 गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥२७५॥
 विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोषितानि च ।
 असंस्पृष्टोपलिप्तानि^(१) संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२७६॥
 राजमार्गोपरथाश्च निष्कुण्ठाश्चत्वरणि च ।
 द्वाराण्यष्टालकाश्चैव निर्ममान् संक्रमांस्तथा ॥२७७॥

पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृक्षान् महापथान् ।
 पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥२७८॥
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।
 वर्णाश्रमाः सङ्गरिकाः कारुशिल्पिजनास्तथा ॥२७९॥
 अमृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासघातिनां ।
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।
 आरभन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥२८०॥
 मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः ।
 धूपैर्ह्यरिद्रक्षरैस्तैलभद्रगुडौदनैः ॥२८१॥
 कृष्णानि चैव वासांसि धूपाः सुमनसस्तथा ।
 एवं युक्ताः सुबलयस्तेषां वै पर्वसन्धिषु ।
 पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥२८२॥
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ।
 दृष्ट्वा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रान् मिहांश्च भामिनी^(१) ॥२८३॥
 द्विपिनश्च सुतास्तस्या व्यालेयाश्चामिषाग्निः ।
 चक्षयश्चापि कार्त्तनेन प्रजासर्गं निबोधत ।
 तस्या दुहितरः पञ्च तामान्नामानि मे शृणु ॥२८४॥
 मीना माता तथा वृत्ता परिवृत्ता तथैव च ।
 अनुवृत्ता तु विज्ञेया तामां वै शृणुत प्रजाः ॥२८५॥
 सहस्रदन्ता मकराः पाठीनास्तामरोहिताः ।

इत्येवमादिर्हि गणो मैत्रो विस्तीर्ण उच्यते ॥२८६॥
 ग्राह्याश्चतुर्विधा ज्ञेया तथानुज्येष्ठका अपि ।
 निष्कांश्च शिशुमारांश्च माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥
 वृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणं ।
 तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥२८८॥
 मण्डूकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत ।
 ऐण्ड्यानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥
 तथा श्लुक्तिविकाराणि वराटककृतानि च ।
 तथा शङ्खविकाराणि^(१) परिवृत्ता व्यजायत ॥२९०॥
 कालकूटविकाराणि जलौकविहितानि च ।
 इत्येष हि ऋषेर्वंशः पञ्चशाखाः प्रकीर्त्तिताः ॥२९१॥
 तिर्यक् हेतुकमाद्यार्ज्वज्जलं वंशविस्तरं ।
 संखेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥२९२॥
 स्वस्तिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः ।
 मनूयाः खेदमलजाः^(२) उग्रना नाम जन्तवः ।
 नानापिपीलिकगणाः कीटका बद्धपादकाः ॥२९३॥
 शङ्खोपलविकाराणि कीलकाचारकाणि च ।
 इत्येवमादिवज्जलाः खेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥
 तथा घर्मादितप्ताभ्यस्वज्ज्यो वृष्टिभ्य एव च ।

१ “तथा शङ्खविकाराणि” इत्ययं पाठः स्थानद्वये स्थितत्वादेकत्रा-
सङ्गतः ।

२ खेदजलजा इति ड० ।

नैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ॥२६५॥
 मीनकाः पिप्पला दंशास्तथा तिन्त्रिपुत्रिकाः ।
 नीलचित्राश्च जायन्ते ह्यलका बज्रविस्तराः ॥२६६॥
 जलजाः खेदजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ।
 काशतो यज्ञकाः कीटनलदा वज्रपादकाः ॥२६७॥
 सिंहला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकीर्त्तिताः ।
 इत्येवमादिर्हि गणो जलजः खेदजः सूतः ॥२६८॥
 सर्पिर्भ्यो मासमुद्गानां जायन्ते क्रमशस्तथा ।
 जम्बुविस्वाम्रपूगेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥२६९॥
 मुद्गेभ्यः पनसेभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च ।
 तथा कोटरशुष्केभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥
 अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा ।
 जन्तवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्तथैव च ॥३०१॥
 वह्न्यहानि निक्षिप्ते सम्भवन्ति च गोमये ।
 जायन्ते क्रमयो विप्रा काष्ठेभ्यश्च घृणादयः ॥३०२॥
 क्रमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नीलमक्षिकाः ।
 तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥
 कालिका शतिकेभ्यश्च^(१) सर्पा जायन्ति सर्वशः ।
 संखेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात् ॥३०४॥
 गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो ।

मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षौ विशेषतः ॥३०५॥
 चैवीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च ।
 तथान्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥
 मक्षिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।
 प्रायेण तु वसन्त्यस्मिन् उच्छिष्टोदककर्दमे ॥३०७॥
 मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च ।
 तण्डुलैश्चैव जायन्ते पुत्रिकापुत्र × × (१) सकाः ॥३०८॥
 मणिच्छेदास्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्त्तिताः ।
 शतवेरिविकाराणि किरीषेभ्यो भवन्ति ह ॥३०९॥
 एवमादिरसंख्यातो गणः संखेदजो मया ।
 समासाभिहितो ह्येष प्राक्कर्म्मवशजः स्मृतः ॥३१०॥
 तथाऽन्ये नैर्ऋताः सत्त्वास्ते स्मृता उपसर्गजाः ।
 पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः ॥३११॥
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ह्युपपत्तिजाः ।
 केचित्तु योनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥३१२॥
 तृलालाघश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च ।
 अपत्यं सरमायास्तु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥
 श्यामश्च श्वलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा ।
 कृष्णो धूम्राणश्चैव तृलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥
 सुरसाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरो मतं ।

सर्पाणान्तक्षको राजा नागानाञ्चापि वासुकिः ।
 तमोवज्जल इत्येष गणः क्रोधवशात्प्रकृतः ॥ ३१ ५ ॥
 पुलहस्यात्मजात्सर्गस्ताम्रायास्तन्निबोधत ।
 वङ्गन्यास्त्रभिविख्यातास्ताम्रायाश्च विजञ्चिरे ॥ ३१ ६ ॥
 श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुक्ली तथा ।
 अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
 सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूता पत्निसन्तमौ ॥ ३१ ७ ॥
 सम्पातिरजनत् पुत्रं कन्यामेकान्तथैव च ।
 जटायुषश्च ये पुत्राः काकगृध्राश्चकर्णिनः ॥ ३१ ८ ॥
 भार्या गरुत्मतस्यापि भासी क्रौञ्ची तथा शुक्ली ।
 धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्त्रपत्यानि वक्ष्यते ॥ ३१ ९ ॥
 शुक्ली गरुत्मतः पुत्रान् सुषुवे षट् परिश्रुतान् ।
 त्रिशिरं सुमुखञ्चैव बलं पृष्ठं महाबलं ॥ ३२ ० ॥
 त्रिशङ्खनेत्रं सुमुखं सुरूपं सुरभं बलं ।
 एषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडानां महात्मनां ॥ ३२ १ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पद्मगाशिनां ।
 पुत्रपौत्रविसर्गाच्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥ ३२ २ ॥
 व्याप्तानि यानि देशानि तानि वक्ष्ये यथाक्रमं ।
 शास्त्रलिङ्गीपमखिलं देवकूटञ्च पर्वतं ॥ ३२ ३ ॥
 मणिमन्तश्च^(१) शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

पर्णमालं सुकेशञ्च शतशृङ्गं तथाऽचलं ॥ ३२४ ॥
 कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटञ्च पर्वतं ।
 प्रचण्डवायुप्रभवैर्दीपितैः पद्मरागिभिः ॥ ३२५ ॥
 शैलजालानि व्याप्तानि गारुडैस्त्रैर्महात्मभिः ।
 भासीपुत्राः स्युता भासा उलूकाः काककुक्कुटाः^(१) ॥ ३२६ ॥
 मयूराः कलविङ्गाश्च कपोता लावतित्तिराः ।
 क्रौञ्ची वार्द्धीणसान् श्येनी कुररान् सारसान् वकान् ॥ ३२७ ॥
 इत्येवमादयोऽपि क्रव्यादा ये च पक्षिणः ।
 धृतराष्ट्री च हंसाश्च कलहंसाश्च भामिनी ॥ ३२८ ॥
 चक्रवाकाश्च विहगान् सर्वांश्चैवादकान् द्विजान् ।
 एतानेव विजज्ञेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ३२९ ॥
 गरुडस्यात्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः ।
 इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥ ३३० ॥
 वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधाञ्चैव मातरः ।
 लता चैवाथ वल्ली च वीरुधा चेति तास्तु वै ॥ ३३१ ॥
 लता वनस्पतीन् जज्ञे ह्यपुष्यान् पुलिनस्थितान् ।
 युक्तान् पुष्पफलैर्वृक्षान् लता वै सम्प्रसृज्यते ॥ ३३२ ॥
 अथ वल्ली तु गुल्मांश्च त्वक्मारास्तृणजातयः ।
 वीरुधा तदपत्यानि वंशश्चात्र समाप्यते ॥ ३३३ ॥
 एते कश्यपदायादा व्याख्याताः स्याणुजङ्गमाः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च धैरिदं पूरितं जगत् ॥३३४॥
 इति सर्गेकदेशस्य कीर्त्तितोऽवयवो मया ।
 मारीचोऽयं प्रजासर्गः समाधेन प्रकीर्त्तितः ।
 न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्दिजाः ॥३३५॥
 अदितिर्धर्मशीला तु बलशीला दितिः स्मृता ।
 तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः स्मृता ॥३३६॥
 क्रूरशीला तथा कद्रुः क्रौञ्चश्च श्रुतिशालिनी ।
 दूरा ग्रहणशीला तु दनायुर्भक्षणे रता ॥३३७॥
 वाहशीला तु विनता ताम्रा वै पाशशालिनी ।
 स्वभावा लोकमादृणां शीलान्येतानि सर्वशः ॥३३८॥
 धर्मतः शीलतो बुद्ध्या क्षमया बलरूपतः ।
 रजःसत्त्वतमोदृत्ता धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥३३९॥
 मादृतुल्याश्चाभिजाताः कश्यपस्यात्मजाः प्रजाः ।
 देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 पिशाचाः पशवश्चैव मृगाः पतङ्गवीरुधः ॥३४०॥
 यस्माद्वाचायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीष्विह^(१) ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठास्तु मानुषाः ॥३४१॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै ।
 ततोऽधःश्रोतसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥३४२॥
 जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।

इत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्घातस्तपस्विनां ॥ ३४ ३ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
 यज्ञरक्षःपिशाचानां सुपर्णीरगपक्षिणां ॥ ३४ ४ ॥
 व्यालानां शिखिनाञ्चैव^(१) ओषधीनाञ्च सर्वशः ।
 क्रमिकीटपतङ्गानां जुद्राणां जलजाश्च ये ।
 पशूनां ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां पुण्यलक्षणं ॥ ३४ ५ ॥
 आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान् हितसुखावहः ।
 श्रोतव्यश्चैव सततं शास्त्रस्यैवानुसूयता ॥ ३४ ६ ॥

इमन्तु वंशं नियमेन यः पठेत्
 महात्मनां ब्राह्मणवैद्यसंसदि ।
 अपत्यलाभं हि लभेत् सुपुष्कलं
 श्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥ ३४ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गे
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

ऋषिवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मना ।

प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ॥१॥

अभिषिच्याधिपत्येषु तेषां मुख्यः प्रजापतिः ।

ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥२॥

द्विजातीनां वीरूधाञ्च नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।

यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥३॥

वृहस्पतिन्तु विश्वेषां ददावङ्गिरसां पतिं ।

भृगूणामधिपञ्चैव काथं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥४॥

आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकं ।

प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवं ॥५॥

दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनं ।

नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं ॥६॥

विप्रचित्तिञ्च राजानं दानवानामथादिशत् ।

अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिं ।

यक्षाणां राक्षसानाञ्च पार्थिवानां धनस्य च ॥७॥

धैवस्वतं पितृणाञ्च यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।

सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं गूढलपाणिनं ॥८॥

शैलानां हिमवन्तश्च नदीनामथ सागरं ।
 गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥८॥
 उच्चैःश्रवसमश्वानां राजानञ्चाभ्यसेचयत् ।
 मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषश्च चतुष्पदां ॥९॥
 पक्षिणामथ सर्वेषां गरुडं पततां वरं ।
 गन्धानां मातुलज्जैव भृतानामशरीरिणां ॥१०॥
 शब्दाकाशबलानाञ्च वायुं बलवतां वरं ।
 सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वासुकिं ॥११॥
 सरीसृपाणां सर्पाणां नागानाञ्चैव तत्तकं ।
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च^(१) ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥१२॥
 सर्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथैव च^(२) ।
 ऋतूनामथ मासानामार्त्तवानां तथैव च ॥१३॥
 पक्षाणाञ्च विपक्षाणां मुहूर्त्तानाञ्च पर्वणां ।
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
 गणितस्थाय योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥१४॥
 प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्यान्दिशि विश्रुतं ।
 पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥१५॥
 पश्चिमस्यान्दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥१६॥

---

 १ पाठाऽयं न समीचीनः ।

२ तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं ऋके चैव सुतं मनुं ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥१८॥
 स्वायम्भूवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
 नृपा ह्येतेऽभिषिच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१९॥
 मन्वन्तरेऽध्वतीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः ।
 एवमन्येऽभिषिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ।
 श्रुतीतानागताः सर्वे सृता मन्वन्तरेऽश्वराः ॥२०॥
 राजसूयेऽभिषिक्तश्च पृथुरेभिर्नरोत्तमैः ।
 वेददृष्टेन विधिना ह्यतो राजा प्रतापवान् ॥२१॥
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासन्तानकारणात् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥२२॥
 कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमन्तपः ।
 पुत्रौ गोत्रकरौ मह्यं भवेतामित्यऽचिन्तयत् ॥२३॥
 तस्य प्रधायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणोऽशौ सुतौ पश्चात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥२४॥
 वत्सारश्चासितश्चैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।
 वत्सारान्निध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायशः ॥२५॥
 रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निध्रुवस्य निबोधत ।
 च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥२६॥
 निध्रुवस्य तु या पत्नी माता वै कुण्डपायिनां ।
 असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥२७॥

शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः ।
 निध्रुवाः शाण्डिल्या रैभ्यास्तयः पश्चान्तु कश्यपाः ॥२८॥
 वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्रिमाः ।
 चतुर्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्ह्येकादशे प्रजाः ।
 अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्तते ॥२९॥
 मानसस्य चरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किलः ।
 मानसस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति श्रुतः^(१) ॥३०॥
 त्रेनायुगमुखे राजा तृतीये सम्बभूव ह ।
 तस्य कन्या त्विडिविला रूपेणाप्रतिमा भवेत् ।
 पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥३१॥
 ऋषिरिडिविलायान्तु विश्रवाः समपद्यत ।
 तस्य पत्न्यश्चतस्तसु पौलस्त्यकुलवर्द्धनाः ॥३२॥
 वृहस्पतेर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तितः ।
 कन्यान्तस्योपयमे स नाम्ना वै देववर्णिनी ॥३३॥
 पुष्पोत्कटाञ्च वाकाञ्च सुते मात्यवतः स्थितौ ।
 कैकसीं^(२) मालिनः कन्यां तामान्तु गृह्णत प्रजाः^(३) ॥३४॥
 ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुषुवे देववर्णिनी ।
 दिव्येन विधिना युक्तमार्षेणैव श्रुतेन च ।

१ स्मृत इति ख०, ग० च ।

२ कैकसिमिति ड० । कैकयीमिति क० ।

३ कन्यान्तस्योपयमे स इत्यादिः षट्श्रुत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्वोपर-
सङ्गतः ।

राक्षसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥३५॥
 त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महातनुं ।
 अष्टदंष्ट्रं हरितश्मश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितं ॥३६॥
 ह्रस्ववाजं प्रवाजञ्च पिङ्गलं सुविभीषणं ।
 वैवर्त्तज्ञानसम्पन्नं सम्बुद्धं ज्ञानसम्पदा ॥३७॥
 एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
 पिता दृष्ट्वाब्रवीत् तत्र कुवेरोऽयमिति स्वयं ॥३८॥
 कुत्सायां कितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
 कुवेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥३९॥
 यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।
 तस्माद्वैश्रवणे नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥४०॥
 अष्टाङ्गं कुवेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकूवरं ।
 रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां सूर्पनखान्तथा ।
 विभीषणं चतुर्थींस्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ॥४१॥
 शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्द्धजः ।
 चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥४२॥
 जात्याञ्जननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च ।
 राजसेनो जययुक्तः^(१) रूपेण च बलेन च ॥४३॥
 सत्यबुद्धिर्दृढतनूराक्षसैरेव^(२) रावणः ।
 निसर्गाद्वारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥४४॥

१ राजसेनोऽञ्जसायुक्त इति ड० ।

२ सत्यबुद्धिः श्रुतार्थज्ञैराक्षसैरेवेति ड० ।

हिरण्यकशिपुस्वामीत् स राजा पूर्वजन्मनि^(१) ।
 चतुर्युगानि राजात्र^(२) त्रयोदश स राक्षसः ॥४५॥
 ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणामाख्याताः सङ्ख्याया द्विजैः ।
 नियुतान्येकषष्टिश्च सङ्ख्याविद्भिर्ददाहता ॥४६॥
 षष्टिशतसहस्राणि वर्षाणान्तु स रावणः ।
 देवतानां ऋषीणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरं ॥४७॥
 चेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥४८॥
 महोदयः^(३) प्रहस्तश्च महाप्रांशुखरस्तथा^(४) ।
 पुष्पोत्कटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥४९॥
 त्रिशिरा दूषणश्चैव विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः ।
 कन्या ह्यशालिका चैव^(५) वाकायाः प्रसवाः स्मृताः ॥५०॥
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरामदाः ॥५१॥
 सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः ।
 यत्नाणाञ्चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥५२॥
 आगस्त्यवैश्वामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसां ।

१ पूर्वकर्मणीति ख० ।

२ राजेन्द्रेति ख० ।

३ महोदर इति ड० ।

४ महाबलिवरः प्राज्ञो महाप्रांशुपुरस्त्येति ख० ।

५ कन्या ह्यशालिका चैवेति ख० ।

वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणां ॥५३॥
 तेषामैडविलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः ।
 इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रक्षोगणास्तयः ॥५४॥
 यातुधाना ब्रह्मधाना वार्त्ताश्चैव दिवाचराः ।
 निशाचरगणास्तेषां चत्वारः कविभिः स्मृताः ॥५५॥
 पौलस्त्या नैर्ऋताश्चैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥५६॥
 तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं ।
 वृत्ताक्षाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महोदराः ॥५७॥
 अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णाः ऊर्ध्वरोमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्याश्च मुञ्जधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥५८॥
 स्थूलशीर्षाः सिताभाश्च^(१) ह्रस्वकाश्च प्रवाहकाः^(२) ।
 ताम्रास्या लम्बजिह्वोष्ठा लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥५९॥
 नीलाङ्गा लोहितग्रीवा गम्भीराक्षा विभीषणाः ।
 महाघोरस्वराश्चैव विकटा बद्धपिण्डिकाः ॥६०॥
 स्थूलाश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंहनना दृटाः ।
 दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्लिष्टकर्मिणः ॥६१॥
 मकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः ।
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चित्रस्रगनुलेपनाः^(३) ॥६२॥

१ स्थूलकण्ठा इति ख० ।

२ ह्रस्वशक्ताः प्रवाहव इति ड० ।

३ चित्रगन्धानुलेपना इति ख० ।

अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः ।
 इत्येतद्रूपमाधर्म्यं^(१) राल्लसानां बुधैः स्मृतं ।
 न समस्तबलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥६३॥
 पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।
 भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा हस्तिनस्तथा ॥६४॥
 वानराः किन्नराश्चैव यमकिम्पुरुषास्तथा^(२) ।
 येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥६५॥
 अनपत्यः क्रतुस्त्वस्मिन् स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे ।
 न तस्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः सङ्क्षिप्य वा स्थितः ॥६६॥
 अत्रैवंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
 तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्यो दशैवासन्यतिव्रताः ॥६७॥
 भद्राश्चस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ।
 भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ॥६८॥
 वेला खला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता ।
 तथा मानरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥६९॥
 आत्रेयवंशकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनं ॥७०॥
 स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमानो दिवो महीं ।
 तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्त्तिता ॥७१॥
 स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः ।

१ इत्येतद्रूपसारूप्यमिति ख० ।

२ मया किम्पुरुषास्तथेति क० । मयराः किम्पुरुषास्तथेति ड० ।

ब्रह्मर्षेर्वचनान्तस्य न पपात दिवो महीं ॥७२॥
 अत्रिऋष्टानि गोत्राणि यश्वकार महातपाः ।
 जज्ञेष्वात्रिघनस्यैव सुरैर्यस्य प्रवर्त्तितः ॥७३॥
 स तास्वजनयत् पुत्रानात्मतुल्याननामकान् ।
 दश तास्वेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥
 स्वस्यात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ।
 तेषां विख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥७५॥
 दत्तात्रेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ।
 यवीयसी सुता तस्यामबला ब्रह्मवादिनी ।
 अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥७६॥
 अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषं ।
 दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥७७॥
 तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।
 श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव बलारकगविष्टिराः ।
 एते नृणाम्नु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसां ॥७८॥
 कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।
 जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ॥७९॥
 नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् ।
 ऊर्ध्वरेता महातेजा वृक्षशापात्तु नारदः ॥८०॥
 पुरा देवासुरे तस्मिन् संग्रामे तारकामये ।
 अनावृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ।
 वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥८१॥

अत्रौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्त्तयन् ।
 तास्तेन जीवयामास कारुणादोषधेन तु ॥८२॥
 अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्^(१) द्विजाः ।
 सागरञ्जनयत्^(२) शक्तेरदृश्यन्ती पराशरं ॥८३॥
 काली परशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुं ।
 द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥८४॥
 उत्पद्यन्ते च पीवर्यां षड्भिरे शुक्लसूनुवः ।
 भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥८५॥
 कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता ।
 जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सात्त्वगुह्यस्य च^(३) ॥८६॥
 श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः^(४) ।
 उग्रपाः^(५) दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ।
 पराशराणामष्टौ ते पत्न्याः प्रोक्ता महात्मनां ॥८७॥
 अत ऊर्द्धं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसम्भवं ।
 वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ।
 कुशीतियः^(६) समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥८८॥
 पृथोः सुतायाः सम्भूतः पुत्रस्तस्याभवदसुः ।

१ प्रयोगोऽयमार्घः ।

२ अयमप्यार्घप्रयोगः ।

३ सात्त्वगुह्यस्य चेति ड० । साद्वगुह्यस्य चेति ख० ।

४ समूलिका इति ख०, ग० च ।

५ उग्रपादा इति क०, ड० च ।

६ कुशीतिय इति क० ।

उपमन्युः सुतस्तस्य यस्येमे उपमन्यवः ॥८८॥

मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः ।

एकार्षेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।

एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥८९॥

इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः ।

भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥९०॥

चीन् लोकान् धारयन्तीमान् देवर्षिगुणसङ्कुलान् ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सदृशशः ।

यैर्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥९१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं नाम
नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

आङ्गप्रक्रियारम्भः ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः ।

उत्तरं परिप्रच्छुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥१॥

शांशपायन उवाच । कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु या ।

आसीद्वाचायणी पूर्वमुमा कथमजायत ॥२॥

मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराट् ।

के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥३॥

मेनाकश्चैव दौहित्रो दोहित्री च तथा ह्युमा ।

एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥४॥

गङ्गा चैव सरित्श्रेष्ठा सर्वासां पूर्वजा तथा ।

पूर्वमेव मयोद्दिष्टं गृणुध्वं मम सर्वशः ॥५॥

अनेके पितरश्चैव वर्तन्ते क्व च वा पुनः ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते आङ्गस्य च परं विधिं ॥६॥

पुत्राश्च ते स्मृताः केषां कथञ्च पितरस्तु ते ।

पितरः कथमुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ॥७॥

सर्गे तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः ।

एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमं ।

यथावद्वत्तमस्माभिः आङ्गं प्रीणाति वै पितॄन् ॥८॥

यदर्थं ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं स्मृतं ।
 स्वर्गं हि के तु वर्तन्ते पितरो नरके तु के ॥८॥
 अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरन्तथा ।
 पितुः पितामहश्चैव त्रिषु पिण्डेषु नामतः ॥९०॥
 कानि आह्वानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितृन् ।
 कथञ्च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥९१॥
 के चेह पितरो नाम कान् यजामो वयं पुनः ।
 देवा अपि पितृन् स्वर्गं यजन्तीति हि नः श्रुतं ॥९२॥
 एतदिच्छामि वै श्रोतुं विस्तरेण बह्वश्रुत ।
 स्पृष्टाभिधानमर्थं वै तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥९३॥
 ऋषीणान्नु वचः श्रुत्वा स्मृतस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 आचक्षे यथाप्रश्नं ऋषीणां मानसं ततः ॥९४॥
 स्मृत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवसूनुवः ॥९५॥
 अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः क्रमशस्तु ते ।
 देवैः सार्द्धं पुरातीताः पितरो येऽन्तरेषु वै ।
 वर्तन्ते साम्प्रतं ये तु तान्वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥९६॥
 आहुश्चैषां मनुष्याणां आहुमेव प्रवर्तते ।
 देवानसृजत ब्रह्मा नायत्नानि वै पुनः^(१) ।
 तमुत्सृज्य तदात्मानमसृजंस्ते फलार्थिनः ॥९७॥
 ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यथ ।

१ दिवा चासृजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिति ग० ।

न स्म किञ्चिदिजानन्ति ततो लोको ह्यमुह्यत ॥१८॥
 ते भूयः प्रणताः सर्वे याचन्ति स्म पितामहं ।
 अनुग्रहाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत् प्रभुः ॥१९॥
 प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि यः कृतः ।
 पुत्रान् स्नान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥२०॥
 ततस्ते स्नान् सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृक्षवः ।
 अपृच्छन् संयतात्मानो विधिवच्च मिथो मिथः ॥२१॥
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसुरनेकधा ।
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥२२॥
 ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः ।
 यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मज्ञानञ्च कामश्च को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥
 पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥२४॥
 उक्तञ्च पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥२५॥
 तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पितृत्वमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः ॥२६॥
 तस्मात्ते पितरः पुत्राः पितृत्वे तेषु तत् स्मृतं ।
 एवं स्मृत्वा पितृन् पुत्रान् पुत्राश्च पितरस्तथा ।
 व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पितृनात्मविट्कृये^(१) ॥२७॥

यो ह्यनिष्टा पितृन् आहुं क्रियाङ्गाञ्चिन्करिष्यति ।
 राक्षसा दानवाश्चैव फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥२८॥
 आद्वैराष्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ।
 आष्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥
 आद्वैराष्यायितः सोमो लोकानाष्याययिष्यति ।
 कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्दृतं ॥३०॥
 आहुनि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ।
 तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥
 आहुं येभ्यः प्रदास्यन्ति चीन्पिङ्गानामगोचतः ।
 सर्वत्र वर्त्तमानास्ते पितरः प्रपितामहं ।
 तेषामाष्याययिष्यन्ति आहुदानेन वै प्रजाः ॥३२॥
 एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तेनैतत् सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनन्तपः ॥३३॥
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ।
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥३४॥
 एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सृतस्य विहितात्मनः ।
 पप्रकुर्मुनयो भूयः सुतं तस्माद्यदुत्तरं ॥३५॥
 ऋषय ऊचुः । कियन्तो वै पितृगणाः^(१) कस्मिन्काले च ते गणाः ।
 वर्त्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥३६॥
 सुत उवाच । एतद्वाऽहं प्रवक्ष्यामि पितृसर्गमनुत्तमं ।
 शंयुः पप्रच्छ यत् पूर्वं पितरं वै वृहस्पतिं ॥३७॥

वृहस्पतिमुपासीनं सर्वज्ञानार्थकोविदं ।

पुत्रः शयुरिमं प्रश्नं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥३८॥

क एते पितरो नाम कियन्तः के च नामतः ।

समुद्भूताः कथञ्चिते पिढत्वं समुपागताः ॥३९॥

कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्यशः ।

क्रियाश्च सर्वा वर्तन्ते आद्धपूर्वा महात्मनां ॥४०॥

कस्मै आद्धानि देयानि किञ्च दत्तं महाफलं ।

केषु वाप्यक्षयं आद्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥४१॥

केषु वै सर्वमाप्नोति आद्धं कृत्वा दिजेत्तमः ।

कश्च कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कश्चानुवर्तते ॥४२॥

एतदिच्छामि भगवन् विस्तरेण यथातथं ।

व्याख्यातुमानुपूर्व्येण यत्र चोदाहृतं मया ॥४३॥

वृहस्पतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महामतिः ।

व्याजहारानुपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥४४॥

वृहस्पतिरुवाच । कथयिष्यामि ते तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

विनयेन यथान्यायं गम्भीरं प्रश्नमुत्तमं ॥४५॥

द्वारन्तरीचं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्याचन्द्रमसौ चैव तथाहोरात्रमेव च ॥४६॥

न बभूवुस्तदा तात तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥४७॥

शंयुस्त्वमब्रवीद्भूयः पितरं ब्रह्मवित्तमं ।

सर्वदैव प्रतश्चातं सर्वज्ञानविदां वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेशस्तपस्तेपे प्रजापतिः ।
 एवमुक्तो वृद्धतेजा वृद्धस्यतिस्वाच तं ॥४८॥
 सर्वेषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमं ।
 ध्यायंस्तदा तद्भगवांस्तेन लोकानवासृजत् ॥५०॥
 भूतभव्यानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृत्स्नशः ।
 योगमाविश्य तत्सृष्टं ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥५१॥
 लोकाः सान्तानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 ते वैराजा इतिख्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥
 योगेन तपसा युक्तः पूर्वमेव तदा प्रभुः ।
 देवानसृजत ब्रह्मा योगं युक्ता सनातनम् ॥५३॥
 आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
 सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥
 तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैर्लोक्यपूजिताः ।
 अमूर्त्तयस्तयस्तेषां चत्वारस्तु सुमूर्त्तयः ॥५५॥
 उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते भावमूर्त्तयः ।
 तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त्तयः ॥५६॥
 ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।
 लोके वर्त्तन्ति ते ह्यऽस्मिन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।
 वृष्टिर्भवति तैर्दृष्ट्या लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥
 आप्याययन्ति ते यस्मात् सोमञ्चान्नञ्च योगतः ।
 ऊचुस्तान्वै पितृन् तस्मात्लोकानां लोकसत्तमाः ॥५८॥
 मनोजवाः स्वधाभवाः सर्वकामपरिच्छदाः ।

लोभमोहभयापेता निश्चिताः शोकवर्जिताः ॥५६॥
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुण्या महात्मानो विपाप्तानो भवन्त्युत ॥६०॥
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्योगं मोक्षं गच्छन्त्यमूर्चयः ॥६१॥
 व्यक्राव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन वा ।
 नश्यन्त्युज्ज्वलं गगने क्षीणविद्युत्प्रभेव च ॥६२॥
 उत्सृज्य देहजातानि महायोगबलेन च ।
 निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥६३॥
 क्रियया गुरुपूजाभिर्ये च कुर्वन्ति नित्यशः ।
 ताभिरापाययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥६४॥
 श्राद्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमाप्स्यिताः ।
 आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥६५॥
 तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिभ्यो यत्नतः सदा ।
 पितॄणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ॥६६॥
 सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यावदागतान् ।
 एकस्तु योगवित् प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु ॥६७॥
 कल्पितानां सहस्रेण स्नातकानां शतेन च ।
 योगाचार्येण यद्भुक्तं त्रायते महतो भयात् ॥६८॥
 गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
 ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी ह्येको विशिष्यते ॥६९॥
 नास्तिको वा विकर्मा वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा ।

नान्यत्र कारणं दानं योगेष्वाह प्रजापतिः ७०॥
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुदृष्टेनेव कर्षकाः ।
 पुत्रो वायथ वा पौत्रो ध्यानिनं भोजयिष्यति ॥७१॥
 अलाभे ध्यानिमित्तूणां भोजयेद् ब्रह्मचारिणौ ।
 तदलाभे पुदामीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥७२॥
 यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ।
 ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं ॥७३॥
 सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ॥७४॥
 पूजयेच्चार्यपात्रेण वेश्मना भोजनेन च ।
 उर्वो सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा ।
 नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥७५॥
 तस्माद्द्याच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः ।
 प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलञ्चैषां तथैव च ॥७६॥
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 पुण्डरीकसहस्रेण योगिष्वावसथो वरं ॥७७॥
 आद्य एष गणः प्रोक्तः पितृणाममितौजसाम् ।
 भावयन्सप्तकालान् वै स्थित एष गणस्तदा ॥७८॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान् पितृगणान् पुनः ।
 सन्ततिं संस्थितिञ्चैव भावनाञ्च यथाक्रमं ॥७९॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्धप्रक्रियारम्भो
 नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

आद्वकल्पः ।

सूत उवाच । सप्त मेधावतां श्रेष्ठाः स्वर्गे पितृगणाः सृताः ।

चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्त्तयः ।

तेषां लोकविसर्गन्तु कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥१॥

या वै दुहितरस्तेषां दौदित्राश्चैव ये सृताः ।

धर्ममूर्त्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः ॥२॥

नामानि लोकसर्गञ्च तेषां वक्ष्ये समासतः ।

लोका विरजसो नाम्ना यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥३॥

अमूर्त्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः ।

विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ।

एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्त्तितः ॥४॥

तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।

पद्मी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते ॥५॥

जातः सर्वौषधिधरः सर्वरत्नाकरात्मवान् ।

पर्वतः प्रवरः पुण्ड्रः क्रौञ्चस्तस्यात्मजोऽभवत्^(१) ॥६॥

तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।

अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलां ॥७॥

आश्रिते द्वे ह्यपर्णा तु अनिकेता तपोऽचरत् ।
 न्ययोधमेकपर्णी तु पाटलामेकपाटला ।
 शतं वर्षमहस्त्राणि दुश्चरं देवदानवैः ॥८॥
 आहारमेकपर्णेन एकपर्णी समाचरत् ।
 पाटलेनैव चैकेन विदध्यादेकपाटला ॥९॥
 पूर्णे पूर्णे सहस्त्रे द्वे आहारं वै प्रचक्रतुः ।
 एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ॥१०॥
 निषेधयन्ती ह्युमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।
 सा तथोक्ततया देवी मात्रा दुश्चरचारिणी ॥११॥
 उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तथेति ब्राम्ना तेनासौ निरुक्ता कर्मणा शुभा ॥१२॥
 एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत् स्थास्यति शाश्वतं ।
 एतामान्तपसा दृष्टं यावद्भूमिर्द्वरिष्यति ॥१३॥
 तपःशरीरास्ताः सर्वास्तिष्ठो योगबलान्विताः ।
 देव्यस्ताः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥१४॥
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्द्ध्वरेतसः ।
 उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी ॥१५॥
 महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ।
 दन्तकाण्डोभनास्तस्याः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥
 असितस्यैकपर्णी तु पत्नी साध्वी दृढव्रता ।
 दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते ।
 देवलं सुषुवे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतं ॥१७॥

या चैतासां कुमारीणां तृतीया त्वेकपाटला ।
 पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ॥१८॥
 तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ ।
 इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१९॥
 रुद्राणी सा तु प्रवरा स्वगुणैरतिरिच्यते ।
 अन्योन्यप्रीतिरनयोरुमाशङ्करयोर्यथा ॥२०॥
 श्लेषं संशक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल वृत्रहा ।
 ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभिरूणा ।
 तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो हव्यवाहनः ॥२१॥
 अनयोः रतिविघ्नञ्च त्वमाचर ऊताशन^(१) ।
 सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा ॥२२॥
 इत्येवमुक्ते तु तथा वज्रिना च तथा कृतं ।
 उमादेहं समुत्सृज्य शुक्रं भूमौ विसर्जितं ॥२३॥
 ततो रुषितया देव्या शप्नोऽग्निः शांशपायन ।
 इदं चोक्तवती वज्रिं रोषगद्गदया गिरा ॥२४॥
 यस्मान्मथ्यवितृप्तायां रतिविघ्नं ऊताशन ।
 कृतवानस्यकर्त्तव्यं तस्मात् त्वमसि दुर्मते ॥२५॥
 यदेवं^(२) विभृतं गर्भं रौद्रं शुक्रं महाप्रभं ।
 गर्भं त्वं धारयस्वैवमेषां ते दण्डधारणा ॥२६॥
 स शापरोषाद्रुद्राण्या अन्तर्गर्भा ऊताशनः ।

---

१ वर त्वन्तु ऊताशनेति ड० ।

२ यदेतमिति ख० । तदेवमिति क० ।

वल्लन् वर्षगणान् गर्भं धारयामास वै द्विजाः ॥२७॥
 स गङ्गामुपगम्याह श्रूयतां सरिदुत्तमे ।
 सुमहान् परिखेदो मे गर्भधारणकारणात् ॥२८॥
 मद्धितार्थमिमं गर्भमतो धारय निम्नगे ।
 मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति ॥२९॥
 तथेत्युक्ता तदा सा तु सम्प्रहृष्टा महानदी ।
 तं गर्भं धारयामास दह्यमाणेन चेतसा^(१) ॥३०॥
 सापि कृच्छ्रेण महता खिद्यमाना महानदी ।
 कालं प्रकृष्टं सुमहद्गर्भधारणतत्परा ॥३१॥
 तथा परिगतं गर्भं कुक्षौ हिमवतः शुभे ।
 शुभं शरवणं नाम चित्रं पुष्पितपादपं ।
 तत्र तं व्यसृजद्गर्भं दीप्यमानमिवानलं ॥३२॥
 रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः ।
 आदित्यव्रतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥
 तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे जातवीसुते ।
 विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिवावृतं ॥३४॥
 देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्वराः ।
 मुमुक्षुः पुष्पवर्षञ्च खचराः सिद्धचारणाः ॥३५॥
 जगुर्गन्धर्वमुखाश्च सर्वशस्तत्र तत्र ह ।
 यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किन्नराश्चैव सर्वशः ॥३६॥

महानागसहस्राणि प्रवराश्च पतत्रिणः ।
 उपतस्थुर्महाभागमाग्नेयं^(१) शङ्करात्मजं ।
 प्रभावेण तदा तेन^(१) दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३७ ॥
 सहस्रप्रर्षिभार्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।
 अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्यं त्वरन्धतीं ॥ ३८ ॥
 ताभिः स बालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः ।
 स्निह्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः ॥ ३९ ॥
 युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः ।
 षण्मुखो व्यसृजत् श्रीमांस्तासां प्रीत्या महाद्युतिः ॥ ४० ॥
 श्रोमान् कमलपत्राक्षस्तरुणादित्यसन्निभः ।
 येन जातेन लोकानामाक्षेपस्तेजसा कृतः ॥ ४१ ॥
 तेन जातेन महता देवानामसहिष्णवः ।
 स्कन्दिता दानवगणास्तस्मात् स्कन्दः प्रतापवान् ॥ ४२ ॥
 कृत्तिकाभिस्तु यस्मात् स वर्द्धितः स पुरातनः ।
 कार्त्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसृदनः ॥ ४३ ॥
 जृम्भतस्तस्य दैत्यारेर्ज्वालामालाकुलात्तदा ।
 मुखाद्विनिर्गता तस्य स्वशक्तिरपराजिता ॥ ४४ ॥
 क्रीडार्थञ्चैव स्कन्दस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 गरुडादिति सृष्टौ हि पक्षिणौ हि प्रभद्रकौ ॥ ४५ ॥

१ उपतस्थुर्महाभागमग्नेयमिति क० ।

१ प्रभावमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना ।
 यस्य दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्वना ।
 अजः स्वयम्भुवा दत्तो मेघो दत्तश्च शम्भुना ॥४६॥
 मायाविहरणे^(१) विप्रा गिरौ क्रौञ्चे निपातिते ।
 तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते ॥४७॥
 सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।
 सेनापत्येन दैत्यारिरभिषिक्तः प्रतापवान् ॥४८॥
 देवसेनापतिस्त्वेवं पथ्यते नरनायकः ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥४९॥
 प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि ।
 मातृभिर्विविधाभिश्च विनायकगणैस्तथा ॥५०॥
 सा त्वपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।
 चमरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्यच्छुतान् पितृन् ॥५१॥
 सुसूक्ष्मानपरित्यक्तान्घ्नीनग्निष्विवाहितान् ।
 त्रायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाक्शिराः ॥५२॥
 तैरुक्ता सा तु माभैषीरित्युक्ताधिष्ठिताभवत् ।
 ततः प्रासादयत् सा वै पितृंस्तान् दीनया गिरा ॥५३॥
 ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ।
 भ्रष्टैश्वर्यां स्वदोषेण तपसि त्वं शूचिस्मिते ॥५४॥
 यैः क्रियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह दैवतैः ।

तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥५५॥
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ।
 तस्मादमावसौपत्यं^(१) त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलं ॥५६॥
 इत्युक्त्या वै पितरः पुनस्ते तु प्रसादिताः ।
 ध्यात्वा प्रसादं सञ्चक्रुस्तस्यास्ते त्वनुकम्पया ॥५७॥
 अवश्यम्भाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः ।
 सोमपाः पितरः कन्यां राज्ञश्चैव ह्यमावसोः ॥५८॥
 उत्पन्नस्य पृथिव्यान्तु मानुषत्वे महात्मनः ।
 कन्या भूत्वा त्विमान् लोकान् पुनः प्राप्स्यसि स्वानिति ॥५९॥
 अष्टाविंशे भवित्री त्वं दापरे मत्स्ययोनिजा ।
 अस्यैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां ह्यमावसोः ॥६०॥
 पराश्वरस्य दायादं चक्षेस्त्वं जनयिष्यसि ।
 स वेदमेकं विप्रर्षिश्चतुर्धा वै करिष्यति ॥६१॥
 महाभिषस्य^(२) पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्त्तिवर्द्धनौ ।
 विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥६२॥
 चित्राङ्गदञ्च राजानं तेजोबलगुणान्वितं ।
 एतानुत्पाद्य पुत्रं स्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥६३॥
 व्यतिक्रमात् पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितं ।
 तस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६४॥
 कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमान् लोकानवाप्स्यसि ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मते मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

२ महानिषस्येति क० । महानिषस्येति ड० ।

एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥६५॥
 अद्रिकायां सुता मत्स्यां सुता जाता ह्यमावसेः ।
 अद्रिकामत्यसम्भूता गङ्गायामनुसङ्गमे ॥६६॥
 तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्ये सदैव हि ।
 विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥
 अग्निष्वात्ताः सृतास्तत्र पितरो भास्वरप्रभाः ।
 तान् दानवगणा यक्षा रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
 भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥
 एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।
 त्रय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्तिधराः शुभाः ॥६९॥
 एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
 योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥७०॥
 भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशन्तु दैवतं ।
 पराशरकूलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥७१॥
 श्रीमान् योगी महायोगी योगस्तस्माद्विजोत्तमः ।
 व्यासाद्वरुणां सम्भूतो विधूम इव पावकः ॥७२॥
 स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।
 कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं बवौ ॥७३॥
 कन्यां कीर्त्तिमतीञ्चैव योगिनीं योगमातरं ।
 ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य तु ॥७४॥
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाप्य च ।
 महायोगतपाञ्चैव अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावमास्थितः ।
 सर्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महामुनिः ॥७६॥
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्त्तिधरास्तु ये ।
 त्रय एते गणास्तेषां सत्त्वरोऽन्ये निबोधत ॥७७॥
 यान् वक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्त्तिमन्तो महाप्रभाः ।
 उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ॥७८॥
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भास्वराः ।
 सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत ॥७९॥
 एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ।
 दत्तसेना कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥८०॥
 एकत्रिंशच्च विख्याता भृगूनां कीर्त्तिवर्द्धनाः ।
 मरीचिगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः ॥८१॥
 एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः सह विवर्द्धिताः ।
 उपहृताः सृतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि ।
 तान् चत्रियगणान् दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥८२॥
 एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वमहतः सुषा वै विश्वशर्मिणः^(१) ॥८३॥
 राजर्षेर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः ।
 यस्य यज्ञे पुरा गीता गाथा गीतैर्महर्षिभिः ॥८४॥
 अग्नेर्जन्म तथा दृष्ट्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।

यजमानं दिलीपं च पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 सत्यव्रतं महात्मानं ते खर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥
 आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः ॥८६॥
 लोकेष्वेतेषु वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्यगणाः आद्धे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥
 एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ।
 ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नड्वस्य तु ॥८८॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ॥८९॥
 मानसा नाम ते लोका वहन्ते यत्र ते दिवि ।
 एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥९०॥
 सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
 जननी त्रसदस्योर्हि पुरुकुत्सपरिग्रहः ॥९१॥
 एतेषामभ्युपगमान्मातुर्मन्वन्तरेश्वरः ।
 मन्वन्तरादौ आङ्गानि प्रवर्त्तयति सर्वशः ॥९२॥
 पितृणामनुपूर्व्येण सर्वेषां द्विजसत्तमाः ।
 तस्मादिह स्वधर्मेण आङ्गं देयन्तु अङ्गया ॥९३॥
 सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजतान्वितैः ।
 दत्तं स्वर्धां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितृन् ॥९४॥
 सोमस्याप्यायनं कृत्वा ह्यग्नेर्वैवस्वतस्य च ।
 उदगायनञ्चाग्नी च अश्वमेधन्तदाप्नुयात् ॥९५॥

पितृन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं ।
 पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।
 पुष्टिं प्रजाञ्च स्वर्गञ्च प्रयच्छन्ति न संशयः ॥८६॥
 देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमायायनं स्मृतम् ॥८७॥
 न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितृणामपि तप्तयः ।
 तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा ॥८८॥
 इत्येते पितरश्चैव लोका दुहितरश्च वै ।
 दैहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ता ये भावयन्ति तान् ॥८९॥
 चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च चयस्तेषाममूर्त्तयः ।
 तेभ्यः आहुतानि सत्कृत्य देवाः कुर्वन्ति यज्ञतः ॥९००॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे सेन्द्रास्तद्गतमानसाः ।
 विश्वे च सिकताश्चैव पृश्निजाः शृङ्गिनस्तथा ॥९०१॥
 कृष्णाः श्वेतास्त्वजाश्चैव विधिवत्पूजयन्त्युत ।
 प्रजास्ता वातरशना दिवाकीर्त्यास्तथैव च ॥९०२॥
 लेखाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।
 अत्रिभृग्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्वे एव च ॥९०३॥
 यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किलरा राक्षसैः सह ।
 पितृंस्त्वपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥९०४॥
 एवमेते महात्मानः आहुते सत्कृत्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहश्रवः ॥९०५॥
 हित्वा त्रैलोक्यसंसारं जरामृत्युभयं तथा ।

मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥
 मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्ष्मदेहाश्च देवताः ।
 कृत्स्नं वैराग्यमानन्दं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥
 ऐश्वर्यं विहितं योगमैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् ।
 योगैश्वर्यादृते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥१०८॥
 अपक्षस्यैव गमनं गगने पक्षिणो यथा ।
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षो धर्माः सनातनः ॥१०९॥
 विमानानां सहस्राणि युक्तान्यप्सरसाङ्गणैः ।
 सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥
 प्रज्ञा पुष्टिः सत्यतिर्मेधा राज्यमारोग्यमेव च ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥१११॥
 मुक्तावैदूर्यवासांसि वाजिनागायुतानि च ।
 कोटिशस्यापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥
 हंसवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च ।
 किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ।
 प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्धकल्पो नामै-

कादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आद्धकल्पः ।

दृढस्यतिस्वाच । सौवर्णं राजतं ताम्रं पिढ्दणां पात्रमुच्यते ।
रजतं रजताक्रं वा पिढ्दणां पात्रमुच्यते ॥१॥
रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।
अनन्तमक्षयं स्वर्गं पिढ्दणां दानमुच्यते ।
पिढ्दनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥२॥
राजते हि स्वधा दुग्धा पात्रेऽस्मिन् पिढ्दभिः पुरा ।
स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदक्षयं ॥३॥
कृष्णजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा^(१) ।
रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पिढ्दंस्तत्तद्वितारयेत्^(२) ॥४॥
काञ्चनं राजतं ताम्रं^(३) दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
वस्त्रञ्च पावनीयानि त्रिदण्डो योगमेव च ॥५॥
आद्धकर्मण्यथं श्रेष्ठो विधिर्ब्राह्म्यः सनातनः ।
आयुः कीर्तिः प्रजाश्चैव प्रज्ञासन्ततिवर्द्धनः ॥६॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिकस्थानं विशेषतः^(४) ।
सर्वतो रत्निमात्रन्तु चतुरस्रं सुमंहितं ॥७॥

१ दानमेव चेति क० ।

२ पिढ्दंस्तु भुवि भावयेदिति ख० ।

३ पात्रमिति क० ।

४ विदिकस्थानानि वेशयेदिति ड०, च० च ।

वक्ष्यामि विधिवत् स्थानं पितृणामनुशासनात् ।
 धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्णविवर्द्धनं ॥८॥
 तत्र गर्त्तास्तयः कार्यास्तयो दण्डाश्च खादिराः ।
 रत्निमात्रास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ।
 ते वितस्त्रायताः कार्याः सर्वतस्तुरङ्गुलाः ॥९॥
 प्राग्दक्षिणमुखान् भूमौ स्थितानसुषिरांस्तथा ।
 अङ्गिः पवित्रपूताभिः स्नावयेत्सततं शुचिः ॥१०॥
 पयसा ह्याजगयेन शोधनं वाग्भिरेव तु ।
 तर्पणात् सततं ह्येवं तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥११॥
 इह चामूत्रं च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।
 एवं त्रिषवणस्नातो योऽर्चयेत् पितृन् सदा ।
 मन्त्रेण विधिवत् सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥१२॥
 तत्स्थापयेदमावास्याङ्गर्त्ते भूचतुरङ्गुले ।
 त्रिःसप्तसंज्ञास्ते यज्ञास्तैलोक्यन्धार्यते तु वै ॥१३॥
 तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ।
 विचित्रा भजते लक्ष्मीर्मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥१४॥
 पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।
 अश्वमेधफलं ह्येतत् द्विजैः सत्कृत्य पूजितं ।
 मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥१५॥
 दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
 नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्मुत ॥१६॥
 आद्यावसाने आहुस्य चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।
 पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥१७॥
 पितृंस्तत्त्रिषु लोकेषु मन्त्रोयन्तारयत्युत ।
 पथ्यमानः सदा आद्धे नियतं ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥
 राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ।
 वीर्यशौचार्थमत्त्वञ्च श्रीरायुर्वलवर्द्धनं ॥१९॥
 प्रीयन्ते पितरो येन जप्येन नियमेन च ।
 सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ॥२०॥
 अमूर्तानां समूर्तानां पितृणान्दीप्तेजसां ।
 नमस्यामि सदा तेभ्यो ध्यानियो योगचक्षुषा ॥२१॥
 इन्द्रादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोस्तथा ।
 सप्तर्षीणां पितृणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥२२॥
 मन्वादीनां सुरेशानां सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
 तान् नमस्कृत्य सर्वान् वै पितृन् कुशलदायकान् ॥२३॥
 नक्षत्राणाञ्चरादीनां पितृनथ पितामहान् ।
 द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२४॥
 देवर्षीणाञ्जनयितृंश्च सर्वलोकनमस्कृतान् ।
 अभयस्य सदा दातृन्मस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥२५॥
 प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
 योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२६॥
 पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।
 स्वयम्भुवे नमस्त्रैव ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥२७॥

एतदुक्तं सप्तर्षिब्रह्मर्षिगणपूजितं ।
 पवित्रं परमं^(१) ह्येतत् श्रीमद्रुद्रोविनाशनं ॥२८॥
 अनेन विधिना युक्तः स्त्रीन् वरान् लभते नरः ।
 अन्नमायुः सुतांस्रैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥
 भक्त्या परमया युक्तः अर्द्धानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तार्चिषं जपेद्दयस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यामेकराट्भवेत् ॥३०॥
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव च ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥
 क्रमशः कीर्त्तयिष्यामि वलिपात्राण्यतःपरं ।
 येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥३२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्भकल्पो नाम
 द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

आज्जकल्पः ।

वृहस्पतिरुवाच । पालाशं ब्रह्मवर्चस्यमश्वत्ये राज्यभावना ।

सर्वभृताधिपत्यञ्च^(१) स्रजे नित्यमुदाहृतं ॥१॥

पुष्टिकामञ्च न्ययोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्रतिं ।

रत्नोन्नञ्च यशस्यञ्च काश्यप्यं पात्रमुच्यते ॥२॥

सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके समुदाहृतं ।

फल्गुपात्रे च कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥३॥

परा द्युतिरयो कर्तुः प्राकाश्यञ्च विशेषतः ।

विल्वे लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥

चेन्नारामतडागेषु सर्वसंस्थेषु चैव हि ।

वर्षेदजस्रं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥५॥

एतेष्वेव सुपात्रेषु ये चैवाययणं ददुः ।

सकृदयत्र यज्ञानां सर्वेषां फलमुच्यते ॥६॥

पितृभ्यो यस्तु माल्यानि सुगन्धीनि च सर्वशः ।

सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तान् मधुसर्पिर्भ्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥८॥

धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणं ।

लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चासुत्र चोभयोः ।
 दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥८॥
 दीपं पितृभ्यः प्रथतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।
 स लोके प्रतिभं चतुः सदा च लभते शुभं ॥१०॥
 तेजसा यशसा चैव कान्त्या चैव बलेन च ।
 भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ।
 अश्वरोभिः परिवृतो विमानाग्रे स मोदते ॥११॥
 गन्धान् पुष्पाणि धूर्पांश्च दद्यादाज्याहुतींश्च वै ।
 फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रथतः शुचिः ।
 पूर्वं कृत्वा द्विजान् पश्चात् पृजयेदन्नसम्यदा ॥१२॥
 आद्धकाले तु सततं वायुभूताः पितामहाः ।
 आविशन्ति द्विजान् दृष्ट्वा तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥१३॥
 वस्त्रैरन्नैः प्रदानैस्त्रैर्भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।
 गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥१४॥
 भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजातिषु ।
 तस्मादन्नेन विधिवत् पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥१५॥
 सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।
 प्रोक्षेत्तच्च तथा कुर्यात् आद्धकर्मण्यतन्द्रितः ॥१६॥
 दर्भान् पिण्डांस्तथा भक्ष्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।
 गन्धदानमलङ्कारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥१७॥
 पोषयित्वा जनं सम्यग् वैश्वः स्यादुत्तरो द्विजः ।
 अभ्यङ्गदर्भपिञ्जालैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥१८॥

अपसव्यं पितृभ्यश्च दद्यादन्नमनुत्तमं^(१) ।
 तमुच्चार्याथ सर्वेषां वस्तार्थं सूत्रमेव च^(२) ॥१८॥
 खण्डनं पोषणञ्चैव^(३) तथैवोक्तेखनं तथा ।
 सक्तदेव हि देवानां पितॄणां त्रिभिरुच्यते ॥२०॥
 एकं पवित्रं हस्तेन पितॄन् सर्वान् सक्तत् सक्तत् ।
 क्षैलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्शनजं हितं ॥२१॥
 सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्भुवि ।
 जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥२२॥
 पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
 आहूय च पितॄन् प्राञ्चान् पितृतीर्थेन यत्नतः ।
 पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ॥२३॥
 अन्नेनाङ्गिश्च पुष्पैश्च भक्ष्यैश्चैव पृथग्विधैः ।
 पृथक् मातामहानान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥२४॥
 चीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठान् पुष्टिवर्द्धनान् ।
 जान्वन्तराभ्यां यत्नेन पिण्डान् दद्याद् यथाक्रमं ॥२५॥
 सथोत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे मन्त्रे च पर्यायः ।
 नमो वः पितरः सूक्ष्मैः सदा ह्येवमतन्द्रितः ॥२६॥
 दक्षिणस्यान्तु पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 नमो वः पितरः सौम्याः पठन्वित्यमतन्द्रितः ॥२७॥

१ दद्यादन्नमनुत्तममिति ड० ।

२ स्त्रोकाङ्गं न समीचीनं ।

३ क्षेपणञ्चैवेति ख० ।

सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे सर्वमतन्द्रितः ।
 उलूखलस्य लेखायामुदपात्राच्च सेवनं ॥२८॥
 क्षौमसूत्रं नवं दद्यात् शोणं कार्पासिकं तथा ।
 पक्ष्मैर्लेपितं पितृसूत्रञ्च कौशेयं परिवर्जयेत् ॥२९॥
 वर्जयेत्तद्दृशां यज्ञे यदप्यहृतवस्त्रजां ।
 न ग्रीणन्ति तथैतानि दातुराप्यायतो भवेत् ॥३०॥
 श्रेष्ठमाहुस्तिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।
 कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च यत्नैलं परिरक्षितं ॥३१॥
 चन्दनागुरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकं ।
 धूपञ्च गुग्गुलुश्रेष्ठं तुरुष्कं धूपमेव च ॥३२॥
 शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवन्युपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥३३॥
 जवासुमनसो भण्डिरूपकामकुरण्डकाः ।
 पुष्पाणि वर्जनीयानि आद्धकर्मणि नित्यशः ॥३४॥
 यानि गन्धादपेतानि उपगन्धीनि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विष्कृता तदा ॥३५॥
 द्विजातयस्तथान्विष्टा नियताः स्युर्दङ्गुखाः ।
 पूजयेद्यजमानस्तु विधिवदक्षिणामुखः ॥३६॥
 तेषामभिमुखो दद्याद्दर्भान् पिण्डांश्च यत्नतः ।
 अनेन विधिना साक्षादर्चयेत् स्वान् पितामहान् ॥३७॥
 हरिता वै सपिञ्जल्याः पुष्पस्त्रिगधाः समाहिताः ।
 रत्निमात्रप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्थिताः ॥३८॥

उपमूले तथा नीलाः प्रक्षराद्यकुलोद्यमाः^(१) ।
 तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुदाहृताः ॥३८॥
 पूर्वकीर्तितवान् श्रेष्ठो बभूवाथ प्रजापतिः ।
 तस्य बाला निपतिता भूमौ चाकाशमार्गतः ॥४०॥
 तस्मान् मेधाः समाकाशाः आद्भुतकर्मणि पूजिताः ।
 पिण्डनिर्वपणन्तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥४१॥
 प्रजापुष्टिर्युतिः कीर्त्तिः प्रजाकान्तिसमन्विता ।
 भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाप्तानोऽधवर्जिताः ॥४२॥
 स्रक्कदेवास्तरुदद्भान् पिडार्थं दक्षिणामुखः ।
 प्राग्दक्षिणायनित्यतो विधिञ्चाप्यनुवक्ष्यति ॥४३॥
 न दीनो वापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः आर्द्धं कुर्यात् सदा बुधः ॥४४॥
 निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
 द्भूताश्च सर्वे सुरदानवा मया ।
 रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचमङ्गा
 हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥४५॥
 एवं पित्रे दृष्टमन्नं हि यस्य
 तस्यासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
 यस्मिन् देशे पच्यते एष मन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥४६॥
 अनेन विधिना नित्यं आर्द्धं कुर्याद् द्विजः सदा ।

मनसा काङ्क्षितं यद्यत् तत्तदद्युः पितामहाः ॥४७॥
 पितरो दुष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च ।
 भवन्त्येव ह्यते आद्वे नित्यमेव प्रयत्नतः ॥४८॥
 शूद्राः आद्वे क्षीरचाशु^(१) बल्लजास्तरवस्तथा ।
 वारणाश्च लवाश्चैव लववर्षाश्च नित्यशः ।
 एवमादीन्यथान्यानि त्वणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥
 अञ्जनाभ्यञ्जनागन्धामानुप्रलयनं^(२) तथा ।
 काशैः पुनर्भवैः कार्यं सर्वमेव फलं भवेत् ॥५०॥
 काशाः पुनर्भवा ये च वर्हणा उपवर्हणाः ।
 अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥५१॥
 पुष्पगन्धादिधूपानामेष मन्त्र उदाहृतः ।
 आहृत्य दक्षिणायान्तु होमार्थं विप्रयत्नतः ॥५२॥
 सोमाय वै पितृमते स्वधा अङ्गिरसे नमः ।
 अस्वर्ग्यं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये ॥५३॥
 अन्तराधाय समिधं तथा होमो विधीयते ।
 समाहितेन मनसा प्रयताग्निः प्रयत्नतः ॥५४॥
 अग्नये कव्यवाहाय स्वधा अङ्गिरसे नमः ।
 यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥५५॥
 इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वशः ।
 दक्षिणातोऽग्नये नित्यं सोमायान्तरतस्तथा ॥५६॥
 एतयोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्भवे मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

२ अयमपि पाठो न समीचीनः ।

उपचारं स्वधाकारं तथैवोस्तेखनञ्च यत् ॥५७॥
 होमजप्ये नमस्कारः प्रोक्षणञ्च विशेषतः ।
 अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डसंवपनं तथा ॥५८॥
 अश्वमेधफलेनैव^(१) तत् स्मृतं मन्त्रपूर्वकं ।
 क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥५९॥
 बज्रहयत्वमेवाग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ।
 विधूमे लेलिहाने च होतायं कर्मसिद्धये ॥६०॥
 अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने ।
 यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं ॥६१॥
 अल्पेन्धनो वा रूक्षो वा विस्फुलिङ्गश्च सर्वशः ।
 ज्वालाधूमोपसेव्यश्च स तु वक्त्रिर्न सिद्धये ॥६२॥
 दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
 भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६३॥
 अर्चिष्मान् पिण्डितशिखः^(२) सार्पिःकाञ्चनसम्भवः ।
 स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वक्त्रिः स्यात् कार्यसिद्धये ॥६४॥
 नरनारीगणेभ्यश्च पूजां प्राप्नोति शास्वतीं ।
 अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽव्ययाः ॥६५॥
 स्थाल्युदुम्बरपात्राणि फलानि समिधस्तथा ।
 आद्धे चातिपवित्राणि मेध्यानीति विशेषतः ॥६६॥
 पवित्रं वा द्विजश्रेष्ठ शुद्धये जन्मकर्मसु ।

---

१ अश्वमेधफलश्चैवेति ख० ।

२ मण्डितशिख इति क० ।

पात्रेषु फलमुद्दिष्टं यन्मया आङ्गकर्म्मणि ॥६७॥
 तदेव कृत्स्नं विज्ञेयं समितु च यथाक्रमं ।
 कृत्वा समाहितं चित्तमग्नये वै करोम्यहं ॥६८॥
 अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव दिजसत्तमैः ।
 पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्भुव्यवाहनं ॥६९॥
 समानस्रचन्ययोधस्रचाश्वत्यविकङ्कताः ।
 उदुम्बरास्तथा विल्वचन्दना यज्ञियाश्च ते ॥७०॥
 सरलो देवदारुश्च शालश्च खदिरस्तथा ।
 समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥७१॥
 ग्राम्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।
 पूजिताः समिदर्थे तु पितृणां वचनं तथा ॥७२॥
 समिद्भिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो जुताशनं ॥
 फलं यत् कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः भूय ॥७३॥
 आशंसं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् ।
 स्नेघातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ॥७४॥
 नीपो विभीतकश्चैव बल्लीभिश्च तथैव च ।
 शकुनानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ।
 अयज्ञीयाः स्मृता ये च वृक्षांश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥
 स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं तथा ।
 स्वाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतं ॥७६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आङ्गकल्पो नाम
 चयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आहुकल्पः ।

सूत उवाच । देवाश्च पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा ।

आयर्वणविधिर्ह्येष प्रत्युवाच वृहस्पतिः ॥१॥

पूजयेच्च पितृन् पूर्वं देवांश्चापि विशेषतः ।

देवेभ्योऽपि पितृन् पूर्वमर्चयन्तीह यत्नतः ॥२॥

दत्तस्य दुहिता ख्याता लोके विश्वेति नामतः ।

विधिना सा तु धर्म्मज्ञ दत्ता धर्म्माय धर्म्मतः ।

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ॥३॥

प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकनमस्कृताः ।

समस्तास्ते महात्मानश्चेरुरगं महत्तपः ॥४॥

हिमवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्व्वसेविते ।

सर्व्वाप्सरोभिश्चरितं देवगन्धर्व्वसेवितं ॥५॥

शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाब्रुवन् ।

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥

एवमुक्ते तु पितृभिस्तदा त्रैलोक्यभावनः ।

प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥७॥

ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तैस्तु तापितः ।

तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

ऊचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकभाविनं ॥८॥
 आद्धेऽस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः ।
 प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा ताम्बै त्रिदिवपूजितान् ॥९०॥
 भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ।
 पितृभिस्तु तथेत्युक्त्वा एवमेतन्न संग्रयः ॥९१॥
 सहास्माभिस्तु वो भाव्यं यत्किञ्चित् क्रियते लिह ।
 अस्माकं कल्पिते आद्धे युष्मानग्रासनं ह वै ॥९२॥
 भविष्यति मनुष्येषु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।
 मात्स्यैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ॥९३॥
 प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः ।
 विसर्जनमथास्माकं पूर्वं पश्यान्तु देवताः ॥९४॥
 रक्षणञ्चैव आद्धस्य आतिथ्यञ्च विधिद्वयं ।
 भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां आद्धकर्मणि ।
 एवं विधिकृतः सम्यक् सर्वमेतद् भविष्यति ॥९५॥
 एवं^(१) दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
 भूतानुग्रहकृद्देवः सञ्चचार यथासुखं ॥९६॥
 वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः ।
 एतान् पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥९७॥
 यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निबोधत ।
 निर्भयं निरहङ्कारं निःशोकं निर्व्यथकृतं ।
 ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतं ॥९८॥

शूद्रेणापि प्रकर्त्तव्याः पञ्चैते मन्त्रवर्जिताः ।
 अतोऽन्यथा तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥१८॥
 ऋणञ्च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् ।
 तस्मान्निर्वर्त्तयेत् पञ्च महायज्ञान् सदा बुधः ॥२०॥
 नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः ।
 उदकपूर्वं बलिं कुर्यादुदकुम्भं तथैव च ॥२१॥
 बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् ।
 परशुङ्गगवां पूर्वं बलिं सूक्ष्मं समुत्क्षिपेत्^(१) ॥२२॥
 न निवेद्यो भवेत् पिण्डः पितॄणां यस्तु जीवति ।
 दृष्टेनान्नेन भक्ष्यैश्च भोजयेत् यथाविधि ।
 विधानं वेदविहितमेतद्वक्ष्यामि यत्नतः ॥२३॥
 देवदेवा महात्मानो ह्येतेपि पितरो ह्युत ।
 इच्छन्ति किञ्चिदाचार्याः पश्चात् पिण्डनिवेदनं ॥२४॥
 पूजनञ्चैव विप्राणां सर्वमेव हि^(२) नित्यशः ।
 तद्विधर्मार्थकुशलानित्युवाच वृहस्पतिः ॥२५॥
 पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ।
 योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसम्भवाः ।
 सोममाष्याययन्त्येते पितरो योगमास्थिताः ॥२६॥
 तस्माद्दद्याच्छुचिः पिण्डान् योगिभ्यस्तत्परायणः ।
 पितॄणां हि भवेदेतस्मात्तादिव ऊतं हविः ॥२७॥

१ तथा क्षिपेदिति ख० ।

२ सर्वमेव ह्येति क० । ऊर्द्धमेव ह्येति ख० ।

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चायासने यदि ।
 यजमानञ्च भोक्तृञ्च नैरिवाम्भसि तारयेत् ॥२८॥
 असतां प्रग्रहे यत्र सताञ्चैव विमानना ।
 दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥
 हित्वागमं सधर्माणं बालिशं यत्र भोजयेत् ।
 आदिकर्म समुत्सृज्य दाता तत्र विनश्यति ॥३०॥
 पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः ।
 प्रजार्थी पतये^(१) दद्यान्मध्यमं तच्च पूर्वकं ॥३१॥
 उतमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति ।
 प्रज्ञां पूजां यशः कीर्त्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥
 प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च^(२) वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
 सौकुमार्यमथान्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥
 एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।
 आकाशं शमयेद्वापि स्थितौ सुदक्षिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥३४॥
 एकं विप्राः पुनः प्राजः पिण्डोद्धरणमग्रतः ।
 अनुज्ञाते तु तैर्विप्रैर्वानमुद्दिद्यतामिति ॥३५॥
 पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणामन्नतस्तथा ।
 अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥३६॥
 भक्ष्यमन्नं तथा पेयमनुत्तमफलानि च ।

१ पन्नये इति ड०, च० च । परन्त्वयं पाठो न समीचीनः ।

२ वीर्यमायुश्चेति ख० ।

ऊत्वा चाग्नौ ततः पिण्डान्निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥
 त्विग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत् रमैस्तथा ।
 एकाग्रः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिस्थितः ।
 तत्परः श्रद्धावान्श्च कामानाप्नोति मानवः ॥ ३८ ॥
 अलुद्रत्वं कृतञ्चत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतञ्च यत् ।
 ततो यज्ञश्च दानञ्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ३९ ॥
 अतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु द्विजातिषु ।
 आनुपूर्व्येण विधिना तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४० ॥
 प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः ।
 ततोऽत्र विकिरं कुर्यात् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४१ ॥
 स्वधां वाच्य ततो विप्रा विधिवद्भूरिदक्षिणान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ।
 प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विमर्जयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

आद्वकल्पः ।

दृढस्यतिरुवाच । सङ्गदभ्यर्चिताः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्ययाः ।

योगात्मानो महात्मानो विपाप्तानो महौजसः ॥१॥

प्रेत्य च स्वर्गलोभाय^(१) कामैश्वर्यं सुविस्तरं ।

येषाञ्चाप्यनुहन्ति मोक्षप्राप्तिक्रमेण तु ॥२॥

तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरांसि सरितस्तथा ।

तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् शैलान् तथाश्रमान् ॥३॥

पुण्यो यस्त्रिषु लोकेषु मरकण्डकपर्वतः ।

पर्वतः प्रवरः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥४॥

यत्र वर्षसहस्राणि प्रयुतान्यवुदानि च ।

तपः सुदुश्चरन्तेपे भगवानङ्गिराः पुरा ॥५॥

यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसां ।

न भयञ्चैव वालक्ष्मीर्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥

तेजसा यशसा चैव भ्राजते स नगोत्तमः ।

शृङ्गमाख्यवतो नित्यं वज्रिः संवर्तको यथा ॥७॥

मृदवश्च सुगन्धाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।

शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिवन्^(२) दक्षिणनर्मदां ॥८॥

---

१ स्वर्गलोकायेति ख० ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

दृष्टवान् स्वर्गसोपानं भगवानङ्गिराः पुरा ।
 अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तरार्थकुशोत्तमान् ॥८॥
 तेषु दर्भेषु यः पिण्डान् मरकण्टकपर्वते ।
 दद्यात्सकृदपि प्राज्ञस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥९०॥
 तद्भवत्यक्षयं आर्द्धं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ।
 अन्तर्द्धानञ्च गच्छन्ति क्षेत्रमासाद्य तत् सदा ॥९१॥
 तत्र ज्वालारसः पुण्यो दृश्यतेऽद्यापि सर्वशः ।
 सशल्यानाञ्च सत्त्वानां विशल्यकरणी नदी ॥९२॥
 प्राग्दक्षिणा तु सावर्त्ता वापी सा पर्वतोत्तमे ।
 कलिङ्गदेशपार्श्वार्द्धे पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥९३॥
 सिद्धक्षेत्रमृषिश्रेष्ठा यदुक्तं परमं भुवि ।
 सम्मतो देवदैत्यानां लोकमयुशना जगौ ॥९४॥
 धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राप्यामरकण्टकं ।
 पितृन्सन्तर्पयिष्यन्ति आर्द्धे पितृपरायणाः ॥९५॥
 अल्पेन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 सकृदेवार्चितास्तत्र स्वर्गममरकण्टके^(१) ॥९६॥
 महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्यं शक्रनिषेवितं ।
 तत्रारूढ्य भवेत् प्रीतिः आर्द्धञ्चैव महत्फलं ॥९७॥
 विन्वाधःशिखरे युक्ता दिव्यं चतुः प्रवर्त्तते ।
 अदृश्यञ्चैव भूतानां देववध्धरते महीं ॥९८॥
 सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने ।

१ सर्वत्र कण्टकस्थाने कङ्कटेति पाठः ड० च० पुस्तकद्वये वर्त्तते ।

अश्वमेधफलं तत्र स्नात्वा च लभते नरः ॥१६॥
 धूतपापस्थलं प्राप्य पूतः स्नात्वा भवेन्नरः ।
 रुद्रस्तत्र तपस्तेपे देवदेवो महेश्वरः ॥२०॥
 गोकर्णे वर्णितं विप्रैर्नास्तिकानां दिदर्शनं ।
 अब्राह्मणस्य सावित्री पठतः सम्प्रणश्यति ॥२१॥
 देवर्षिभवने गृह्णे सिद्धचारणसेविते ।
 आरुह्य तन्तु नियमात्ततो यान्ति त्रिविष्टपं ॥२२॥
 दिव्यैश्चन्दनवृक्षश्च पादपैरुपशोभितं ।
 आपः स्वादनसमृक्ता वहन्ति सततं यतः ॥२३॥
 नदी प्रवर्तते ताभ्यस्त्राम्रपर्णीति नामतः ।
 घोषेव समहाखेदा दक्षिणं याति सागरं ॥२४॥
 नद्यास्तस्यास्तु या आपो मूर्च्छमाना महोदधौ ।
 शङ्खान् भवन्ति मुक्ताश्च जायन्ते शङ्खमुक्तिकाः ॥२५॥
 उदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतं ।
 आधिभिर्व्याधिभिश्चैव मुक्ता यान्त्यमरावतीं ॥२६॥
 चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।
 पापकर्तृवपि पितृंस्सारयन्ति यथाश्रुति ॥२७॥
 चन्द्रतीर्थे कुमार्यान्तु कावेर्यां प्रभवेऽक्षये ।
 श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥२८॥
 एकस्या यत्र दृश्यन्ते वृक्षा ह्यौशिरपर्वते ।
 पालाशाः खदिरा विल्वा प्लक्षान्यत्यविकङ्कताः ॥२९॥
 एतद्धि मण्डलं सिद्धं यज्ञीयं द्विजसत्तमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनोऽङ्गानि क्षिप्रं यात्यमरावतीं ॥ ३० ॥
 कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवात्यये ।
 दुःप्रसक्तानि पितृषु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥ ३१ ॥
 पितृणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा ।
 तत्र आङ्गानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 माठरस्य^(१) वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते ।
 अन्तर्द्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन् महागिरौ ॥ ३३ ॥
 विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनं ।
 पापधारां न पश्यन्ति धाराम्यश्रन्ति साधवः ॥ ३४ ॥
 तस्यां न दृश्यते पापं केषाञ्चित् पापकर्मणः ।
 स्पष्टा भवति सा धारा प्रायशः शुभकर्मणां ॥ ३५ ॥
 कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिस्तदनी ।
 स्नातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥ ३६ ॥
 कुमारकोशलातीर्थे पर्वते पालपञ्जरे ।
 पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥ ३७ ॥
 विमले च विपाये च^(२) सत्कृत्य प्रभवेऽभये ।
 श्रीवृत्ते गृध्रकूटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥ ३८ ॥
 अमितस्य गुरोः पुण्ये योगाचार्यस्य धीमतः ।
 तत्रापि आद्भुमानन्त्यमसितायाञ्च नित्यशः ॥ ३९ ॥
 पुष्करेष्वालयं आद्भुतं तपस्यैव महाफलं ।

---

 १ याचकस्येति ख० ।

२ विपाके चेति ख० ।

महेदधौ प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्दिशेत् ॥४०॥
 देविकायां वृषो नाम कूपः सिद्धनिषेवितः ।
 समुत्पतन्ति तस्यापो गवां शब्देन नित्यशः ॥४१॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्वपापवह्निष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धन्तु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४२॥
 अन्नं सार्वकामीयं^(१) श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ।
 जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ॥४३॥
 यस्तस्मिं प्रविशेत् तत्र नाकपृष्ठे स मोदते ।
 अग्निः शान्तः पुनर्जातस्तस्मिन् दत्तं तदन्नं ॥४४॥
 दद्यान्ममेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चाश्वमेधिके ।
 यथाद्विष्टं फलं तेषां क्रतूनां नात्रसंशयः ॥४५॥
 ख्यातं हयशिरो नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।
 श्राद्धं तत्र तदाच्यं दत्त्वा स्वर्गं च मोदते ॥४६॥
 श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति ज्ञेयं पापनिषूदनं ।
 श्राद्धं तत्राच्यं प्रोक्तं जप्यहोमतपांसि च^(२) ॥४७॥
 अजतुङ्गे शुभे^(३) तीर्थे तर्पयेत्सततं पितृन् ।
 दृश्यते पर्वसु क्वाया यत्र नित्यं दिवौकसां ।
 पृथियामन्नं दत्तं निरुजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापवह्निष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धन्तु यस्तस्मिन् तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४९॥

१ अयं वै सर्वकामोऽन्नमिति ख० ।

२ जप्यहोमतपांसि चेति ग० ।

३ अत्र तुङ्गे शुचाविति क० ।

अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा ।
 अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्^(१) प्रेत्य स्वर्गे स मोदते ॥५०॥
 प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम हृदस्तथा ।
 तत्र व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥५१॥
 उज्जन्तः^(२) पर्वतः पुण्यो यस्मिन् योगेश्वरालये ।
 तत्रैव चाश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥५२॥
 अग्न्यजुःसामशिरसः कापोतः पुष्पसाङ्गयः^(३) ।
 आख्यातो^(४) पञ्चमो वेदो सृष्ट्वा ह्येतेषु ब्रह्मणा ॥५३॥
 गलैतान् मुच्यते पापात् द्विजो वक्त्रिः सनातनः ।
 आद्धञ्चानन्धमेतेषु जय^(५) होमतर्पांसि च ॥५४॥
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलं ।
 ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥५५॥
 सिन्धुसागरसन्धेदे तथा पञ्चनदेऽर्चय ।
 कीरकात्मा^(६) ततः पुण्यो मण्डवायाञ्च पर्वते ॥५६॥
 देयं सप्तपदे^(७) आद्धं मानसे च विशेषतः ।
 महाकूटे च वन्दे च^(८) गिरौ त्रिककुदे तथा ॥५७॥

१ च स्यात् इति ड० । तस्मात् इति ख० । क पुस्तके एतच्छ्लोको नास्ति ।

२ अजन्तः इति ग० ।

३ पुष्पपाङ्गय इति ग० ।

४ आख्यानेति वा क्वचित् ।

५ जपहोमेति ग० ।

६ कीरकात्मास्ततः इति क० । कीरकात्मेति च० ।

७ सप्तपदे इति ग० ।

८ देवगिरौ इति ग० तथा ज० ।

सन्ध्यायाञ्च महावेद्यां दृश्यते महदद्भुतं ।
 अश्रद्धधानान्नाभ्येति साभ्येति च धृतव्रतान् ॥५७॥
 जातवेदः शिला तत्र साक्षाद्भ्यः सनातनी ।
 आङ्गानि चाग्निकार्य्यञ्च तत्र कुर्यात् सदाक्षयं ॥५८॥
 संश्रयित्वैकमेकेन सायाक्रं प्रति नित्यशः ।
 तस्मिन् देयं सदा आङ्गं पिढ्ढणामक्षयार्थिना ॥५९॥
 कृतात्मा वाकृतात्मा वा यत्र विज्ञायते नरः ।
 स्वर्ग्यमार्गप्रदं नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।
 वैराण्युत्सृज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥६०॥
 अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु ।
 छात्वा स्वर्गमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थान्तमे नरः ॥६१॥
 ख्यातमायतनं तत्र नन्दिसिद्धनिषेवितं ।
 नन्दीश्वरस्य या मूर्तिर्दुराचारैर्न दृश्यते ॥६२॥
 दृश्यन्ते काञ्चना यूपाः सच्चिद्ये भास्करोदये ।
 कृत्वा प्रदक्षिणन्ते तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवं^(१) ॥६३॥
 सर्व्वतश्च कुरुक्षेत्रं सुतीर्थञ्च विशेषतः ।
 पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ।
 कीर्त्यते च तिलान् दत्त्वा पिढ्ढणां वै सदाक्षयं ॥६४॥
 भोजसे चाक्षयं आङ्गं धर्मराजनिवेशने^(२) ।
 आङ्गं दत्तममावस्यां विधिना च यथाक्रमं ॥६५॥

१ दृश्यन्ते काञ्चनापञ्च सच्चिद्ये भास्करोदये । कृत्वा प्रदक्षिणं तास्तु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवमिति ग० ।

२ धर्मराजनिषेवणे इति ख० ।

पुनः सन्निहितानां वै कुरुक्षेत्रे विशेषतः ।

अर्चयेद्वा पितृंस्तत्र सत्पुत्रस्त्वनृणोभवेत् ॥६६॥

विनश्यने सरस्वत्यां स्नानप्रश्रवणे तथा ।

व्यासतीर्थे सरस्वत्यां^(१) ब्रह्मक्षेत्रे^(२) विशेषतः ॥६७॥

देयमौङ्कारपठनैः आद्रुमक्षयमिच्छता ।

सर्वतश्चैव गङ्गायां मैनाके च नगोत्तमे ॥६८॥

यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

अत्युष्णाश्चातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनं ॥६९॥

धमस्य भगिनी पुण्या मार्त्तण्डदुहिता तथा ।

तत्राक्षयं तदा आद्रं पितृभिः पूर्वकीर्तितं ॥७०॥

ब्रह्मानुगृह्णे स्नात्वा सद्यो भवति ब्राह्मणः ।

तस्मिन् हि आद्रुमानन्त्यं जपहोमतपांसि च ॥७१॥

स्थाणुभूतश्चरंस्तत्र वसिष्ठो वै महातपाः ।

अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिचर्चिताः ॥७२॥

तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी ।

यथा वै तुलितं विप्रैस्तीर्थानां फलमुत्तमं ॥७३॥

पितृणां दुहिता योगा गन्धकालीति विश्रुता ।

चतुर्थी ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्भवा ॥७४॥

व्यस्य त्वेकं चतुर्द्धा तु वेदं धीमान् महामुनिः ।

महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनयिष्यति ॥७५॥

अच्छोदकं नाम सरो यत्राक्षोदा समुच्छिता ।

१ एतत् पाठः प्रायसो वर्त्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीनः ।

२ त्रिस्तुते च ड० । आद्रपक्षे ग० ।

मत्स्ययोनौ पुनर्जाता नियोगाद्वारणेन तु ॥७६॥
 तस्या यत्राश्रमः पुण्यः पुण्यकङ्गिर्निषेवितः ।
 सकृदत्तन्तु वै आद्रुमचयं समुदाहृतं ।
 तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपदुद्भवेत् ॥७७॥
 कुवेरतुङ्गे व्यामोघे^(१) व्यासतीर्थं तथैव च ।
 पुण्यः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानन्यमचयं ॥७८॥
 सिद्धैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः ।
 अनिवर्त्तनन्तु नन्दार्यां वेद्यां प्रागुत्तरे दिशि ॥७९॥
 सिद्धचेत्रं तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ।
 महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥८०॥
 देव्यालये तपस्तप्त्रा एकपादेन ईश्वरः ।
 नीहारश्च युगन्दिव्यमुमातुंगे स्थितं जलं ॥८१॥
 उमातुङ्गे भृगोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये ।
 काद्रवत्यां^(२) च श्राण्डिल्यां गुहायां वामनस्य च ॥८२॥
 गत्वा चैतानि पूतः स्याच्छ्राद्धमचयमेव च ।
 जपो होम स्तथा ध्यानं यत्किञ्चित् सुकृतं भवेत् ॥८३॥
 ब्रह्मचर्यं यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः ।
 एवमादीनि सद्य स्तां स्नात्वा प्राप्नोति सत् फलं ॥८४॥
 कुमारधारा तत्रैव दृष्टा पापप्रणाशनी ।
 यानासनं^(३) च तत्रैव सद्यः स्याद्यत् प्रदृश्यते ॥८५॥

१ व्यामौघे इति ख० ।

२ कारद्रव्यामिति पञ्चसु पुस्तकेषु पाठः ।

३ पनासनमिति ज० ।

शैलकीर्तिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान् ।
 अदृश्यः सार्वभूतानां देववच्चरते महीं ॥८६॥
 काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतं ॥
 तत्र आङ्गानि देयानि नित्यमक्षयमिच्छता ॥८७॥
 अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं शालग्रामसमन्ततः ।
 दृष्ट्वा न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमकृतात्मना ॥८८॥
 प्रत्यादेशो ह्यग्निष्टानां शिष्टाणाञ्च निवेशनं ।
 तत्र चैव ह्रदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥८९॥
 पिण्डं गृह्णाति हि सतां न गृह्णात्यसतां हि सः ।
 अतिप्रदीप्तैर्भुजगैर्भीक्तुमन्नं न शक्यते ॥९०॥
 प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मस्तीर्थयोरनयोर्दयोः ।
 देवदारुवने चापि चारयेस्त्वं निदर्शनं ॥९१॥
 विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुकृतात्मना ।
 भागीरथ्यां प्रयागे च नित्यमक्षयमुच्यते ॥९२॥
 कालञ्जरे दशार्णायां नैमिषे कुरुजाङ्गले ।
 वाराणस्यां नगर्यान्तु देयं आङ्गन्तु यत्नतः ॥९३॥
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमक्षयं ।
 दत्त्वा चैतेषु पूतः स्याच्छ्राद्धमानन्त्यमेव च ॥९४॥
 तपोहोमस्तथा ध्यानं यत् किञ्चित्सुकृतं भवेत् ।
 लौहित्ये वैतरण्यां वै स्वर्णवेद्यां तथैव च ॥९५॥
 सकृदेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः ।
 गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥९६॥

गयायां गृध्रकूटे च आहुं दत्तं महाफलं ।
 हिमञ्च पतते तत्र समन्तात् पञ्चयोजनं ॥८७॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ड्रिणं पुण्ड्रितमं स्मृतं ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते मांसचक्षुषा ॥८८॥
 व्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनं ।
 एवं पञ्चवनं^(१) पुण्ड्रं पुण्ड्रकिर्निर्घेवितं ।
 यस्मिन् पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनं ॥८९॥
 तुलामानैस्तथा चापैः शास्त्रैश्च विविधैस्तथा ।
 उन्मज्जन्ति तथा लग्ने ये वै पापकृता जनाः^(२) ॥९०॥
 तृतीयायां तथा पादे निःस्वरे पावमण्डले ।
 महाह्रदे वै कौशिक्यां दत्तं आहुं महाफलं ॥९०॥
 मुण्डपृष्ठे^(३) पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 बह्वन् देवयुगांस्तस्मा तपस्तीव्रं सुदुस्वरं ॥९०॥
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पाप्मानमुत्सृजत्याशू जीर्णत्वचमिवोरगः ॥९०॥
 सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानाञ्च भयङ्करैः ।
 लेलिहानैर्महाभोगै रचितन्तु दिवानिशं ॥९०॥
 नाम्ना कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।
 उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितं ।

---

१ पञ्चवनमिति क० ख० छ० ।

२ पापकृतेन्द्रिया इति ग० ।

३ मुण्डपृष्ठे इति ख० ।

तत्र स्नात्वा दिवं याति कामचारा विहङ्गमाः ॥१०५॥
 दत्तं चापि तथा आद्रुमन्त्रं समुदाहृतं ।
 ऋषेस्त्रिभिस्तदा स्नात्वा निक्षिणोति नरोत्तमः ॥१०६॥
 तीरे तु सरसस्तत्र देवस्यायतनं महत् ।
 आरुह्य तज्जपंस्तत्र सिद्धो याति दिवं ततः ॥१०७॥
 उत्तरं^(१) मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमां ।
 तत्र गत्वा पुरश्चेष्टं दृश्यते महद्भुतं ॥१०८॥
 तस्मिन्निर्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च नित्यशः ॥१०९॥
 मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महद्भुतं ।
 दिवश्च्युता महाभागा ह्यन्तरिक्षे विराजते ॥११०॥
 गङ्गा त्रिपथगा देवी सोमपादाच्युता भुवि^(२) ।
 आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्यसन्निभं ॥१११॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गद्वारमिवायतं ।
 यतः प्रवर्त्तन्ते भूयः पूर्वभागरमन्तिमं ॥११२॥
 पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ।
 चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभौ मानससन्निभौ ।
 सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥११३॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः ।
 योजनानां सदस्त्राणि आयतोशीतिरुच्यते ॥११४॥

---

 १ उत्तममिति ज० ।

२ सोमपदा अलाभवदिति ग० ।

सिद्धचारणसङ्कीर्णः सिद्धचारणसेवितः ।
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥१०८॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।
 आद्धं भवति चानन्यं तस्यां दत्तं महोदयं ।
 तारयेच्च यदा आद्धं दशपूर्वान् दशापरान् ॥११०॥
 सर्व्वं पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्व्वतः ।
 समुद्रगाः समुद्राश्च सर्व्वे पुण्याः समन्ततः ॥१११॥
 एवमादिषु सर्व्वेषु आद्धं निर्वर्त्तयेद्बुधः ।
 पूतो भवति स्नात्वा नु^(१) दत्त्वा दत्त्वा तथैव च^(२) ॥११२॥
 शैलसानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुह्यासु च ।
 उपङ्गरनितम्बेषु तथा प्रश्रवणेषु च^(३) ॥११३॥
 पुलिनेष्वापगानाञ्च^(४) तथैव प्रभवे युगे ।
 महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥
 अशंसृष्टोपलिप्रासु हृद्यासु सुरभीषु च ।
 गोमयेनोपलिप्रेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥११५॥
 कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्व्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥
 एवमेतेषु सर्व्वेषु आद्धं कुर्यादतन्वितः ।

---

१ प्रीतो भवति दत्त्वा च इति ग० ।

२ दत्त्वा ऊत्वा तथैवच इति ख० ।

३ नित्यमेव यथा विधि इति ग० ।

४ पुलिने चापगानामिति क० ।

एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥११७॥
 त्रैवर्ण्यं विहिते स्थाने धर्मवर्णाश्रमे तथा ।
 कोपस्थानस्य संत्यागात् प्राप्यते पितृपूजनं^(१) ॥११८॥
 तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 कृतपापश्च शुद्धोऽत किं पुनः शुभकर्मकृत् ॥११९॥
 तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते ।
 स्वर्गा भवति वै विप्रो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥१२०॥
 श्रद्धधानाः पाप्मानो नास्तिकाः स्थितमंशयाः ।
 हेतुदृष्टा च^(२) पश्येते न तीर्थफलमश्रुते ॥१२१॥
 गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदं ।
 ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥१२२॥
 उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्त्तनं ।
 उपवासनिवद्धा ह्नि^(३) प्राणैरिह^(४) पुनः पुनः ॥१२३॥
 प्राणापानौ समौ कृत्वा विषयाणीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेष्वन्तु निवर्त्तनं ॥१२४॥
 प्रत्याहारं पुनर्विद्धि मोक्षोपायममंशयं ।
 इन्द्रियाणां मनोधारं बुद्ध्यादीनां प्रवर्त्तनं^(५) ॥१२५॥
 श्रनाहारात् क्षयं यान्ति विद्यादनश्ननं तपः ।

१ बज्रघु पुस्तकेषु कोपस्थानाच्च संत्यागादिति पाठो दृश्यते परन्तु न युक्तः ।

२ हेतुदृष्टास्वेति पाठः सर्वत्र । अयं पाठो न सङ्गतः ।

३ उपमाननिबन्धा ह्नीति क० ज० ।

४ प्राणायामैरिति पाठोऽयुक्तः ।

५ निवर्त्तनमिति पाठो बज्रघु पुस्तकेषु वर्त्तते । नायं सुसङ्गतः ।

निग्रहाद्बुद्धिमनसो रम्या बुद्धिस्तु जायते॥१२६॥
 क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।
 परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा वह्निर्निरिन्धनः ॥१२७॥
 कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः ।
 वियोजयति चेचञ्च तेभ्यो योगेन योगवित् ॥१२८॥
 तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।
 आसन्नः^(९) सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्धकल्पे तीर्थयात्रा नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

आद्धकल्पः ।

वृहस्पतिस्त्वाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च ।

आद्धकर्माणि मेध्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥१॥

हिमप्रपतने कुर्यादाहरेद्वा हिमन्ततः ।

अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतं ॥२॥

नक्तन्तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोदन्यत्र दर्शनात् ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं क्षिप्रं वै राजदर्शने ॥३॥

उपरागे न कुर्याद्यः पङ्के गौरिव सीदति ।

कुर्वाणस्तूद्धरेत् पापान् मग्नान्नौरिव सागरे ॥४॥

विश्वदेवञ्च सौम्यञ्च बज्रमांसपरं हविः ।

विषाणं वर्जयेत् खाड्गमसूयानाशनाय वै ॥५॥

त्वष्टा वै वार्यमाणस्तु^(१) देवेशेन महात्मना ।

पिवन् शचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा^(२) ॥६॥

श्यामाकास्तु तथोत्पन्नाः पित्रर्थमपि पूजिताः ।

विप्रुषस्तस्य नासाभ्यामसक्ताभ्यां तथैव च ॥७॥

क्षेत्राणः शीतला हृद्या मधुगाश्च तथेक्ष्वरः ।

---

१ वार्यमाणेनेति लिखनं सर्वत्र तत्र युक्तं ।

२ -मभवत् पुरा इति ख० ग० ।

श्यामाकैरितुभिश्चैव पिटृणां सार्वकामिकं ।
 कुर्यादाययणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥८॥
 श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं वृहतीफलं ।
 अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्व्व एव च ॥९॥
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरञ्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥
 वंशीकरीराः सुरभाः सर्ज्जकं भूसृणाति च ।
 वर्जनीयानि वक्ष्यामि आद्धकर्मणि नित्यशः ॥११॥
 लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकं ।
 कर्म्माद्यानि चान्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥१२॥
 आद्धकर्मणि वर्ज्यानि कारणञ्चात्र वक्ष्यते ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः ॥१३॥
 ब्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तविन्दवः ।
 तत एतानि वर्ज्यानि आद्धकर्मणि नित्यशः ॥१४॥
 अथ वेदोक्तनिर्यासान् लवणान्यूषरणानि च ।
 आद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्था रजस्वलाः ॥१५॥
 दुर्गन्धं फेनिलञ्चैव तथा वै पल्ललोदकं ।
 न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं^(१) नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥१६॥
 आविकं मार्गमौष्टञ्च सर्व्वमेकशफञ्च यत् ।
 माहिषञ्चामरञ्चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥१७॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

न द्रष्टव्यञ्च येः आर्द्धं शौचाशौचञ्च कृत्स्नशः ॥१८॥
 वन्यमूलफलाहारैः आर्द्धं कुर्यात्तु अद्रुया ।
 राश्रमिष्टमवाप्नोति स्वर्गं मोक्षं यशस्करं ॥१९॥
 अनिष्टशब्दसङ्कीर्णं जन्तुव्याप्तमथापि वा ।
 पूतिगन्धां तथा भूमिं आर्द्धकर्मणि वर्जयेत् ॥२०॥
 नद्यः सागरपर्यन्ता द्वारं दक्षिणपूर्वतः ।
 त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्व्वं द्वादशयोजनं ॥२१॥
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटात्^(१) ।
 देशस्तैश्चक्षुषो नाम वर्जितः आर्द्धकर्मणि ॥२२॥
 कारङ्कराः^(२) कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।
 प्रनष्टाश्चमधर्माश्च वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ॥२३॥
 नग्नादयो न पश्येयुः आर्द्धमेव व्यवस्थितं ।
 गच्छन्ति तैस्तैर्दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥२४॥
 शंयुर्वाच । नाग्नादीन् भगवन् सम्यग्ज्ञमाद्य परिपृच्छतः ।
 कथय द्विजमुख्याग्र विस्तारेण यथातथं ॥२५॥
 एवमुक्तो महातेजा वृहस्पतिर्वाच तं ।
 सर्व्वेषामेव भूतानां त्रयीसंवरणं स्मृतं ॥२६॥
 परित्यजति यो मोहान्ते वै नग्ना द्विजोत्तमाः^(३) ।
 प्रलीयते नरो यः स्यान्निरालम्बश्च योवृषः ॥२७॥

१ क-नामकपुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्व्वेष्वेवादर्थपुस्तकेषु वैकटः इति पाठोऽस्ति ।

२ कारखरा इति क० ख० ।

३ नग्नादयो जना इति क, ज पुस्तकव्यतिरिक्त सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु पाठः ।

वृषं यश्च परित्यज्य मोक्षमन्यत्र मार्गति ।
 वृषोवेदसम^(१)स्तस्मिन् यो वै सम्यङ्न पश्यति ॥२८॥
 ब्राह्मणा चक्षिया वैशा वृषलाश्चैव सर्वशः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥२९॥
 पाषण्डवैकृतस्थाने^(२)नैषा सृष्टिः स्वयंभुवा ।
 द्विश्राद्धकश्च निर्गन्थाः शाक्या^(३) पुष्टिकलंशकाः^(४) ॥३०॥
 ये धर्मं नानुवर्त्तन्ते ते वै नग्नादयोजनाः ।
 वृथाजटी वृथामुद्री वृथानग्नश्च यो द्विजः ॥३१॥
 वृथावृती वृथाजापी ते वै नग्नादयोजनाः ।
 कुलन्धमा निषादाश्च तथा पुष्टिविनाशकाः^(५) ॥३२॥
 कृतकर्माक्षितास्त्वेते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ।
 एभिर्निर्वृत्तं दृष्टं वा श्राद्धं गच्छन्ति मानवाः ॥३३॥
 ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च नास्तिका गुरुतल्पगाः ।
 दस्यवश्च नृशसाश्च दर्शनेनैव वर्जिताः ॥३४॥
 ये चान्ये पापकर्माणः सर्वान्स्थान् परिवर्जयेत् ।
 देवदेवार्षिनिन्दायां रताश्चैव विशेषतः ॥३५॥
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेभिर्ब्रजन्त्युत^(६) ।

- १ वेदो वृषसम इति पाठः समचितः ।
 २ पाषण्डकैः कृतस्थाने ख० ग० ।
 ३ यद्धि श्राद्धकनिर्गन्था इति बङ्गव्यादर्शेषु पाठोऽस्ति ।
 ४ सर्वत्रैव शाक्या इति पाठोऽस्ति ।
 ५ जीवन्ति कर्पटाः इति ड ।
 ६ मानवा इति कर्त्तृपदमूहनीयं ।

ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तस्त्रेता तु क्षत्रियं स्मृतं ॥ ३६ ॥

वैश्यं द्वापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्मृतं ।

पितर ऊचुः । वेदाः कृतयुगे पूज्यास्त्रेतायान्तु सुरास्तथा ॥ ३७ ॥

युद्धानि द्वापरे नित्यं पाषण्डाश्च कलौयुगे ।

अपमानाऽवित्रश्च कुक्कुटो ग्रामशूकरः ॥ ३८ ॥

यथा चैव दर्शनादेव हन्ति आहुः न संशयः ।

शावस्तकमंससृष्टो दीर्घरोगिभिरेव च ॥ ३९ ॥

मलिनैः पतितैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।

अन्नं पश्यायुते वै नैतत्स्याद्दृश्यकव्ययोः ॥ ४० ॥

तत्संसृष्टं प्रधानार्थं संस्कारस्यापदोभवेत् ।

हविषां संहतानान्तु पूर्वमेव विवर्जितं ।

मृतसंयुक्ताभिरङ्गिश्च प्रोक्षणञ्च विधीयते ॥ ४१ ॥

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं वायवकीरणं^(१) ।

गुरुसूर्याग्निवस्तूनां दर्शनं वापि^(२) यत्नतः ॥ ४२ ॥

आमनाहूढमानेषु पादोपहतमेव च ।

अमेधैर्जङ्गमैर्दृष्टं गुण्यं पर्युषितञ्च यत् ॥ ४३ ॥

अशितं परिदुष्टञ्च तथैवाग्रावलेहितं ।

शर्कराकेशपाषाणैः कीटैर्यक्षाण्युपद्रुतं ॥ ४४ ॥

पिण्याकमथितञ्चैव तथा तिलयवादिषु ।

सिद्धाक्षताश्च येभक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥ ४५ ॥

१ अवकीर्णमितिवक्तव्ये अवकीरणमित्यर्थः ।

२ दर्शनञ्चापाति क० ।

